

У1
Ш37

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

ХУДОЖНИК

Повісті

Художник
О. М. Застанченко

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

В этом издании представлены наиболее известные повести («Наймичка», «Варнак», «Музыкант», «Близнецы», «Художник»), в которых великий украинский поэт обличает самодержавие, жестокость крепостников, аморальность царских офицеров и с большой любовью рисует образы простых трудовых людей.

*Переклад з російської
Б. Антоненка-Давидовича, М. Шумила,
Л. Смілянського, О. Кундзіча*

Шевченко Т. Г.

Ш37 Художник: Повісті / Худож. О. М. Застанченко; Пер. з рос. Б. Д. Антоненко-Давидовича, М. М. Шумила, Л. І. Смілянського, О. Л. Кундзіча. Післямова Є. П. Кирилюка. — К.: Молодь, 1985. — 368 с.
(Б-ка худож. творів для молоді «Джерело»).

У своїх повістях великий український поет таврує феодально-кріпосницький лад і з великою любов'ю змальовує характери трудових людей.

4702590100—089
Ш $\frac{4702590100-089}{M228(04)-85}$ 40.85

У1

© Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1985,
післямова, ілюстрації, художнє оформлення

НАЙМИЧКА

Між містом Кременчуком та містом Ромнами лежить великий чумацький шлях, що зветься Ромоданівським. Відкіля взялася така назва — достеменно невідомо. А чумаки розповідають ось яку билицю.

Жив у місті Крюкові (отому, що за Дніпром, навпроти Кременчука) багатий-пребагатий чумак Роман. Шоліта божого виряджав він дві валки, отак возів на двадцять кожна, одну на Дін по рибу, а другу в Крим по сіль. К першій пречистій чумаки, його наймати, вертались у місто Крюків. Половину добра вони скидали у коморах, а з другою половиною він уже сам вирушав у місто Ромни з своєю валкою. А йшов він ось якою дорогою: спершу на Хорол, так що Золотоноша була йому вправоруч, а Веселій Поділ уліворуч, потім з Хорола на Миргород, з Миргорода на Лохвицю, а з Лохвиці вже на Ромни. Отож міркуйте самі, якого він круга раз у раз давав! І для поштаря * це неабицо, а вже про чумака — так нема що й казати. От якось він, спродавши нароздріб і частку гуртом своє добро в місті Ромнах, думав був вертатися додому, та зупинився ненадовго коло корчми, коло тої самої корчми, що й тепер стоїть за містом Ромнами, під вербами, на Лохвицькій та Зіньківській дорозі й на Ромоданівському шляху.

А тут уже, під вербами коло корчми, стояло десятків зо два чумацьких возів розпряжених, а де-не-де під возами сидять собі добрі люди та горілку кружають. От він зупинився з своєю худобою, зняв шапку, помолився богу й, повернувшись до чумаків, сказав:

— Благословіте, панове молодці, воли попасати!

Чумаки одповіли йому так:

— Боже благослови, поле велике! — і взялися за своє діло.

А він, покинувши воли в ярмах, пішов до корчми, кажучи:

— Я тільки чвертку вип'ю.

Заходить у корчму, а там шинкарочка мов на картині

* По ш т а р — візник поштових коней, ямщик.

намальована, наче шляхтянка яка. Чумак Роман був уже немолодий, одначе і в нього серце заграло, як глянув він на таку кралю. Краля це зметикнула та, усміхнувшись, і питає його:

— А чого вам доброго треба, господи чумаче?

Вона таки вміла й по-московському слівце закинути.

— А ось чого мені треба, моя добродійко: квартиру горілки, та дві кварта меду, та сама сядь коло мене.

— Добре, — сказала шинкарка і, наливши йому квартиру горілки, пішла в льох з поставцем і принесла меду.

Сидить чумак Роман кінець столу, закуривши свою чумацьку люльку, а коло нього сидить молода шинкарочка та дивиться на його сиві вуса своїми голубиними оченятами. П'є чумак Роман, кружає він срібною чарою горілку гірку, а молода шинкарочка золотим кубком мед солодкий. Довго вони вдвох собі сиділи, пили та всяких пісень співали. Надворі вже й стемніло, а вони сидять собі, п'ють та співають. Уже й темна ніч надворі, вже б чумакові і в дорогу час, а він сидить собі та п'є. Вже й до півночі береться, а він усетаки сидить і п'є, а шинкарочка, знай, наливає, а воли бідолашні в ярмах стоять. Ось уже й Чепіга, і Волосожар за гору сховалися, і зірниця зійшла. Чумак Роман неначе схаменувся, взяв шапку, люльку і вийшов із корчми, ліг на возі, накритися свитою і ледве промовив: «Соб, мої половіі!» Воли рушили, взяли соб та й пішли чистим полем, а не Лохвицькою дорогою. Не знати, чи довго вони так ішли, чи довго чумак Роман спав, тільки прокинувся він уже в місті Кременчуці. Його слідом поїхали інші чумаки, і пробіли широку дорогу, і назвали її Романовим шляхом. А чому його звуть Ромоданом, цього чумаки не знають.

Отак слово до слова оповідають у народі про Ромоданівський шлях. Не усміхайтеся добродушно, мій ласкавий читальнику, я й сам мало вірю цій оповідці, та з обов'язку списателя повинен був згадати про сю пусту вигадку народну.

Ближче до правди можна гадати ось що про те, як виник Ромоданівський шлях. Чи не проклав його князь Григорій Ромодановський¹, який року 1686 водив московську рать під Брусяну гору, чигиринську резиденцію невгамовного гетьмана Петра Дорошенка?² Я думаю, це більше скидається на правду.

Та хто б не проклав цей шлях, нам, правду сказати, нема до того діла. А заговорили ми про нього тільки тому, що подія, яку я описую, сталася по боках його.

Та щоб ви добре собі уявили, який той Ромоданівський шлях, то я додаю ось що.

Прикметний шлях цей тим, що, простягшись на цілих триста верстов, починаючи од Ромен й до Кременчука, він не проходить ні через одне місто чи містечко, ні через село, ні навіть через хутір. Протягає собі серед чистого, рівного, зеленого поля. Тільки де-не-де стоять корчми з великими стодами та глибокими криницями, зробленими власне для російських фурманщиків, бо наші чумаки ніколи не сплять у корчмах. А по боках Ромоданівського шляху часто трапляються земляні вали, різні за величиною і формою, порослі пириєм. Частенько мріють і могили, зовсім круглі, сажнів п'ятдесят у діаметрі. Є й більші й менші, і все з виходами: двома, трьома й чотирма, як на якій могилі. А є й такі насипи (і це найбільші), що й форму їх не можна визначити. Це шанці різні завбільшки і в різних напрямках. Треба гадати, що форму цих шанців згодом поспували користолубні й цікаві потомки. Не пам'ятаю, хто саме пробував добувати селітру з Орельських валів, або так званої лінії³, що її побудував Петро Перший між Дніпром і Доном, на березі річки Орелі, та результати вийшли зовсім нікудишні. Отож може бути, що й до тих могил, які я описую, підступався хтось ласий до селітри — який-небудь Ходаковський⁴. Не знаю, нехай про те відають антикварії.

Треба ще додати, що всі ті могили мають свої назви, як-от: Няньки, Мордачові, Королеві і т. д. Останні — може, то окопи Карла XII, бо він колись у цьому краї швендяв з своїми синькокаптанними шведами.

Я, однак, зловживаю терпеливістю моїх ласкавих слухачів: розносився з своїм Ромоданом, як дурень з писаною торбою, набалакав, як та перекупка-бублейниця, а про саме діло не сказав ще ні слова.

Недалеко від Ромоданівського шляху, по правий бік (як їхати з Ромен), лежить широка прегарна долина, оточена невисокими горбами, обставленими, неначе сторожею, столітніми дубами, липами та ясенями; уздовж широкої долини блискучою білою смугою звивається Сула. По берегах її стоять, порозпускавши свої зелені коси, старі верби та берести. Вздовж берега Сули розкинулося велике село, затулене темно-зеленими садами; тільки де-не-де з густої зелені виринається біла цяточка, — то біла хата з солом'яною покрівлею. Отакі мало не всі села на Україні, хіба що коло них більше чи менше вітряків. І так привітно махають вони своїми крилами стомленому подорожньому, гостинно запрошуючи одпочити в своїх зелених пахучих садках.

Сонце хилилося до обрію і своїм жовто-багряним світлом

золотило і без того золоті, заставлені полукіпками лани благодатного села. Широка долина вкрилася прозорим ясно-синім туманом і сховала в ньому чарівну лінію свого обрію. Сула зайнялася матовим рум'янцем, як засмагла на сонці молода жниця, що зустрілася з милим косарем своїм. По жовто-пурпуровому мату в'юнкої Сули де-не-де тягнуться за рибальським човном світлі блискучі струминки. Тягнуться і зникають у темно-зеленому очереті. Верби й берести ще нижче схилилися до води, мов плачуть, що вмирає день.

В отаку вечірню пору верталися з поля в село молоді, гарні жниці. А що того дня покінчили жнива, то вони, кожна для себе і щоб посвятити в церкві, посплітали вінки з колосся пшениці, жита та з волошок і, заквітчавшись та обравши з-поміж себе царицю, щоб було кому приспівувати, верталися з піснями у село.

Поперед усіх, тихо виступаючи, йшла прегарна цариця свята. Вона соромливо, мовби од важкого вінка, опустила на груди свою чарівну смугляву голову, покриту золотистим вінком та розплетеною чорною косою; в руках у неї був серп і невеличкий снопик жита, перевитий зеленою березкою. Чисто тобі Церера*. За нею йшли дівчата й співали на честь її своїх журиливих пісень; за дівчатами йшли молоді косарі з косами — вони косили отаву на Сулі — і тихо підспівували їм.

І всю цю картину освітлювало гаряче призахідне сонце.

Прекрасна, зворушлива картина!

А підійдіть ви до цієї картини ближче та придивіться до неї пильніше, і ви побачите на її світлому рожевому фоні такі плями, що мимоволі одвернетесь, і на сумні мелодійні пісні цих чарівних жниць ви гірко усміхнетеся і затулите вуха.

Живуча й діяльна вдача людська!

З ранку й до вечора на сонці, без ніякісінького холодка, з ранку й до вечора, зігнувшись, жне бідолашна жниця. І що ж? Настав вечір — іде додому, співає, а дома не встигла повечеряти, знову на вулиці чи в садку, і знову співає й співає, не змовкаючи до самого світу. А розвиднілося — знову за серп та на ниву, і знову цілий день, не розгинаючи спина, на сонці, — і хоч би тобі що.

О агрономи-філантропи! Вигадайте ви замість серпа яку-небудь іншу машину. Ви цим дуже прислужитесь приневоленому на тяжку працю людові.

Гурт косарів та жниць з своєю чарівною царицею, відсвічений в ясній течії Сули, повагом наближався до села.

* Церера — в римській міфології богиня хліборобства.

Навстріч їм повибігали діти й повиходили з немовлятами матері, стрічаючи дорослих дітей своїх і поздоровляючи їх з щасливими обжинками.

А мати чарівної цариці, плачучи, дякувала дівчатам за шану її дочці та просила всіх до своєї хати на вечерю.

Увійшовши в село, дівчата значуще переглянулися між собою, а молоді косарі насупили свої чорні брови. Що б це значило?

А ось що! І ті й ті помітили коло деяких воріт віхи.

«Яке ж їм діло до віх?» — скажете ви. О, їм велике діло до цих зловістих маяків!

Коли ви в'їжджаєте в українське село й бачите коло воріт на високій жердині декілька солом'яних китичок, це значить, що в селі не піхота, а кавалерія кватирує. Що не віха, то й стайня, а скільки китичок, стільки коней у стайні. В село, що я оце описую, прийшли ще тільки кватир'єри, позначили кватирі й порозставляли віхи для стаєнь.

Не в одного чорнобривого косаря тьохнуло серце, як тільки він побачив оці зловісті віхи.

Не один з них пригадав страшні, трагічні розповіді про безталанних покриток.

А жниці! О мої рідні жниці! Ніякі криваві драми вас не навчать! Новина — ось ваш проклятий ідол, перед яким ви кладете все, часто і честь, а з нею і своє безталанне життя!

З поклоном і шаную сивоусий Улас, батько чарівної Лукії, стрів жниць і просив їх ласкаво зайти до нього в оселю та повечеряти, що бог дав.

Жниці, співаючи, увійшли в двір, а надворі, на зеленому спориші, була вже простелена біла скатертину. На запрошення господаря й господині дівчата посідали круг скатертини. А цариця свята, знявши важкий вінок свій золотий і закрутивши абияк круг голови свою розкішну чорну косу та засукавши широкі рукава своєї сорочки, взяла од матері графин з горілкою і стала частувати своїх подруг.

Поки жниці вечеряли, батько й мати Лукії сиділи на призьбі й любувалися своєю єдиною і такою гарною дочкою. Дивились вони на свою Лукію, і їхнє серце билосся через край повним щастям життям.

А вона, як привітна господиня й прислужлива робітниця, частувала подруг своїх з усією простосердою щирістю.

Повечерявши, дівчата помолилися богу, подякували господареві й господині та молодій подрузі за вечерю і, взявши вінки, статечно вийшли на вулицю.

А на вулиці під частоколами та під вербами їх дожидали їхні чорнобриві косарі.

— Іди й ти, моя доненько, на улицу, поспівай з дівчатами.

— Не хочеться мені, моя мамо!

— Чому ж тобі не хочеться, мое серденько? Може, ти втомилася, то ляж, засни.

— Я ляжу спати, мамо.

— Постривай же, я тобі постелю постелю.

І мати постелила своїй втомленій дочці, перехрестила її й поклала спати.

Лукія, втомлена денною працею та вечірнім щастям, трохи покрутившись на постелі, заснула.

А потомлені подруги її цілу ніч простояли з своїми чорнобривими косарями під вербами та під калинами, приспівуючи:

Вийди, Грицю, на улицу
І ти, Коваленку,
Постоїмо під вербою
Вкупочці тихенько.

Якби не вступали завтра улани в село, то вся б оця історія могла й кінчитися самою ідилією, а улани, тільки-но вступили, зараз зачали драму. Через що я й прошу моїх слухачів пропустити мимо вух отак з рік і звернути ласкаву увагу на картину ось якого змісту.

Верстов за п'ять, а може, й більше, по лівий бік од Ромоданівського шляху (це як їхати з тих же Ромен), якраз проти села, яке я описав, лежить положиста широка рівнина, така широка й довга, що край її губиться в тумані, а літом, у гарячі й тихі дні, буває й марево, неначе в безлюдних, безводних і неродючих степах киргизьких*. Уся ця долина помережена різнобарвними нивами й заставлена темними могилами, формою і величиною схожими на ті могили, що між Києвом та Васильковом, на Білокрняжому полі. Я кажу це тому, що з Києва до Одеси проїхало людей, які цікавляться рідною старовиною, більше, ніж з Ромен до Кременчука. Ромоданівським шляхом, як відомо, ходять тільки самі чумаки, а чумаки — чоловік простий, яке йому діло до всяких могил? Він тільки може сам себе спитати: «Чиїм то трупом вас начинено?» Або, замислено дивлячись на темні могили, заспіває на один голос, монотонно.

Так ось на оцій самій рівнині, між похмурими могила-

* Треба розуміти «казахських». Киргизами в той час називали казахів.

ми й перістими нивами, зеленіє невеликий гай, мовби оазис у пустині аравійській (красно сказано!). Се хутір багатого козака Якіма Гирла.

Ходімо ж ближче до того хутора та поглянемо на красу його немудровану й на життя його господаря. Для нас ця подорож тим більше потрібна, що на цьому самотньому хуторі діятиметься запропонована драма.

Увесь хутір з садом і гаєм займає не більше п'яти квадратних верстов і окопаний глибоким та широким ровом, а рів кругом усього хутора обсаджено агрусом. Ворота не дощані, як то буває в російських заїздах, а звичайні, прості; обіч них дебели дубові стовпи та по декілька частоколин. А в глухому кінці воріт стара розложиста верба, що ніби затуляє благодатний хутір від лихого ока. Увійшовши в двір хутора, ви побачите з правого боку велику клуню, обставлену стійками всякого хліба; по лівий бік — загороди з повітками для всякої скотини, а неподалік, за клунею, під старими берестами, дві дубові комори й возівня. Проти комор лбох з залізними дверима, а в самому кінці двору, під липами, біліє хата, крита сніпками на польський лад. За хатою йде вже сад — з всякими породами яблунь, груш, слив, вишень, черешень — і навіть три старих дерева волоських горіхів, що їх вивіз із Криму ще дід Якіма Гирла. Посеред саду криниця з колесом і шопкою. А за садом, у гай, на невеликій галявині, пасіка з куренем і погребом для бджіл. А там уже дуби, липи, берези та всяке інше дерево до самого рову. За ровом невеличкий ставочок, і коло нього город, обкопаний рівчаком і засаджений кукурудзою та соняшниками, а трохи далі в поле — баштан.

Отакій воно благодатний хутір у старого козака Якіма Гирла.

А скільки того добра в його дубових коморах, у льоху — то й розказати не можна!

А чумаки його — де вони на світі не ходять! І в Криму, і на Дону, і в Одесі, а вже про Київ годі й казати.

Якось узявся був Яким приставити пісок цукровий аж у саму Москву. Тільки ж Москва жартувати не любить з нашим братом хохлом. Прийшов він додому ледве з парою волів. І з того часу якщо йому ненароком хто скаже хоч слово про Москву, то просто з хати вижене, а якщо де в гостях почує таке слово, то надіне шапку і, не прощаючись з господарем, поїде на свій хутір. Яким Гирло, як бачите, був чоловік не так собі. Не всякому давав наступати на п'яти.

Було це в серпні місяці, в неділю, отак над полудень. Яким Гирло вийшов з хати і сів на призьбі. Він був чоловік уже не молодий, але свіжий і здоровий, вуса й чуб були не те що сиві, а сірі. Сорочка на ньому чиста, біла, шаровари теж білі, — він не любив усяких московських китайок, а носив усе біле; чоботи на ньому добрі, юхтові. Глянувши на нього, вже зразу можна було сказати, що це чоловік заможний: у лиці його є щось таке.

Незабаром за ним вийшла й жінка його Марта, молодичка літ під сорок, а може, й більше, чисто й хороше вбрана: в жовтих юхтових чоботях, у плахті й шовковій червоній юнці, — хоч би й старій, так було б до лица.

Винесла Марта спершу ослинчик, застелений килимком, і поставила перед чоловіком, а потім уже миску з варениками й полумисок з сметаною. Все це поставила на тимчасовому столі перед чоловіком і сама сіла коло нього.

— Нумо полуднувать, Якіме! — мовила вона до чоловіка.

Яким перехрестився і сказав:

— А полуднувать, так і полуднувать. Господи благослови! І з цим словом розправив свої сірі вуса й узяв вареника.

Після вареників Марта винесла миску слив і жовту пахучу диню; поїли слив і дині трохи з'їли. Коли пополуднували, Марта прибрала все і знову сіла на призьбі коло свого чоловіка. Довго вони сиділи мовчки; аж ось Марта заговорила:

— Щось довго не видно чумаків наших з рибою.

— Еге, щось довго не видно. — І Яким замовк. Йому наче не хотілося далі розмовляти. А втім, він взагалі був небалакучий.

Трохи згодом Марта знову заговорила:

— Я все думаю, Якіме: кому-то ми добро своє після себе зоставимо? Не дав нам з тобою господь ні дочки, ні сина. Так і помремо одинокі!

— Так що ж, що помремо? Люди добрі поховають, а добро поживуть!

— Звісно, поживуть, нікуди воно не дінеться, а все ж таки краще, якби було своє рідне дитя.

— Так де ж його взяти, коли господь прогнівав на нас за гріхи наші?

— Еге ж, прогнівили ми господа милосердного, не втішив він ледачу старість нашу! Так і в домовину ляжемо, і не буде кому щиро заплакати, і не буде кому пом'янути наші душі грішні! Знаєш що, Якіме? Поїду я завтра в Бурти та одвезу отцеві Нилу на сорокоуст* і за твою, і за свою душу. Нехай одправить, коли помремо.

* Сорокоуст — 40-денна молитва в церкві за померлого.

— Ти завжди таке скажеш, що просто й слухати не хочеться тебе. Ну скажи лишень, розумна ти голово, хто, живий бувши, по своїй душі сорокоусту править?

— Ні, Якиме! Не по живій душі, а по вмерлій. А це я думаю зробити для того, щоб опісля не зостатися без поминання.

— Бог милостивий, не зостанемося. А я ось що думаю: щось наша челядь довго з села не вертається.

— Цить, цить, Якиме! Чуєш?.. О, ще раз!

— Що там ще раз?

— Чуєш?.. Дитина плаче...

— Так і є, за ворітьми...

— Ходімо подивимось, Якиме.

— Ходімо.

І не по літах бадьоро встали з призьби й пішли до воріт. Годі й розказати, як зраділи старі Марта і Яким, коли побачили, що під перелазом — дитина, вкютана в стару сіру свитку, а голівка прикрита широким зелених лопухом.

— Якиме! — тільки й спромоглася промовити стара Марта, сплеснувши руками.

А старий Яким, знявши бриля, молився богіві.

— Якиме! — сказала Марта, взявши дитину на руки. — Подивись, яке здорове та гарненьке!

Яким узяв дитину і сказав:

— Ходімо в хату, — воно, бідненьке, голодне.

І вони пішли до хати з своєю дорогою ношею.

У хаті Яким поклав немовля бережно на стіл, дістав з полиці псалтиря (він був письменний) і, перехрестившись тричі, прочитав псалом «Живий у допомі вишнього». Потім узяв немовля на руки і, передаючи його Марті, сказав:

— Паче ока бережи його!

Марта, перехрестившись, взяла дитину й поклала на подушку.

— Доглянь його, Якиме, поки я молока принесу.

Принісши молока, Марта заходилася годувати немовля. А Яким вийшов надвір, знайшов у повітці ночви і став приправляти до них мотузки. За півгодини, на диво Марті, приніс він у хату готову колиску. Останок дня пройшов для них непомітно. Надвечір, коли дитина заснула в своїй скороспілці-колисці, Марта, забувши, що була неділя, достала з бодні тонкого полотна і взялася кроїти маленькі сорочечки.

Вернувшись із села, челядь оповідала, що вони бачили на могилі якусь молодицю. «Спочатку вона співала якоїсь пісні, а потім заплакала, а коли ми перехрестилися, то вона зникла. Мабуть, нечиста сила і в могилу провалилася», — так закінчила свою розповідь Мартоха, дівка не з боязких.

Другого дня ще до схід сонця Яким запряг у бричку пару добрих коней, помостив у бричці сіна, застелив його килимом і поїхав у село Бурти по отця Ніла.

Проїжджаючи повз могилу, він побачив у ранішньому тумані на могилі молодицю. Вона стояла лицем до його хутора.

— День добрий, молодице!

— Спасибі, — одповіла вона.

— Що ти тут робиш, молодице?

— Вчора корову загубила, так оце дивлюся, чи не пається де.

— Ну добре, оставайся здорова!

— Спасибі.

Яким смикнув віжки, і добрі коні понесли його шляшком через поле.

Над обіди Яким вернувся на хутір з отцем Нілом та з отцем дяконом. Одпочивши трохи під хатою і освіжившись «закрепленням» березовим соком, отець Ніл увійшов до хати і спочатку прочитав над дитиною молитву й нарік її Марком, а потім з отцем дяконом справили обряд святого хрещення. Хрещеними батьками були Яким та щаслива Марта.

До самої суботи гостювали отець Ніл та дякон у Якіма на хуторі, та й не тільки вони, а багато-таки добрих людей назбиралося на Маркові хрестини.

Минув місяць після хрестин Марочка, як звала його Марта. На хуторі Якіма Гирла нічого особливого не сталося, тільки хіба що незабаром після хрестин чумаки прийшли з Дону; та це подія звичайна, хоч, правду сказати, кмітлива голова і в цій звичайній події набере багато поживку, як на мізерній квітці працьовита бджола. Особливо цікаво послухати гулящого чумака в перші дні після дороги, коли він візьметься оповідати за чаркою горілки, які він проходив безкраї степи, з яких криниць бездонних напував волів, по скільки днів сам без води й без хліба пропадав, які міста бачив, як через яку річку переправлявся, які де народи бачив, — просто волосся дибом стає, як послухаєш.

Та в Якіма Гирла не було такого гулящого чумака, отож не було й балачки про мудрі чумацькі пригоди.

Вересень місяць минав і, проходячи через Якімів хутір, своїм повіом закрашував зелений гай золотими й червоними барвами. Отак коли здала глянути на гай, то здається, що він покритий дорогим барвистим килимом, особливо як заходить чи сходить сонце.

На могилі поблизу хутора щоранку і щовечора челядь

бачила таємничу молодицю, і стали гомоніти, що це щось не просте. А воно було дуже просто: та бідолашна молодиця була не хто інша, як покритка, мати маленького Марочка. Вона, сердешна, не могла одірватися від того місця, де вистарала її безталанна, її гарнесенька дитина. Скільки разів вона підходила вночі до хутора, обходила його кругом, висиджувала безсонні ночі в рові, а неділями, коли челядь ішла на село, вона невидимкою підкрадалася до самих воріт, щоб почути хоч голос своєї любої дитини. Скільки разів вона замірялася увійти в двір і випросити назад або й украсти своє дитя, бо без дитини їй не можна було жити на світі, ні хліб, ні вода не йшли їй на душу і сонце боже не світило їй не гріло.

Після того як її зрадив той спокусник улан, уся любов її, всі найніжніші почуття зневаженої матері зійшлися на її сироті-дитині.

А воно ж, бідне, в чужих людей, на чужих руках засинає, чужими грудьми годується, не знає ні любові, ні сердечного матернього поцілунку.

Материнська любов перемогла і страх, і сором: вона наважилася хоч би там що увійти в хутір і ждала тільки неділі, коли на хуторі буде менше людей.

В неділю, пообідавши і, звісно, одпочивши, Яким Гирло сидів за столом у своїй світлиці і читав з псалтиря «Не ревнуй лукавнующим, ніжє завидуй творящим беззаконіе». А Марта, заколихавши Марочка в новій колисці, довго стояла над ним, замислившись, а тоді зітхнула і промовила:

— А що я думаю, Якиме?

— А бог тебе знає, що ти там думаєш!

— Я думаю, прости мене господи, що коли наш Марочко, боронь нас боже, умре, що ми тоді робити будемо?

— Я так і знав! Ну, чи не гріх тобі таке все погане в голуву класти!

— Ні, Якиме, коли я дивлюся на нього сонного, то мені завжди отаке в голову лізе.

— Молися богу, Марто, бог милосердий, він не попустить такого великого нещастя.

— А ще я думаю, Якиме: коли, дасть бог, доживемо до покрови, то поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка, йому тоді буде якраз шість тижнів.

— Поїдемо, це діло християнське.

— А там я думаю заразом розпитати, чи не знайдеться де добра наймичка, бо тепер, сам бачиш, нам одної наймички мало.

— Що ж! Що треба, я не від того.

— Та якби бог дав, щоб і на господарстві зналася, тоді

б я собі няньчила Марочка, а вона б по господарству поралася.

Марта зітхнула й замовкла. А Яким, перехрестившись, почав знову «Не ревнуй лукавнующим».

Через кілька хвилини двері обережно прочинилися, і в хату увійшла бідно, але охайно вбрана молодиця. Вона боязко спинилася на порозі і, поклонившись, ледве промовила:

— Боже помагай!

— Спасибі, небого! — сказав Яким. — Просимо сідати!

Вона мовчки сіла на лаві коло порога і мовчки пильно дивилася на коліску й на Марту.

Багато їй треба було душевної сили у цю хвилину, щоб і взнаки не дати, що вона найближча душа до сонного Марочка.

— Що ж ти нам доброго скажеш, небого? — спитався у неї Яким.

— Я зайшла у вас спитати, чи не треба вам, бува, наймички?

— Треба, голубочко, і страх як треба. У нас тепер, дав бог, мала дитина, так я все з нею няньчуся, а господарство зовсім занедбане.

— Так я б до вас і найнялася.

— Наймись, наймись, голубочко, в нас тобі лиха не буде.

— А чи здалека ти, небого?

— З-під Ромен, дядьку.

— Добре! А що ж ти візьмеш за рік?

— Що іншим платите, те й мені дайте.

— Добре! Ми платимо Мартосі п'ятнадцять на асигнації, нову білу свиту і шкапові чоботи.

— Добре, і я так наймуся.

— Добре! Дай вже нам, Марто, чого-небудь пополуднувать.

Марта, виходячи, сказала Якимові:

— Подивись за Марочком. Якщо воно прокинеться, то поколиши його.

Яким пересунувся на другий кінець столу, ближче до коліски.

Марта вже з-за дверей додала:

— Та не бери його на свої залізні руки. Я сама зараз вернуся.

— Розносилася з своїми панськими руками, — пробурчав Яким і ласкаво додав: — Сідай, небого, на ослів, ближче до столу.

— Спасибі вам. — І наймичка підійшла до столу й подивилася на коліску — і враз змінилася на виду, й дві великі сльозини скотилися по її змарнілих щоках.

Яким помітив це і спитав:

- Що, небого, може, і в тебе дитя є?
- Було, та господь прибрав.
- Так, так. Значить ти, небого, вдова?
- Ні, московка...— промовила крізь сльози наймичка.
- Так, так... А як тебе звуть, небого?
- Лукія...

В цей час дитина прокинулася й заплакала. Старий Яким заходився колихати, приспівуючи:

Е... е, люлі,
Чужим дітям дулі,
А нашому калачі,
Щоб спало вдень і вночі.

Бідна Лукія! Бо це була вона, та сама щаслива чарівна цариця непорочного сільського свята. Бідна! Чим віддався в твоєму серці голос твоєї любові, єдиної дитини? Бідна, ти сама мало не заридала й не заспівала разом з Якимом. Та силою любові своєї ти здержала порив радощів і тільки тихими сльозами вгамувала його.

Марта вернулася з полуднуванням, поставила його абияк на столі й кинулася до коліски.

— Цить, цить, моє серденько! Ну тебе з твоїм вовчим голосом, тільки мого Марочка перелякав. Цить, моя пташечко! Я тобі мозючок дам!— І, сунувши дитині ріжок з теплим молоком, вона звернулася до Якіма:— Чому ж ти не просиш полуднувать? А коли хочеш яблук або дуль, то сам піди в льох. Та заразом наточи і грушевого квасу. А я від дитини не одійду, поки воно не засне, сердешне! Ач, як налякав, і досі ще слізки в бідного на щічках. Годуйся, годуйся, моє серденько!

Яким, помолитись богу, сів за стіл, запросив і Лукію з собою сидати. Після кількох вареників він заговорив мовби сам до себе:

— Бачиш, яка на світі правда. Віддати бідного одинокого чоловіка в москалі, а жінку, сироту убогу, пустити з торбами. Недобре між людьми діється! Добре, що вона ще богобоязлива, шукає собі шматка хліба трудом чесним. А друга б на її місці та з її красою і молодістю пропала б! З душею й тілом пропала б навіки.

— Хіба Лукія московка?— спитала Марта, вслухавшись у Якимові слова.

— Московка,— одповів Яким, не піднімаючи голови.

— Безталанна! А може, чоловік твій, Лукіє, п'яниця, ледащо було?

— Ледащо!— одповіла Лукія.

Яким підняв голову, подивився на Лукію і сказав:

— Так туди ж йому й дорога.

— І я так думаю, Лукіє!— сказала Марта.— Борони й заступи, господи, і ти, пресвята діво, нашу бідну сестру од лихого та ледачого чоловіка! Ми ось з Якимом, дякувати богам, часточку прожили-таки на світі... Воно правда... ну, та замолоду чого іноді не трапляється...

— Ну, завела тепер свої гусли...— сказав Яким напівжартома, напівсуворо.— Та вашій сестрі коли б не попом'яти добре боки, то й добра не видати.

— Еге ж бо, й ви добрі. Ніде правди діти... Отак завжди забалакаюся з ним і не бачу, що мій Марочко давно заснув.— Вона бережно закрила його чистеньким простиральцем і, перехрестившись, сіла до столу побіля Лукії, сказавши:

— Годуйся, Лукіє! Ти не дивись на нього! Він у мене все щось бурчить. Такий уже вродився нікчемний.

І вона, ласкаво усміхаючись, глянула на чоловіка. Яким і знаки не дав, що помітив її усмішку, тільки вуса погладив рукою.

Пополуднувавши, усі повставали з-за столу, помолитись богу, і Марта, прибираючи з столу посуд, сказала Лукії:

— Ти б, Лукіє, пішла в другу хату та одпочила з дороги. Тепер там нікого нема, всі пішли в село на музики.

— Спасибі вам. Я не дуже стомилась.— А їй, бідній, вельми потрібний був спокій або хоч би самотина.

— Ну де ж пак, не стомилась! Таж легко сказати — од Липового до нас буде, мабуть, верстов сорок. Як ти думаєш, Якіме?

— Сорок буде,— одповів Яким.

— Я в Ромнах переночувала.

— Ну та хоч і переночувала, а спочити тобі все-таки не пошкодить,— сказала Марта, мовби інстинктом угадуючи душевну втому Лукії.

— То я піду та одпочину трохи,— сказала Лукія, відступаючи до порога.

— Стривай же, я тобі покажу хату,— сказала Марта і вийшла в темні сіни. Потім одчинила двері, що напроти світлиці, і ввела Лукію в простору чисту хату.

— Ляж отут на полу або на лаві та одпочинь трохи, Лукіє.

— Спасибі вам,— сказала Лукія.

А Марта вийшла з хати, причинивши за собою двері.

Лукія, оставшись одна, кругом оглянулася, немов хотіла впевнитись, що вона сама в хаті. Потім упала на лаву, затулила лице руками і тихо й гірко заплакала. Вся плакала не з горя й невідання, що досі мучило її, а з радості, що

сповнила душу. Тепер вона впевнилася, що дитя її здорове, що люди, які прийняли його,— добрі.

— Господи! — промовила вона.— Дякую тобі, свята матір божя! Дякую тобі, моя ти заступнице і єдина розрадице! — І вона знову зайшлася сльозами. Опам'ятавшись, вона ходила по хаті і, ламаючи свої схудлі засмаглі руки, тихо плакала.

— А як по-твоєму, Марто? — спитався Яким у своєї жінки, коли вони zostалися самі в світлиці.— Я думаю, що наша новобранка чесного, доброго роду дочка.

— І я так думаю, Якиме,— сказала Марта, витираючи миску,— що вона чесного роду. Лиху людину зразу вгадаєш. Бач, яка вона сумна. А може, це так, з дороги.

— Ні, не з дороги, я думаю, а вона безталанна і сама знає своє безталання. Коли ти виходила за полуднем, то вона глянула на Марочка й заплакала. Я питаю: «Чого ти плачеш?» А вона мені й каже: «І в мене було дитя, та бог прибрав». Так ось воно що.

— Бідна! Їй тільки й радості було на світі, що дитина оставалася, та й ту бог одібрав. А не казала, хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик,— сказав Яким і задумався.

Марта, поставивши миску в мисник, сіла на лаві й теж зажурилася. Помовчавши хвилини зо дві, вона зітхнула і потім спитала Якима:

— А як ти думаєш, Якиме, чи оддавати нам Марочка до школи, чи ні?

— Розумна голово! Чи подумала ти, що говориш? Теля ще бог знає де, а ти вже довбню готовиш,— сказав Яким мало не сердито.

— Ну ось, уже й розсердився... Я так тільки сказала.

— Ото ж то всі ви, цокотухи, так кажете, а того й не подумасш, що то ще бог пошле завтра. Школа, школа — річ, коли ти хочеш знати, неабияка. Ось, приміром, у Таранухи вчили, вчили сина, а вийшло що? П'яниця й користлюбєць.

— Ну ти вже як розсердився, то з тобою і ради нема! — сказала Марта, встаючи з лави.— У тебе й спитати нічого не можна. Ну, коли не хочеш оддавати до школи, то сам учи.

— Я-то вчитиму його письма, скільки сам, грішний, знаю. А от щоб ти його спочатку навчила!

— А я чого його навчу? Нехай собі здоров росте та щасливий буде! Моє діло жіноче, чого я його навчу?

— Чого? Того, чого ти й сама не знаєш: усього доброго! От що! Ти тепер йому мати, так учи його, коли він, дасть бог, заговорить, молитися богу. А я, подивившись, як він

молитиметься, і письма святого навчу, і, вмираючи, псалтир свій святій передам йому.

— Насилу договорив до краю! Цить! Цить! Моє серденько! — В цей час прокинувся Марко. Марта підбігла до колиски і, колихаючи Марка, несвідомо заспівала:

Ой жила вдова
Та на край села,
Вигодувала сина,
Сина Івана.
Вигодувавши, до школи дала,
А з школи взявши,
Коня купила.

І, взявши на руки малого, ходила, примовляючи:

— От якби оце літо, то в садок пішли б, зайшли б на пасіку. А там сидить старий дід. У! Який страшний! Ось він! Ось він! Подивись, який страшний! — І вона показала на Якима, що сидів за столом. Яким мовчки усміхнувся.

Чи знаєш ти, чи бачиш ти, безталаннице, своє рідне, щасливе дитя?

Бачить і знає. Вона, не прислухаючись, чула кожне слово старої Марти і старого Якима. У глибині душі своєї вона прозирала майбутнє своєї дитини і серцем, переповненим радістю, дякувала всемілосердому богові за послане їй щастя!

Другий і дальші дні минали на хуторі як звичайно. Нова наймичка незабаром звикла до всієї челяді, і всі полюбили її. До всіх вона була однаково уважлива і з усіма однаково ласкава. Господар і господиня були нею дуже задоволені і особливо шанували її за любов до маленького Марка. І справді, без неї він не засинав і не прокидався. Вона все знаходила прикличку, щоб бути при колісці. Принесла йому теплі пелюшки, такі чисті, що хоч би й паничеві якому, так не соромно. Вона ніби чула, коли він прокинеться, і на той час завжди у неї було наготові підігріте свіже молоко. Стара Марта не могла надивуватися з старанності й дбайливості своєї нової наймички.

Минув іще місяць, і Лукія, на велику досаду старшій наймичці, запанувала на всьому хуторі. Сама господиня полишила їй клопотатися всім і поряdkувати в господарстві, а потім і ключі від комор та льоху оддала їй. Собі ж оставила тільки ключ од скрині. Та й то тільки тому, що їй здавалося, що не годиться господині не мати ключа.

Сам старий Яким, на що вже чоловік поважний був і не швидкий на похвалу хоч би там кому, і той, було, наодинці з Мартою інколи не втерпить та й скаже:

— Що за благодать послав нам господь у цій Лукії!

— Я й сама, і встаючи, й лягаючи, дякую богові за благодать його святу. Ти тільки подивись, Якиме. Де вона не повернеться, що не зробить, то любо й глянути, а що вже до Марочка щира, так я й не надивуюся. От хоч би й ту ніч. Марочко прокинувся й заплакав, бідний. Я собі сплю як убита, а вона — і бог її знає, як з другої хати почула. Коли я прокинулася, то вона йому вже ріжок з молоком подавала, та ще й каже мені: «Не турбуйтеся, я і сама його присплю». Спасибі їй, така добра та щира. І ось уже котрий місяць вона у нас, а хоч би раз тобі в село сходила. Якось у неділю я кажу їй: «Та ти б, Лукіє, хоч до церкви в село пішла!» А вона мені й каже: «І дома можна помолитися богу, аби з щирим серцем». Така, далєбі, щира та старанна, дай їй боже здоров'я. Я просто паную за її плечима.

— Еге ж, і отаке добро бог посилає якому-небудь ледачому чоловікові.

— І не кажи, Якиме! Я інколи дивлюсь на неї та аж заплачу. Чому б тобі, милосердий боже, не послати їй талану та радості в сьому житті! Хоч би коли-небудь тобі усмінулася або пожартувала. Хіба що тільки з Марочком. А то все така смутна та невесела.

Отакі розмови не раз точилися між господарями. Вони дивувалися її повсякчасній задумі, та їм, простодушним, і на думку не спадала справжня причина тієї задуми. Їм здавалося, що досить бути московкою, щоб бути безталанною. Про рід її і плем'я вони немов боялися й мову заводити, інстинктивно розуміючи, що в нещасного не випадєє питати про його колишнє щастя.

Я вклоняюся вам, грубі, прості люди! Своїм розпитуванням ви б заставляли її казати неправду і, значить, подвійно страждати, бо вона не така вдалася, щоб вигадувати небувалі сповіді свого серця. Вона була простою, розумною й прекрасною дитиною природи. Вона покохала всім чистим серцем своїм уланського офіцера за красу його та ласкаві речі. І коли він, награвшись з нею, кинув її, як дитина цяцьку, то вона, нерозумна, тільки заплакала і ще й досі не візьме собі утямки, як ото може людина божитися, а потім збрехати. Її простій, невинній душі годі було зрозуміти це. А поміж людей більш чи менш цивілізованих це річ звичайнісінька. Це однаково, що взяти й не віддати.

На різдвяні свята господарі поїхали в село провідати своїх знайомих, а між ними й отця Нила, і отця диякона, і

весь причет церковний. Челядь, окрім старого наймита Сави, який днював і ночував з волами в загороді, подалася в село на музики, і Лукія зосталася сама в господі.

Її частю не було краю: вона була сама, сама з своїм щасливим сином.

Перше, що зробила Лукія, випровадивши господарів і зачинивши за ними ворота,— це уважно оглянула весь двір і, увійшовши в хату, засунула на засув двері. Марко саме тоді спав. Вона підійшла до його коліски, зняла з личка простиральце й дивилася на нього, аж поки він не прокинувся.

Тоді взяла сина на руки і ніжно-ніжно поцілувала його. Дитина, мовби відчуваючи, що це цілує рідна мати, оповила її суху шию своїми пухкими рученятами. Потім Лукія одною рукою зняла із скрині килим, розіслала його на полу, посадила на килим Марка і, одійшовши ступнів зо два, плакала й усміхалася, дивлячись на свого прекрасного сина; нарешті сіла на килим, узяла Марка на руки і ніжно пригортала до своїх грудей.

О, яка вона була в цю мить прекрасна, яка щаслива, яка чудова! Урочиста радість розлилася в усій її істоті!

Що, якби міг у цю хвилину глянути на неї її спокусник? Він би впав перед нею навколішки і помолився б, як перед святою.

Ні, його зачерствілій, брудній душі недоступно таке почуття.

Довго вона бавилася з Марком, піднімала його вище своєї голови, ставила на піл, знову піднімала і знову ставила, розмовляла з ним, сміялася, цілувала його, плакала й знову сміялася; одне слово, бавилася з ним, як семилітня дівчинка, співала йому пісень, розказувала казки, давала йому всякі ласкаві сердечні імена, і дитина, ніби симпатизуючи радості своєї щасливої матері, за цілий день ні разу й не заплакала. І яке ж воно гарнісіньке було! Великі карі оченята блищали, мов діаманти, і були дуже схожі на очі його прекрасної матері. Їх одтінювали довгі чорні вії, що й надавало їм якогось недитячого виразу.

Лукія й незчулася, як зайшов вечір. Що їй робити? Треба вечерю варити, а Марко й гадки не має про коліску, розігрався так, що його й до ночі не вклядеш. Хоч би скоріше хто з села прийшов, а то як прийдуть господарі, що вони скажуть? Подумають, що вона проспала цілий день і цілий вечір.

Ворота зарипили, і у двір в'їхали господарі. Вона одчинила їм двері, жаліючись на Марка, що не дає їй затопити в печі.

— Що ж він робить? Усе плаче? — спитала Марта.

— Де там плаче! За цілий день хоч би скривився. Все пустує.

— Ах ти, волоцюга, волоцюга! — сказала вона, підходячи до Марка. — Та ти йому ще й килим постелила!

— Не лежить у колисці, все проситься на руки.

— Ах ти непосидючий! Стривай, ось я тобі дам! — І, знявши кожуха та свиту, вона взяла його на руки й сунула йому в ручепята позолоченого медяника, гостинця од отця Ніла.

Лукія заходилася топоти піч. А за кілька хвилин увійшов у хату і Яким, оббиваючи гарапником сніг з нової смушевої шапки.

— Добри вечір! — сказав він, увійшовши в хату.

— Добри вечір! — одповіла Лукія.

— От ми, дякувати богам, й додому вернулися, — сказав він, хрестячись. — А що наш господар дома поробляє? Плаче, мабуть, задля свята?

— Де там тобі плаче! Цілий день спокою не давав бідній Лукії. Пустує, і цілий день пустує.

— Ах ти ж гайдамака! Дивись, як він обома ручищами медяника загарбав!

Поклавши на стіл клунок і знімаючи свиту й кожуха, Яким заговорив ніби сам до себе:

— Горе мені з цією матушкою Якилиною. На дорожку та й на дорогу. От тобі й надорожився. А тут ще й диякониця, і титарша з своєю слив'янкою. Ну що ти з ними будеш діяти? Збили з пантелику, окаянні, та й годі! Лукіє, покинь ти свою піч к лихому! Ходи лишень сюди.

— А що ж ви будете вечерять, коли я піч покину? — обертаючись до Якіма з рогацем у руках і всміхаючись, спитала Лукія.

— Не хочу я вечерять сьогодні, та й завтра не хочу вечерять, і післязавтра. Та й стара моя теж вечерять не хоче. Правда, Марто?

— Ти ба, який розумний! Добре, що сам ситий, то думає, що й усі ситі, а Лукія, може, цілий день, бідна, нічого не їла.

— Ну, ну! Пішла вже. З тобою й пожартувать не можна.

— Добрі жарти вигдавав.

— Та ну вас, варіть хоч три вечері разом, а я добре знаю, що не буду вечерять.

— Ото завгорить! Нам більше останеться.

— Нехай вам остається, — сказав Яким, сідаючи за стіл. — А засвіти, Лукіє, свічку!

Лукія засвітила свічку й поставила на стіл. Яким, розв'язуючи клунок, тихенько заспівав:

Та виріс я в наймах, в неволі,
Та не було долі ніколи.

Та гей!..

Ой виріс я в наймах, в дорозі,
При чужому возі, в дорозі.

Та гей!..

Та чужії вози мажучи,
Та чужії воли пасучи.

Та гей!..

— Лукіє! Кинь ти там свою піч, — сказав Яким, розгортаючи велику червону хустку. — Возьми собі, дочко моя, безталаннице; возьми та носи на здоров'я! А ось і на очіпок. А ось на юпку та на спідницю. Возьми, возьми, дочко моя, та носи на здоров'я. Ходи ти у нас не так, як сирота, а ходи ти у нас так, як роменська міщанка, як нашого голови дочка. Це поносиш — другого накуплю, бо ти у нас не наймичка, а господиня. Ми з старою за твоїми плечима як у бога за дверима живемо.

— Возьми! Возьми, Лукіє! — додала Марта. — Возьми! Це ми для тебе в московських крамарів купили.

— Та нащо ж ви купували таке добро? — спитала Лукія. — Навіщо було марно тільки гроші тратити!

— Не твої, дочко, гроші — божі, — бог дав, бог і возьме, — мовив Яким, даючи їй гостинці.

Лукія, приймаючи подарунки, кланялася і крізь сльози промовляла:

— Дякую! Дякую вам, мої рідні, мої добродійники.

— Ось так воно краще! — весело сказав Яким. — Ти нам уже, Лукіє, послужи на старості, а ми, дасть бог, потроху з тобою поквитуємося. Сама бачиш, ми вже люди старі, бог знає, що з нами завтра буде. А у нас, ти бачиш, дитина мала, одинока. Ану, боронь боже, моєї старої не стане, куди воно дінеться!

— Перехрестися! Що ти там, як сич на коморі, віщуєш?

— А що ж, усе в руці божій.

Марта, вкладаючи Марка в колиску, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку, це він так од титареві слив'янки.

— Що?.. — сказав з протягом Яким. — Як дам я тобі слив'янки, так знатимеш мене!

— Ото вже не можна й слова сказати.

— Не можна.

І в хаті запанувала тиша. Тільки Марта тихо співала над колискою, зрідка поглядаючи на сердитого Якіма. Незабаром зібралися всі домашні. Вечеря була готова. Всі, окрім Якіма, посідали за стіл у супротивній хаті. Повечеряли й полягали спати. За хвилину все на хуторі спало.

Не спав тільки старий Яким. Він сидів у світлиці за столом, схиливши свою сіру голову на міцні, жиливі руки.

Довго він сидів мовчки, потім ледве чутно заспівав:

Ой воли мої та полові,
Та чому ви не орете?

Покінчивши пісню, він заговорив сам до себе:

— Піду! Неодмінно піду чумакувати! Та й справді, що я дома висиджу з цими бабами! Окрім гріха, нічого! Інша річ у дорозі! Товариство. Степ, могили. Міста, а в містах храми божії. Базари, купецтво! Підходить до тебе бородач пузатий: «Почім,— питає,— чумаче, риба? або сіль?» — «По тому й по тому, господо купець!» — «А менше не можна, братець чумак?» — «Ні,— кажеш,— господо купець!» — «Ну, коли не можна, нехай так і буде». І гребеш собі червінчики в гамач. Ех, чумацтво, чумацтво! Коли-то я тебе забуду? Ні, годі, йду чумакувать, тільки дай боже діждати літа, а то я отут з бабами зовсім прокисну.

Вставши з-за столу, він довго ще ходив по хаті, потім спивився перед образами, помолився богу, дістав псалтир і прочитав псалом «Господь просвіщеніє моє, кого убоюся». Потім став чоботи скидати, примовляючи:

— От безталання, нема кому й чоботи стягти!

Роззвувшись, він погасив свічку й ліг спати, читаючи напам'ять молитву:

«Да воскресне бог».

Одноманітно минула зима на хуторі. Настав великий піст, одговілися, і піст провели, і великодня святого діждали. На свята, коли господарі поїхали в гості до отця Ніла, Лукія з своїм сином наодинці повторила ту ж саму сцену, що й на різдво, з тією одміною, що тепер вона вперше наділа нову юпку, спідницю, а голову пов'язала шовковою хусткою. Усе це, як ми вже знаємо, подарував їй старий Яким.

А після полудня на хутір зайшов венгерець з усякими кроплями й постукав у віконце, чим неабияк налякав Лукію, що захопилася розмовою з сином. Вона незабаром схаменулася, одсунула засув і впустила венгерця в хату.

Венгерець той був у капелюсі з широкими крисами й сферичним наголовком, у широкому синьому плащі, з коробом за плечима, з довжелезною палицею в руці і, звісно, з довгими вусами.

Лукія запросила його сісти. Гість, не церемонячись, зняв з плечей короб і сів на лаві. А Лукія тим часом поклала свого Марочка в колиску й прикрила простиральцем, боячись лихого ока. Потім звернулася до венгерця і спитала:

— Які ж у вас є ліки?

— Ліки? О, в мене всякі, різні є кроплі: і на зуби, і на голову, і на руку, і на ногу,— всякі, всякі кроплі є. Тільки, хороший фразу, гроші будеш не жаліти? — сказав венгерець, досить нахабно усміхаючись.

— Ну добре, а чи є в тебе такі ліки, щоб проти всякої недуги дитині помагали?

— Аякже! Проти різної недуги є, різні, всякі кроплі є.

І він розкрив свого короба, показуючи їй пляшечку за пляшечкою з різнокольоровою рідиною.

— Оця проти зуба, ця — голова, ця — гарячка, ця — рука, ця — нога, ця — пузце трошки.

— А чи нема в тебе семибратньої крові? Вона одна проти всякої недуги помагає.

— Є, є, ось зараз шукаю!

І він незабаром дістав із короба загорнуту у папірець семибратню кров. То були невеличкі грудочки чогось скам'янілого, неначе дрібний черепашник, темно-рожевого кольору. А чому воно зветься семибратньою кров'ю, то цього й самі венгерці не знають.

— А що ж буде коштувати ця грудочка?

— Ця два карбованець і один копа.

— Боже мій, що ж мені робити? У мене тільки три копи.

— Тільки один карбованця й один копа. Не можна, трошки мало. Хіба ще, хороший фразу, чарочка шнапсу, розумієш — горілка, і трошки їсти.

— Добре, і горілки дам, і їсти дам, тільки продайте, ради бога, за три копи.

— Добре, добре, отдаю,— і він подав їй грудочку чарівного медикаменту.

Лукія взяла його побожно, загорнула в хустку й сховала за образ. Потім дістала з скриньки мідні гроші, розплатилася з венгерцем, а його самого посадила за стіл, дістала з мисника гранчасту розмальовану пляшку з горілкою і поставила перед ним, а тоді принесла ще паску, холодне порося й пиріжки з сиром та з сметаною. Розставивши все це звичайненько, поклала йому на коліна білий рупник, вишитий по краях червоною заплочтю, та й одійшла до колиски.

Венгерець хоч і просив шнапсу трошки, та випив дві чарки за одним духом, а третю — після першого шматка поросятини. Упоравши все, що було на столі, він увічливо поклонився Лукії, потім попросив вогню, закурив свою фарфорову люльку з кривим цибухом і став збиратися в дорогу. Взявши короба на спину, плаща на плечі, палицю в руки і надівши капелюх на голову, він ще раз поклонився Лукії і вийшов з хати.

Лукія, провівши венгерця за ворота, вернулася в хату,

підійшла до колиски, відкрила простиральце і, побачивши, що Марко спить, перехрестила його і ледве торкнулася губами його розчервонілої щічки, боячись поцілунком збудити його.

— Тепер я, слава богу, спокійна,— казала вона собі в думці.— Тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий. Тепер у мене є ліки проти всяких недуг. А про щастя його я вже не сумніваюся. Я виблагаю йому у бога і віку довгого, і долі доброї. Чи сказати йому коли-небудь, що я його рідна мати? Чи не казати? — І вона задумалася.— Ні, не скажу, ніколи не скажу! Хіба що перед смертю на сповіді покаюся, а то нікому в світі не скажу.

Так собі міркуючи, вона прибрала з столу, на якому трапезував венгерець, підійшла до колиски, подивилася на сина, стала навколішки перед образами і, плачучи, молилася про життя і щастя улюбленого сина.

Ось уже й сонце закотилося. Челядь, співаючи, вернулася додому. Нарешті ворота розчинилися, і самі господарі приїхали додому.

— А ми, Лукіє, дорогою венгра зустріли,— казала Марта, входячи в хату,— і я купила в нього семибратньої крові для нашого Марочка. Бог його знає, може, що й станеться з ним, так ось у нас і ліки є. Що, він спить? — спитала вона, притишивши голос.

— Спить,— одповіла тихо Лукія.— І тут венгер був, і я теж купила семибратньої крові.

А веселий Яким, входячи до хати, приспівував:

Ой го! по вечері,
Запирайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене прихились.

— Цить, п'яний лобуре! — промовила пошепки Марта, показуючи на колиску.

Яким замовк і, ніби злякавшись, зняв шапку й став хреститися перед образами, потім мовчки роздягнувся й ліг на постелю.

— От так отець Нил, а бодай же його...

— Цить!..— просичала Марта.

Яким замовк, опутив голову на подушку і невдовзі заснув. Не забарилося й усе живе на хуторі зробити те саме.

Весна швидко розвивала зелені шати в Якимовому гаю. Черешні, вишні і всі фруктові дерева поверх зелені вкрили-

ся молочно-білим цвітом, а земля барвистим рясом. Почалася робота в полі. Яким вирядив з пшеницею в дорогу своїх чумаків, та сам не пішов з ними,— боявся, щоб десь у чужому степу при дорозі не лягти своїми старими кістями, як це часто трапляється з завзятими чумаками.

Випровадивши чумаків, він щиро і смиренно взявся до своєї пасіки, кажучи:

— Де вже мені тепер по дорогах тинятися та з купцями торгуватися! Ось моє діло — вертоград та бджілки божії. Нехай молоді чумакують.

І він майже оселився на пасіці. Раз на день заходив він у хату, та й то тільки пообідати. Давши лад пасіці, поприбравши в ній, поки бджоли ще не роїлися, він, було, розгорне собі псалтиря та й читає його з ранку до ночі, од палітурки до палітурки, а коли вже стомиться язик, то доробляє новий вулик, ще того літа початий, або латає стару сіру свигу.

Інколи приходила до нього на пасіку стара Марта з Марком, і це було для нього велике свято. Він підрізував меду з найкращого вулика і ласкаво частував дорогого гостя, себто Марка.

Як настала весна, Лукія з другою робітницею заповзятю копала грядки на городі за гаєм. А коли посадили городину, вона у гаю між деревами скопала дві грядки, засіяла їх квітками і щовечора поливала.

Настало літо, а з ним жнива, настав, нарешті, і день народження Марка, відомий одній Лукії.

Того пам'ятного дня вона ще вдосвіта пішла в свій квітник, нарвала найкращих квіток, сплела з них вінок і, увійшовши в хату, так що Марта й не чула, поклала вінок на голівку сонному Маркові. Як тільки свіжі й вологі квітки торкнулися дитини, вона прокинулася й заплакала. Марта й собі прокинулася й побачила над колискою перелякану Лукію.

— Нащо ти його розбудила? — спитала Марта.

— Я не будила, воно само прокинулося, я тільки вінок йому принесла, бо воно сьогодні...— І вона мало не проговорилася.

— Нащо йому твій вінок? Тільки дитину перелякала. Візьми його та повісь перед Варварою-великомученицею.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила перед образом.

Того дня було якесь велике церковне свято. Лукія позичила у другої наймички карбованця і вперше одприсилася в Марти сходити в село. Вона наділа юпку, спідницю, загнулася шовковою хусткою, подивилася в дзеркальце, що було вмазане в стіні, і з радості зашарілася. Та й правду сказати,

от скільки вона сліз пролила, скільки перетерпіла всякого горя, а все ще була красуня. Вона все ще живо нагадувала ту завітчану вінком з пшениці, ту щасливу царицю свята — Лукію. Попроцавшись з Марком і Мартою, вона пішла в село.

Ще й в усі дзвони не дзвонили, коли вона ввійшла в церкву. Людей у церкві було вже чималенько, і геть усі помітили незнайому молодицю. Дівчата й молодіці вишком питали одну одну: «Чия це така гарна молодича?..» А вона, незважаючи ні на кого, поставила перед місцевими образами по свічечці й подала на часточку о здоров'ї младенця Марка.

Після служби вона найняла молебень о здоров'ї рабів божих Якіма, Марти і младенця Марка. Отець Нил вручив їй проскурку й просив зайти до нього пообідати.

Вона зайшла. Матушка Якилина привітала її, як рідну, багато розпитувала про хуторян, а надто про Марка: чи здоровий він, чи вже великий виріс, чи прорізалися в нього зубки?..

По обіді Лукія попрощалася з отцем Нилом та матушкою Якилиною і пішла на хутір.

У селі довго балакали про неї парубки й молоді дівчата, та ніхто так і не довідався, хто вона така і відкіля.

Вернувшись на хутір, Лукія віддала старій Марті й Якимові поклін од батюшки й од матушки, поклала проскурку до завтрього за образ, полюбувалася сонним Марком, зняла з себе святкову одежу, затопила піч у другій хаті й заходилася варити вечерю.

Отак минув перший рік Лукіїно перебування на хуторі і так або майже так минув і другий рік. Не сталось ніяких пригод, хіба що Марко став доволі ясно вимовляти слово «мамо». Боже, скільки-то всім було радості! Його, бідного, як паугу, навперемінки заставляли повторювати оте магичне слово. Коли минув тиждень чи два, старий Яким добився того, що Марко став вимовляти слово «тато». Старий тішався, як дитина. Він уже хотів був навчати його письма, тільки, на велику біду його, виявилось, що Марко не міг вимовити ні одної букви. А Марта щодня милила йому сіру голуву за те, що він по-дурному мучить бідну дитину.

Ще торік, якось у неділю, по обіді, сиділи вони всі троє під хатою і куштували червонобокі спасівські яблука, а Марко лазив собі коло них по спориху. Яким уже в сотий раз розповідав їм, як, ідучи з Дону, якось із заднього воза колесо й люшню загубив. Марта і Лукія заслухались та й

не бачать, що Марочко, вставши на ніжки, дигає до них, простягнувши ручки й, усміхаючись, лепече: «мамо», «тату». Як же зраділи вони, коли побачили, що Марко йде!

Лукія аж затремтіла з радості, кинулася до свого Марочка, взяла його за рученьку й підвела до ошасливлених старих.

Тут вони взялися навперемінки водити його коло хати й доводили до того, що Марко заплакав і крізь сльози промовив: «Мама кака».

Старий Яким був у захваті від Маркового речіння.

— Так їх, сину, так, — казав він, — ач, старі баби, замучили бідну дитину.

Дарма що він більше за всіх мучив малого, навчаючи його ходити.

Того ж таки року восени, по першій порозі, якісь мисливці, ганяючись за зайцем, підскакали до самого хутора, а що бідолашний заєць сховався од собак в хутірському гаю, то несамовиті псарі надумали не оставляти звірка і в гостинному хуторі.

Тому-то вони, під'їхавши до воріт, стали голосно вимагати, щоб їм одчинили ворота.

Накинувши на плечі кожуха, вийшов до них сам Яким і, знявши шапку, спитав, чого їм треба.

— Одчиняй ворота, тобі кажуть, старий хохол!

Яким надів шапку й, не кажучи ні слова, пішов назад до хати.

— Що там таке з воротами? — спитала Марта

— Татари підступили, — одповів він спокійно.

Ворота, крім засува, були ще замкнені на важкий шведський замок. Мисливці, мабуть, уже трохи намочили морди (термін з їхнього ж словника), бо вони позлазили з коней і заходилися ламати ворота. Та робота була їм не під силу, і це ще дужче роздратовало їх. Яким вийшов удруге, а за ним, не втерпівши, вийшли Марта й Лукія.

Один з мисливців скочив у двір через перелаз і з піднесеним гарапником біг до Якіма. Але раптом спинився як укупаний і опустив гарапника.

Це був гарний, стрункий молодик з вусами, що ледве засіялись.

Був це бездушний спокусник бідної Лукії. Він побачив її і руки опустив з подиву, а коли схаменувся, то чемно сказав Якимові:

— Ну, добрий діточку, якщо не хочеш пустити нас полювати на твоєму хуторі, то пусти хоч у хату трохи погрітися.

— Ласкаво просимо, — сказав Яким привітно.

— Прошу в двір, панове! — гукнув той мисливець своїм товаришам.

Лукія, пізнавши його по голосу, притьмом вернулася в світлицю, взяла з колиски сонного Марка й понесла в другу хату.

— Що ти робиш? — спитала її Марта.

— Вони п'яні ввійдуть у світлицю й розбудять його, бідного.

Лукія не помилилася: мисливці, галасуючи, увійшли в хату, в руках у них була величезна обплетена сулія. Доволі нахабно попросивши закуски, вони посідали за столом і взяли мочити морди.

Молодий корнет випив тільки дві склянки і більше не хотів пити. Він обвів запитливим поглядом хату і, зрештою, спитав Марту:

— Бабусю старенька, я з тобою у дворі бачив ще одну молодицю, хто вона у вас така?

— То Лукія, наша наймичка.

— Так це, мабуть, колиска її дитини?

— Ні, то наша дитина.

— Куди ж сховалася твоя робітниця? Ми ж не звірі, чого вона злякалася? — питав чорнобривий, з кирпатим синім носом і довгими вусами мисливець. То був ескадронний командир уланського полку.

— Вона в другій хаті порасться.

— Чи не можна, голубонько, глянути на твою робітницю? Вона, здається, непогана з себе, — сказав ротмістр, закручуючи вуса.

— Така ж, як і всі люди. Та їй тепер і ніколи, — одповіла Марта.

— Закуримо люльки, панове, та й марш! Я гадаю, коні добре змерзли. Бабусю, дай лишень нам огню!

Марта засвітила їм свічку; мисливці позакурювали різнокаліберні люльки і вийшли з хати. Яким випровадив їх за ворота, побажавши їм щасливого полювання, й вернувся в хату.

Як тільки пішли непрохані гості, Лукія принесла заплаканого Марка, поклала його в колиску, закутала й стала колихати, тихенько наспівуючи якоїсь пісні. Марко замовк і незабаром заснув.

Яким довго мовчки сидів за столом, спершись на руки, і кінець кінцем ледве чутно заговорив:

— Бог його святий знає, коли ці улани підуть од нас? Прогнівиви ми милостивого господя; ось уже четвертий рік стоять та й стоять, неначе навіки вже тут оселилися. І що той дурень турок думає, хоч би скоріше війну розпочинав. А там, може б, дав бог, що й уланів од нас вивели б та по-

слали б воювати, а то дурно тільки хліб їдять, гаразд, що дешевий. Ну хліб ще б нічого, в нас його, слава богу, чимало. А то гріх, та й тільки, з ними! От хоч би й наші Бурти, — чи ж велике село? А добрі люди кажуть, що вже третю покритку покрили.

Лукія здригнулася.

— Еге ж, третю покритку! Легко сказати! А як воно батькові й матері безталанної? А їм, бідолашним? Пропаші, навіки пропаші!

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню! Плач! Ти ще, слава богу, хоч москвка, та все ж не покритка. В тебе ще зосталася хоч добра слава! А в тих бідолах що зосталося? Ганьба, довіку ганьба!

Протягом усього цього монологу Марта сиділа на скрині, підперши стару голову руками, потім і вона заговорила:

— Так, Якиме, так. Вічна наруга. Вічне прокляття на землі. А що на тому світі? Огонь невгасимий! Сказано — блудниця!

— Отож-бо й є, що ти дурна баба, стоїш у церкві, а не чуєш, що отець дякон в євангелії читає!

— Що ж він там читає?

— А те, що господь прощає всіх розкаяних грішників, навіть і блудницю.

— Що правда, то правда, Якиме! От і Марія Єгипетська...⁵ як ти читаєш у житті...

— Отож-бо й є, он як грішила, а преподобилась же? Не плач, дочко Лукіє! Тобі нема чого плакати. Ти чоловікова жінка, нехай плачуть та моляться оті безталанниці. А ти й без чоловіка знайдеш шматок чесного хліба... А й справді, пообідаймо, а то за тими уланами й пообідати не вдасться.

Лукія мовчки накрила стіл чистою скатертиною, поставила сільницю й положила хліб та ніж на стіл. Яким, перехрестившись, став різати хліб на тоненькі скибочки, спочатку зробивши пожег хрест на хлібині. Марта помолилась богу й собі сіла за стіл, а Лукія насипала в миску борщу.

Засць, на біду собі, вискочив з хутора в поле саме тоді, коли Яким зачинав хвіртку і бажав мисливцям доброго полювання. Мисливці, побачивши свого купцого ворога, загукали: «Ату його, ату!» — і помчали слідом за хортами. Тільки сніг за ними закурів.

Один мисливець, проскакавши трохи, відстав од товаришів, спинив коня, трохи постояв, немовби розмірковуючи про щось, потім махнув нагайкою і повернув коня на Ромоданівський шлях.

Це був той самий молодий корнет, що отоді в хаті пив горілку склянкою. Та не про це мова: можна й горілку пити, і чесним бути. Одне другому не пошкодить. Одначе тому молодому корнетові, здається, горілка (а може, й виховання) не дала бути чесним (чи не тому, що він був благородної крові).

Довго він їхав мовчки, немовби поринувши в задуму.

Про що ж він думав, сей благородний молодик? Може, згадував минуле? Може, він згадав свій лихий вчинок з простою селянкою — і совість мучить молоду й уже попсовану душу. Де там! Часом казав він сам собі ось що:

«Тьху ти, хай їй чорт, як вона, родивши, покращала! Просто бель фам*.— Мовчання.— Шкода, що не бачив хлопчечняти, а має бути прегарненьке. Я пам'ятаю його очиці, зовсім такі, як у неї.— Знову мовчання.— А що, як, гуляючи, почати знову? Далеко, чорт би його взяв, їздити — верстов тридцять, не менше! А покращала!.. І навіщо вона, дурна, втекла з свого села? Сміються... Велике діло! Посміються та й перестануть.— Знову мовчання.— Чи ба! Чудова ідея! Ескадрон один у цих двох селах! Вирішено! Жертвую Мурзу ротмістрові, тільки нехай переведе мене в третій взвод, що квартирує в тому селі, як пак його — Гурти, Бурти, чи що? Браво! Чудова думка! Я тоді зможу щодня бувати на хуторі. Чудово! Ну, моя чорнобрива Лукіє, отоді загуляємо! Згадаємо колишне! Марш, нема чого довго розмірковувати!» І він пустив коня галопом. Проскакавши версти зо дві, він дав коневі перепочити і знову заговорив: «Добре! А як же я розлучуся з братами-розбійниками? Воно день-два, нехай і тиждень, можна буде їсти рябчиків, а там захочеться й куріпки! А втім, я можу щотижня, принаймні раз, навідувати свою завзяту братію. Так воно буде й різноманітніше, а отже, цікавіше. Вирішено! Але в таких випадках жертва неминуча! Неси мене, мій бистрий коню».

І він з усієї сили вдарив нагайкою по ребрах свого бистрого коня.

Кінь летів усе швидше й швидше, чуючи, що вже недалеко до знайомого села.

І ось у широкій, вкритій снігом долині показалася синя стяга. Це було село, Лукіїне рідне село.

Корнет проїхав ступою царину і риссю в'їхав у село. Перша жива річ, що впала йому в очі, був п'яний мужик, що ледве держався на ногах. Корнет упізнав у ньому Лукіїного батька.

— Здоров був, дядьку! — сказав корнет, спиняючи коня.

* Бель фам (франц.) — красива жінка.

— Здорові були, ваше благородіє,— ледве промовив мужик, знімаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукіюку!

— Вона тепер не моя, а ваша, ваше благородіє.

І, сказавши це, насунув на очі свою поруділу шапку і почвалав, хитаючись, до своєї давно вже не мазаної хати.

Корнет подивився йому вслід і промовив:

— Дурний мужик, а й собі розумує.

І, взявшись у боки, поїхав ступою уздовж села.

А «дурний мужик», не розумуючи, прийшов у свою нетоплену хату, подивився на голі стіни і, ніби протверезившись, зняв шапку, перехрестився тричі й ліг на дубовій, давно вже не митій лаві, кажучи неначе крізь сон:

— Ось тобі й постеля, старий дурню! Не вмів спати на перині — тепер на лаві! під лавою! в помийниці! на смітнику! в калюжі з свиньми спи, стара п'янице! О господи! Господи, на все твоя воля! А здається, була така тиха, така сумирна. А от же одурила, одурила мою сиву голову!

І, не підводячи голови, він ридма заридав.

У хаті було порожньо, холодно, під лавою валялися черепки з горшків і розтріпаний віник. Од столу й ослона валялися тільки останки. А з другої лави й останків не видно. Кочерги, макогона й рогачі нема коло печі, а попіл у печі інеєм узаяся.

Пустка! Справжня пустка! А ще недавно була весела, біла, світла хата.

Де ж поділася скромна краса простої мужицької хати?

Стара Лукіїна мати не пережила сорому своєї єдиної дитини. Плакала, плакала, потім занедужала та незабаром і вмерла. Старий, поховавши свою безталанну дружину, не встояв проти великого горя, став пити і за два роки пропив усе своє добро, вже дійшов до самої хати.

Отакі-то бувають іноді наслідки хвиливної втіхи!

Старий довго ще буркотів, напівсонний, нарешті замовк. Трохи згодом вибігла на середину хати миша з нірки, покрутила голівкою і, мабуть, помітивши, що на лаві спить господар, вернула назад, ще раз оглянулася та й сховалася в нірку.

А на хуторі дні минали без особливих пригод. Марко виростав, як з води. Зубки в нього прорізувалися без ніякої недуги, як то буває з іншими дітьми. Він почав уже ходити по хаті, не тримаючись за ослона чи лаву, а старий Яким, цілими годинами дивлячись на його ходу, любувався нею і

давав йому всякі прізвища, як-от: гайдамака, чумака, запорожець, а раз ненароком назвав його уланом. Від цього слова Лукія здригнулася, зблідла і вийшла з хати, а Марта, не помітивши збентеження Лукії, крикнула на Якіма:

— Перехрестися, божевільний! Який він у тебе улан! — І, взявши Марка на руки, цілувала і хрестила його, примовляючи:

— Заступи й борони тебе матір божа од усякої лихої напасті. — І, приголубивши, поклала його в колиску.

Коли Лукія вернулася в хату, Марко вже заснув, і в хаті стояла тиша.

За тиждень після сцени, яку ми описали, Яким по обіді, як звичайно, спочивав, Марта дрімала собі на печі, а Марко, озброївшись гарапником, якого навмисне для нього сплела Лукія, бігав од столу до порога та од порога до столу і розмахував своїм гарапником. Лукія мовчки любилася своїм сином. Перейнята тихою радістю, вона дивилася на нього й не знала краю своєму щастю.

Йй почулося, що рипнули сінешні двері. Вона здригнулася. За хвилину одчинилися двері в хату, і увійшов у мисливській одежі корнет.

Лукія скрикнула, схопила Марка та й побігла з хати. Він кинувся за нею, та не зміг наздогнати її. Лукія сховалася в клуні, а туди він побоявся бігти, бо там були молотники.

Походивши трохи по двору, корнет вийшов за ворота, сів на коня й помчав у поле.

Марта прокинулася, скочила з печі і, не бачачи в хаті ні Марка, ні Лукії, перелякалася.

За нею прокинувся і Яким, і обоє, не розуміючи, що сталося, дивилися одне на одного.

— Де Марко? — спитала Марта.

— Не знаю! — одповів Яким.

— Хто тут у хаті кричав?

— Не знаю! — відповів Яким.

— Ти ніколи нічого не знаєш! — мало не крикнула Марта й вийшла з хати.

— А ти так добре знаєш, коли ідять та тобі не дають, — сказав Яким, повагом підводячись з постелі.

Марта пішла у другу хату — і там нема ні Марка, ні Лукії. Вона вийшла надвір і побачила перелякану Лукію, що йшла з клуні.

А Марко, бідолаха, посинів на холоді й голосно плакав.

— Чи ти бога не боїшся, Лукіє? — кричала Марта. — Ну як таки можна виносити малу дитину на такий холод? Бачиш, як воно, сердешне, посиніло? Дай його мені. І що це тобі на думку спало, скажи ради матері божої?

— Я злякалася, — ледве промовила Лукія.

— Якого там рожна ти злякалася?

— У нас був у хаті...

— Хто там був у нас у хаті?

— Здається, улан, — нишком промовила Лукія.

Вони ввійшли в хату.

— Що там таке сталося з вами? — спитав Яким.

— Лукія каже, що в нас у хаті улан був!

Яким засміявся і спитав:

— А вовка не було з уланом?

Лукія на його дотеп не одповіла.

Марка сьак-так заспокоїли, і старий Яким знову, всміхаючись, заговорив:

— А скажи, Лукіє, який то улан до нас приходив: рудий, сірий чи волохатий? А бодай же тебе, Лукіє. От так насмішила!

І він простосердо зареготав.

Лукія мовчки усміхалася. А Марта, гойдаючи колиску, нишком казала:

— Цить! Дитину розбудиш своїм проклятим реготом. Воно, бідне, тільки що очіці заплющило.

— Та як же тут не сміятися? Сам вовкулака чи той, як його, улан рудий у хату заходив.

— Та нехай собі й заходив, тільки ти замовкни, — сказала Марта, не перестаючи гойдати колиску.

Не минало дня, щоб старі не кепкували з бідної Лукії, і так було, аж доки корнет не провідав їх удруге.

А це сталося якраз через тиждень.

Старі й Лукія тішилися, дивлячись, як Марко тягав за собою візок, зроблений Лукією з редьки, і сам себе поганяв нитяним гарапником. І тільки що проїхав він од столу до дверей, як двері одчинилися і в хату ввійшов корнет і мало не збив з ніг «чумака» Марка.

Лукія кинулася до дитини, вхопила її та й мерщій з хати. Марта за нею, а корнет, знявши шапку, привітався до Якіма.

— Доброго здоров'я, — одповів Яким, встаючи.

— Що це вони в тебе такі дикі?

— Та що, добродію! Сказано — баби. А баби все одно що кози: тільки загляділи чоловіка — і вже подалися вистрибом. Дурепи хуторяни: ніякого звичаю не знають.

— А я сьогодні пополював трохи та й тебе, старий, провідав, — сказав корнет, сідаючи на лаві.

— Покорно благодаримо, просимо сідати. Чи не бажаєте пополювати у нас по-простому? Ви ж, мабуть, на своєму полюванні виголодалися?

— А таки не завадило б, бо я добряче зголоднів. Зрання нічого не їв.

— Отож-бо й воно! Посидьте ж часинку, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

І він пішов з хати.

Корнет, зоставшись сам, пройшовся разів зо два по хаті і спинився коло колиски.

— Ба! Добра думка! — прошепотів він і, вийнявши з гаманця червінець, поклав його в колиску під подушку. Тільки що сів він знову на лаві, як увійшла в хату Марта, мовчки вклонилася гостеві, дістала чисту скатертину, накрила стіл і почала мовчки лагодити полудень. За кілька хвилин прийшов Яким і сказав:

— Хоч ти їй кілок на голові теши, не хоче йти в хату, та й годі!

— Хто це не хоче? — спитав мисливець.

— Та наша наймичка, така дурна, наче людей зроду не бачила.

— А не йде, то й нехай собі не йде, — сказала Марта, — ми й без неї впорасмось.

Злагодивши полудень, вона вийшла з хати.

— Прощу вашої милості, сідайте за стіл та полуднуйте, що бог дав! — сказав Яким, сідаючи на ослоні.

— Я пак і забув. Та у мене ж є роменська кизлярка!

І корнет дістав з мисливської торби пляшку з горілкою й поставив на столі.

— О, не турбуйтеся, ваша честь. У нас, правда, є й своя, та ми з старою мало вживаємо, то й добрих людей іноді забуваємо поштувати.

Яким хотів устати, та мисливець спинив його.

— Стривай, стривай, дядьку! У вас же не така, а в мене справдешня кизлярка. — І він вийняв з торби срібну чарку.

— Не знаю, — мовив Яким. — Усяких вин перекуштував на своєму віку, а такої пити не доводилося.

— Так от покуштуй, дядьку, — сказав мисливець, подаючи старому чарку.

— Покуштуємо, що воно за кизлярка! — сказав Яким, приймаючи чарку й хрестячись. — Господи благослови!

Випивши горілку, він трохи помовчав і промовив:

— Нічого сказати, добра горілка. А чи дорога?

— По карбованцю вляшка.

— А цур же їй, коли так! У нас на карбованець відро купиш.

— Купиш, та не такої!

— Ет, байдуже, аби на завтра голова боліла.

І вони мовчки взялися закушувати ковбасою та холод-

ним свинячим салом. Правда, сала мисливець і в рог не брав. Невіглас не знав, що холодне свиняче сало краще за всяке патефруа*. А втім, у всякого свій смак.

Мисливець до речі нагадав приказку, що по першій не закушують. Потім другу, що без тройці хати не ставлять. Далі ще та й ще приказку, а за приказкою, звісно, наливалося й випивалося чарку, і не минуло й години, а в пляшці вже було порожньо, як у п'яниці в кишені.

Розмова стала голоснішою й жвавішою. Мисливець наговорив Якимові багато люб'язностей, сливе великосвітських, і між іншим сказав:

— А ти мені, дядьку, з першого разу сподобався. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, — одповів Яким. — А ви мені, признатися, зовсім тоді не сподобались. А теперечки бачу, що ви чоловік добрий.

— Отож-бо й є! Ти розкуси лишень мене, дядьку, так ще й не те побачиш!

— Ні, я кусати тебе не буду, а знайомитися — ласкаво просимо.

— Та я, правду тобі сказати, для тебе й перебрався на квартиру у ваше село, щоб їздити до тебе в гості.

— Благодаримо, благодаримо! — І, встаючи з лави, Яким гукнув: — Марто! Пряж яєчно з ковбасою! Та давай відро вистоялки! Не знаєш, стара бабо, який у нас чоловік сидить!

— Годі, годі, дядьку, нічого не треба! Я зараз поїду.

— Поїдеш, та тільки не зараз, я ще покажу тобі нашого Марка.

— А хто це такий ваш Марко?

— А наша дитина. Хіба ти не знаєш, що у нас і син єсть? — І він пішов за двері, бурмочучи: — Ось я вам дам, вражі баби!

За хвилину він приніс на руках Марка, що не перестав плакати, а за ним увійшла й Марта.

— Дивись! Дивись! Яке нам добро послав господь на старості! — похвалився Яким і передав дитину Марті. — На, жінко, забавляй його по-своєму. Іди, йди, гайдамака ти, сякий-такий сину!

І Яким розповів історію Марка, що вже заспокоївся.

Мисливець слухав неуважно, а потім спитав:

— А хто ж його справдешня мати?

— А бог її знає! Мабуть, покритка якась, безталанниця!

— У тебе все покритки! А може, й чесна молодиця, та тільки вбога, — сказала Марта.

* П а т е ф р у а (франц.) — пащтет.

— А може, й чесна. Бог її знає. Куди ж ви? — сказав він, звертаючись до мисливця. — Погостить, бога ради, ви в нас і то рідко буваєте. Стара! Вистоялки! Яечні!

— Дякую тобі, дядьку. Тепер я часто буватиму у вас, тільки сьогодні не держи: не можу, дома є діло.

— А коли діло, то й діло. Як волите, самі лучче знаєте. А воно добре було б покуштувати ще нашої вистоялки.

— Ні, дякую. Іншим разом. Прощайте, дядьку!

І він пішов з хати.

Яким провів за ворота дорогого гостя і в сотий раз прошив не минати їхнього хутора. Вертаючись у хату, Яким бубнів сам собі:

— Притча во язицех! От тобі й москаль! От тобі й улан! Та дай боже, щоб і хрещені люди такими росли на божій землі. Молодець, нема що й казати! І де він отаку дорогу горілку купує? Каже, в Ромнах. Треба буде поїхати в Ромни та й собі дістати такої горілки, щоб не соромно було, коли вдруге заїде. Так, мабуть, не дістанеш. Пани всю по-випивали. Ну, вже за тими панами нашому братові нікуди подітись. А що ж, адже й він пан, хоч і московський, а чоловік добрий, дуже добрий чоловік. Хоч би й у нас таких панів насіяти. А що, на Москві теж ростуть пани?

І, загадавши собі таке мудре питання, Яким, хитаючись, увійшов у хату.

Лукія, перестеляючи ввечері Маркову постельку, знайшла під подушкою червінця й зразу догадалася, що це зробив його ніжний татусь, узяла червінця в руки й не знала, що з ним робити. Подумавши трохи, вона опустила його в пазуху й мовчки робила далі своє діло.

Мисливець додержав свого слова: щотижня він справно двічі, а то й тричі навідувався на хутір і на думці не маючи зальотів. Він поїв Якими кизляркою, а Яким поштував його десятилітньою вистоялкою. На тому й кінчалися його візити. Лукія щоразу, тільки забачивши його, тікала у другу хату, а він був до того скромний чи лукавий, що слова не сказав старим про їхню наймичку. Так ніби він її ніколи й не бачив.

Любувався завсіди своїм Марком, як зовсім чужий йому, щоразу привозив йому пряників, а то й інших гостинців, чим і прихилив до себе дитяче серце. Ото було як тільки він увійде в хату, воно біжить йому назустріч, простягає рученята й кричить:

— Да-да.

Великим постом старі говіди. З п'ятниці проти суботи вони осталися ночувати в отця Ніла, щоб не проспати утреті, а надвечір приїхав на хутір корнет. Знаючи, що старі в селі й не ночуватимуть дома, він оставив з денщиком свого коня, а сам прокрався, неначе злодій, у двір, а потім і в хату.

Лукія в цей час бавилася з Марком, і коли побачила в хаті улана, то скрикнула і мало не випустила дитини з рук.

Вони мовчки спинилися одне перед одним. Марко простягнув до нього рученята й пролепетав своє звичайне «да-да». Та «да-да» не одповів ні слова на Маркове привітання, а Лукія схопила його рученята й пригорнула до себе.

Довго вони мовчали, нарешті корнет заговорив:

— Скажи, Лукійко, за що ти мене не любиш, чому ти од мене ховаєшся щоразу, як я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучуся! Я страждаю! Я вмираю без тебе, квітонько моя прекрасна, розо моя ненаглядна. Промов хоч одне словечко, хоч глянь на мене!

Вона глянула на нього, та не промовила ні слова.

— За що я тобі раптом став немилий? Згадай ти темний сад і ті короткі солодкі хвилини, що ми проводили з тобою.

Вона знову глянула на нього, і з її прекрасних карих очей покотилися великі сльози.

— Чого ж ти плачеш, моя красуне? Чи тобі стало жаль минулого? Що ж, як хочеш, почнемо знову.

Вона плюнула йому межі очі.

— Не сердься на мене, моя птапечко, я тобі всього себе, усе життя своє оддам.

Лукія огидливо одвернулася од нього, підійшла до дверей і, прочинивши їх, голосно гукнула:

— Катре!

— Не клич нікого, побудь зо мною наодинці, я тобі всю правду, щирісіньку правду скажу. І якщо є в тебе хоч іскра почуття, ти вибачиш мені!

Тим часом в хату увійшла з качалкою в руці дебела Катря.

— Катре, голубонько, побудь з цим паном, а я винесу Марка в другу хату, а то він боїться його й плаче.

І з цим словом вона вийшла з світлиці. За хвилину вона вернулася з червінцем у руці, підійшла до ніжного свого закоханця і, подаючи йому червінця, сказала:

— Марко і без твоїх червінців багатий, возьми.

Улан одвів її руку. Вона кинула золотого під ноги й вийшла з хати.

Він підняв червінця і крутив його в руці, ніби міркував, що з ним робити.

— Оце лобі, голубонько,— сказав він Катрі, даючи їй золотого.— Тільки допоможи мені укоськати її.

Катря, взявши червінця, промовила:

— Який гарненький дукачик! Та чого ж це в нього дірочки нема? Як же його носити? От тепер якби ще добре намисто!

— І намисто куплю, тільки укоськай її.

— Добре, укоськаю.

І він вийшов з хати.

— Чого це просив він укоськати? — спитала Катря Лукію, коли та вернулася.

— Не знаю,— одповіла вона.

— Дивись, якого гарненького дукачика він мені подарував.

Лукія глянула на червінця й не сказала ні слова. Катря пішла, а Лукія осталася в світлиці й цілу ніч проплакала.

В суботу після вечерні старі вернулися додому й не могли нахвалитися своїм знайомим мисливцем, який то він гостинний. Після обід він покликав їх од отця Ніла до себе на квартиру і чим тільки їх не частував! І чаєм, і цукром, і всякою всячиною, всього й не згадаєш. Одне тільки Маргі не сподобалося: що в нього скрізь тютюн — і на столі, і на вікнах, і на лаві, і де тільки немає того тютюну. Вона гадала, що в нього й чай з тютюном, тим-то вона з'їла грудочку цукру, другу сховала для Марка, а до чаю і не торкнулася. Ще дві речі їй дуже не сподобалися: це собака, що товклася на постелі, і старий денщик, геть обшарпаний і страх який брудний! На руках у нього було стільки бруду, що й віхтем не одмиєш. І ще чудніше те, що денщик уже сивий, а той його лає і все гукає: «Гей, малий!» А може, то їхній московський звичай так велить, бог там їх знає!

Корнет навідувався на хутір як і перше, та все без успіху. Він часто дарував усякі дрібнички дебелий і небагатій на розум Катрі. А та з дурного розуму казала йому, що Лукія щодня й щоночі побивається за ним, і як дасть бог діждатися великдня, то можна буде просто до церкви та й «Ісаія, ликуй»⁶.

Піст уже кінчався. Треба було й Лукії одповітися. Як же їй бути? Він тепер квартирує в Буртах, він не дасть їй і богу помолитися, не те що одповітися. Подумавши, вона одпросилася в своїх господарів провідати батька й разом одповітися в своєму селі.

Старі охоче погодилися, дали їй сани й коня. Вона одмовлялася, та де там — старі й слухати не хотіли. Крім плати за службу, Яким дав їй ще карбованця на говіння.

По обіді у вербну неділю Лукія поїхала з хутора маленькими саночками прямо на Ромоданівський шлях.

Не хотілося їй, бідній, їхати в своє село, та любов дочки перемогла в ній сором покритки. Вона вже третій рік не мала звісток про своїх рідних.

Тремтячи, в'їхала вона в рідне село. От вона під'їхала до свого двору і, глянувши, скрикнула, пойнята жахом.

Ворота були розібрані, частокіл повалився, солом'яну покрівлю на хаті вітром знесло, і чорні крокви випиналися, наче ребра напівзотлілої потвори.

Лукія прив'язала коня до верби, що й досі ще стояла коло воріт, а сама пішла в хату.

Пустка! І знадвору, і всередині пустка!

— Куди ж вони поділися, невже повмирили? — спитала вона сама себе та й вийшла з хати.

В кого ж їй тепер притулитися?

Давно колись, років три тому, була в неї тут край села знайома стара московка, в якій іноді збирались вечорниці. Ото ж до неї й поїхала своєю конячиною Лукія.

У цієї старої московки майже на вигоні була хата не хата, а те, що називають у нас куренем, себто якщо дивитися здаля, то воно більше скидалося на купу гною, ніж на людське житло. Зблизька ж те житло було, як то кажуть (і кажуть справедливо), мальовниче, і таке мальовниче, що я, хоч і не полюблюю такі мальовничі речі, все ж таки беруся намалювати, аби показати моїм майже сонним слухачам, що я не брешу, немов якийсь кур'єр.

Ахнули в селі добрі люди, коли побачили коло куреня московки шкапу й ледве помітні санчата.

— Відкіля вона взяла таке добро? — дивувались усі в селі.— Адже ж у неї давно вже вечорниці не збираються!

І пішли по селу перемови,— достеменно такі, як то звичайно бувають у повітовому місті, коли по його єдиній вулиці проїде жандарм трояном.

Лукія, розпрігши коня, прив'язала його до полоза, кинула йому сінця, а сама (було це вже смерком) пішла до москалициноного куреня. Увійшовши, перехрестилася й ледве помацки знайшла свою давню знайому.

— Добровечір! — привіталася Лукія.

— Добровечір! — ледве чутно одповіло їй щось.

Лукія намацала якесь лахміття, а в тому лахмітті — щось живе.

— Нездужаю; стара, погана, погана стала.

- Чи нема у вас лою? Я б каганець засвітила.
- Нічого нема! І піч нетоплена. Я позавчора ходила в гості, вернулася додому та й занедужала.
- Що ж у вас болить?
- Усе болить, моя голубко.

Лукія вийшла і за півгодини вернулася з дровами, затопила напіврозвалену піч, знайшла десь під припічком щербатий горщик і, напхавши в нього снігу, приставила до вогню.

— Спасибі тобі,— промовила недужа.

Поки танув сніг і грілася вода, Лукія вийшла надвір подивитись на шкапу та на сани й сама до себе говорила: «Господи, у мене хоч чужі, та добрі люди є! А в неї ж нікого-сінько немає, справдешня сирота».

Вона підійшла до саней, взяла з них торбу з паляницями й мовчки вернулася в хату. Вода в горщику вже кипіла; вона його одставила од огню й спитала господиню:

— Чи нема у вас якої-небудь мисочки?

— Є, голубко, на печі подивись. Мені оце недавно Майчиха, дай боже їй здоров'я, прислала рибки, так мисочки я їй ще не односила.

Лукія справді знайшла невеличку череп'яну мисочку, вимила її, налила гарячої води і, подаючи недужій, сказала:

— Випий трохи гарячої води та з'їж хоч шматочок паляниці, тобі й полегшає. Якби можна було дістати шавлії, то воно б ще лучче було.— І, кажучи це, вона одломилла шматок білого хліба й подала недужій. Недужа випила воду, з'їла трохи хліба й подякувала своїй лікарці.

— Тебе сама матір божа послала до мене!

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию.— І вона вкрила її своїм кожухом.

Тим часом піч протопилася. Лукія заткнула верх. Недужа стала дрімати. Задзвонили до вечерні. Лукія наділа білу свиту, оглянула ще раз недужу й пішла до вечерні.

Як вона ввійде в церкву? Адже на неї всі пальцями показуватимуть. Кожен скаже їй у вічі, що вона своїх батька й матір на той світ загнала.

«Нехай показують на мене,— думала собі Лукія,— нехай сміються, знущаються, я все витерплю, все вистраждаю. Я повинна вистраждати, бо я велика грішниця. Одного тільки благаю в тебе, милосердий боже, пошли здоров'я і добру долю моєму єдиному синові».

Та даремне вона боялася насмішок: людей у церкві було мало, і ніхто її не помітив. Вона собі стояла коло самих дверей, а в церкві ніхто назад не обертається (принаймні по наших селах).

Уже смерком Лукія вернулася в хатину і, побачивши, що недужа все ще спить, тихенько вийшла з хати й повела свою конячину до Сули, щоб напоїти її. Вернувшись, підкинула їй сіна і обійшла кругом хати, вибираючи, де б прихистити свою конячину. Хоч надворі вже був березень, та все ж таки на случай вітру не завадив би захисток, а захистку не було ніякого.

«Господи, яка ж вона убога! — подумала вона.— Хоч би тобі тинок який, хоч би хлівець,— анічогісінько нема! Як же вона живе, горопашна?»

З такою думкою Лукія увійшла в хату. Недужа вже прокинулася й хотіла підвестися з постелі, щоб дістати води. Лукія подала їй прохололої води, поклала її в постелю і сама сіла на полу коло неї. Недужа заговорила:

— З мене як рукою зняло. Якби не ти, то я не знаю, що б було зо мною. Дякую тобі, нехай бог тобі заплатить.

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаєш?

— Так собі,— одповіла Лукія.

— Може, й ти нездужаєш?

— Ні, слава богу, здорова!

— Ах ти, моя безталаннице! — сказала недужа співчутливо.— Через свою неміч я й забула про твоє тяжке безталання! Ну скажи ж мені, моя горлице, чи живе воно, чи здорове воно, моя рибонько?

— Слава богу, здорове.

— Як же його звуть, моя галочко?

— Марком,— неохоче одповіла Лукія.

— О горе моє, тяжкеє горе! — помовчавши, заговорила недужа знову.— Що ж ми з тобою будемо вечеряти? У мене ж нічого нема.

— У мене паляниці є.

— У тебе... в тебе... та в мене нічого нема.

— Дасть бог, і в тебе буде.

— А де ж ми світла возьмемо? — промовила недужа за хвилину.

— Сьогодні й так повечеряємо,— одповіла Лукія і, поміркувавши знайшовши свою торбу, подала шматок паляниці недужій і собі одломилла. Повечерявши, чим бог послав, Лукія навідалася до коня і, вернувшись у хату, помолилася богу й лягла на полу спати. Балакуча бабуся пробувала заговорити до неї, та Лукія, побажавши їй на добраніч, незабаром заснула чи прикинулася, що спить.

Другого дня рано Лукія, вернувшись з утрени, застала свою пацієнтку на ногах. Вона вже затопила піч і щось при-

ставила в горщику до вогню. Побачивши Лукію, вона швидко обернулася до неї і забалакала:

— Добридень! Добридень, моя голубко! А я вже й піч затопила.

— Добридень вам! — одповіла Лукія.

— А ти стала ще гарніша, як була. Йй-богу, правда. Та в тебе й кінь є!

— Кінь не мій, добрі люди позичили.

— Добрі люди! Спасибі їм! Побудь же, моя голубочко, недовго в хаті, а я збігаю до добрих людей — чи не роздобуду чого на обід. Ти ж знаєш, як я живу: де день, де ніч.

— Візьми у мене грошей, за гроші скоріше дістанеш, ніж випросиш.

— Твоя правда, голубко сиза, — і, взявши в Лукії копу грошей, сказала: — От тепер буде і на свіжу рибку, і на олію, і на все добре. Господарюй же, моя рибко, я духом вернуся.

І вона вибігла з хатини.

Задзвонили їй на часи — господиня не вертається в свою господу. Вже й на шостий, і на дев'ятий дзвонять, — а її все нема. Лукія хотіла замкнути хату й іти до церкви. Та, лихо, дверей нема чим і засунути, а не те щоб замкнути. Нічого не вдієш, треба діддатися, хату не можна так покинути. Хоч, правду сказати, злодієві там зовсім не було чого робити. Аж ось уже ген за полудень прийшла й господиня. Окрім харчів, вона принесла чотири свічки й навіть децю з посуду — дві ложки й щось схоже на черепок. І всього накупивши, вона була ще й напідпитку. Таки не втерпіла сердешна, забігла до своєї щирої приятельки шинкарки.

— Ось тобі, моя голубко сиза, — заторохтіла вона до Лукії, — і все наше господарство. Тепер заходимося варити обідати.

— Вари вже ти без мене, — сказала Лукія, усміхнувшись, — а я піду до церкви.

— Хіба вже дзвонили?

— Скоро задзвонять.

І справді, незабаром заблаговістили до вечерні. Лукія одяглася й пішла до церкви. Господиня заходила коло печі і стиха приспівувала:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка пелася,
Я за яйця впилася.

Не знаю, як назвати такі явища в сім'ї людській: жалісними чи щасливими. Мабуть, скоріше щасливими, бо такі люди в усякого житейського горя сміються. Та не подумайте, що людям цим бракує того, що ми називаємо почуттям. Зов-

сім ні! Вони почувують по-своєму. От хоч би й ця убога бабуся, що співає собі. Бог її знає, може, вона своєю піснею висловлює найзліший сарказм, а може, й найчутливішу елегію. Іноді вона готова розповісти вам про свою сумну мандрівку до Казані й назад, широко сміючись, а з чужого півлиха заридеє і зараз же витре сльози, наче й не було нічого.

На мою думку, такі от натури щасливі.

Коли Лукія прийшла з церкви, у господині була вже готова скромна вечеря. Замість столу вона накрила порожню бодню, поставила на неї засвічену свічку і потім свіжу рибку й чверточку горілки.

Од горілки й риби Лукія одмовилася, бо вона говорила.

— Не хочеш, моя голубко сиза? То як собі хочеш, а я на старості вип'ю.

— Випий на здоров'я.

Повечерявши, вони ще довго сиділи — Лукія за роботою, а господиня то розповідала, то розпитувала. Лукія шила своєму синові до свята обнову — жупанок з червоної китайки та білу сорочечку з мережаним коміром.

— Так ти, голубко сиза, з того часу й не бачила його?

— Ні.

— Його недавно вивели з нашого села в якесь інше. І що ж ти думаєш? Найплася така дурна, що й туди за ним пішла. Може, знала Одарку Норівну? Так ото вона. Та й лихо ж він з нею тут коїв! Та й то правда, хіба тільки з нею!

Слухаючи, Лукія то блідла, то червоніла. Бідна молодиче, невже злість чи ревності крадаються в твою смиренну душу? Забудь його, не вартий він твоєї згадки.

Так чи майже так проводили вони вечори цілий тиждень. Одговівшись, Лукія запрягла свою конячину, попрощалася з господинею і виїхала за село. В полі снігу вже майже не було, лежав де-не-де по дорозі, та й то почорнілий. Сяк-так допхалася вона до Ромоданівського шляху, а там покинула свої санчата, а коня повела за повід на хутір.

В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих речей
Ні батько, ні мати.

А улани, коли довідалися про коханку свого командира, то, дивлячись на неї, як вона йшла з церкви, тільки усміхалися та вуса крутили.

Жалісливі ж кумасі-сусідоньки, коли довідалися, що Лукія ще й у московки квартирувала, то й рукою махнули.

Вернувшись на хутір, Лукія не могла цілюбуватися своїм Марочком. Вона ще ніколи на цілий тиждень з ним не розлучалася. На радощах хотіла була одягти на нього ті обнови, що пошила, та якось здержалася. Старі, радіючи, оповістили її, що того самого дня, коли вона поїхала говіти, приїжджав до них улан-мисливець, брав Марка на руки, цілував його, любувався ним і обіцяв на свята таке йому подарувати, що ми всі здивуємося.

А Лукія навіть і не усміхнулася. Старі були невдоволені цим, і коли вона вийшла з хати, то Марта, голублячи Марка, промовила:

— Та що їй до тебе, моя дитино! Ти для неї чужий, то їй і байдуже.

— Ну, ти вже підеш прибирати,— пробурчав Яким, надів шапку й пішов з хати.

До свят улан-мисливець не навідувався, бо розвезло дороги, зате на свята не минуло й дня, щоб він не завітав на хутір, і щоразу казав, що пошта з Петербурга не прийшла ще, мабуть, через бездоріжжя. Випадало інколи, що він заставав Лукію саму, і тоді вже й міри не було його клятвам, що він її покохав ще більше, як перше.

О підлий ти, лукавий чоловіче! Чого ти од неї хочеш? Невже задля хвилинової скотинячої насолоди ти знов бентежиш її серце, що ледве трохи заспокоїлось?

Бідолашна ти, кволла молодице! Ти знову готова слухати його диявольські лукаві речі. Ти знову готова заплутатися в його отруйному павутинні. Ти ладна забути своє минуле горе, горе батька й матері і навіть їхні могили!

Вона б і забула (диявол же й святого спокусив), вона б знову впала в безодню, і, може б, упала без вороття, та, на її щастя, на провідному тижні уланам призначено похід у другу губерню. Оце єдине і спасло її.

А яких зусиль! Якої праці треба їй докласти, щоб перемогти себе. Тільки висока й благородна материнська любов врятувала тебе од прірви, що вдруге розверзлася перед тобою. Без тієї любові до сина пішла б ти за ескадроном, як ідуть тисячі таких. Спершу б твій милий-чорнобривий остриг би тебе й одягнув би хлопцем (як сердешну Оксану)⁷, щоб потаїти од товаришів твою стать, за місяць він би вже й не таївся, а ще за місяць п'яна молодіж бавилася б з тобою на бівуаках. На третій місяць ти б уже була для них старою і спротивилася їм, тому що знову завагітніла б, і возили б тебе на возі разом з дорогими собаками, бо відкараскатися від тебе не можна, а притулитися тобі віде, окрім уланського обозу. І от вночі під возом ти породила б дити-

ну. ~~Святий~~ свідком твоїх страждань тілесних був¹ би тільки німий місяць, а милосердий бог один утішив би і заспокоїв твої сердечні жалі. Ти заспокоїлась трохи, утерла сльози, прислухалася: кругом тихо, тільки ледве чути, як десь далеко форкають коні, поблизу сюрчить коник. Дитина твоя мовчить. Ти ледве звелася на ноги, береш її й крадешся із табору. Вийшовши на шлях, ти знову з нього звернула, бо ти боїшся шляху. Ти знову в степу і ось, далеко од шляху і обозу, кладеш свою дитину на пахучу траву, і як вовчиця рве нору для вовчат, так ти, не тямлячись, рєшс могилу для своєї дитини. Спинись! Вона ж плаче! Та ти не чуєш, тобі здається, що десь у степу вийють вовки. Ось яма вже готова, ти гарячково хапаєш свою дитину, кидаєш у яму. У тебе не стало духу засипати її землею. Ти, як божевільна, біжиш у степ. О, яке це велике добро було б тепер для тебе, коли б ти збожеволіла! Та ти, знеможена, падаєш на траву і незабаром, як після страшного сну, прокидаєшся, і прокидаєшся на лихо. Хоч і невизрно, одначе ти все пригадала, та вже не здужаєш стати на ноги,— силкуєшся, силкуєшся — і все марно. Отак тебе застане і світ, і ранок. Отак тебе й полуденне сонце пектиме. Смерть наближається до тебе. Та смерть грішників люта. Вечір освіжає тебе, і ти, зібравши останню силу, лізеш по траві і, на лихо собі, вилазиш на шлях. Тебе, ледве живу, підняли чумаки, привезли в село, оддали на руки добрим людям, і ти помалу оживаєш. Видужуєш. І трохи не гола ідеш до корчми. Ти пригадала: коли тебе улани поїли вином, тобі було весело і ти про все забувала. Та хто тепер тобі, старчисі помарнілій, дасть вина? У корчмі ти найнялася до жида носити воду за чвертку горілки. Та ба! Горілка не допомгла, а ще лютіше нагадала тобі, що ти згубила з світу дитину! Розпалена уява показує тобі нескінченні страждання. «Що мені робити?» — несамовито гукаєш ти, а диявол шепче тобі на вухо: «Утонись!» Ти послухалася сатани і біжиш, може, до твоєї рідної Сули, щоб утопитися. Косарі перешкодили тобі. Ти розповіла їм про свій злочин. Тебе в сільську розправу, потім у тюрму, потім у рідне село твоє та, не знімаючи кайданів, і на кобилу*. А з кобили прямісінько в Сибір.

Могло статися й інакше. Ти могла б і подружитися з добрим уланом — і помандрувала б собі за їхніми ескадронами під усяку погоду, як ота єдинородна Енеєва мати⁸, що в Котляревського:

Боса,
Задріпана, простоволоса...

І часто-густо бідна богиня Пафоса⁹ —

* К о б и л а — лава, на якій карали людей канчуками.

В шинелі сірій щеголяла,
Мавішки офіцерам прала,
Горілку з перцем продавала і т. д.

Отак, може, й тобі довелось б коротати своє знеславлене, грішне, неприкаєне життя. Та тебе спас янгол прекрасний, тебе спас твій син, і твоє майбутнє, хоч і гірке воно й сумне, та не лиходійне і безрадісне.

У понеділок на проводах старий з старою поїхали на село поминати батьків, Лукія і за своїх батьків дала їм на часточку.

— От що, Якиме,— сказала Марта,— запишемо й її батька та матір у свою граматку, та нехай отак укупі й поминають: вона ж бо у нас як дочка рідна.

— От і добре, запишемо.

Лукія, попрошавшись із старими, засунула зсередини двері, увійшла в хату, стала над колискою і довго дивилась на сонного Марка, а потім промовила:

— Господи милосердий, укріпи і спаси мене! Де я на всьому світі знайду таких людей, які б мене дочкою звали, батька мого й матір у свою граматку записали?

І вона нишком заплакала й стала молитися. В цей час прокинувся Марко і, простягаючи до неї з колиски рученята, пролепетав до неї: «Мамо!» Лукія, немов злякавшись, повернулася до нього, взяла його на руки й, цілуючи крізь сльози, ледве вимовляла:

— Сину мій, сину! Моя ти дитино!

А Марко, немовби він розумів її, оповив пухкими рученятами її прекрасну шию і лепетав:

— Мамо! Мамо!

Отямившись, вона стала навколішки перед образами, дерехрестилася, потім узяла Марка за рученьку, склала його рожеві пальчики й почала вчити його хреститися, кажучи крізь сльози:

— Молися, сину, молися, моя дитино, молися, янголе божий, за мене, за мене, грішницю, молися!

До обіду Лукія втішалася своїм сином у хаті, а по обіді закутала його й пішла в сад рясту рвати. Погулявши в саду й нарвавши рясту, вона верталася у хату. Вже взялась була за клямку, аж чує — хтось її кличе. Вона оглянулася і затремтіла: за воротами стояв її коханий. Вона хотіла схватитися в хату, та він знову покликав її.

— Та одчини ж ворота, мені не хочеться з коня злазити.

Лукія ніби несамохіть підійшла до воріт, та не одчинила їх.

— Чого ж ти стоїш? Або не одчиняй, вийди сюди, я тебе поцілую.

Лукія не вийшла.

— Та що ж це, правцем тебе поставило, чи що? Готова ти чи знов передумала?

— Передумала.

— Тьху ти, навісна! Годі дуріти, одягайся мерщій, за хутором тебе коні дожидають.

— Нехай собі дожидають.

— Та не дратуй же ти мене! Скажи, підеш чи ні?

— Ні.

— Проклята! Та я ж без тебе жити не можу!

— То й не живи!

— Не живи? Тварюка ти бездушна! Що ж, віпатися мені через тебе, чи що?

— Вішайся.

— Жартуєш ти, чи що? Скажи, останній раз тебе питаю, підеш чи ні?

— Ні, не піду.

— Дурінда ж ти, дурінда. А я тобі добра бажав, хотів тебе щасливо зробити!

Лукія сумно подивилась на нього. А він казав далі:

— Хотів у Ромнах повінчатися з тобою.

Лукія ще раз глянула, одвернулася й хотіла йти в хату.

— Стривай, одне слово!

Вона спинилася.

— Підійди ближче!

— Ну кажи, що там таме? — І вона підійшла до воріт.

— Ну скажи, дуренька, хіба тобі лучче мужичкою бути?

— Лучче!

— Та зрозумій ти мене! Адже ти будеш офіцершею!

— Не хочу я бути офіцершею. Я мати офіцерського сина — і цього з мене досить!

І вона знову одвернулася.

— Ось же тобі, уперта хохлячко! — І він ударив її нагайкою по голові, процідив: — Проклята! — і, повернувши коня, поскакав у поле. Лукія подивилась йому вслід, спустила дитину на землю і поволі пішла з нею до хати. Та в хату не могла увійти. Бліда й знеможена сіла на призьбі, випустила з рук Марочка й лице затулила руками. Довго вона отак сиділа, а Марочко сів коло ніг її і розкидав круг себе ув'язлий ряст.

Нарешті Лукія нишком промовила:

— Офіцерша... Бреше... За що ж він мене вдарив? Що я йому заподіяла? Сина привела.

І вона гірко-прегірко заплакала. Марочко, дивлячись на

неї, і собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцілувала, потім підвелась і мовчки пішла в хату.

Старі увечері вернулися на хутір і, сміючись, розказували, як улани виходили з села і як одна вже важка дівчина пішла за возом знайомого їм мисливця.

— Як-бо її зовуть? — заговорила Марта. — Стривай... стривай... от же й забула... Ага, згадала — Одаркою!

Лукія затремтіла.

— Тільки з якогось іншого села, а не буртянська.

— А що ж це нашого знайомого не видно було між уланами?

— Еге ж, не видно було. Я навмисне його виглядала, так ні, не видно було.

— Мабуть, уперед поїхав.

— Мабуть.

Мирно й супокійно минали години, дні, місяці й роки на благодатному Якимовому хуторі. Якимові комори начинялися всяким добром, воли, корови та всяка інша худоба множилася й гладшала. Чумаки його щоліта божого верталися з дороги з великою лихвою, бджоли його по тричі на літо роїлися, так що самого тільки меду продавав він щороку карбованців на п'ятсот, коли не більше, не кажучи вже про віск. Садовини він не продавав, а то й за неї не одну сотнягу лупонув-би. «Нехай, — каже, — добрі люди поживуть, спасибі скажуть!» Одне слово, до Якіма на хутір звідусюди добро лилося, немов сама фортуна коловратна* поселилася на його хуторі — в образі Лукії і Марка. І то правду сказати, що з Лукії господиня була невсипуща й розпорядлива. «І бог його знає, де це вона всього так навчилася? — каже, було, стара Марта, дивлячись на її працю. — От тобі й московка! Бач, яка вона! Благодать божа, та й тільки. Мабуть, розумного батька дитина». Старим оставалось тільки дивитись на Лукію та молитися богу. Вони таки й не забували про бога. Марта щороку ходила до Києва поклонитися святим угодникам печерським, а Яким хоч і не ходив, зате дома протягом року молебствував: то криницю в саду посвятить, то пасіку, а то й так просто покличе отця Нила, щоб одправив молебень о здоров'ї і долгоденств'ї. А сам сидить собі на пасіці, рої знімає та псалтир читає.

Отак воно щасливо минали на хуторі дні, місяці й роки. А Маркові тим часом кінчався сьомий годочок. І що ж за дитина з нього виростала! Гарна, тиха, слухняна, дарма

* Фортуна коловратна — доля мінлива.

що всі її мало на руках не носили. А надто вже Лукія. Ото було в неділю, коли старі поїдуть у село до церкви, Лукія одягне його в жупанок, у червоні чобітки й сиву з кримських смушків папочку, поставить його перед собою та й любить ним, наче мальованим. А тим часом вона йому і взнаки ніколи не давала, що вона його мати. Бог її знає, для чого вона це робила. Може, боялася старих, а може, й так собі.

Старі не раз казали, що час Марка до школи оддати, та все дожидали, поки йому вийде сім літ.

І ось йому вийшло сім літ. Це сталося якраз на зелених святках, у неділю. З церкви прямо на хутір привезли отця Нила, і отця дякона, і весь причет церковний. Одслуживши в саду молебень з водосвятієм, вернулися в ризах у хату, окропили свяченою водою оселю, сіни й комори, а тоді отець Нил узяв Марка за руку, поставив його навколішки перед святими образами, а сам, розгорнувши псалтир, перехрестився тричі, прочитав псалом «Боже, в поміч мою вонми». А тоді скинув ризи, сів за стіл і попросив у Якіма букваря. Марта дістала з скрині буквар (там вона його ховала, як принесла з Києва) і подала Якимові, а Яким уже отцеві Нилу.

— Приступи до мене, чадо моє, — сказав він Маркові.

Марко підійшов.

— Кажі за мною! — І Марко боязливо повторював: «Аз, буки, віди» і т. д. Перечитавши азбуку, отець Нил згорнув букваря і сказав:

— Корінь науки гіркий, зате плоди її солодкі суть. На сьогодні досить, а надалі й вяцше потрудимся. А тепер, оддавши боже богові, оддаймо й кесареве кесареві*.

Яким, як сам теж чоловік письменний, одразу збагнув, до чого це каже отець Нил із святого письма. Моргнув на Марту й на Лукію, а сам побіг у комору, сказавши:

— З позволення вашого, прошу, батюшко, садовіться за стіл.

За хвилину стіл було заставлено наїдками й напоями, всякими квасами фруктовими й наливками, а опріч того посеред столу Яким поставив мудро зроблене скляне барильце з вистоялкою. Отець Нил, прочитавши «Отче наш» і «Ядят убозії і наситятся», поблагословив ястіє і питіє сіє та й сів за стіл. Услід за ним, перехрестившись, посідали й усі інші, окрім Марти та Лукії, і мовчки почали воздавати кесареве кесареві.

* Оддаймо й кесареве кесареві — тут у розумінні: займимось мирськими справами.

По обіді отець Нил з усім причетом церковним вийшли в сад і посідали на траві під старою грушею коло криниці. Отець Нил отверз уста своя, в притчах глаголя. І чого він тільки не глаголав? І про Симеона Стовпника¹⁰, і про Марію Єгипетську, і про страшний суд. І ледве почав був «Отолсте серце їх», як прийшла Лукія з килимом, а Марта з склянним барильцем, тільки вже не з вистоялкою, а з слив'янкою. Отець Нил, побачивши їх, покликнув:

— Хваліте, отроці, господа. І господиню,— додав він, ласкаво усміхаючись до Марти.

Лукія тим часом розіслала килим, а Марта поставила на нього барильце з слив'янкою і, вклонившись, просила: «Батюшко, благословіть». Батюшка осінив барило хрестом і возгласив:

— Ізиди з тебе, душе, нечистий, і вселися в тебе сила Христова і яви чудеса мирові.

В цей час підійшов і Яким, держачи в руках на мальованому полумиску великі свіжі яблука.

Отець Нил, побачивши яблука, сказав:

— Благ муж щедря і дая. Тільки скажіть ви мені, бога ради, Якиме, яким способом ви їх зберігаєте?

— А от як покуштуєте, тоді й скажу,— одповів Яким, ставлячи яблука на килим.

— Добре, покуштуємо. Та де ж це наш новий школяр? Нехай би він нас хоч слив'янкою почастував,— мовив отець Нил, простягаючи руку до яблука.

Лукія миттю привела в сад і Марка.

— Ану лишень, новий школяре,— сказав Яким, сміючись,— почасть батюшку слив'янкою, а вони тебе колись березовою кашею почастьють.

— Корінь науки гіркий,— вельми до речі промовив отець Нил.

Лукія взяла барильце, а Марко чарку, і почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку отцеві диякону, той, приймаючи її, промовив:

— Не упивайтеся вином, у ньому-бо є блуд.

— Та блуд-таки, блуд,— процокотіла Марта,— а ви, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої слив'яночки.

Отець Єлисей випив.

Сиділи вони під грушею до самого вечора та все слухали отця Нила. А отець Нил говорив до того, що став вимовляти замість «пророк Давид» — «пророк Демид». А потім усе духовенство заспівало: «О всепетая мати», потім «Богом ізбранная мати діва отроковиця», а потім «О горе мні, грішнику суццю». Тут уже і Яким не втерпів, підтягнув-таки тихенько басом.

— Ех, якби це тимпани та органи* або хоч гусла доброгласні! — вигукнув отець Нил.— Отут би ми воскликнули господові. А чи не послати нам по гусла?

— Послати! Послати! — загукали всі в один голос.

— А послати, так і послати,— сказав Яким.— Лукіє, скажи Сидорові, нехай коней запрягає, я сам поїду. А тим часом, отче Ниле, прошу до господи. І ви, отче Єлисею, і ви,— сказав він, звертаючись до причетників.— Надворі і темно вже, і холодно.

І товариство рушило до хати, а що там було в хаті, бог його відає. Знаю тільки, що Яким по гусла не поїхав.

Ключальна неділя тяглася аж до вівторка. У вівторок, поснідавши, гості поїхали додому, а Яким з Мартою, вярдаючи їх, усе жалкували, що вони не осталися ще на годиночку, себто на два дні.

Другої неділі рано-вранці одягли Марка в найкращий його жупан, засунули йому за пазуху граматку, посадили його на воза і повезли в село, буцімто до церкви. Отак обдурили бідолаха Марка та й повезли його до школи.

Лукія хоч і не плакала, розлучаючись з сином, та все ж таки жаль їй було розлучатися з ним.

Сумно, неохоче розлучалася Лукія з своїм сином, з своєю єдиною втіхою, та вона не спиняла і не одмовляла, як ото стара Марта. Марта крізь сльози вчитувала Якимові:

— Ну скажи мені, де ти бачив, щоб з школи виходило щось добре? Отак вийде який-небудь п'яничка, а може, ще й злодій, крий боже; от тільки дитину зіпсують.

— Замокни ти, поки я не розсердився! — сказав Яким, надіваючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Ну куди ти його оце кутаєш?

— Куди? В дорогу! Адже ж він там зостанеться, так не возити ж за ним свиту.

Отак споряджали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки дивилась на все це і, слухаючи Мартині доводи, сливе годилася з нею. Та коли Яким, помолившись богу й виходячи з хати, сказав: «Наука — світ, а невчення — тьма», — то Лукія зовсім згодилася з ним, кажучи:

— Принаймні навчиться хоч богу молитися.

* Тимпани та органи — музичні інструменти, що згадуються в біблій.

І, провівши їх за ворота, довго стояла вона й дивилася вслід возові, що віддалявся. А коли вже воза не видно було, вона перехрестила повітря в той бік, куди вони поїхали й, вертаючись у хату, сказала:

— Пошли тобі господи свою благодать святу.

Увечері Марта розказувала Лукії про Марка, що він, бідолаха, плакав, коли прощався з ними, і що він житиме в отця Нила, а до школи ходитиме тільки вчитись, і що вона навмисне заходила у школу, щоб подивитись, де він буде вчитись.

— Пустка! Ну зовсім пустка! — казала вона. — Аж страшно було самій заходити. А школярі такі жовті, бліді, неначе їх, сердешних, з хреста познімали. А під лавою все різки та різки, та ще ж такі колючі! Бог їх знає, де вони їх і беруть. Справдешня шипшина. А на стіні, коло самого образу, трійчатка, справдешня дротянка, та я думаю, що вона таки з дроту й сплетена. А дяк такий сердитий, аж страшно на нього дивитись! Я, правда, дала йому копу, щоб ото він не дуже силував Марка, хоч на перші дні. Треба буде ще чого-небудь послати йому, може, хоч полотна на штани та на сорочку, — а то замучить бідну дитину. Чи не понесла б ти йому, Лукіє, хоч і завтра, а то я боюся: уб'є він, занівечить сердешного Марочка.

— Добре, — сказала Лукія, — я понесу, та й сама подивлюсь на ту школу.

— Подивись, подивись. Та ще от що: учини на завтра паляниці. Я думаю і зо дві паляниці послати Маркові, а то воно, бідне, хоч і обідає в попа, та який там у них обід. Мабуть, повсякчас голодне.

Другого дня Лукія пішла в село з паляницями та з сувом полотна. Вона не зайшла до отця Нила, а пішла просто в школу. Дяк був зовсім не сердитий, та й школа не скидалася на пустку. Хата як хата, тільки що школярі сидять та читають, хто як уміє. І Марко її між ними сидить і теж читає. Коли Лукія побачила, що й Марко читає, то мало не заплакала. «Як воно, бідне, скоро навчилося», — подумала вона і глянула під лаву — ніяких різок там немає. Глянула на образи — і коло образів не видно трійчатки. Оддавши дякові гостинця, на якого спромоглася, вона спитала, чи можна їй побачитися з таким і таким Марком.

— Чому ж не можна? Можна, можна! — сказав поважно дяк і, підійшовши до новобранця (як він називав Марка), сказав йому:

— Ти, Марку, сьогодні вчився добре, а тому останок дня можеш гуляти. Іди з миром додому.

Марко згорнув азбуку, поклав її за пазуху, устав з ослона, обернувся і, побачивши свою наймичку, заплакав. Лукія теж мало не заплакала. Вона взяла його за руку й, прощавшись з дяком, пішла з школи. Вийшовши, втерла рукавом своїм сльози на очах у Марка, потім сама заплакала, і тихенько пішли вони до хати отця Нила.

Отакі гостинці приносила вона дякові й Маркові щотижня, а в неділю Марта само собою привозила дякові копу грошей, чи меду, чи шматок сала, чи ще чого-небудь.

Місяців за два Марко з божою поміччю подужав буквар аж до самого «Іже хочет спастися». За давнім звичаєм треба було кашу варити. Про це заздалегідь дали знати на хутір. Варячи кашу, Марта поклала в неї шість п'ятаків, а Лукія, як тільки Марта одвернулася, кинула в кашу гривеника.

Коли каша була готова, Лукія понесла її в село до отця Нила. А від отця Нила Марко повів її до школи в рушнику, що його вишила Лукія. Привісши кашу в клас, він поставив її долі, рушника підніс учителеві, а до каші просив товаришів. Товаришів, звісно, не довелося ждати, мерщій посідали вони круг горшка, а Марко взяв трійчатку, став над ними, і почалася веремія. Немилосердно бив усякого, хто впускав на долівку хоч крихту дорогої каші.

Коли хлопці поїли кашу, Марко трійчаткою погнав їх «до води», а потім вони заходилися бити громадою горшок. Розбили його, і вчитель з нагоди урочистої сеї події розпустив їх усіх по домівках.

Після описаної церемонії Марка пущено було на батьківщижу, себто на хутір, щоб одпочив тижнів зо два після граматки. Та замість одпочинку зустрів він нову несподівану працю: Яким щодня заставляв його при Марті й при Лукії читати всю граматку, од палітурки до палітурки, і навіть «Іже хочет спастися».

— Та для чого ж ти заставляєш його читати те «Іже хочет спастися»? — питала Марта. — Він його не вчив, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина неписьменна, то й не лізла б не в своє діло, — казав звичайно Яким. — А ми знаємо, що робимо.

Під кінець другого тижня Марко готовий був тікати з батьківського дому до школи. В школі ждали його одноліт-

ки, товариші, а дома хто йому товариш? Правда, воно й у школі не тепло, та все ж краще, ніж дома.

Через два тижні Марка спорядили всяким іством і на додачу часословом*, якого принесла Марта того літа з Києва, та й вирядили до школи.

У великий піст, коли Яким і Марта говорили, Марко вже посеред церкви, на превелику втіху старим, читав велике повечеріе**. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голові й дав йому гривню мідяків на бублики, сказавши:

— Учися, вчися, Марку! Науку не носять за плечима.

А дома Марта розказувала Лукії чудеса про Марка. Вона говорила, що дяк просто дурень проти Марка, що Марко незабаром і самого отця Нила за пояс заткне. Хіба що тільки на гуслах не гратиме, та цього йому й не треба.

— Та що ж це він, так як же це він там читає? — питала звичайно Лукія.

— А так читає, що хоч би й самому дякові, так не сором. Та, мабуть, дяк і заставляє його читати таке, чого сам не втне. Так мені здається.

Лукія нетерпляче дожидала вербного тижня, на якому збиралася говорити. Аж ось діждалась і нарешті почула, як Марко читав — і вже не тільки «Нескверную, неблазную», а й «Полунощницю», й навіть «Часи». Всім серцем раділа вона, коли, виходячи з церкви, чула такі балачки:

— Який гарний школяр! Як то він добре читає, наче та пташка щебече. Наділив же господь добрих людей такою дитиною.

Отаку похвалу чула Лукія щоразу, як люди виходили з церкви. Зате Марко мав неабияку мзду: він цілий тиждень усю школу годував бубликами.

Марко швидко посувався на ниві освіти, і на кінець другого року, на диво всім, а надто вчителеві, він пройшов увесь псалтир, навіть з молитвами. А за читання кафізм*** у церкві знало й хвалило його все село. На що вже Денис Посяда, який нікого не хвалив, а й той, виходячи з церкви, скаже було:

— Нічого сказати, славний школяр. Прекрасно читає.

Довго міркували між собою отець Нил з Якимом, чи вчити Марка писати, чи так і кінчити на псалтирі. З домашніми Яким не розводився об цім предметі. Він знав напевно, що Марта перша стала б йому в опозицію, а тому розсуд-

* Ч а с о с л о в — церковна богослужбна книга.

** В е л и к е п о в е ч е р і е — церковна відправа.

*** К а ф і з м а — частина псалтиря.

ливо мовчав. А добре розваживши вкупі з отцем Нилом, поклав учити Марка писати.

Мудрість книжна, можна сказати, далася нашому Маркові. Та й тростина скорописця* не одцуралася його. За півроку з чимось він осягнув усі тайни каліграфії. Було, так виведе букву ферт, що сам учитель тільки плечима здвигне, та й більш нічого. Та кого він найбільше тішив своєю тростиною скорописця, так це старого Якіма. Марко при всякій слушній нагоді писав йому послання, надписуючи на конверті: такої-то й такої губернії, такого-то й такого повіту, на благополучний хутір такий-то, жителеві Якимову Миროновому синові такому-то. Старий неказанно радів, одержавши такого листа від свого сина з школи.

— Ось воно що значить просвіщенний чоловік, — було, казав він Марті й Лукії, держачи в руках листа, якого він, звісно, не розумів, бо читав тільки друковане. — От я й не був на селі, а знаю, що там діється. А ви, баби! Ну скажіть, що ви знаєте? Отож-бо й воно! А я от знаю. Вчора отець Нил на гуслах грав «Ісусе мій прелюбезний», а матушка Якилина з іншими мирноносцями підтягали йому. Ось що.

— Ну, ти з свого листа такого набалакаєш, що й груші на вербі ростимуть, — казала звичайно Марта.

— Що ж, коли не віриш, то на ось прочитай. — І він їй подавав листа.

— Читай уже ти сам, а ми й так собі будемо.

І Яким, було, через п'яте на десяте по складах прочитає:

— «Любезні й дорогі мої родителі! Я, слава всевишньому, живий і здоровий, чого й вам бажаю. Єдинородний син ваш М. Г.».

— Оце й усе? — питала Марта.

— А тобі чого ще хочеться? — відповідав сміючись Яким.

— А як же там батюшка з матушкою? Ти ж казав, що в листі написано.

— А дауськи вам знати, цокотухи. — І Яким клав листа за образ.

Сміючись, пролітали літа над хутором. Марко все ріс і став він парубком, та ще яким парубком! Просто на диво! Сільські красуні, було, не налюбуються Марком Гирлом. Школу він покинув ось з якої okazji. Якось раз Марта, вернувшись з Києва, занедужала та, пролежавши сім тижнів,

* Т р о с т и н а с к о р о п и с ц я — в давнину перо з очерету, тут у значенні вміння добре й швидко писати.

і богу душу віддала. Довго плакав старий Яким і, плачучи, оселився, зрештою, на своїй пасіці. Треба було на втіху старому взяти в школи Марка. Лукія так і зробила. «Нехай собі,— думала вона,— чого не довчилося в школі, довчиться дома. А старому все-таки буде розвага. А то й він, бідолаха, з туги та з горя умре».

І в неділю, розплатившись з дяком та отцем Нилом, привезла вона Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши перед собою людину, що тільки й прив'язувала його до життя.

Поки не кинув школи Марко, старий Яким був схожий на Опанаса Івановича після того, як умерла Пульхерія Іванівна,¹¹ з тою хіба одміною, що в домі та й взагалі в господарстві не було помітно такої сумної пустки, як ото в господі Опанаса Івановича після смерті Пульхерії Іванівни. Бо в Якіма осталася Лукія.

Оце, було, сидить бідолаха старий на пасіці по кілька годин і голови не підводить, тільки часом зітхне й утре машинально сльозу, що скотилася йому на сиві вуса, знову зітхне та й знову заплаче. І отак сидів, аж поки Лукія не приходила кликати його обідати. Тоді мовчки вставав він і йшов за Лукією в хату. Вона заводила з ним мову про господарство і про чумаків, про бджоли і про яблука, та він одповідав тільки «еге ж» або «ні». Якось вона йому сказала:

— Ви б узiali хоч псалтиря та прочитали б за її грішну душу, і вам би легше стало.

Яким мовчки дістав з полиці псалтиря й пішов у сад (Марту поховали в саду між старими липами), спивився над могилою, розгорнув книгу, перехрестився й став читати «Блажен муж». Коли ж дочитався до «Слави» й почав читати «Со святыми упокой», то не міг вимовити «рабу твою Марту». Зайшовся старий сльозами, і псалтир упав з його рук на могилу.

Отак-то час і самотина зв'язують простосердих людей одного з одним.

Благословенні і час, і самотина, простосерді люди.

Яким з кожним днем оживав більше й більше. Лукія годила йому й доглядала, немов малу дитину. А Марко, незважаючи на його юність (і, як каже Гоголь, юркость), не відходив од нього ні на хвилину. Він уже знав, що він не рідний його син, і в глибині молодій душі своєї почував усе те добро, яке зробили йому чужі добрі люди. Він іноді задумувався й питав себе: «Хто ж мій батько? І хто моя мати?» — та, звісно, відповіді не було.

Щосуботи з ранку до обіду читав він псалтиря над Мартиною могилою. А Яким, стоячи коло нього, молився й плакав і, плачучи, шептав, було:

— Хто ж би тепер за твою душу псалтиря прочитав, якби ми його не оддавали до школи? Читай, сину! Читай, моя дитино! Вона з того світу почує і спасибі тобі скаже. Душа її праведна тепер по митарствах ходить.— І старий знову облився сльозами.

А тим часом Маркові пішов уже двадцятий рік. Час було й вечорниці провідати та подивитися, що воно там діється. Діждавшись осені, він так і зробив і, вже вернувшись з перших вечорниць, став просити у Якіма благословення оженитися.

— От тобі й на! — сказав Яким, вислухавши його.— Я думав, що він усе ще школяр, а він уже он куди лізе! Рано, рано, сину! Ти перше погуляй, попарубкуй трохи, почумакуй, привези мені гостинця з Криму або з Дону. А то... ну сам ти скажи, яка за тебе, безусого, піде. Хіба що яка безсеревна! А от спитай Лукію,— я думаю, й вона скаже, що ще рано.

Спитали, й Лукія сказала, що рано.

Марко наш і носа похнюпив. А тим часом почувати став ходити в клуню. В хаті, бачте, стало йому душно.

— Знаю я, чого тобі душно! — казав усміхаючись старий Яким. А Лукія нічого не казала, тільки цілими ночами молилася богові, щоб він одвернув його від усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.

Якось по обіді, коли Яким одпочивав, Лукія покликала Марка в другу хату й ласкаво спитала його:

— Скажи мені, Марку, щирю правду, кого ти покохав? З ким ти думаєш женитися?

Марко розписував їй свою красуню, як і всі закохані розписують. Що вона і така й така, гарна й прегарна, що кращої за неї і на всьому світі немає. Лукія замилувано слухала свого сина і під кінець сказала:

— Вірю, що кращої й на світі немає. А скажи ти мені: якого вона роду? Хто батько її і хто мати? Що вони за люди, і як вони з людьми живуть?

— Вона чесного й багатого роду!

— Багатства тобі не треба, ти й сам, слава богу, багатий. А скажи мені, чи ти кохав її?

— Як свою душу! Як святого бога на небі!

— Я тобі вірю, Марку. Ти її кохав, а коли кохав, то ти їй лиха не заподієш. Дивись, Марку! Сохрани тебе ма-

тір господня, якщо ти її погубиш! Не буде тобі прощення ні од бога, ні од добрих людей!

— Як же я, скажи ти мені, погублю її, коли я її кохаю?

— Як погубиш?.. Дай господи, щоб ти й не знав, як ви нас губите і як ми самі себе губимо!

— Лукіє, ти давно в нас живеш. Скажи мені, чи ти не знаєш, хто моя мати?

Од цього несподіваного питання Лукія затремтіла й не могла й слова вимовити.

— Скажи мені! Скажи, ти ж, мабуть, знаєш!

Лукія ледве одповіла:

— Не знаю!

— Знаєш! Йй-богу, знаєш! Скажи мені, моя голубко, моя матінко! — І він схопив її за руки.

— Марта,— одповіла Лукія тихо.

— Ні, не Марта, я знаю, що не Марта! Я знаю, що я байстрюк, підкидьок!

Лукія схопила його за руку:

— Мовчи! Хтось іде! — і швидко вийшла з хати.

«Вона, певно, знає»,— подумав Марко й вийшов слідом за нею.

Діждавшись весни, Яким доручив Лукії все своє господарство, а сам, як обітницю чинив, поїхав до Києва, взявши й Марка з собою.

Лукія не пропускала ні одної неділі, щоб не піти в село, і після служби божої неодмінно заходила до матушки, а по обіді довго балакала з нею на самоті. Вона все розпитувала попадю про свою майбутню невістку і довідалася, що вона чесного й хорошого роду і недоброї слави про неї немає. Нарешті через попадю вона й сама з нею познайомилася. І впевнилася, що й син, і попадя кажуть правду.

За місяць Яким з Марком вернулися на хутір і навезли своїй наймиці всяких дорогих гостинців. А собі привезли, окрім синього сукна й китайки, Єфрема Сіріна¹² й «Житіє святих отець» за цілий рік.

Літніми днями й довгими осінніми вечорами Марко читав святі книги, а Яким слухав і оновляв свого духа. Він потроху отямився і вже часом був не від того, щоб послухати, як отець Нил грає на гуслах і як отець дякон співає «Всякому городу нрав і права»¹³ і таке інше. Тільки завсиди примовляв:

— Ох, якби тепер була зо мною Марта! Дали б ми себе знати! — і після цього старий раз у раз задумувався, а часто й плакав, кажучи: — Сирота я сиротою! Так і в до-

мовину ляжу. Марко? Так що ж Марко! Звичайно, не чужий! Оженю його, неодмінно після покрови оженю, а літом нехай сходить у дорогу та привезе мені з Криму сиву шапку, таку сиву, як моя голова.

А Марко, прочитавши житіє якого-небудь святого, йшов у клуню ночувати, себто в село, до своєї коханої.

А Лукія, поклавши спати старого Якіма, молилася до півночі богу, щоб одвернув од її сина усяке лихо.

Навесні, спорядивши нові вози, нові мережані ярма, притики, люшні й занози, Яким вирядив свого Марка чумакувати на Дін по рибу.

— Іди ж, мій сину,— казав він,— та вези своїй молодій подарунки. Після покрови, дасть бог, ми вас і скруtimo.

І Марко, прикупивши лиха, вирушив на Дін по рибу.

А Лукія, взявши торбу на плечі, пішла до Києва помолитися святим угодникам, щоб син її щасливо вернувся з дороги. Яким один остався на господі. Розпорядившись весняними роботами, він повиносив з погребя бджоли, розставив їх як слід у пасіці, взяв Єфрема Сіріна і на ціле літо оселився на пасіці.

А Лукія тим часом прийшла у Київ, стала в якоїсь міщанки на квартирі і, щоб не платити грошей за квартиру та за харчі, взялася їй носити воду для домашнього вжитку. Опівдні вона носила воду з Дніпра, а вранці і ввечері ходила по церквах святих та по печерах. Одговівшись і причастившись святих тайн, вона на ті гроші, що зберегла, купила невеликий образок святого гробокопателя Марка, перстень великомучениці Варвари й шалочку Івана Многострадального. Поклавши все те в торбину та попрощавшись з своєю господинею, вона побралася додому. Тільки, не доходячи вже Прилук, якраз у Дубовому Гаю, занедужала на пропасницю. Якось допленталася вона до Ромен, а з Ромен мусила найняти підводу, бо вже несила було йти. А вона хотіла зайти в Густиню¹⁴, яку саме тоді оновляли. І не поталанило їй, горопашній.

Перелякався старий Яким, коли її побачив.

— Змарніла, постаріла, наче з хреста знята,— казав він.— Чи не послати нам по знахарку? — спитав Яким.

— Пошліть. Бо я страх нездужаю.— І Яким не послав, а сам поїхав у село та й привіз знахарку. Знахарка лікувала її місяць і другий, та не помогла...

За часів моєї найніжнішої молодості (мені було тоді тринадцять літ) я з покійним батьком чумакував. Ви-

їжджали ми з Гуляйполя. Я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що лежав у долині над Тікичем, а на степ, що за Тікичем. Дивився й думав (а що я тоді думав, те відає тільки один бог). От ми взяли соб, переїхали вбхід Тікич, піднялися на гору. Дивлюся — знову степ, степ широкий, безкрай, тільки ледве мріє вліворуч щось схоже на гайок. Я питаю батька, що то таке видно.

— Дев'ята рота,— відповідає він мені. Та для мене цього не досить. Я думаю:

«Що ж воно таке — Дев'ята рота?»

Степ. Усе степ.

Аж ось ми спинились почувати в Дідовій балці.

Другого дня той же степ і ті ж дитячі думи.

— А ось і Єлисавет!¹⁵ — сказав батько.

— Де? — спитав я.

— Он на горі циганські шатра біліють.

Над полудень приїхали ми в Грузівку, а ранком другого дня уже в самий Єлисавет.

Журно мені! Сумно мені згадувати тепер мою молодість, мов дитинство безтурботне! Журно тепер мені згадувати степи ті широкі, безкраї, які я тоді бачив і яких я уже ніколи не побачу.

Побувавши в Таганрозі та в Ростові, Марко з своїми чумаками виїхав у степ. І непоштовим шляхом прямували чумаки через Орель на Старі Санжари. В Санжарах перевезлись через Ворсклу та й справили бенкет на втіху добрим людям.

Купили чотири цебра горілки, найняли троїсту музику та й понесли горілку поперед музик. Кого стрінуть, чи то пана, чи мужика, все одно: «Стій, пий горілку!» Музика грає, а чумаки всі до одного танцюють.

З такою от учтою пройшов Марко через Санжари.

В Білоцерківці повторилося те ж саме. А в Миргороді хоч і не було перевозу, а чумаки таки зробили своє.

«Хорол хоч і невелика річка,— казали вони,— а все ж таки треба свято одбути». І одбули свято. В Миргороді вони взяли вже не чотири цебра горілки, а цілу бочку, і все місто покатом покладали, а вже про музик та про танцюристів нема що й казати.

З Миргорода чумаки з божою поміччю вийшли на Ромодан та, попасши воли, потягли Ромоданом на Ромни.

Ідуть собі чумаченьки
Та, йдучи, співають.

Чому ж ти, Марку, та й не співаєш з товаришами своїми, з чумаками?

А ось чому я не співаю з товаришами своїми з чумаками:

Покинув я дома молоду дівчину. Що ж тепер сталося з нею? Везу я їй з Дону парчі, оксамиту, всього дорогого.

А вона ж то, моя молода, може, вже й вийшла за другого.

І чим ближче підходили вони до корчми, коло якої треба було звертати вправоруч, тим сумнішим ставав Марко.

«Що це мені ота наймичка не йде з думки?.. А може, вона скаже...» — міркував собі далі Марко.

Минули Лохвицю, прийшли й до корчми. Попрощався Марко з своїми товаришами чумаками, як слід подякував їм за науку та й повернув собі на хутір з своїми возами.

До хутора було вже недалеко, верстов, може, з п'ять, та все ж вони спинились на ночівлю в полі. Наймити почують собі у полі коло волів та возів, а він подався до своєї коханої.

Серце моє! доля моя!
Моя Катерино!—

промовив він до неї, коли вона вийшла у вишник. Він багато казав їй таких речей, казав, бо не знав, що діється дома.

А дома діялося ось що.

Знахарка своїми ліками довела бідолашну Лукію до того, що Яким попросив отця Нила з причетом одслужити над нею маслосвятіє*.

Після цих духовних ліків Лукії стало краще. Вона почала хоч говорити. І перш за все вона спитала:

— Що, не прийшов ще?

— Хто не прийшов? — спитав Яким.

— Марко,— ледве прошепотіла вона.

Надвечір їй полегшало, і вона просила Якіма постелити постелю на полу. Коли перенесли її на піл, то вона показала знаком Якимові, щоб він сів коло неї. Яким сів. І вона йому нишком сказала:

— Я не діждусь його, умру. В мене є гроші, оддасте йому. Всі гроші, заслужені у вас, сховала я в коморі на горіщі, під солом'яним жолобом. Оддайте йому, я для нього їх ховала. А ще віддайте йому образок Марка святого, гробокопателя, що я принесла з Києва. А молодій його, як підуть вінчатися, оддайте перстень святої Варвари, а собі, мій тату, возьміть шапочку святого Івана.

* Маслосвятіє — церковна відправа над тяжкохворим.

Трохи помовчавши, вона сказала:

— Ох, мені стає важко. Я не дждусь його, умру. А він, мабуть, близько. Я його бачу.— І, знов помовчавши, спитала: — Ще далеко до світу?

— Треті півні тільки що проспівали,— одповів Яким.

— Дай-то мені, господи, до ранку дожити та хоч глянути на нього. Він ранком приїде.

І тої ночі, коли Лукія сповідалася Якимові, Марко цілував свою молоду, стоячи з нею під калиною, і казав їй солодкі, щирі, чарівливі парубоцькі речі. Потім замовкав і довго дивився на неї мовчки, тільки цілуючи її прекрасні карі очі.

Проспівали треті півні. Незабаром почало розвиднятися.

— До завтрього, моє серце єдине! — сказав Марко, цілуючи свою молоду.

— До завтрього, мій голубе сизий! — І вони розійшлися.

— Іде, іде,— шептала недужа, коли зійшло сонце.— О! чуєте, ворота рипнули.— Яким вийшов з хати й побачив Марка з чумаками, що якраз в'їжджали в двір.

— Іди швидше в хату! — сказав зрадлий Яким Маркові.— Я тут і без тебе лад дам.

Марко ввійшов у хату. Недужа, побачивши його, здригнулась, підвелася й простягла до нього руки, мовлячи:

— Сину мій! Моя дитино! Іди, іди до мене!

Марко підійшов до неї.

— Сядь, сядь коло мене. Нагни мені свою голову.

Марко мовчки увалив її волю. Вона охопила його кучеряву голову своїми змарнілими руками й шептала йому на вухо:

— Прости! Прости мене! Я... я... я твоя мати...

Коли Яким вернувся в хату, то побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги уже померлої наймички.

25 лютого 1844,
Переяслав¹⁶

ВАРНАК

Є в нашому величезному православному царстві російському невеликий благодатний край, такий невеликий, що на ньому могли б поміститися принаймні чотири німецькі царства та ще й Франція на додачу. А живуть у цьому невеликому краю різномовні народи і, між іншим, народ російський — самий що не є православний. І одей народ російський не оре й не сіє нічогісінько, окрім динь та кавунів; а хліб їсть білий, пшеничний, що зветься по-їхньому калаці, і оспівує свою славетну річку, називаючи її годувальницею своєю, золотим дном з берегами срібними.

Сумно, коли бачиш бруд і злидні на землі убогій, неродючій, де чоловік бореться з невдячним ґрунтом і падає, нарешті, знемігшись од тяжкої праці та злиднів. Сумно! несказанно сумно!

А як же воно бачити ті ж самі огидні злидні в країні, де тече молоко й мед, як, приміром, у цьому благодатному краю? Гидко! А ще гидкіше, коли натрапляєш поміж отими ледачими злиднями на достаток і при ньому — на жахливий бруд і темноту!

А в країні тій благословенній таке трапляється не те що зрідка, а навіть дуже часто.

Які ж можуть бути причини злиднів у краю, де тече молоко й мед?

Про се поважне політико-економічне питання я напишу колись на дозвіллі побутово-історичний роман на чотири томи, в якому постараюся змалювати з мікроскопічними подробицями норови, звичаї та історію сього архіправославного народу.

А поки визріє в моїй великорозумній голові той знаменитий роман, я розповім вам ось що.

Є в отій благодатній країні, і то неглибоко під землею, величезний шар солі, а на тому шарі побудовано невеличку фортецю, що її простий люд називає Соляною Запитою¹.

Якось обставини змусили мене побувати в цій Соляній Запиті.

В першу неділю мого перебування там побачив я в церкві діда, зовсім сивого, та ще досить свіжого і з незвичайно виразним і благородним видом.

Він правив у церкві за дяка, ставив свічки перед образами, об'ясняв свічки, гасив ті, що догоріли, і при кінці служби ходив з карнавкою замість титара.

Його величава постать вразила мене. Височенний на зріст, сива та довга хвиляста борода, таке ж сиве густе кучеряве волосся, темні густі брови. Лице доладне, чисте, на щоках легкий рум'янець, як у парубка. Одне слово, він міг би бути прекрасною моделлю на Мойсея-боговидця² або ж на гомерівського Нестора³.

Я був зачарований симпатичною старечою красою цього поважного мужа і, виходячи з церкви, спитав кульгавого інваліда, хто такий отой поважний дід, що об'ясняв свічки перед образами.

Інвалід одповів мені доволі лаконічно:

— Це, добродію, колишній варнак*, а тепер тутешній поселенець. Дуже доброї душі чоловік.

Після цієї відповіді я спинився коло церкви й проводив очима старого діда, що так зацікавив мене. І чим більше дивився я на нього, тим менше здавався він мені схожим на варнака.

Однак ж інвалід не міг сказати такого слова дарма!

Я пригадав собі, що колись тут копали арештантні сіль і що багато хто з них, одбувши свій тяжкий строк, мусив тут же й поселитися, який у кого норів.

Та невже ж отаке благородне лице могло бути в злочинця?

І я надумав довідатися докладніше про минуле життя того чудового з виду старого.

За тиждень я вже знав, що він справді тутешній поселенець і чоловік випробуваної чесності, хоч і не заможний, та й не убогий, живе у власній хаті, і хоч вона невелика, однак живе у ній він так, що дай боже і в палатах так жити: чепурно, статечно й чесно.

Мас він у себе чоловік з десять робітників, і хоч вони киргизи, та дай боже, щоб і росіяни так робили, як ці напівдикуни.

А ще довідався, що на той рік його неодмінно виберуть на титара за його чесноти. І таке інше.

Я вирішив познайомитися з ним особисто й при нагоді довідатися більше про його минуле життя, а якщо знайду в ньому щось моральне, повчальне чи принаймні цікаве, то сплишу все це та й оддам до друку заради повчання або ж розваги.

* Варнак — таврований каторжник.

Чи траплялося вам зустрічати діда такого поважного і благородного з себе, що мимоволі скинеш шапку і вклонився йому?

Зо мною таке часто траплялося.

Якось зустрів я того діда, коли він ішов з вечерні, і мимоволі вклонився йому. Він одповів мені чемним поклоном і спитав:

— Ви, здається, не тутешній? Я вас не зустрічав тут перше.

— Ви не помилилися. Я справді недавно приїхав на вашу Защиту.

— А дозвольте спитати, чи здалека?

Я назвав йому свою батьківщину.

Дід, тремтячи, подав мені руку, і я мало не поцілував її.

— Ви земляк мій! — сказав він сумно. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну батьківщину?

— Не більше як рік, — одповів я.

— Який ви щасливий! Ви так недавно ще бачили наш богом благословенний край! А я ось уже більш як тридцять літ не бачив його! Що то воно там тепер діється?

І в діда навернулися сльози.

— Якщо матимете час, — сказав він, — то не погордуйте, провідайте мене, нехай хоч подивлюся на вас, на земляка свого! Будьте ж ласкаві й добрі, не відмовте мені!

Я, звісно, зрадів такому запрошенню.

За кілька хвилин ми підійшли до невеличкої біленької хатини під солом'яною покрівлею, і ця хатина нагадала мені Україну.

Коло воріт зустріла нас літня молодиця в українському вбранні й повітала з добрим вечором.

— Добрий вечір, Мотре! Прощу ласкаво до нашої господи, — сказав дід, звертаючись до мене. — Тут, бачте, недалеко живуть земляки наші, курські та харківські, ото ж я і взяв собі за робітницю землячку, — воно все ж якось лучче.

Кажучи це, він повів мене в хату.

Хата всередині, як і зокола, нагадувала Україну. Стіни помазані білою, а діл жовтою глиною і по ньому натрушено пахучої трави. Попід стінами чисті широкі дубові лави. А перед образом скорбящої божої матері жевріла лампадка і стояв аналой, накритий чистим білим, з широкими торочками рушником. На аналої лежала книжка, з виду наче псалтир in quarto*.

— Прощу сідати, дорогий мій гостю!

* In quarto — в четверту частину аркуша.

Я сів і почав уважно розглядати кімнату або, краще сказати, любоватися нею.

Скрізь і на всьому знати було лад доброго господаря і дбайливості господині, все було чисте й принадне. Вузька та довга груба замість перегородки поділяла хату на дві половини. Груба прикрашена візерунками, що їх виліпив домашній художник. (Такі груби можна бачити на Волині та на Поділлі). На покуті перед образами стояв стіл, застелений бухарським килимом, а поверх нього білою скатертиною. На столі лежав житній хліб, накритий до половини білим тонким рушником, вишитим різнобарвними шовками; коло хліба стояла фарфорова солянка з білою, як рафінад, сіллю, і тут же, на другому кінці столу, лежала велика книжка, віби Четьї Мінеї⁴, в червоних сап'янових палітурках, з тиснутими золотом прикрасами, що вже почорніли від часу. Це була, як я згодом довідався, біблія — прегарне київське видання 1743 року з пишномовною присвятою гетьманові Розумовському⁵ (видання вельми рідкісне). На стіні між вікнами висів у позолоченій рамці естамп, що його вигравірував Міллер з картини Доменікіно Цампієрі⁶, де зображено Іоанна Богослова. Коло дверей у кутку стояла патериця з степового дерева джигілу. І тут же коло патериці на гвіздку висіли кайдани.

Дід тим часом порався надворі і вернувся в хату саме тоді, коли я дивився на кайдани.

— Що, земляче, любиєшся моїм трофеем? Тяжкий трофей! Я здобув його довголітнім злочинством і приніс його сюди на ногах своїх аж із самого Житомира. Тут носив я його двадцять літ і тепер ще караюся ним, і каратимуся, і сповідатиму йому гріхи свої до самої смерті.

Все це було сказано таким журливим, краючим душу голосом, що я не міг вимовити й слова на втіху бідолашньому дідусеві й сидів мовчки, аж поки він сам не озвався.

— Прости мені, старому грішникові, земляче, що я збентежив твою душу своїми нечистими споминами! Що робити? Проти волі рветься язик! Я держу в себе цю прокляту ознаку людського приниження, аби карати власну душу. Та покиньмо минуле, а побалакаймо краще про щось інше. Розкажи мені, друже мій, що-небудь про нашу прекрасну Волинь та Поділля!

Але я зовсім не міг ні про що говорити й незабаром попросився з ним.

Він не задержував мене, тільки просив провідувати його, коли буде час.

Час у мене був, і я навідувався до нього мало не щодня, і часто ми з ним забалакувалися до півночі. І щоразу я зна-

ходив у ньому нові чесноти, нові достоїнності. Він був освічений, як будь-який тогочасний аристократ, хіба тільки з тою одміною, що любив читати, а надто італійських поетів — Боккаччіо, Аріосто, Тасса⁷. А «Божественну комедію»⁸ він напам'ять читав.

— Давно вже я нічого не читаю, — сказав він якимось мени, — окрім цієї божественної книжки! Та й навіщо тепер читати? Було колись, читав, кохався в чудових витворах прекрасного мистецтва! Тепер годі вже, постарів, зашмаруб і вже нічому не можу співчувати, як то колись бувало! Та й, правду мовити, до чого призвело мене читання? О моє чисте, молоде співчуття! Що я зробив з нього? Або, краще сказати, що люди з нього зробили? Гріх! Та горе без краю!

Якби я не читав нічого, не поривався ні до чого, не таким би я став: був би собі простий хлібороб, добрий чоловік... А теперечки що я?

Щовечора ми з ним ставали дедалі щирішими.

Якимось я направив його на думку, щоб він звірив мені своє горе, щоб розповів мені про свої минулі молоді літа.

Він довго наче не хотів мене зрозуміти, йому неприсмно, гірко було згадувати своє минуле. І от якимось він сказав мені:

— Друже мій! Ти хочеш моєї сповіді? Ти бажаєш знати моє минуле безталанне життя. Тяжко тобі буде слухати, друже мій добрий, бо минуле життя моє повне гріха й беззаконня. А теперішнє, як ти сам бачиш, — неміч та самотність далеко від моєї прекрасної і милої Волині!

Я знаю, що ти слухатимеш мою сердечну сповідь співчутливо і тобі буде гірко слухати її, хоч ти й чужий.

Слухай же, мій благородний друже! Вона мені душу освіжить, моя сумна нелицемірна повість.

І він зітхнув, перехрестився та й почав свою повість з найперших літ свого дитинства.

— На гранітних берегах прекрасної річки Случі, там, де вона, верстов за дев'ять угору від Новограда-Волинського, звившись, неначе гадюка, утворила правильне коло верстви на дві впоперек, і саме в центрі цього кола лежать, оточені дібровою, руїни здоровезних кам'яних палат. Колись це було житло одної значної польської родини, а тепер там живуть сови та кажани.

Це діло моїх проклятих рук! Я напустив туди гаддя та нічного птаства. О! господи, прости мені сей гріх невольний! гріх великий!

На косогорі, спускаючись до самої річки, розкинулося,

утопаючи в садках, велике село з почорнілою від часу дєрев'яною, на три бані, церквою.

Такі церкви у нас поляки називають козацькими, мабуть, тому, що більшу частину цих церков на швидку руку побудували за часів унії* козаки, і являють вони собою тип простої, грубої, хлопської, як кажуть ті ж таки поляки, архітектури.

Це село — моя батьківщина! У цьому прекрасному селі я народився на гріх та страждання!

Батька свого я не згадаю; а матір мов у сні бачу, як ото положили її в домовину та понесли на марах на цвинтар.

Вже ледве пам'ятаю, як піп над її тілом прочитав молитву, надруковану на великому білому аркуші червоними та чорними буквами, і, прочитавши, наклав їй лице тією молитвою; потім забили домовину і спустили її в яму. Піп заступом запечатав яму хрест-навхрест і сказав мені кинути жменю землі на домовину моєї матері. Я кинув і пішов за людьми в село.

І ще пам'ятаю, в нашій хаті було багато людей, і всі обідали, тільки не гомоніли, а тихо й скромно: удова, видно, не оставила після себе на багаті поминки.

Під час обіду я грався з дітьми у дворі, а коли по обіді всі розійшлися, то мене й діти покинули, і я зостався сам з моєю загнужданою паличкою-колячкою. Увійшов я в хату. В хаті сусідка наша, теж удова горопашна, прибирала посуд, і вона дала мені шматок пирога, я з'їв його й заснув на материній постелі. Бабуся, поприбиравши в хаті, замкнула її на засув і пішла до себе додому. Цілу ніч я проспав у порожній хаті сам і, прокинувшись уранці, чогось злякався і заплакав.

Плакав я недовго. Незабаром прийшла та старенька сусідка, принесла мені повну миску слив-угорок і забавила мене.

Бабуся посипала курям пшона, нагодувала сірого kota й рябу собаку, взяла мене й повела до себе додому.

У тієї сусідки-вдови була дочка, старша за мене на кілька літ, вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та іншими лакоминами.

Коли я йшов додому, вона завжди мене проводила, а коли я, не знайшовши в хаті матері, починав плакати, вона забавляла мене, кажучи, що мати моя поїхала на ярмарок і привезе мені гостинця — медяного москаля. Це, звичайно, втішало мене.

* Тобто після 1596 року, коли верхівка духовенства України і Білорусії підкорилася папі римському.

Отак помалу-малу став я забувати свою велику втрату, і в цьому допомагала мені прекрасна вдова дочка.

Я прихилився до неї, мов до рідної сестри, і вона справді заступала мені рідну сестру.

Згодом я думав назвати її матір'ю, та господь не приволодив благословити мій намір!

Часто навідувався я до своєї убогої спорожнілої хати! А скажіть, що може бути сумнішого за пустку?

Я й досі пам'ятаю те страшенно сумне враження, яке тоді огортало мене!

У великий піст, на страсному тиждні, піп, обходячи з молитвою село, провідав і мою бідолашну добродійницю і, побачивши мене, узяв до себе, обіцяючи вивести мене в люди.

У попа був син Ясь, мій однокласник, і, не знаю чому, він мені з першого погляду не сподобався.

Мене посадили за буквар разом з Ясем. Мені це було вельми не до шмиги, однак я вчився добре, а Ясь був тупий. Яся хвалили, а мене називали ледащом і тупаком. Од такої несправедливості мені було кривдно, і я почав тікати від попа до своїх добродійниць, відкіля мене знову приводили до попа, а піп жорстоко карав мене за втечі.

Якось утік я від попа до своїх приятелів і, боячись увійти до них у хату, просидів цілий день у бур'яні під тинном, вижидуючи, чи не вийде сестра з хати; я звав сестрою вдовину дочку. Аж ось вона вийшла, я обізвався до неї і попросив хліба. Вона винесла мені чималий окрасць хліба й шматок сала. Я, плачучи, поцілував її і зник у густому сливняку.

Вдовольнивши голод, я став думати про ночівлю.

Підеш до попа — битимуть, підеш до вдови — вона одведе до попа, і все-таки виб'ють.

Іти в свою пустку почувати — страшно. Отак міркуючи, я помандрував за царину.

А за цариною стояло в полукіпках вижате жито. Не роздумуючи, я пішов до полукіпків, примостився під першим та й заснув непорочним сном.

Вночі прокидаюся і чую, як десь далеко виють вовки.

І досі не можу я забути того прикрого почуття. То був не страх за життя, а щось змішане з страхом і огидою.

Виття вовків потроху стало затихати, і я, скарлючившись з холоду, вкрився снопом та й знову заснув.

Ранком мене збудив гаряником лановий.

— Ти що тут робиш? — спитав він мене грізно.

— Сплю! — одповів я йому.

— Я тобі дам сплю! Знайшов де спати! Хіба в тебе хати нема?

— Є, дядечку, та тільки пустка,— сказав я йому крізь сльози.

— А батько й мати в тебе є?

— Нема, дядечку, я сирота.

— Ну, коли сирота, то йди за мною!

І він повернув свого коня на шлях, вдарив його злегка гараником та й поїхав. А я пішов босоніж по колючій стерні, і все тіло дрижало в мене з холоду й страху.

«Чи не поведе він мене,— думав я собі,— боронь боже, до попа?» На саму думку про це я хотів тікати од нього в село й сховатися десь у бур'яні, та він раз у раз оглядався на мене і, направляючи свого коня в бік протилежний від села, привів мене на панський двір і віддав до рук управителя, розповівши йому, де і як він мене знайшов.

Управителем був добрий дідок, пан Кошулька. Він звелів пошити мені курточку й шаровари з доморобної пістрі. І я став у нього за покойового козачка. Прожив я в пана Кошульки осінь і зиму. Не набагато лучче було мені в нього, ніж у попа,— одміна тільки та, що не вчили мене письма, а бив і щипав кожний, хто хотів.

Якось весною побачила мене надворі стара графиня (управитель жив з нею в одному дворі, тільки в окремому флігелі), покликкала мене до себе, спитала, як звати, й пішла в свої покої.

Другого дня після цього випадку зняли з мене мірку й почали шити нову одягу — і вже не з пістрі, а з сукна, до того ж сукна тонкого, дорогого,— і чоботи, і шапку, а перше я й так ходив.

Коли все було готове, дали мені чисту сорочку, чого перше теж не бувало.

І коли мене вмили, розчесали, одягли в нову сукняну одягу, тоді сам пан Кошулька надів новий синій фрак з мідними гудзиками та й повів мене в покої графині.

Черговий гайдук доповів про нас графині. Графиня звеліла покликати нас у приймальню. В приймальні ми довго її дожидали, і пан Кошулька не смів сісти на стілець. Я дивувався: в кімнаті так багато стільців, а він не хоче сісти ні на одному з них.

Аж ось графиня вийшла.

Повітала пана Кошулька, легенько кивнувши йому головою, і звеліла покликати панну Магдалену.

За хвилину з бокових дверей вийшла панна Магдалена. Чарівне, незабутнє видовище!

От наче й тепер її бачу: молода, струнка, прегарна! Її задумливі голубі виразні очі дивилися просто на мене. По мені перебіг якийсь несказанно приємний трепет.

Панна Магдалена була дочкою одного пана, що проциндрив своє добро, була добре вихована, і через те графиня прийняла її до себе за компаньйонку собі та за гувернантку для свого малолітнього сина.

— Ось, люба моя Магдалено,— сказала графиня,— рекомендую тобі компаньйона й лакея могому бідолашному Болеславі. Візьміть його до себе, нехай вони укупі бавляться у вільний час.

Графиня пішла. А панна Магдалена взяла мене за руку й повела до себе в покої.

В покоях панни Магдалени зустрів мене хлопчик моїх літ, тільки худезний і зеленкуватий; це був граф Болеслав, однак графині. Він доволі зухвало спитав мене:

— Як тебе звати?

Я тихо одповів йому: «Кирилом».

— Фе, яке хлопське ім'я! Ну, та це нічого, я зватиму тебе Яном. І що, Яне, чи ти вмієш грати в коників?

— Ні, не вмю,— одповів я.

— Ну, так я тебе навчу!

І зараз же взявся вчити мене грати в коників. Хоч я на цій науці знався не гірше за нього, та мені чогось не хотілося бути з ним щирим.

Другого дня вранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Магдалена нагодувала мене булкою з гарячим молоком і співчутливо, ніби сестра, спитала мене, хто був мій батько і хто мати. І де вони тепер.

Я розказав їй усе з такими подробицями, що вона поцілувала мене й заплакала.

З того часу вона що день божий поїла мене вранці гарячим молоком і годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю! (Мене всі в домі стали звати Ясем). Ну, Ясю! — сказала вона мені якось вранці.— Чи хочеш ти вчитися письма?

— Я вже вчився в попа,— одповів я,— та якщо ви мене вчитимете, то я знов учитимусь, а якщо не ви, то й не хочу, щоб мене вчили письма.

Вона усміхнулася й мовила:

— Я сама вчитиму тебе,— і подала мені французького букваря.

— Глянь, чи знаєш ти ці букви?

— Ні! Мені в попа показували другого букваря.

— Ну, так я тебе вчитиму по цьому букварю, по ньому легше!

І тут же отала показувати мені нові для мене букви,

На диво їй і на радість, я за один день вивчив усі букви французького алфавіту.

Коли я почав уже добре читати по-французькому, вона взялася вчити мене по-італійському, — ця мова була тоді в моді, і Магдалена любила її.

Я й тут доволі швидко показав себе і незабаром зрівнявся в знанні з графом Болеславом, на несказанну радість панні Магдалені.

Пером земля тобі, прекрасна, добра людино! Ніколи не забуду я твоїх ласкавих, привітних речей! твого щирого співчуття гіркій моїй долі!

Панна Магдалена поллюбила мене так, як тільки може любити мати єдине своє дитя.

Пестячи мене, як тільки могла, вона заохочувала мене, щоб я добре вчився.

Вона, бідолашна, й гадки не мала, до чого призведе моя недоречна освіта!

Час минав собі та й минав; я підростав і вчився старанно й успішно.

З графом Болеславом ми ніяк не могли здружитися: у ньому було щось таке, що відштовхувало мене, якась до-часна, зухвала, недитяча пиха. Інколи він виявляв до мене приязнь за те, що, коли ото пустуючи перебере через край, то я всю провину брав на себе, а це мені, звісно, так не миналося.

Через його пустощі про мене пішла слава як про якогось розбишаку; про мою великодушність знала тільки панна Магдалена і за те надіяла мене раз у раз своїми незвичайними ласками.

Графиня була жінка світська, колишні успіхи на ниві світського життя розпестили її, і вона любила бенкети, де, звісно, була першою між провінціалками, читала італійські та французькі новели й більш нічого не робила. Син її хоч і ріс під одним дахом з нею, та вона його бачила раз чи двічі на день, і то мимохідь.

Якось вона помітила, що Болеслав уже хлопчина чималий на зріст і що треба виписати для нього вчителів, бо вона мала намір підготувати його до університету.

Запросили вчителів, почалася наука. Як слуга, я був на лекціях і завчав усе те, що читалося і вбивалося в голову графові.

Я майже завжди готував графа до екзамену, бо він чи не міг, чи не хотів нічого пам'ятати з того, чого його вчили.

Панна Магдалена, як і перше, голубила мене, пестила і розмовляла зо мною не інакше, як італійською мовою. А вчорами, проекзаменувавши мене з того предмета, який я слухав в учбовій кімнаті графа, вона вчила мене грати на фортепіано.

Сама вона — суцця артистка на цьому інструменті. Часто було, повчивши мене, вона просиджувала до півночі за фортепіано, виграваючи чудові витвори Бетговена⁹ (вона більше за інших любила цього композитора, що тоді саме виступив у музичному світі).

А я сиджу, було, в куточку й не поворухнувся та все слухаю, аж поки не заплачу, сам не знаючи чого.

Музику я поллюбив усім серцем і цю любов завдячую панні Магдалені.

За рік з чимось там ми з нею вже грали на дві руки деякі сонати Моцарта й Бетговена.

Якось графиня застала нас за фортепіано і, дуже невдоволена, зауважила вельми справедливо панні Магдалені, що я народився не для музики, а для рала й плуга.

Панна Магдалена відчула всю вагу цього зауваження, обняла мене й гірко заридала.

За нею заплакав і я, не зовсім розуміючи розсудливе зауваження графині.

Граф швидко ріс, а вчився вельми повагом і тупо; не скажеш, щоб він зовсім не мав хисту, ні, в нього був деякий хист, та й він приглушився через недбалість матері.

Графиня раз у раз тішилася успіхами свого любого Болеслава, а успіхи його не йшли далі гармонійного белькотання італійською мовою; вона була у захваті й більше нічого не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готовила його до університету.

Вчителі справно брали утримання й плату і робили своє діло, як наймити або як більша частина вчителів. Щодня читали йому свої лекції або вільним часом розповідали йому про полювання з хортами й такі інші анекдоти.

Одна тільки панна Магдалена, як та мати, піклувалася про його моральну освіту; та недоречні захвати графині стали їй на заваді, і Болеслав уже дуже добре розумів (а може, то і вчителі убгали йому в голову), що він граф, до того ж граф багатий, і що йому не треба ніякого знання й ніяких чеснот. І часто грубими своїми витівками доводив до сліз нашу бідолашну панну Магдалену.

Боляче мені було дивитись на цю благородну, прекрасну людину. В душі я зненавидів Болеслава, і якби не вона, то я давно скрутив би йому в'язи.

Та вона, сердешна, жорстоко ображена, було, приголубить мене й промовить святі слова:

«Любіте і ненавидящих вас».

Я забув вам сказати, друже мій добрий, що графиня була, як то кажуть, ні вдова, ні заміжня.

Чоловік її покинув і жив усе в Італії, швидко циндрячи свій прегарний подільський маєток.

А графиня з сином жила, як вам уже відомо, на Волині й займалася (як вона сама казала) едукацією * свого одинчика.

Отепер скажіть мені, який добрий, моральний приклад міг бачити хлопець у сімейному житті своїх батьків?

Перше він, було, часто питав свою ніжну матінку: чи скоро приїде татусь?

А мати йому на те відповідала, що його татусь ледащо і що коли він приїде, то вона його й на поріг не пустить.

Чи ж добре було синові чути од матері такі от слова!

А втім, у побуті людей багатих такі сімейні чвари не дивина, отож і на молодого графа це не справляло великого враження.

Домашнє виховання графа скінчилося; треба було вибрати відповідний його породі учбовий заклад, куди можна було б послати його викінчувати освіту.

З цієї нагоди справили великий бенкет; а по бенкеті, другого ж дня, запросили гостей на домашній сейм, де раду радили, куди саме послати графа викінчувати освіту.

Перебрали всі ліцеї, всі університети, починаючи з Геттінгенського, і, нарешті, в один голос вважали послати графа у Вільно, щоб там зробити з нього політикоєконома.

Через місяць після цієї великої події графиня справила ще бучніший бенкет, на якому молодий граф показав себе в мазурці.

За кілька днів після того бенкету граф поїхав у здоровенному берліні до Вільна.

Я відчув себе вільніше: він стояв перепоною поміж мною і панною Магдаленою; при ньому мені не можна було сказати їй простого слова без того, щоб цей лихий хлопець не взяв її, бідолашну, на глузи.

Нарешті він поїхав, і ми zostалися самі, таки справді самі. В усьому домі не було нікого, з ким би можна було отак по-дружньому й так щиро побалакати, як ми з нею балакали.

Стара графиня ледве помічала присутність панни Магдалени в своєму домі. Ця грубіянська неувважність дуже турбувала дівчину, кілька разів вона збиралася покинути графиню, та де їй, сердешній, було прихилити свою самотню голову?

Вона готова була вийти заміж за будь-якого грубіяна посесора, аби тільки спекатися графині.

* Е д у к а ц і я — виховання.

Та грубіяни посесори з убогими дівчатами не женяться, а горопашна Магдалена зовсім нічого не мала, окрім чистого, благородного серця!

Звіряючи мені свої задушевні думки, вона казала, що зостанеться в цьому домі тільки до того часу, поки я не виросту й не буду спроможний сам порядкувати собою; тоді вона поїде у Варшаву або ж у Вільно й стане смиренною кармеліткою *.

Мир твоїй добрій, твоїй праведній душі!

Сумно було мені слухати її щире сповідь, її непорочні гадки.

Бувало, просидимо за північ, наговоримося, наплачемося й розійдемося до другого вечора майже щасливі.

Частенько свої сумні проекти вона кінчала симфонією Себастьяна Баха¹⁰ на домашньому органі.

Це була свята Цецілія! ** І я, затаївши дух, слухав її і молився на неї. То були найчистіші, найщасливіші хвилини мого сумного життя.

Мене засадили в конторі мастку писати. Отут-то я й відчув свою гірку неволю.

Тут я вперше почув слово «кріпак».

Гірке! прокляте слово! І день той проклятий, коли я почув його вперше!

Та що вдієш! Треба було скоритися долі! Тяжкий настав для мене час!

Одна тільки незабутня панна Магдалена могла втихомирювати й заспокоювати мене. Одній їй завдячую я те, що не наклав на себе грішних рук!

А може, воно й лучче було б? Ні! Хоч яке сумне, хоч яке тяжке наше життя, та ми не маємо права вкорочувати його.

Нехай той відбере його в нас, хто дав нам його.

Я все писав у конторі, а вечорами навідувався до панни Магдалени.

Про що тільки ми з нею не балакали! Про що не мріяли! І всі наші гадки й мрії розвіялися, неначе дим той по ясному небу!

Вона давала мені книжки доброго змісту, які тільки могла знайти в домашній бібліотеці графині, бо мало не вся бібліотека була з романів.

У конторі писарі глузували з мене, називали мене панною

* Кармелітка — черниця католицького ордену кармелітів.

** Свята Цецілія — католицька свята, що вважалася покровителькою церковної музики.

ничем, білоручкою, німцем, бо я читав не російські й не польські книжки.

Якось у жнива послали мене з лановим на лан переписати жниць і полукішки нажатої пшениці.

Проходячи повз жниць, я побачив молодицю, неначе знайому мені, а коло неї, між снопами, прикрита зеленим холодком, спала дівчинка так літ десяти, завітчана польовими квітами; коло неї в затінку тиква з водою і торба з хлібом.

Я довго любувався прегарним личком сонної дитини.

Налюбувавшись цією скромною, прекрасною картиною, я спитав майже знайомої мені молодиці, як її наймення, щоб записати у реєстр цю жницю. Вона сказала. Наймення й голос здалися мені занадто знайомими.

Я спитав її, чи вона не Домаха, дочка такої і такої вдови?

Вона одповіла, що це вона й є.

— А це твоя дитина?

Вона одповіла: «Моя!»

Я розпитав її про її життя. Нагадав їй той вечір, коли вона мені, голодному втікачеві, винесла шматок хліба.

Вона пригадала, пізнала мене й зраділа мені, наче рідному братові. І просила провідати її в старій материній хаті.

Другої ж неділі, після служби, завітав я до неї в знайому мені хату. І з її сумної розповіді довідався я ось про що. Старенька вдова, моя добродійниця, давно вже вмерла, а дочка по смерті матері вийшла заміж. Чоловік незабаром утік на Басарабію, покинувши її саму з маленькою дитиною. Розказала вона мені все це так просто, так зворушливо, як тільки розказують найсумнішу правду.

Просила вона мене остатися в неї обідати, чим бог послав. Я остався; і вона, бідолашна, мало не плакала, що в неї не було й п'ятака на чвертку горілки. Безталанниця!

По всій її хаті видно було убожество і злидні. Та все ж кругом було чисто й охайно. Стара хата була гарно вимазана, хоч і жовтою глиною,— білу глину треба було купити або на хліб виміняти, а за жовтою тільки пити на беріг Случі.

Усе хатне убоге начиння чисте й доладне. Сорочка і на ній самій, і на дочці була чиста, біла. Все в неї було так до ладу, що й самі злидні здалися мені не такими огидними, як то я думав.

Попрощавшись з нею, я пішов додому, обіцяючи провідати її понеділі.

Дорогою я зайшов у свою стару пустку. Сумне видовище! Вікна вибиті, двері виважені, доріжки заросли бур'яном, а в розваленій печі сова собі звила гніздо!

Подивився я на цю руїну, і мені стало сумно, я глибоко відчув свою самотність.

Мені спало на думку оселитися в своїй пустці. Та що я робитиму в ній сам? Оженитися хіба? З ким же я оженюся? З селянкою? А як же я житиму з нею?

І, поміркувавши, надумав я оновити свою пустку й оселити в ній мою ново-давню знайому з дочкою. Дівчинці було на той час літ з десять, не більше, а мені було сімнадцять. Думка, виховаю її по-своєму та й одружуся з нею. Подумав, подумав та й пішов я у свою контору.

Дорогою забуяла моя молода уява. Передо мною стало все щастя, вся краса мого майбутнього сімейного життя.

Увечері я звирив свій план панні Магдалені. Вона раділа, плакала, цілувала мої руки, називала мене своїм сином, своїм рідним братом, казала, що я роблю добре християнське діло, захищаючи від злиднів та горя вдову й сироту. Наостанку пообіцяла помагати мені в усьому — і радою, і грошима, і навчити мою майбутню жінку і письма, і музики, й господарювання.

Другого дня я взявся за діло; випросив собі на декілька днів волі, найняв майстрів, і почалося оновлення мого дитячого житла.

До хати замість комори приставив я світлицю; сад обгородив новим частоколом, коло хати оставив місце на квітник; не забув і про хлів для корови та іншої животины; одне слово, влаштував усе, що треба в селянському побуті.

І коли все було готове, пішов я просити свою сусідку на входини.

Заплакала вона, бідолашна, коли я сказав їй, що все це зроблено для неї та для її маленької Марисі.

У неділю по обіді пішли ми з панною Магдаленою провідати їх, і як вона, горопашна, раділа, що й панна не погордувала нею.

Хата моя була недалеко від панського двору, і ми з панною Магдаленою щодня одвідували нашу годованку. Панна Магдалена вчила її читати по-польському, а я по-російському. Мені не хотілося більше нічому вчити її, я все якось не вірив у своє та її щастя.

Швидко летіли мої літа молодії! Швидко виростала Мариса, і виросла та й стала красунею, справдешньою волянкою-красунею. Боже мій! Було, дивлюся на неї і ніяк не надивлюся. А коли, було, увечері в садку заспівав вона під гітару нашої тужливо-мелодійної пісні! Я тоді плакав та молився богу! І яка ж вона була розумна-прерозумна! Панна Магдалена, було, не налюбуеться нею, не надивується з її

кмітливості. Я був щасливий, вона мене кохала і, отже, теж була щаслива. Щоденні справи мої теж посувалися вперед. З простого писаря став я конторником, а як умер пан Кошуляк, то й управителем маєтків графині.

Умовились, що після різдва Христового ми повинчаємося з Марисею. Панну Магдалену я попросив бути весільною матір'ю, а весільним батьком шановного сусіду нашого — титаря. Все було готове, та не так воно сталося!

Кінчивши університет, бог його святий знає, на якому факультеті, граф, не заїхавши навіть додому, щоб побачитися з старою матір'ю, подався за границю (вдосконалюватися в деяких науках, — принаймні так писав він матері). Звісно, стара графиня дуже зраділа, що син так хвацько рветься до науки.

Ніжна мати справно посилала йому гроші й у кожному листі просила його, щоб він скоріше вдосконалювався в науках та їхав додому, бо вона вже стара, недалеко вже й до могили, то хоч би подивитися на нього перед смертю.

Та добрий син не зважав на благання старої матері. Вона, бідолашна, все плакала, — вона його нарешті полюбила й не знала, як заманити його до себе; а я, бачачи, що вона весь час тужить і справді недалеко їй до могили, на погибель собі, порадив їй, щоб вона не посилала синові грошей, — тоді він буде змушений приїхати. Стара так і зробила. Через кілька місяців ніжний синок вернувся до матері, а вона вже вмирала.

Вернувся він з-за границі з французом-камердинером та двома бульдогами. А любій мамі своїй привіз бронзовий браслет та анекдот про те, як він убив на дуелі (сам того не знаючи) рідного батька свого, за що стара мати осипала його судорожними поцілунками.

Було то у вересні місяці; мені треба було в подільський маєток графині, щоб вирядити пшеницю в Одесу й самому рушити услід за нею, щоб продати її. І я поїхав.

З Балти до Одеси я їхав поштовими кіньми. Проминув дві станції від Балти, і в степу мене застала ніч. Ніч місячна, ясна, тиха, чарівна! У степу ніщо не шелесне, не зашарудить, не ворухнеться; тільки як проїдеш повз могилу, то тирса на могилі наче ворухнеться, і тобі стає чогось страшно.

О могили, могили, високі могили! Скільки високих, прекрасних ідей переливалося в моїй молодій душі, коли я дивився на вас, темні, німі пам'ятники минулої народної слави і неслави!

Або коли вночі десь далеко-далеко в степу чабан заграє на сопілці свою одностонну сумну мелодію.

Лишенько мені, що не можна переселитися у той чудовий край та послухати на старості літ рідної смутної цісні!

Ото, було, спиню я поштаря серед дороги та й слухаю чабана, слухаю, слухаю й не наслухаюся. Мого поштаря, бідолаху, аж дроз проймає від нічної роси та від того, що стоїть на місці, а я сиджу собі на возі та все слухаю, слухаю, аж поки не заплачу.

— Поганяй, поштарю! Поганяй швидше! Карбованець на пиво! — І поштар трухне віжками, махне гарапником, і коні полетіли, дзвіночок завищав, заголосив, і знов серед степу землянка, — це поштова станція.

Мені наче полегшало, та почувати не хочеться, я вимагаю коней і їду далі. На другому перегоні те ж саме, що й на першому, той же самий широкий степ і ті ж самі темні могили. Той же чабан, та ж тужлива пісня і той же чарівний кругловидий місяць!

Приїхав я в Одесу. Діждався чумаків своїх, спродав пшеницю і з торбами дукатів вернувся додому.

А дома лихо, гірке лихо вже дожидало мене!

Ще й тепер, друже мій, ось тепер, на старості літ, після тяжких випробувань, я не можу згадувати про все те байдужно.

Звітуючи перед графинею про свою поїздку до Одеси й віддаючи їй гроші за пшеницю, я помітив, що в другій кімнаті мелькнула Марися в голубій німецькій сукні (звичайно вона носила наше народне вбрання). Мене це вколело в самісіньке серце.

Од графині я побіг додому. Мене стріла заплакана Марисина мати.

— Що сталося? — питаю я.

— Боже ж мій, боже милостивий!

— Та що ж бо сталося?

— Доле моя! Моя проклята доле!

Я довго стояв, нічогосінько не розуміючи. А вона все плакала, проклинала свою долю й цілувала мої ноги. Коли вона прийшла до пам'яті, я спитав її: «Що сталося?» Вона крізь сльози ледве промовила:

— Графиня Марисю твою взяла в покоївки!

— Так що ж, тут ще великої біди нема, я попрошу графиню, щоб одпустила її назад додому.

— Велика-превелика біда! — простогнала вона. — Молодий... молодий граф! Будь він проклятий з усім його родом і кодом!

— Та що ж таке? Що граф?

— Не питай, не говори зо мною! Йди до нього, нехай він сам тобі про все розповість.

І вона знову стала плакати, рвати на собі коси і, стогнучи, вимовляла ім'я Марисі.

Нарешті я зрозумів, що моя бідолашна Марися стала жертвою паскудного, розбещеного ласолюба.

Боже мій великий! Чому тоді не вбив мене твій грім святий! Скільки б тоді гріхів обминуло мою грішну душу!

Його воля невідома нам. Інакше мені судилося!

Не тямлячи себе, я побіг у двір. Увійшов у кабінет до графа й побачив, що коло ніг його плаче моя Марися. Я кинувся на нього, і тільки два здоровенні гайдуки врятували його від смерті.

Мене зв'язали, винесли в льох і приставили сторожу.

Не пам'ятаю, чи довго був я зв'язаний. Та коли прийшов до пам'яті, то я відчув, що лежу на соломі в сирому й темному льоху; намацав коло себе відро води й шматок хліба. Але мені ні пити ні їсти не хотілося. Я відчував у всьому тілі кволість, минуле здавалося мені якимось страшним сном.

Через кілька днів сили мої подужчали. Добра панна Магдалена прислала мені потайки чаю й білого хліба. Та сама провідати мене не одважувалася.

Я пробував кілька разів виважити двері і втекти, але знадвору погрожувала мені мотузкою сторожа. Мотузки я не боявся, та от двері були залізні, і силою їх годі було взяти.

Сидів я в льоху, аж поки граф, укравши в матері грошей, знов поїхав за границю.

З льоху мене випустили вночі, і я, мов хижий звір, кинувся за браму. Це було зимою, і я без шапки побіг світ за очі.

Аж ось побачив я в полі вогонь і пішов на нього. То була корчма. Мене проймав холод, і я побіг до корчми.

Зайшов у неї й бачу — за столом сидять два широкоплечі мужики, а перед ними на столі стоїть мідна кварта з горілкою. Я привітався, вони мовчки кивнули мені головами. Я сів за стіл і попросив собі кварту горілки. Жид пізнав мене і, подаючи горілку, з якимось острахом показав мені очима на моїх сусід.

Я випив склянку горілки, потім другу, почастивав сусід, вони не одмовилися.

Завів я з ними мову, спитав, що вони за люди, і вони сказали мені, що були в Одесі на заробітках, а теперечки вертаються додому.

Я відчув, як мені стало солодко від хмелю, й попросив собі ще кварту горілки, а вони попросили дві кварта.

Незабаром вони стали кепкувати з мене, що я не випив

ще й двох кварт горілки, а вже й сп'янів. Я спершу одбувавсь жартом, а потім пішов з ними на щирість і розказав їм свою історію з самого дитинства, а наостанку заплакав. Один з них сказав мені, сміючись:

— Е-е, земляче! Бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву! Сльозами, земляче, нічого не вдієш! Ми теж, як бачиш, люди убогі, покривджені, затуркані, пограбовані. А от, хвалити бога милосердного, пануємо! Та ще й як пануємо! Ти тільки глянь та подивись! Удар лихом об землю! Ходім з нами, з нами, вольними козаками, далєбі, не каятимешся! Ми живемо на волі, весело! Палати наші — зелена діброва! Майдани наші — степ широкий, привільний! Удень спимо ми в своїх зелених палатах, а вночі гуляємо й топчемо ногами оксамит і золото! Що ж, товаришу, так? По руках, чи що?

— Стривай, дайте подумаю, — сказав я.

— А як на мене, земляче, так тут і думати нема чоґо. Нехай жиди та пани думають, де їм краще ховать оті дукати, що понакрадали в убогих мужиків! Не думай, а випий лишень оцієї думи.

І він налив мені склянку горілки. Я випив і подав їм руку.

— Оце так! Оце по-нашому! А то думати! А що видумаєш? Йй-богу, нічого. Чарки горілки, далєбі, не видумаєш!

— Гей, свиняче вухо! — закричав другий. — Давай вина! Давай меду! Давай пива! Горілки не хочу! Та слухай, свине! Щоб було порося смажене! Я індика й півня терпіти не можу. Чуєш! Живо!

Бідолашний жидок затремтів і пішов з ліхтарем і поставцем у льох.

Ми просиділи за північ. Вони оддячили мені за щирість щирістю. З їхніх розповідей я довідався, що один з них був батьком моєї Марисі, який утік на Басарабію. А другий був теж утеклий кріпак, і промишляють вони з товариством чесним лицарським промислом, себто розбоем.

Перед світом вони пішли в стодолю спати. Я хоч і дуже сп'янів, та заснути не міг. Мене сон не брав через осоружного графа. Я тихенько встав, вийшов із стодоли й подався на село. Підійшов до своєї хати, обійшов її кругом. Гірко було мені. Подивився я, подивився на хату, машинально викресав вогню й засунув трут у стріху. За хвилину покрівля спалахнула. Я зупинився на вулиці, подивився, як горить моє добро, і пішов назад у корчму, до своїх нових товаришів.

Почало розвиднятися, коли я підійшов до корчми і побудив товаришів. Вони були зовсім тверезі. Я теж був майже

тверезий. Вони випили ще кварту горілки, а я пити не міг. Взяли торбу з смаженими курми та гусьми, що жид приготував, і мовчки пішли через поле в діброву.

І я пішов за ними. Довго я оглядався на своє рідне село, його вже не видно було, тільки чути було, як щось там стугоніло, та видно було заграву од моєї убогої хати.

Ми прийшли на хутір, знайшли там одну стару бабу, що топила піч. Товариші мої спитали її:

— Що, не було Марка?

— Не було,— одповіла баба.

— Ну, вари обідати, а ти, приятелю, ляж та одпочинь.

Я ліг та й заснув. Мені снилося розбійницьке кубло. З переляку я прокинувся й побачив, що я і справді опинився в розбійницькому кублі.

Минув тільки один місяць, і я став справдешнім розбійником. Правда, я нікого не вбивав, зате безмілосердно грабував багатих жидів і шляхту, та й усякого, хто проїздив у багатому повозі. Начитавшись романів про великодушних лицарів-розбійників, я поклав піти за їхнім прикладом, себто брати в багатих і роздавати убогим. Так я й робив.

Минув ще місяць, і мене одностайно обрали за отамана. Ватага моя швидко більшала, і за чотири місяці в мене було вже більш як сотня завзятців; з такою силою я наємлювався, вже не кричучись, нападати на панські двори, і не без успіху, бо селяни зраджували своїх тиранів.

Лицарськими подвигами своїми я здобув любов селян Поділля й Волині. Слава про мою безкорисливість швидко розходилась між ними, а ватага моя ще швидше зростала, так що за півроку в мене вже налічувалося мало не триста товаришів. Я ніколи не держав своєї армії в одному місці, бо важко було прохарчувати її, а до того ж треба було збити з пантелику поліцію, щоб вона не знайшла мене. Правда, поліції я не дуже боявся, бо селяни любили мене і в разі небезпеки ховали мене.

Іноді я скупчував свою армію в одному місці не для того, щоб зробити напад на ворога, а щоб побенкетувати вкупі тиждень чи й два. Для цього в мене по лісах були льохи або забуті давні печери, про які знали тільки мої осавули та вельми небагато перевірених товаришів.

У льохах ми ховали вино, харчі та інший припас: зброю, свинець, порох і гроші.

Один такий льох був у мене поблизу Звенигородки, в так званому Братерському лісі. Люди переказують, що цей льох

викопали гайдамаки 1768 року. Другий такий же льох — між Заславлем і Острогом, теж, здається, гайдамацької роботи. А третій, найбільший, — коло Києва, за мурами Китаївської пустині¹¹ — теж у лісі. Це були величезні печери, викопані, здається, ще за часів Андрія Боголюбського¹². На горі, де викопано оті печери, знати й досі сліди земляних валів, може, огорожі його загороднього терема.

Отож у тих печерах бенкетував я з усім своїм товариством по кілька днів на очах Китаївського монастиря, а святі отці й гадки про те не мали.

Світив я в печерах білими восковими свічками, що їх тут же, в Китаївському монастирі, сукали для Києво-Печерської лаври. Застеляв я ті похмурі печери дорогими килимами, хустками та оксамитом. Гучно! весело було!

Інколи перелетиш думкою в той край, згадаєш колишнє і наче помолодієш!

Господи, прости мої гріхи!

І оповідач побожно перехрестився.

Побенкетувавши кілька днів, я розпускав свою команду на всі вітри, призначаючи до кожного загону нового осавула або затверджуючи попереднього і наказуючи, щоб усі осавули називалися моїм ім'ям та прізвиськом. А сам я перебирався в мужичу чи панську одіжку й вирушав до Києва або до якого іншого міста.

Одне слово, я поводився, наче знаменитий Рінальдо Рінальдїні*.

Траплялося мені часто бувати на берегах Случі, неподалік од мого рідного села, та зайти в село я боявся. Мене не страшила зрада селян, я всіх їх поваділяв — кого грошима, кого натурою: волами, кіньми тощо. Ні, я не боявся їх, та мені страшно було зустріти Марисю або ж панну Магдалену.

Бувало, й цілу ніч просиджував я на березі моєї милої Случі, дивлячись, як гасли вогні в убогих мирних хатах багатьох моїх побратимів, покірних своїй долі. Бувало, плакав я і каюся, та я вже занадто далеко зайшов, щоб можна було вернутися назад без допомоги щирого друга. Я кілька разів намірявся провідати панну Магдалену. І щоразу передумував. Мені і соромно, і страшно було побачитися з нею! Так боїться диявол зустріти чистого янгола! В цей час я був наймізернішою, найбезталаннішою людиною!

Поблукавши коло села, полюбувавшись ясною водою Случі, я подавався в ліс, мов той вовк, боячись зустріти чо-

* Рінальдо Рінальдїні — легендарний розбійник, герой багатьох пригодницьких романів.

ловіка. В лісі я знаходив одну з своїх ватаг, розвішував на широкому гіллі столітнього дуба дорогі килими та оксамити і починав пити з своїм злочинним товариством.

Я думав затопити свою брудну совість у дорогому вині, та де там! Вона випливала з вина і, мов скажений кіт, впи-валася мені в серце!

В такі страшні хвилини ввижались мені, мов наяву, панна Магдалена й моя прекрасна, окрадена у шлюбі наречена. Вони ввижались мені, неначе два янголи, і розмовляли зо мною так тихо, солодко і так приємно, що я отямлювався і ставав зовсім щасливою людиною.

Якось я наважився написати листа, і в листі своєму про-сив у них, щоб побачитися наодинці. Як місце побачення я визначив пусту хатку в саду в нашого титаря, що мав колись бути моїм весільним батьком.

Я поклав кинути своє прокляте ремесло і готовий був зробитися хоч і каторжником, аби тільки очистити свою брудну совість.

Я пильно крився з своїм наміром од товаришів, та й до чого довела б щирість? Хіба що до грубіянського глузуван-ня, а більше ні до чого!

Тремтячи, дожидав я дня, якого призначив для побачен-ня з панною Магдаленою.

У той час вештався я з своїм малим загоном коло Луцька. Якось із лісу помітили ми, що стовповим шляхом ко-тяться у кураві великий дорожній берлин.

Я скомандував своїм завзятцям: «З яру на долину!», себто вийти на шлях і спинити берлин. Сказано — зробле-но. Берлин спинили. Він мені ще здаля видався по знаку, і поки я добіг до нього, щоб упевнитись, чи не помиляюсь я, чемодани від берлина вже поодрізали, а сам господар, го-лий, як мати породила, трусився за свою душу.

І кого ж я пізнав у тому голому чоловікові?

Свого найлютішого ворога! Розбещеного ласолюба, гра-фа Болеслава.

Признатись, мені було і смішно, й боляче дивитися на нього. Він мене теж упізнав і затремтів усім тілом.

Я одвернувся від нього й наказав поприв'язувати чемода-ни до берлина, розв'язати й одягти графа та його камерди-нера-француза. І дав ще поштареві червінця на горілку та й пустив їх з богом, не знявши й волосини з них.

Граф з переляку не міг і слова вимовити, а француз, сівши на передку, ввічливо підняв капелюха й сказав: «Merci, monsieur»*.

* Спасибі, пане (франц.).

Після цієї пригоди мені здавалося, що я сміливо можу йти на побачення з панною Магдаленою. Я вже мріяв про її тиху, солодку мову, про її прекрасний милосердний по-гляд. Ввижалося мені, що я покаяний, німий, покірний трудівник де-небудь у глухому монастирі або на далекому засланні, і совість у мене вже чиста. Я був тоді щасли-вий!

Та божя воля була, щоб я й далі чинив мої злочинства. Дорогою я зовсім занедужав. Товариші привезли мене на хутір, що в лісі коло Дубна, до старої знахарки, і там оставили. Стара годувала й лікувала мене, як уміла.

Отаманування своє я передав товаришеві, Прохорові Ки-чатому, чоловікові з великою силою і не розбійницьким серцем.

З жовтня місяця я пролежав до квітня майже не рухаю-чись; наприкінці квітня я міг уже звестися на ноги й пере-йти в другий куток хати.

На проводах я вже сидів під хатою і любувався тихою меланхолічною красою природи, що оживала.

Це був такий відлюдний хутір, що, здається, окрім моєї лікарки та її старого чоловіка, ніхто й гадки не мав, що є такий хутір.

З дозволу моєї лікарки я вже виходив мало не щодня з хати, щоб посидіти кілька годин на призьбі.

Сиджу, було, собі й люблюся невеличким прозорим став-ком, завітчанним зеленим очеретом, і греблею, обсадже-ною з обох боків старими вербами, що попускали своє віт-тя в прозору воду. А нижче греблі старий, як і його гос-подар, млин на одне колесо з лотоками, що солодко дзюрко-чуть. На ставку плавають гуси й качки, кожна ніби подвоє-на: одна головою вгору, а друга вниз; здалека здається, на-че і у воді качка, і на воді качка. На березі, коло греблі, ма-ленький човник, перекинутий догори дном, а на піддашні старого млина розвішані рибальські сіті. А кругом хуто-ра — дубовий ліс непрохідний, тільки в одному місці є на-че просіка, ніби зумисне прорубана, щоб доповнити пей-заж. І в цій просіці далеко на обрії синіють, мов величезні бастіони, одроги Карпатських гір.

Я оживав, дивлячись на цю чудову чарівницю природу.

Часом провідував мене Прохор Кичатий, завсіди приво-зив гостинця моїй лікарці, а мені всяких лакомин, казав мені, що товариство без мене нудиться, що заробітків ніяких нема, що він мало не попався до рук поліції в Кременці та що товариство жде мене, наче самого бога з неба.

Та в мене не те було на думці. Я думав, як би тільки зібратися на силі й податися прямо в Почаїв помолитися святій заступниці почаївській, потім пробратися на береги Случі та побачитися з панною Магдаленою, а тоді вже — куди бог поверне, тільки не до товариства.

Наприкінці травня я міг уже з патерицею рушити в дорогу.

Вбрався я в стару селянську одежу, взяв на плечі торбу, в руки патерицю і за давньою звичкою засунув у пазуху пістоль, подякував, чим міг, моїм добрим господарям, помолвився й вийшов з хати. Дід вивів мене на Кременецький шлях, і я, попросившись з старим ще раз, пішов шляхом на Кременець, думаючи спершу зайти в Почаїв, а потім уже йти на побачення до панни Магдалени.

Вертаючись з Почасва, я завернув у Кременець подивитись на королеву Бону¹³ та на палати, або кляштор, що будували в той час під Кременецький ліцей¹⁴.

Пером земля тобі, благородний Чацький¹⁵. Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як Христос заповідав нам любити її!

З Кременця пішов я через село Верби в Дубно, а з Дубна на Острог, Корець та Новоград-Волинський, на береги моєї рідної, моєї прекрасної Случі.

Тут я одпочив і другого дня надвечір був уже під нашим селом.

Думка була переночувати в діброві, а вранці вже подати вістку панні Магдалені, що я тут, — та як зробити це? У мене не було ні паперу, ні чорнила, ні пера.

Поміркувавши, я надумав іти у знайому корчму, щоб там написати записку й послати з нею жида до панни Магдалени; до того ж і голод змагав мене. Я пішов до корчми.

Жид і взнаки не давав, що пізнав мене. Я попросив чвертку горілки, шматок хліба й тараню. Погамувавши трохи голод, я попросив у жида клаптик паперу, перо й чорнила, написав записку й послав з нею жида на панський двір.

Дожидаючи відповіді, я приліг був на лаві й став уже дрімати.

Аж ось двері одчинилися, і в корчму вбіг граф з курбою озброєних мужиків.

— Держіть його! В'яжіть його! — кричав він.

Я скочив з лави, вийняв пістоля і, ні на кого не цілячись, спустив курок, граф повалився на долівку.

Прости мені, милосердий господи, сей гріх мій невольний! Я не хотів його смерті. Він був у мене в руках, і я одпустив його.

Сам сатана навів мою руку, і я став невольним душоубом.

По всьому краю мали мене за розбійника, та це була перша й остання жертва моїх рук. Це, звісно, не виправдує мене. Я все ж таки був розбійником, посягав на чуже добро.

Мужики, знаючи мене особисто й знаючи про мою розбійницьку славу, до якої долучалися чутки, буцім я характерник, не хотіли в'язати мене, та я кинув пістоль у голову жидові-зраднику і в супроводі мужиків пішов на панський двір.

У дворі вже мене, з наказу графині, зв'язали й замкнули в знайомий уже мені льох. Та тепер не дали мені ні хліба ні води, і панна Магдалена не прислала мені ні чаю ні білого хліба, як це робила перше. «І вона! — так думав я тоді. — І вона, моя добра, моя єдина, і вона оддуралась мене!»

Я зв'язаний пролежав у льоху три доби. Це я знаю по тому, що тричі показувалося денне світло вгорі, в продуховині. Мені не давали ні хліба ні води, та мені й не треба було ні того, ні того. Мене годувало моє сердечне горе й поїли сльози, а мучила й терзала совість. Я відчув усі свої злочинства разом. Я був хижак, грабіжник та ще й душоубець! О, моє горе в ту безконечну тридобову ніч було незмірне! Усі мої злочинства ввижались мені так яскраво, так страшенно виразно, що я затуляв очі руками. Іноді, та й то ненадовго, картина перемінюлася. І мені ввижалося моє дитинство: пуста, ніч у полі, виття вовків, лановий, пан Кошулька і моя благородна панна Магдалена, а за нею, мов ясний божий янгол, прекрасна моя, непорочна Марися...

Боже мій! боже мій! Вскую мя еси оставил!

Картина перемінюлась. І я бачив ворога свого, що погубив мене. Круг мене все палало вогнем, і я скаженів: кричав, плакав і гриз кам'яну підлогу льоху. Муки мої були страшні, молитви і всякі інші добрі помисли покинули мене на поталу лютим демонам.

Напади сказу повторювалися зо мною щогодини. Яюсь я прийшов до пам'яті й відчув спрагу, підповз до дверей (ходить я не міг, бо руки й ноги в мене були зв'язані), став кричати, просити води. Ніхто не озивався на мій крик. Спрага мучила мене. Я рвонувся, і мотузки на руках піддалися. Я ще раз напружився, і мотузки відчутно послабшали. Сяк-так я визволив руки, а потім і ноги. Пройшовся помацки по своїй темниці, й мені наче полегло. Підходжу до продуховини, дивлюся, світла не видно: мабуть, ніч. Те-

пер усі сплять; невже ж і вартові мої послули? Підходжу до дверей, стукаю, кличу, ніхто не озивається. За хвилину прислухаюся, чую надворі якусь метушню й гомін людей: мабуть, почувли мене. Гукаю знову, ніхто не озивається, а гомін надворі все дужчає й дужчає. Оглядаюся, з продукуювани пробивається в лъох червоне світло, і чую голоси: «Пожежа! Пожежа!»

Тут я втратив усяку надію випросити води. Хто тепер мене почує? А спрага мучить мене все дужче й дужче. Я спробував лизати вогкі стіни, та мені не полегшало. Я знав, що в лъоху є вино, та воно було за другими залізними дверима. Страждаючи, я вив, мов звір, мені ввижалася страхитлива голодна смерть. Слухаю, двері одчиняють і кличуть мене на ім'я. Я кинувся до дверей, двері розчинилися, і я побачив на порозі своїх товаришів. Першим моїм словом було: «Води!» Принесли мені води, я напився, оглядаюся круг себе, і страшно й вимовити, що я побачив.

Надворі, при світлі пожежі, співучасники мої ріжуть, і б'ють, і живцем у вогонь кидають нещасних графининих гостей.

О, лучче б на світ не родитися, як бути свідком і причиною такого страхіття!

Поки мене держали в лъоху, селяни дали знати моєму товариству про те, що скоїлося. І воно прилетіло виручати.

Страшне було те виручання!

До графині на похорон сина зібралося багато гостей з дітьми й жінками. Та не судив йому господь лежати у землі — тіло його грішне згоріло вкуці з пишним катафалком.

Все вже було готове до похорону, вже ксьондзи почали панахиду правити, аж тут мої розбійники валетіли, мов ті шуліки, запалили чудові палати, і почалося душогубство.

А селяни збіглися надвір, неначе на яке кумедне видовище. Ніхто з них і пальцем не ворухнув, тільки реготали, коли розбійники кидали з другого поверху гладкого пана чи паню. Жорстокі, безсердечні люди!

А хто ж зробив їх жорстокими? Хто зробив безсердечними? Ви самі, жорстокі, неситі пани!

А втім, селяни спасли панну Магдалену за її янгольську добрість і за те, що вона неділями ходила до нашої церкви. Спасли й мою сердешну Марисю, бо вона була не панна.

Я шукав їх у селі, мені хотілося ще хоч раз подивитися на них, бідолашних. Та селяни не показали мені їхнього захистку, боячись, щоб я не вбив зневолі злочинну Марисю.

Бідолахи, вони не вірили, що я щирим серцем простив їй. Так і не довелося мені тоді їх побачити.

При світлі пожежі товариші потягли мене з собою до тієї корчми, де я вперше зустрівся з розбійниками і де¹вчинив душогубство!

Товариство напилось вина, запалило корчму, а жида-зрадника кинули живцем у вогонь.

Ми пішли ночувати в діброву.

На диво собі, я не побачив у розбійників ніякої здобичі. Отже усе це було заподіяно тільки для того, щоб визволити мене!

О бідна моя воле! Душогубством і пожежею тебе куплено!

Я не брав ніякої участі в ділах злочинного братства, я все нездужав, і незабаром знову до мене вернулася моя колишня недуга; сталося це недалеко від моєї батьківщини, тож я й просив товаришів перенести мене в село й покласти в титаревій хатці, отій, що в садку, а там уже що бог дасть.

Довго вони не погоджувалися, боялись, що поліція наскоче, та я запевнив їх, що мені буде безпечно. Я твердо знав, що титар не зрадить. А якби й зрадив, то я не боявся ні правого суду, ні карі, бо я й без того карався щохвилини. Мені страх як остогидло подібне до звірячого розбійницьке життя.

Вночі перенесли мене товариші до хатки в титаревому саду, як я сказав. Поклали мене в хатці й дали знати господареві, що в нього є гість недужий.

Вранці прийшов до мене сам господар. Приніс мені води, хліба й пареного молока з шавлією; співчутливо розпитав, що мені болить, і напоїв мене гарячим молоком. Потім приніс мені постелю і ввечері привів знахаря. Гарне, благородне лице знахаря, з білою широкою бородою, викликало в мене довіру, та ліки його все-таки не помогли.

Господар і знахар просиджували зо мною цілими днями, та жінок я не бачив у себе в хаті. Мабуть, розсудливий господар не сказав про мене своїй жінці, не покладаючись на жіночу здержаність.

Мені все гіршало й гіршало, так що я попросив покликати до мене попа.

Привели до мене вночі попа, і я пізнав отого самого отця Никифора, який колись обіцяв вивести мене в люди.

Він був уже сивий, та ще бацьорий дідуган. Здивувався простодушний старий, коли я нагадав йому про того бідолашного Кирилка-сироту, якого він узяв колись давно в убогої вдови Дорошки.

Після сповіді й причастя я відчув, що мені покращало.

Святе, велике діло релігія для чоловіка, а тим паче для такого, як я, грішника!

Що не день мені легшало.

Добрий мій господар хоч як намагався приховати, що я перебуваю в його хаті, однак ж тайна випливла.

Пізно ввечері я сидів коло вікна й слухав, як співав соловейко в саду, і вдихав у себе пахощі черешневого та вишневого цвіту.

За деревами, як мені здалося, мигнуло щось чорне; дивлюся пильніше — людська постать тихо підходить до хати. Ближче — бачу, жінка в чорному вбранні, тільки не селянського крою. Підходить до самого вікна, і кого ж я впізнав? Мою єдину, мою незабутню панну Магдалену.

Вона ввійшла тихенько в хату.

Ми обнялись, поцілувалися і довго держали одне одного за руки, не промовляючи ні слова.

Потім, наче сестра, наче найніжніша коханка, вона обняла мене своїми руками. І гірко-гірко заридала.

Недовго ми бачилися, бо я був ще кволий. Вона це зрозуміла й незабаром попрощалася зо мною, обіцяючи провідати мене другого дня.

Вона ради моєї безталанної Марисі зосталася з нею жити в селі, бо Марисі, як кріпачці, не можна було йти з нею в монастир. Випадково довідалася вона, що я перебуваю в титаря. Вона шукала для себе квартири на селі, і порадила дякониха їй тигареву хатину в садку, як найзатишніше й дешеве пристановище.

Вдень вона прийшла подивитися на ту хатину. Господарі мої були в полі на роботі, а то б вони не пустили її в сад.

Я в той час спав, коли вона приходила в хатину. Вона бачила мене сонного, пізнала й не збудила, а прийшла ввечері.

Ми бачилися з нею щодня, коли мої господарі йшли в поле на роботу. І, боже мій, про що ми тільки з нею не перебалакали! Які високі, благородні думки й почуття вона сповідала мені!

Вона розказала мені, як, одержавши мого листа, в якому я просив її побачитися зо мною, щовечора приходила ціле літо й осінь в цю саму хатину й дожидала мене іноді до самого світу. І які чисті, християнські заходи в той час вона вигадувала, щоб повернути мене на добру путь.

Ми сповідалися одне одному, балакали про все, що було близьке, сердечне, та про Марисю не сказали ні слова. Панна Магдалена наче боялася згадати мені про Марисю, а я теж боявся почути її ім'я з непорочних уст панни Магдалени.

А Марися моя безталанна приходила щоразу з панною

Магдаленою і зоставалася в саду, не насмілюючись зайти до мене в хату.

Якось я набрався духу і спитав:

— А як моя бідолашна Марися? Чи жива вона?

— Жива. Та не скажу, що здорова, — одповіла панна Магдалена.

— А що ж з нею? — спитав я, тремтячи.

— Вона нездужає! Недуга серця в неї!

— Чи можна мені з нею побачитися? Приведіть її до мене, нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдалена вийшла з хати й за хвилину вернулася, ведучи за собою Марисю.

Я не впізнав її, так вона страшенно перемінилася. Бліда, змарніла, в очах якийсь блиск пропасниці.

Довго вона стояла, мов скам'яніла, нарешті ледве чутно промовила:

— Прости!.. Прости мене!

І, ридючи, впала мені в ноги.

Я був занадто зворушений і не міг промовити й слова до неї.

Мовчазне побачення наше незабаром скінчилося. Панна Магдалена вивела її ледве живу з хати. І я не смів спиняти їх. Панна Магдалена мала надо мною безмежну моральну владу, і я скорився їй, мов дитина матері.

Марися вкупі з панною Магдаленою провідували мене щодня, і якось Марися розказала мені свою сумну історію, починаючи з того дня, як я поїхав до Одеси продавати пше-ницю.

Не переказую я тобі, друже мій, цієї тяжкої повісті, бо вона огидливо паскудна й, на лихо, занадто звичайна на нашій бідній батьківщині!

Вона, безталанна, була матір'ю і в злиднях ростила свого бідолашного сина. Покійна графиня не хотіла нічим допомогти злиденній матері свого онука, боячись фальшивого сорому.

Бідні ви, дрібнодухі графині!

Що не день мені кращало; а ми поклали собі, що як тільки можна буде мені ходити, то я піду не в далекий глухий монастир, як то я перше думав, а в Житомир, явлюсь до губернатора, розповім йому про всі свої злочинства і покладусь на ласку божу та на правий суд людський.

Так я і зробив.

Уночі, попрощавшись з моїм тихим і гостинним господарем, я вийшов з села, так що ніхто й не помітив мене.

У лісі, на березі Случі, мене дожидала панна Магдалена з Марисею, — так ми ще вдень умовилися.

Коли почало світати, вони вивели мене на Житомирський шлях, і ми розійшлися, розійшлися навіки.

Цілуючи востаннє, незабутня моя панна Магдалена благословила мене цією святою книгою.— І він показав на біблію, яка лежала на столі й про яку я вже згадував.— Свята! божественна книга! — казав він далі захоплено.— Моє єдине пристановище, покров і уповання.— Старий задумався, заплакав і крізь сльози мовив, неначе сам до себе: — Одна-єдина річ, що вціліла од пожежі.

— Друже мій! — сказав він, хвилину помовчавши: — Якщо господь приведе тебе в наш край, то навідайся в наше убоге село на березі Случі, і коли застанеш їх живими, то поділуй їх за мене, а коли померли, так одправ папахиду по їхніх мученицьких душах.

Я прийшов у Житомир, явився до губернатора, розповів йому щиросердо свою страшну історію, і мене арештували. Мене судили як душогуба та й осудили милостиво й чоловіколюбно.

Оце тобі й уся моя грішна повість, мій друже і мій любий земляче.

А про все інше нехай тобі докажуть кайдани мої і моє посивіле дочасно волосся!

1845 року,
Київ¹⁶

МУЗІКА

28 листопада [1854]

Якщо ви, ласкавий читальнику, любите рідну старовину, то раджу вам, коли переїжджатимете через місто Прилуки [Полтавської] губернії, спинитися на добу в цьому місті, а коли це трапиться не восени й не зимою, то можна застатися й на дві доби і, по-перше, познайомитися з отцем протоєресем Ілією Бодяньським¹, а по-друге, одвідати з ним же, отцем Ілією, напівзруйнований монастир Густиню, що по той бік річки Удаю, верстви за три од міста Прилук. Можу вас запевнити, що каятись не будете. Це справдешнє Сенклерське абатство². Тут усе є. І канал глибокий та широкий, що його колись наповнював водою тихий Удай. І вал, і на валу високий зубчастий мур із внутрішніми ходами й стрільницями. І нескінченні склепи, чи підземелля, і надмогильні плити, що повростали в землю поміж величезними суховерхими дубами, ще, може, самим титарем посадженими. Одне слово, все є, чого треба, щоб була найповніша романтична картина, звичайно, під пером якого-небудь Скотта Вальтера або такого, як він, списувача природи. А я... за убожеством моєї уяви (одверто кажучи) не беруся за таке діло, та, признатися, й мову не туди хилю. А то я тільки так, щоб оповідання повніше було, заговорив про руїни Самойловичевого пам'ятника³.

Я, як бачите, за дорученням Київської археографічної комісії⁴, одвідав ці напівруїни і, звичайно, з допомогою вельмишановного отця Ілії, довідався, що монастир цей поставлений коштом і працею горопашного гетьмана Самойловича 1664 року, про що свідчить портрет його jako титаря, намальований на стіні всередині головної церкви.

Довідавшись про все це і намалювавши, як умів, головну, чи то святу браму, та церкву Петра й Павла з п'ятьма банями, та ще трапезу й церкву, в якій поховано вічної пам'яті достойного князя Миколу Григоровича Рєпніна⁵, та ще вцілілу циклопічну братську оселю,— зробивши, кажу, все це, як умів, я другого дня хотів був покинути Прилуки та поїхати в Лубни, щоб подивитися на монастир, збудований побожною матір'ю Яреми Вишневецького Корибута⁶. Я вже склав був усю свою мізерію в чемодан і хотів по-

слати фактора Лейбу на поштову станцію по коні, аж входить мій господар у кімнату та й каже: «І не думайте, і не гадайте, ви тільки подивіться, що надворі твориться». Я подивився у вікно — і справді, брудною вулицею теліжилися дві карети на чотири місця, декілька коляс, бричок, фургонів усяких завбільшки і, нарешті, прості вози.

— Що все це означає? — спитав я свого господаря.

— А це означає те, що один з потомків славного прилуцького полковника⁷, сучасника Мазеши, завтра іменинник.

Господар мій, треба сказати, був повітовий учитель російської історії і любив похизуватися своїми знаннями, особливо перед нашим братом ученим.

— Та невже весь цей транспорт плуганиться до іменинника?

— Е! Це тільки початок. А побачите, що буде надвечір: у місті тісно буде.

— Дуже добре. А яке ж мені діло до вашого іменинника?

— А таке діло, що ми з вами візьмемо троян добрих коней та й покотимо удосвіта в Дігтярі.

— В які Дігтярі?

— Та просто до іменинника.

— Я ж з ним не знайомий!

— Так познайомитесь.

Я задумався. А що, коли й справді махнути за правом розшукувача старовини полюбуватися сільськими імпровізованими забавами? Це буде щось нове. От і добре. І ми другого дня поїхали в гості.

Почати з того, що ми збилися з дороги. Не тому, що було ще темно, коли ми виїхали з міста, а тому, що візник (справжній мій земляк!), переїхавши через удайську греблю, пустив віжки, сам про щось задумався, а коні, не буди дурні, і пішли собі Роменським битим шляхом, звісно, за звичкою. Отож ми й приїхали в село Іваницю. Питаємо першого стрічного мужика, як нам проїхати в Дігтярі.

— В Дігтярі? — перепитує мужик. — А просто беріть на Прилуки.

— Як то на Прилуки? Ми ж їдемо з Прилук.

— Так не треба було вам і їздить у Прилуки, — одповів мужик зовсім байдужно.

— То як же нам тепер проїхати в Дігтярі, щоб не вертатися в Прилуки? Га? — спитав я.

— Дозвольте, тут десь недалеко є село Сокиринці, теж потомка славного полковника. Чи не знає він цього села?

— А Сокиринці, земляче, знаєш? — спитав я мужика.

— Знаю! — одповів він.

— А Дігтярі од Сокиринців далеко?

— Ба ні.

— Так ти покажи нам дорогу на Сокиринці, а там уже ми якось знайдемо і Дігтярі.

— Ходім за мною, — промовив мужик і пішов вулицею поперед нашим молодецьким трояном. Він повів нас мимо старої дерев'яної церкви з одною банею та рубленої дзвіниці на чотири кути, дивлячись на яку, я згадав картину незабутнього мого Штернберга⁸ «Свячення пасок», і мені стало журно. Це ім'я багато чого нагадало мені.

— Оце вам буде шлях просто на Сокиринці! — казав мужик, показуючи рукою на ледве помітну доріжку, що блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Дивовижно, що візник наш цілу дорогу од Прилук аж до Іваниці і під час розмови моєї з мужиком усе мовчав і обізався тільки тоді, як побачив із-за темної смуги лісу криту білою бляхою баню:

— Ось вам і Сокиринці! — та й знову онімів. Це спільна риса вдачі моїх земляків. Земляк мій як щось і до ладу зробить, так не розбалакається про своє молодечтво, а коли, боронь боже, окаплюшиться, тоді він стає справжнісінькою рибою.

В Сокиринцях ми розпитали дорогу на Дігтярі і поїхали собі з богом поміж зеленою пшеницею й житом.

Товаришеві моему, здається, не зовсім подобалася така мандрівка, тим паче, що він шувся бути дженджиком. (А треба вам сказати, що були ми одягнені зовсім як на бал). Він, як і візник наш, також мовчав і не промовив навіть: «А ось і Сокиринці!» — так був роздратований курявою та іншими подорожніми невдачами. Я ж, незважаючи на фрак та інше причандалля, був зовсім спокійний і навіть щасливий, дивлячись на нерзори простори, засіяні житом і пшеницею. Правда, і в моє серце закрадався смуток, але смуток іншого роду. Я думав і питав бога: «Господи, для кого це поле засіяне й зеленіє?» Хотів був спитати про цю сумну річ мого товариша, та, подумавши, не спитав. Коли б не це проклятуще питання, що так не до речі зародилося в моїй душі, я був би зовсім щасливий, купаючись, так би мовити, в тихо погойдуванім морі свіжої зелені. Чим ближче під'їжджали ми до балу, тим сумовитіше й сумовитіше ставало мені, так що я ладен був повернути, як кажуть, голублі назад. Коли я дивився на обірваних селян, що попадалися нам назустріч, цей бал уявлявся мені якоюсь нелюдською розвагою.

Так чи с'як ми нарешті, вже перед заходом сонця, добулися до нашої мети. Не описую вам осяяної вечірнім сонцем, ще прадідами посаженої чудової діброви, посеред

якої височів бельведер* з банею, великого панського будинку, ні тієї широкої й величної просіки, чи пак алеї, що веде до будинку; ні величезного села, заставленого повозами, кіньми, лакеями та візниками,— не описую тому, що перед тим, як в'їхали ми в алею, нас зустріла нескінченна кавалькада амазонок та амазонів** і зовсім збила мене з пантелику. Але товариш мій не сторопів. Він спритно скочив з воза й хвацько кланявся всій кавалькаді, з чого побачив я, що він неабиякий жартівник. Коли амазонки, амазони й, нарешті, груми*** чи жокеї проминули нас, я теж зліз із воза, розплатився з нашим візником і на його питання: «Де ж я буду ночувать?» — одповів: «У зеленій діброві, з земляче!» Після чого він посвистав та й поїхав у село. А ми скромно пішли вздовж чудової алеї до панського будинку. А щоб хоч трохи своїми фізіономіями скидатися на джентльменів, зайшли ми в так званий парубоцький флігель, що був недалеко від головного будинку, де нас зустріли джентльмени вельми непристойного вигляду.

Звичайно буває, що люди після багатого на страву обіду і неабиякої випивки втішаються снами, а в них було це якось навпаки. Вони стрибали, репетували та казна-що витворяли, і все, звичайно, в шотландському вбранні.

Цивізм, щоб не сказати мерзота, та й більш нічого!

Віргілій**** мій якось домігся вмивальника з водою та цєбрика, і ми, повмивавши в коридорі свої лица та повітрусхувавши з фраків пилюку, подалися в сад, сподіваючись зустріти господарів.

Сподівання нас не обмануло. Ми увійшли спершу в будинок і, пройшовши дві зали, опинилися на терасі, що вся була заставлена розкішними квітами; зійшовши з тераси і пройшовши добре посипаною піском доріжкою через зелений лужок (що з патріотизму звався левадою), увійшли ми в сад. На немале моє диво, це був не англійський і не французький сад, а звичайна собі діброва. І коли б не блищали жовті доріжки поміж старими, темними дубами, то я зовсім забув би, що потрапив у панський сад, а не в якусь заповідну діброву. Віргілій мій підвів мене до високого, розложистого величезного дуба і показав мені на його стовбу-

* Бельведер — баштова надбудова над будинком, буквально «красивий вид».

** Амазони й амазонки — тут просто вершники й вершниці.

*** Грум — слуга, що супроводжує вершника.

**** Віргілій — цим ім'ям Шевченко називає героя своєї повісті, який подорожував з ним по Україні, подібно до того, як у творі Данте «Божественна комедія» римський поет Вергілій подорожує разом з автором по пеклу.

рі невеличку дірку, схожу на маленьке віконечко, сказавши: «Подивіться в це віконце!» Я подивився, і звичайно, нічого не побачив. «А ви подивіться пильніше!» Я подивився пильніше й побачив щось схоже на ікону божої матері. І справді, це була ікона іржавецької божої матері, як мені пояснив мій Віргілій, врізана в цей дуб знаменитим прилуцьким полковником через рік після Полтавського бою⁹.

Слухаючи пояснення того історичного факту, я й не помітив, як ми вийшли знову на леваду, де й зустріли господаря та господиню, навколо яких юрмилися, всміхаючись, гості.

Віргілій мій, доволі-таки зграбно як на повітового вчителя, вклонився господареві та господині, а господар поблажливо простяг йому вказівний палець лівої руки, прикрашений дорогим перснем. Віргілій мій улесливо схопив його палець обома руками й рекомендував мене як свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонився, правду мовивши, доволі по-вченому, себто по-ведмежому, після чого юрба гостей побільшала на дві особи.

Не описую вам ні господині, ні господаря, бо під час нашої аудієнції надворі було майже темно, отже, роздивитися в подробицях було неможливо. Та хоч яка гарна картина в цілому, але коли художник знехтував подробицями, то картина його зостанеться тільки ескізом, на який справдешній знавець і любитель подивиться та тільки головою похитає й відійде, зітхнувши, до портретів Зарянка¹⁰ любоватися гербами, з убивчими подробицями, вималюваними на гудзиках якогось віцмундира.

Щоб уникнути помавання глави знавця й любителя закінчених картин, я обмежусь тільки першим враженням, що є, на думку психологів, найважливішою рисою для змалювання характерів.

Перше враження, яке справила на мене господиня, було найприємніше враження, а господар — навпаки. Але це, може, вказівний палець лівої руки, так ласкаво простягнутий моєму приятелеві, спричинився до такого неприємного враження.

Веселий натовп гостей помаленьку сунув до будинку, вже ясно освітленого всередині, а на терасі ще тільки розвішували поміж розкішними квітами та цитриновими деревами різноколірні ліхтарі.

Тільки що господар з господинею ступили на терасу, як оркестр із кріпаків гримнув знаменитий марш із «Вільгельма Телля»¹¹, після маршу зараз же, не переводячи духу, полонез,— бал розпочався у всій своїй величі.

Якийсь учений муж, здається барон Боде, поїхав з Те-

герана до руїн Персеполіса¹² й досить докладно описав свою мандрівку аж до самісінької долини Мардашт. Побачивши ж величаві руїни Персеполіса, сказав він: «Тому що багато які мандрівники описували сі знамениті руїни, то мені тут зовсім немає чого робити».

Те ж саме можу сказати і я, дивлячись на провінціальний бал, хоч моя мандрівка затіяна не з метою описати провінціальний бал і не була зв'язана з такими труднощами, як мандрівка з Тегерана до руїн Персеполіса, та й порівняння, правду кажучи, роблю я вельми неприродне. Та що робити, — що під руку попало, те й ліпи.

Прочитайте будь-яку повість сучасного нашого красного письменства, і скрізь ви знайдете опис якщо не столичного, то вже неодмінно провінціального балу, і, звичайно, з усякими додатками про вбрання, звички чи манери і навіть самі обличчя, немов природа для провінціальних левиць та левів творила особливі форми. Пусте! Форми ті ж самі, і левиці й леви такі ж самі, і якщо є між ними одміна, то тільки та, що провінціальні леви й левиці трошки ручніші за столичних, чого (скільки мені відомо) списателі провінціальних балів не помітили.

Отже, всі бали вже описані, починаючи з балу на фрегаті «Наdejда»¹³ до руської «пирушки» на німецький лад, де устьсисольські хлопці трошки побешкетували.

І щодо провінціального балу я можу сміливо сказати, що мені там зовсім немає чого робити, хіба тільки любитися свіжими, здоровими лицами провінціальних красунь.

Одне мене трохи здивувало на цьому балі, а саме те, що не видно було ні одного мундира, незважаючи на те, що в Прилуцькому повіті кватировав стрілецький батальйон. Не спроможний збагнути свої причини, я звернувся до свого Віргілія.

А Віргілій мій саме в цю мить виробляв у кадрілі якнайкласичніші па.

Я терпеливо ждав кінця останньої фігури кадрілі, а тим часом одповідав на це питання здогадами. «Може, — думав я, — вони тес?» Ба ні, ця професія належить більше гусарам і взагалі кавалерії, а вони ж піхотинці, та ще й з ученим кантом. Ні, тут щось та не так! Цієї хвилини кадрілі кінчилася, і впрілій мій Віргілій підійшов до мене.

— Ач, як танцюємо! — промовив він, утираючись.

— Нічого, добре, — одповів я байдужно.

— А ось що, — сказав я йому майже нишком, — чому це немає на балу військових?

— Їх майже ніде не приймають, тим паче в такій господі, як господа нашого амфітріона*.

«Дивно!» — подумав я і, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Нічого.

— Таки справді нічого?

— Справді нічого!

В цей час заграли вальс, і ментор мій закружляв з якоюсь апетитною чорнявкою.

А я, попхавшись с'як-так поміж глядачами та глядачками, себто поміж покоївками та лакеями, що стовпилися коло розчинених дверей, вийшов на терасу та й думав про те, як

Ми посуваємось помітно...

Бал був увінчаний найрозкішнішою вечерею і не покроплений, не запитий, а буквально залитий шампанським усіх найменувань. Мене просто вжахнула така розкіш.

По вечері амфітріон запросив до гросфатера**, що й сприйняли щасливі гості з захватом.

Гросфатер почався й тривав з усією сільською простотою до схід сонця.

Красуні! особливо ж красуні, схожі на героїнь покійного Бальзака¹⁴, себто красуні не першої свіжості, не раджу вам танцювати до схід сонця. Влада, яку ви маєте над нашим бідолашним серцем при сяєві свічок, пропадає при світлі сонця, і чари, нав'яні вами протягом ночі, замінюються якимсь гірко-неприємним почуттям, схожим на пересит. Але ви, ненасятні пожирачки бідолашних сердець наших, в торжестві своєму і не помічаєте, як надходить день, і могутність ваша зникає, мов той прозорий туман, що розстелився понад болотом.

Так думав я, покидаючи веселий, невимушений гросфатер і пробираючись поміж дубами до нашого табору (гості не вміщалися в будинках, тож напиналося кілька шатер у кінці саду, і це був табір, або, певніше, циганський табір). Наближаючись до шатер, що білили на темній зелені, я, на велике своє диво, почув пісні і регіт в одному шатрі. То були друзі-випиваки, які поміняли світову марноту на самотину, а втім, не можна сказати, щоб цілковиту. Якось прокрався я в своє шатро, нашвидку перемінів фрак на блузу й зник у ліщині.

* Амфітріон — один з образів античної міфології; тут у розумінні «гостинний господар».

** Гросфатер — тут старовинний німецький танець.

Я не знав, що до саду прилягає став, і мені здалося дивним, коли на білому фоні почало вимальовуватися густе темне гілля ліщини. Я вийшов на галявинку, і передо мною у всій красі своїй відкрилося озеро, отінене старими берегами, чи то в'язами, та мальовничими вербами. Чудова картина! Вода й не ворухнеться — справжнісіньке дзеркало, і верби-красуні немов підійшли до нього купками, щоб любитися своїм розкішним широким гіллям. Довго я стояв на одному місці, зачарований цією прегарною картиною. Мені здавалося блюзнірством порушити хоч одним звуком цю урочисту тишу святої красуні природи.

Подумавши, я зважився, однак, на таке блюзнірство. Мені спало на думку, що непогано було б упірнути разів зо два в це чарівне озеро, і я це зараз же й зробив.

Після купання мені стало так легко й радісно, що я подвійно відчув принадність пейзажу й намірився уволу ним натішитись. Для цього я сів під розложистим берестом і поринув у солодке споглядання чарівливої природи.

Це споглядання, однак, не довго тривало, я прихилився до береста й безтурботно заснув. У сні повторилася та ж сама радісна картина, з доданням балу, і тільки дивно — замість звичайного вальсу я бачив у сні відому картину Гольбейна «Танець смерті»¹⁵.

Видіння мої були перервані пронизливим жіночим реготом. Розплющивши очі, я побачив жваву зграю німф*, що хлюпалися й верещали у воді, і мені хоч-не-хоч довелося грати роль нескромного Актеона-пастуха**. Однак небавом я опам'ятався і, ховаючись, поповз у кущі ліщини.

Об одинадцятій годині ранку дзвін сповістив нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості смакували його в своїх номерах). На сей радісний благовіст гості рушили з своїх самотніх притулків до розкішної тераси, що була прикрашена столами з чайними сервізами і кількома пузатими самоварами й кофейниками.

Не встиг я випити другої чашки світло-коричневого сиропу з вершками, як гримнув вальс, і крізь одчинені двері я побачив у залі кілька пар, що кружляли в танці. «Коли ж вони накрутяться?» — подумав я. І, сходячи з тераси, зустрів свого Просперо¹⁶, який сказав мені по секрету, що нинішній вечір почнеться концертом. Цьому я неабияк зра-

* Німфи — у грецькій міфології жіночі божества, в яких уособлено сили природи.

** Актеон-пастух — міфічний герой-мисливець, перетворений цнотливою богинею Діаною в оленя за те, що бачив, як вона купалась.

дів, хоч, правду кажучи, багато й не сподівався. Однак я помилився.

Незабаром після вечірньої прогулянки гості зібралися, хто в чому був, себто хто в сертуці, хто в пальті, а хто додержував доброго тону чи корчив із себе англомана, — прийшли у фраках. А про вбрання ніжної статі нема що й казати. Це вже відомо цілому світові, що ні одна жінка, хоч би й яка була вона гарна, не задумається разів з двадцять на добу перемінити своє вбрання, якщо знає, що зустріне юрбу хоч би й потвор, аби тільки не своїй породі. Прошу не гніватися, мої любі читальниці, — це не вигадка, а незаперечний факт.

Гості зібралися й посідали на свої місця, звісно, з деяким сортуванням: що значніше, висунулося наперед, а дрібнота (між нею й нас, господи, приділи) розмістилася сяк-так у потемках, поміж колонами. Коли всі вгамувалися, з'явився на підмостках, на зразок сцени, вільнооднушений капельмейстер, досить огрядної статури і з вельми лакейською мармизою. «Учень знаменитого Шпора!»¹⁷ — шепнув хтось коло мене. Ще мить — і гримнула «Буря» Мендельсона¹⁸. І, правду кажучи, гримнула й гриміла далі вдатно. Мене не на жарт вразила віолончель. Віолончеліст сидів ближче за інших музик до авансцени, ніби напоказ (що й справді було так).

Це був молодий чоловік, блідий і худорлявий, — все, що я міг помітити з-за віолончелі. Соло свої він виконував з таким почуттям і майстерністю, що хоч би й самому Серве¹⁹, то не соромно. Мене здивувало одне — чого йому не аплодують. Мені ж самому починати не личило. Що я за суддя, та й що я за гість такий? Бог зна хто і бог зна відкіля. Що скажуть гості першого розбору!

Тим часом «Буря» кінчилась, і я почув вимовлену півголосом таку похвалу артистові:

— От так Тарас! От так молодець! Недаром побував в Італії!

Поки оркестр настроювався, я встиг довідатись од сусіди дещо про артиста, який мене зацікавив. Почалася увертюра з «Преціози» Вебера²⁰. І я, на моє диво, побачив віолончеліста з скрипкою в руках мало не поруч з капельмейстером. І тепер можна було краще на нього роздивитися.

Це був молодик так літ двадцяти з чимось, стрункий і граціозний, з чорними живими очима, з тонкими, що ледве усміхалися, губами, з високим блідим чолом. Одне слово, це був джентльмен першої породі. І до того ж найсимпатичнішої породі.

Коли він виконав арію Преціози, я не втерпів, закричав «браво!» і з усієї сили почав плескати в долоні. Всі подивилися на мене, звичайно, як на божевільного. Одначе я не злякався і далі плескав у долоні та кричав «браво!» — аж поки нарешті волові очі самого господаря не примусили мене схаменутися.

Оркестр знову настроювався, та я, не сподіваючись почувати щось краще, вийшов із зали в сад. Ніч була місячна, тепла й спокійна. Я нікав неподалік од будинку, і з хаосу звуків до мене долинали чудові звуки віолончелі або скрипки. І образ сумовитого артиста з його меланхолійною усмішкою носився, мов живий, передо мною.

«Де я його бачив? Де я з ним зустрічався?» — питав я сам себе. І після довгого напруження пам'яті згадав, що я бачив його під час обіду, з рукою, обгорнутою в серветку, за стільцем самого господаря.

Я замалим не зомлів після такого відкриття.

Музика стихла, і я пішов стежкою через леваду до старосвітських таємничих дубів. Пройшовши трохи, я почув за собою тихий шерхіт ходи, оглянувся і впізнав віолончеліста, що йшов слідом за мною. Я звернувся був до нього з питанням, та він випередив мене, схопив мої руки і, плачучи, притис їх до своїх губів.

— Що ви? Що ви? Що з вами сталося? — питав я його, намагаючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — промовляв він нишком. — Ви, ви один-єдиний чоловік, який слухав мене й зрозумів мене! — За слізьми він не міг далі говорити. Я мовчки взяв його під руку й довів до лавки з дерну, що була зроблена круг столітнього гіллястого дуба.

Довго ми сиділи мовчки, нарешті він заговорив:

— Ви до мене дуже ласкаві.

В цей час почувся голос, що називав його на ймення.

— Ідіть у виноградну альтанку, — сказав він, підводячись, — я зараз же прийду до вас.

І він квапливо відійшов. Дивлячись услід йому, я думав: «Ось натхненний мінезінгер * XII віку. Одначе як ми недалеко одійшли від благородних лицарів-розбійників того сумного віку! А освіта йде собі вперед широкими ступнями».

Я підвівся з лавки й пішов доріжкою, що вела до виноградної альтанки. Не знаю чому, але я не сподівався почувати від нього його безрадівну повість, як то звичайно бу-

* Мінезінгери — назва народних і рлицарських мандрівних німецьких співців-поетів XII—XIII століть.

ває, і я, слава богу, не зовсім помилився. Правда, він розповів мені, може, навіть більше, ніж сам хотів, але ж мова, якою він заговорив зо мною, була не наша звичайна бідна мова — ні, то були чудові, божественні звуки, в яких одбився луною стогін непорочного серця, що ридало.

Прийшов він до мене в альтанку з віолончеллю і, не мовивши й слова, заходився настроювати інструмент і, ніби пробуючи, немов жартома, програв знамениту каватину * з «Норми» ²¹. Мені аж дух перехопило від цих звуків.

Не одриваючи смичка від струн, він заграв одну з задумливих мазурок натхненного Шопена. Кінчивши мазурку, він ледве чутно промовив: «От у нас і свій бал». Програв він ще кілька мазурок Шопена, одну за одну кращу, одну за одну задумливішу.

Наприкінці останньої мазурки я помітив крізь виноградне листя мовчазні обличчя багатьох слухачів. То були покоївки, лакеї та фореїтори приїжджого панства. Вони покинули вікна, в які дивилися на німецькі танці вимуштрованих панів та паній своїх, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей ** мій, спочивши трохи та настроївши свою ліру, поволі повів смичком по струнах — і полилася повна сердечної, солодкої зажури моя рідна мелодія на слова:

Котилися вози з гори,
А в долині стали.

Програвши тему, він варіював її на тисячу ладів, і так варіював, що я нічого подібного в житті своєму не чув та, мабуть, і не почую ніколи. Слухачі, що стояли навколо альтанки, за весь час гри не поворухнулись і, коли він кінчив свої чудові варіації, ще довго стояли, не переводячи духу, нарешті всі разом зітхнули й знову замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й знаком просив його вийти з альтанки. Ми вийшли і довго мовчки ходили доріжкою, немов боялися заговорити. Нарешті я переміг себе і спитав його:

— Де ви вчилися?

— Спершу дома.

— А потім?

— А потім пан і пані їздили за границю і мене з собою брали, і, поки вони жили в Берліні, я ходив кілька разів до Шпора. І більше ніде не вчився.

— Та Шпор же грав на скрипці.

* Каватина — невелика арія з нескладною ліричною мелодією, витриманою в одному темпі.

** Орфей — міфічний грецький співак.

— Я й учився в нього на скрипці, скрипка й є мій справдешній інструмент, а віолончель — це вже так.

— Що ж ви думаєте тепер із собою робити? Ви ж справжній великий артист!

— А що ж я маю з собою робити? Повіситися, більше нічого.

Правду кажучи, я й сам не міг йому нічого ліпшого передрікати.

— Того літа,— заговорив він,— приїжджав до нас із Качанівки²² Глінка, слухав мою гру на скрипці та й на віолончелі, хвалив мене й просив пана, щоб одпустив мене на волю. Вони обіцяли йому, та на тому, здається, й скінчилося.

— Не журіться, молитесь богу. Дасть бог, усе владається.

— Я в розпач не впадаю. Михайло Іванович, здається, добрий такий,— на нього можна покластися.

— Цілком можна, якщо тільки він про вас не забув. Напишіть ви йому листа.

— Написати то я напишу, та як же я перешлю його? Я ж адреси не знаю.

— Я знаю, і ви дайте мені листа. Напишіть листа сьогодні ж, а я завтра буду в місті та й подам його на пошту.

В цей час ми підійшли до альтанки, і він спитав мене, нахилившись до віолончелі:

— Чи не заграти вам ще що-небудь?

— Дуже вдячний вам. Ви втомилися, спочиньте трохи й приготуйте на завтра листа.

І ми розійшлися.

Після вечері (перед сходом сонця), попрощавшись із господарем та господинею, я, не заходячи в табір, пішов у село найняти підводу, щоб помандрувати назад до міста або хоч до поштової станції. Та де там! На все велике село не знайшлося ні коня, ні воза. Нічого сказати, заможні мужики! П'яниці, мабуть, та ледацюги здебільшого, а то як би таки не знайшлося на ціле село хоч одного коня з возом! Дивовижні люди наші мужики! Не налякай його, так нічого й не буде. «Одначе вас, мабуть, аж занадто налякали»,— подумав я, дивлячись на голе село.

Що поробиш, пішов я в корчму до жида та в нього й найняв (звісно, за жидівську ціну) шкапу на п'ять верстов до якоїсь ферми. А там, запевняв мене жид, хоч і четвертю можна найняти до самих Прилук.

З допомогою послужливого Тараса Федоровича (віолончеліста) ми склали с'як-так свою мізерію й виїхали з села на прилуцький шлях.

— Скажіть мені, що це воно за ферма, до якої він тепер нас везе? — спитав я свого напівсонного ментора.

— Ферма? Це хутір Антона Адамовича. Пречудові люди, себто він і Мар'яна Якимівна! Пречудові люди! Заїдьмо, неодмінно заїдьмо! Я вже їх давно не бачив.

— Ну, що ж, заїдемо. Мені вже тепер однаково тинятися, поки не виберусь на поштовий шлях.

— Не пожалкуєте. Антон Адамович прецікава людина. Він, бачите, почав і закінчив свою службу у флоті лікарем. Мандрував разів зо два кругом світу, кинув службу. Одержує собі повну пенсію. А тепер займає ще приватно посаду домашнього лікаря в нашого амфітріона, а він йому ще, на додачу, й хутір подарував з усіма угіддями. Чого ж іще? Живи та бога хвали!

— І давно він уже тут живе?

— Та, мабуть, більше як десять літ.

— Що вони, люди сімейні?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їхнім безпосереднім наглядом виховуються дві доньки дідича, дуже милі діти, і вони ото, можна сказати, і замінують їм рідних дітей. Одній, мабуть, буде вже літ із шість, а друга на рік менша.

— Чому ж їх не видно було на балу? Вони ж, мабуть, уже качучу* танцюють. А це, ви знаєте, яка прикраса балу!

— Ні, я думаю, що вони качучі ще не танцюють. І, знаєте, мати хоче їх виховати в цілковитій самотині і потім випустити в світ зовсім невинних, як двох пташенят з-під крильця. Знаєте, мені ця ідея надзвичайно подобається. Морально-філософська і, можна сказати, поетична ідея. Як ви гадаєте?

— Справді, поетична ідея, та ніяк не більше. Одначе я й не думав, щоб у Софії Самійлівни були діти. Вона ж така свіжа.

— І прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

В цей час зустрілись ми з мужиком, який, знявши свого бриля, вклонився нам. І коли вже ми проїхали повз нього, він все ще стояв з непокритою головою, дивився на наш повіз і, мабуть, думав: «Чорт його знає, що воно таке,— чи воно пани? Чи воно жиди?» Пани, та ще й такі, що вертаються з балу.

Звичайно, ви знаєте лубочну картинку, що зображує, як жиди на шабаш поспішають. Багато було спільного між цією картинкою й нашим повозом, та, либонь, і його паса-

* Качуча — іспанський народний танець.

жирами. Як же було мужикові не спинитися та не полюбуватися таким величним поїздом? А треба вам сказати, що курява не приховувала нашої пишноти, бо ми посувалися ходю, і тільки наші особи стирчали з глибокої жидівської брочки, а сам хазяїн ішов пішки, поганяючи свою худу шкапу.

Кілька разів до мене долітали якісь жидівські слова, що їх, зітхаючи, промовляв наш візник. І так часто він повторював ту саму фразу, що я мимохіть запам'ятав її. І просив його перекласти її мені, та він не скоро згодився, запевняючи мене, що то були негарні слова. «Такі погані,— додав він,— що про них і думати негарно, а не те, щоб їх це вимовляти». Коли ж я пообіцяв йому гривню міді на горілку, то він, подивившись на мене недовіжливо, сказав:

— Уні хушавке мес. По-вашому це буде означати, що жива людина без грошей — все одно що й мертва.

От ми й їдемо собі помаленьку шляшком поміж чудовою зеленню, освітленою вранішнім сонцем. Роса вже трохи підсохла, і коники починали в зеленому житі свій шепіт. Такий тихий, такий мелодійний шепіт, що коли б мене не вкусила муха за носа, то я неодмінно б заснув. Зігнавши прокляту муху, я мимохіть глянув уперед. Боже мій, та відкля ж усе це взялося. Уявіть собі: з зеленої рівної поверхні, можна сказати, перед самим носом, виринули верхівки тополь, потім показалися зелені маківки верб. Потім цілий ліс розстелився попід горою, а за ним на всю долину розгорнулося, мов біла скатертину, тихе світле озеро.

Прекрасна, радісна для душі картина!

Я розбуркав свого товариша й показав йому рукою на чудовий пейзаж.

— Це ферма Антона Адамовича. Ми тут устанемо й підемо через гай пішки, а він нехай спиниться коло млина під горою.

Напутивши жида, ми пішли до гаю, та в гай не так легко потрапити, як гадали, бо він був окопаний таки широченьким ровом, а протилежний бік рову був захищений живоплотом, себто обсаджений агрусом.

Взявшись з приятелем попід руки (чого я, між іншим, терпіти не можу), ми пішли уздовж живоплоту, обсадженого високими розкішними тополями. Із-за тополь де-де просвічував молодий березнячок або темнів стрункий молодий дубняк. То несподівано стрункий ряд тополь перетинав старий дуб, що розсівся над самим ровом і простягав своє мальовниче гілля далеко за рів, аж на шлях.

Проїшовши доброї півверстви, ми дійшли до рогу живоплоту й повернули ліворуч на стежку, що вела з гори

рівнобіжно з ровом. На цьому повороті нам відкрилося в усій своїй красі тихе світле озеро, облямоване густим зеленим очеретом та розложистими величезними вербами. Коли ми підійшли до озера, мені захотілося пірнути разів зо два в його прозору воду. Та провідник мій досить слушно зауважив мені, що така поведінка була б непристойною, тим па-че, що в цей час ми підійшли до воріт парку, отінених старими вербами. Ми легко одчинили ворота і ввійшли в парк. Довга тіниста доріжка вела до будинку, що здалеку білів крізь гілля. Не доходячи до будинку, ми побачили збоку, недалеко від доріжки, між деревами людську постать у білій полотняній блузі, в солом'яному простому брилі та з цигарою в зубах.

— Антонові Адамовичу маємо честь кланятися! — закричав мій провідник.

Постать у блузі трохи підняла бриля і, вийнявши цигару з рота, мовила:

— Гостинно просимо!

Ми підійшли одне до одного ближче. Це був сам господар парку чи ферми. Свіжий, кремезний дід з щиро німецьким обличчям. Мій меткий провідник одрекомендував мене з усіма епітетами, а Антон Адамович з добродушною усмішкою простяг мені руку й промовив:

— Дуже радий.

Я з свого боку промовив теж якусь лаконічну ввічливість, і ми вийшли знову на доріжку. Не встигли ми зробити кілька ступнів, як до нас вибігли з-за куща квітучої запашної черемхи дві біляві гарнесенські дівчинки літ п'яти чи шести й кинулися до Антона Адамовича, кричачи:

— А що, злякали! Злякали!

Антон Адамович мовчки показав їм рукою на нас, і дівчатка покинули його й сховалися за кущ черемхи.

Тим часом ми вийшли на зелений лужок, що прилягав з одного боку до озера, а з другого до ганку чистенького біленького будиночка, що був кругом обсаджений кущами бузку.

Пречудове враження справила на мене ця тиха граціозна картина.

Слідом за нами вибігли на лужок дівчатка, а з будинку на ганок вийшла молода прегарна собою жінка, з книжкою та парасолькою в руці, й пішла до дітей. Це була, як я потім довідався, гувернантка-француженка.

Ми зійшли на ганок, і господар запропонував нам одпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллі я любувався дітьми, що бавилися на зеленому лужку, і, правду мовити, стрункою, величавою постат-

тю прегарної гувернантки, й так залюбувався, що й не помітив, як до нас вийшла на ганок сама господиня.

Уклонившись, я попросив вибачення за свою неуважність.

— Нічого, нічого, любуйтеся. У нас, слава богу, є чим полюбуватися.— І вона, лукаво всміхнувшись, звернулася до мого товариша. Той почав був рекомендувати мене, та вона сказала йому нецеремонно:

— Не турбуйтеся, мені вже Антон Адамович рекомендував. А ви краще розкажіть, як ви повеселилися на балу.

І приятель мій пустився описувати їй бал, а я тим часом став роздивлятися на нецеремонну господиню.

Це була принаймні тридцятип'ятилітня, дуже добре збережена чорнявка, з великими виразистими карими очима, з досить свіжим, як на її літа, рум'янцем на повних щоках, з кирпатевським носом, з прегарними білими добірними зубами та ледве одвислим підборіддям. А загалом, вона була справжнім типом українки, навіть голос її, і особливо вимова, нагадували мені мою землячку, яку-небудь чиновницю середньої руки або високої руки протопопшу, незважаючи на те, що вона була одягнена, як справдешня пані.

— Та годі вам з вашим балом! — проказала вона скромовкою. Спинившись у дверях, вона зацокотіла: — Прошу покірно в покої. Ви хоч і з балу сьогодні, та, мабуть, ще не пили чаю. Правду кажучи, і ми оце тільки що повставали.

Я пішов слідом за господинею, а товариш мій, як чоловік знайомий з місцевістю, пішов шукати жида та розрядитися щодо приміщення.

В першій кімнаті, досить просторій, зустрів нас Антон Адамович, уже не в полотняній блузі, а в сірому пальті з літнього трико, і просив мене сідати без церемонії.

— А ви, Мар'яно Якимівно, пошліть свою Ярину просити до сніданку Адольфіну Францівну з дітьми.

На поклик Мар'яни Якимівни явилася покоївка, скромна та гарненька, в сільському вбранні, і, доставши наказ од Мар'яни Якимівни чистою українською мовою, вийшла з кімнати.

За кілька хвилин увійшла в кімнату гувернантка з двома дівчатками, а за нею й мій товариш. І всі ми посідали кругом столу, увінчаного здоровенним самоваром.

Коли б я не знав, чиї це були діти, то подумав би, що Мар'яна Якимівна була їм рідна мати,— так любо, так поматеринському люблю вона доглядала їх. І, на велике мовдиво, вона, звертаючись до гувернантки, розмовляла з нею по-французькому. «От тобі й чиновниця середньої руки!

От тобі й протопопша вищої руки!» — подумав я. Мар'яна Якимівна просто зачарувала мене, і коли б вона звертала-ся до своєї Ярини (здається, єдиної служниці) хоч би й на великоруському діалекті, то я подумав би, що маю щастя бачити перед собою принаймні графиню або хоч просто даму вищого лету.

Така сила упередження проти своєї рідної мови.

За часм я довідався про ймення двох дівчаток. Одну, здається старшу (обидві були однакові на зріст), звали Лізою, а другу Наталею. І такі вони були схожі одна на одну, що коли б їх пересадовити з місця на місце, то й не знав би, котра з них Ліза, а котра Наталя. А обидві вони були надзвичайно схожі на свою любу матусю.

Господиня, між іншим, звернулася до мене і спитала, чи сподобався мені концерт у Дігтярях.

— Вже ж, певно, там не обійшлося без концерту? — додала вона.

Я potwierдив це.

— А який віолончеліст? Правда ж, чудовий?

— Пречудовий! — одповів я.

— Це наш великий приятель, і, крім того, що він артист пречудовий, треба знати, що він і людина найніжнішого, найблагороднішого серця. Та що маєш робити? — додала вона, зітхнувши.

— Ліза й Наталя плачуть, як не бачать його два дні підряд. А про Адольфіну Францівну нема що й казати,— сказала вона жартома й поцілувала гувернантку в почервонілу щоку, що аж зайнялася. З цього я помітив, що вона розуміє по-московському.

Мені було надзвичайно приємно чути таку думку про людину, яку я полюбив з першого разу, як щось близьке моєму серцю.

Після чаю Антон Адамович звернувся до нас і попросив у свою хату.

— Я до них тільки в гості заходжу, а хата моя там, у саду.— І він узявся за свій бриль. Ми наслідували його приклад.

Біла, вкрита соломою хата, до якої нас привів Антон Адамович, стояла між фруктовими деревами і правила за кабінет Антонову Адамовичу і разом за сторожку. Чисто німецька штука!

Хата Антона Адамовича, як взагалі українські хати, була перегорджена сіними на дві половини: властиво на хату з кімнатою і на комору. В коморі, освітленій одним вікном, містилася в нього аптека й бібліотека. В сінях — лабораторія; це можна було бачити по тому, що на широкому

камінні стояв алембик*, реторти й скляні та череп'яні слоїки. Стіни світлиці, чи кабінету, були прикрашені луками, стрілами, томагавками** та іншим знаряддям дикунів, а це свідчило про кругосвітню мандрівку Антона Адамовича.

Попід стінами стояли дві кушетки, а між ними, коло стіни, простий дубовий стіл і на ньому електрична машина.

— Чи не буде ваша ласка спочити з дороги, а я тим часом навідаюся в Дігтярі: я ж їхній домашній лікар. До побачення.

І він покинув нас у своєму кабінеті цілковитими господарями.

— Не думав я, вирушаючи на бал, що потраплю в кабінет ученого мандрівника, а до того ж мандрівника скромного, — подумав я вголос, як ми zostалися самі.

— Та це що! — сказав мені товариш. — Ви загляньте в кімнату, — от де рідкісні речі.

І справді, рідкісні. Уздовж усієї кімнати, під стіною, широкий дубовий стіл, заставлений найрозмаїтшими і цю-найкращими черепашками тропічних морів. А посередині столу, якраз проти вікна, плоска скринька з аршин завдовжки і завширшки із скляним віком, в якій зберігалися нумізматичні*** рідкощі Антона Адамовича.

Поміж усякої форми й величини монетами я побачив австрійський талер XVII віку, з глибоко вдавненим тавром, що зображало московський герб.

— Правда ж, цікава монета або, краще сказати, цікаве тавро? — сказав мені товариш, показуючи на талер.

— Але що воно означає, це тавро? — спитав я його.

— А от, бачите, коли 1654 чи 5-го року ходив наказний гетьман Іван Золотаренко²³ з українськими полками добувати Смоленськ московському цареві, так наші козаки чомусь не схотіли брати жалування московською монетою; от їм і видали австрійськими талерами, поклавши московське тавро на кожний талер.

Надивившись на рідкощі Антона Адамовича, я вийшов у сад, оставивши свого товариша помріяти на самоті, себто трошечки прикурнути.

Я обійшов увесь сад або, краще сказати, парк і не міг доскочу налюбуватися красою дерев, чистотою доріжок і взагалі ширю німецькою охайністю, в якій все це утриму-

* Алембик — скляний перегінний куб невеликого розміру.

** Томагавк — первісна зброя індіанців Північної Америки на зразок сокири.

*** Нумізматичні рідкощі — старовинні монети. Нумізматика — наука про монети.

ється. Приміром, у кого, окрім німця, ви побачите, щоб поміж фруктовими деревами були посаджені кавуни, дині й навіть кукурудза? В Німеччині це зрозуміло, але в нас цього просто збагнути несила.

Із саду я вийшов на греблю, обсажену вербами, полюбувався чистеньким, чепурненьким млином на одно гуркітливому колесо і, перейшовши через греблю, опинився в селі. У ньому всього-на-всього, може, хат двадцять. Та що то за краса! Що не хата, то й картина.

«От, — подумав я, — і не велике село, а веселе». Спробував я спитати стрічного мужика, чи можна буде найняти в них коней до Прилук.

— Можна, чому не можна, — хоч пару, хоч дві пари, так можна!

— Добре, так я зайду опісля, поторгуюсь.

— Добре, поторгуйтесь.

За селом я побачив панську клуню, обставлену скиртами всякого збіжжя. Підходячи до току, я зустрів токового, і він показав мені підлеглий йому тік. Я, як не агроном, дивився на все поверхово й розпитував теж поверхово. Та з усього, що бачив і чув, зробив висновок: й заповзятим агрономом не вадило б повчитися дечого в Антона Адамовича або хоч у його токового.

Спитав я його й про гуральню, чому, мовляв, Антон Адамович, маючи стільки хліба, не збудує собі хоч невеличку гуральню, і токовий одповів:

— Бог їх святий знає. Я й сам їм казав, щоб збудувати хоч невеличку. «Навіщо, — каже, — щоб п'яниць голих пускати по світу? Не треба!» Вони в нас такі чудні, і боже борони, як вони тої проклятої горілки не люблять.

— Справді, чудний чоловік. Ну, а мужики питають у вашому селі є?

— Ні одного.

— Дуже добре! Куди ж ви збуваєте свій хліб?

— А куди збуваємо? Нікуди ж більш, як не в Дігтярі. Бачите, пани там бенкетують, а мужики голодують. Та ще мало того: в селі, окрім корчми, що не вулиця, то й шинок, а в кожному шинку, для примани людей, катеринка грає. От мужик убогий і пропиває останню нитку під німецьку музику. Сказано — мужик дурень.

«Зате пани примудрилися! О філантропіє!» — подумав я й попрощався з токовим.

Підходячи до греблі, я мимохіть спинився полюбуватися старими вербами, що попускали своє довге зелене гілля в світлу, прозору воду. А з-за цього розкішного гілля, з протилежного боку ставу, виглядає з темної зелені білень-

кий, усміхнений будиночок Антона Адамовича, і як красуня любить свою вродою перед дзеркалом, так він любить себе в прозорому тихому озері.

«Благодать!» — подумав я і пішов через греблю до кокелівого будиночка.

Тим часом Антон Адамович вернувся од своїх пацієнтів і, на велику мою радість, привіз з собою милого мого віртуоза, та ще й з віолончеллю. Ми зустрілися з ним при вході в сад і дружньо привіталися, як дуже давні знайомі.

До нас підійшла Мар'яна Якимівна, без церемоній взяла мене за руку й сказала:

— Ви, напевно, дуже благородна людина, якщо полюбили нашого милого Тараса Федоровича. Од щирого серця дякую вам.

Я мовчки поцілував її руку. В цей час підходив до нас Антон Адамович.

— Поглянь, поглянь, що наш гість робить! — сказала вона, звертаючись до чоловіка.

— Нічого, нічого, — казав Антон Адамович, усміхаючись. — А чи не краще буде, якщо ми підемо та покуртимо з борщем? Як ви гадаєте, Мар'яно Якимівно?

— А то й справді краще. Прошу ласкаво, панове! — сказала вона, звертаючись до нас, і ми пішли обідати.

Чи багато з вас, панове, є таких, які, маючи хоч одну кріпацьку душу, посадовлять поруч себе кріпака, хоч би цей кріпак був найбільшим генієм у світі?

Ручуся, що ні одного не знайдеться, окрім істинно благородного Антона Адамовича.

Тарас Федорович сидів між пустунками Лізою та Наталею, і вони йому, бідному, покою не давали під час обіду. Чудова, благородна рівність! От як би треба людям жити поміж собою. Та що ж ти вдієш? Не можна. Між іншим, я почув кілька французьких фраз, промовлених Тарасом Федоровичем — до гувернантки. Цим остаточно полонив мене мій милий віртуоз.

По обіді ми, себто чоловіки, пішли до Антона Адамовича в хату покурити. А через те що я не курю і віртуоз мій, як виявилось, теж, так ми пішли собі гуляти по саду, аж поки не вийшли на невеличкий видолинок, на якому стояв невисокий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Скинувши галстук та сертук, приліг на запашне сіно. І за мною, звичайно, і товариш мій теж. А щоб дрімота не здолала, я почав здалека мову про двох дівчаток, що жили, так би мовити, на хлібах у шановного Антона Адамовича.

— Які милі, прекрасні діти! — сказав я

— І додайте, щасливі діти. Я не знаю, що б з них було, — провадив він далі, — якби не було коло нашого розкішного села цієї ферми і цих добрих, благородних людей!

— А й справді, розкажіть мені, що це за оригінальна мати, яка так виховує своїх дітей. Мені здається, що в таких літах дітям ніхто не може замінити матір.

— Мар'яна Якимівна їм цілком її замінила. Ось що: Софія Самійлівна, їх мати з наймення, великосвітська дама. А головне — красуня. Красуня, яка соромиться, коли її хто питає про здоров'я її дітей. Для неї це те саме, що сказати: «Як ви, Софіє Самійлівно, споганіли». До того ж вона, як дама світська, після кожного балу (а їх у нас на рік буває три, а року високосного й чотири) повинна оддавати візити своїм гостям, а гостей, ви самі бачили, скільки наїхало. А 17 вересня так удвічі більше наїде, незважаючи ні на яку погоду, бо тоді вона сама буває іменинниця. Поки оддасть візити, дивиться — другий бал готується, там третій. Так і рік минає. А там, коли вибереться час, треба і в Петербург поїхати. «А то, — каже, — між цими хохлами геть зачерствієш». Отож, самі поміркуюте, чи до дітей їй за такого життя. І, по-моєму, вона нічого кращого й придумати не могла, як оддати їх на руки Мар'яні Якимівні.

— Я з вами згоден, що вона розумно вчинила; та чи добре, це інше питання.

— Звичайно, тут серце матері сховане під себелюбством світської красуні. Однак я чув, вона недавно якось про них згадувала. Років через два вона хоче випроводити їх у Смольний інститут. «У Полтавському, — каже, — вони хохлячками постають».

— І то правда. Як же вона не побоялася оддати їх Мар'яні Якимівні? Чи, може, вона думала, що їх убезпечить французька гувернантка та німкеня-покоївка?

— Та де там! Німецька покоївка сама скоро стане хохлячкою, а про гувернантку нема що й казати. Послухайте, що я вам розкажу. Адольфіні Францівні спало на думку навчитися говорити по-російському. От Мар'яна Якимівна і давай її вчити, та замість того, щоб вчити її російської мови, навчила її української. Софія Самійлівна через це замалим не посварилася з Мар'яною Якимівною. І знаєте що це: вона чудово співає деякі наші пісні. Попросімо її, щоб вона нам хоч одну проспівала.

— Неодмінно.

— Ось вони! Ось вони! — почули ми недалеко дитячі голоси. І ледве ми встигли понадівати сертуки, як підбігли до нас Ліза й Наталя і, захопившись за поли сертука Тараса Федоровича, потягли його в сад, примовляючи:

— Ходімо! ходімо! Вас мама просять грати.

Пройшовши кілька ступнів за «арештантом», я побачив Адольфіну Францівну, що прихилилася до дерева, і, підійшовши до неї, сказав їй якусь люб'язність по-українському. На це вона, зробивши милу гримасу, зовсім невимушено одповіла мені: «Спасибі». Ми пішли слідом за дітьми, розмовляючи, як близькі знайомі. Між іншим, на доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два рядки з вірша:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою.

І з таким милим виразом прочитала вона ці рядки, що якби я не знав, що вона французженка, то, не вагаючись, сказав би, що вона моя справжнісінька землячка.

Люб'язно розмовляючи з mademoiselle Адольфіною по-хохлацькому на французький лад, ми трохи одстали од дітей та арештованого артиста. І коли підійшли до будинку, то наш артист на ганку грав уже на скрипці українську пісню до танцю, а перед ганком Ліза й Наталя з піднесеними рученятами, ніби приляскуючи, танцювали, примовляючи:

Гоп-чук, гречаники,
Гоп-чук, печенії.

Антон Адамович, сидючи на ганку, добродушно усміхався, а Мар'яна Якимівна брала по черзі дітей на руки й цілувала з найщирішою материнською ніжністю. Остеронь стояла німкенья-покоївка і, зворушена жвавим мотивом пісні, приляскувала в такт пальцями.

Самі тільки простодушні щасливці можуть згрупуватися в таку картину.

В саду, окрім хати Антона Адамовича, була ще невеличка хатка з повіткою і замість призьб кругом стояли гратчасті дерев'яні лави, а перед хаткою — стара липа, круг якої теж була лавка, тільки не дерев'яна, а з дерну. Хатка ця була майстернею, чи пак робітнею, Мар'яни Якимівни. Тут сушила вона фрукти, варила варення й готувала всякі чудові настоянки та наливки. А під липою Мар'яна Якимівна одпочивала по трудах.

В цю хатку на ціле літо виносили фортепіано, бо Мар'яна Якимівна, незважаючи на свої прозаїчні літа і дбання про питва та їства, зосталася в душі артисткою й любила в години дозвілля забувати своє прозаїчне насущне існування й линути в світ гармонії, в небесні сфери божественної фантазії.

Часто й довго сидючи під липою, слухав і добрий Антон Адамович, курячи свою цигару, слухав — і холодні прак-

тичні думи танули, мов сніг перед лицем весіннього сонця. Німецька фантазія оживала, цигара гасла в роті, і старий молодів.

Ось у цю заповітну хатку Мар'яна Якимівна просила своїх гостей чай пити.

Після чаю в хатці засвітили свічки. М-ле Адольфіна без усяких просьб і вмовлянь, як то звичайно буває з порядними панами, сіла за фортепіано, а Тарас Федорович озброївся віолончеллю. І після кількох акордів тихо, зграйно, неначе з неба, залунала одна з божественних сонат божественного Бетговена.

Ми всі зосталися під липою і під час сонати сиділи, заївши дух; навіть жваві діти — і ті попрутулювалися до Мар'яни Якимівни, принишкли і тільки, усміхаючись, поглядали одне на одного.

За сонатою Бетговена заграли з такою ж майстерністю й почуттям дві сонати Моцарта і потім деякі місця з знаменитого «Реквієму»²⁴. Під кінець, зовсім несподівано:

Ходить гарбуз по горόδуну..

Діти застрибали коло Мар'яни Якимівни, а Антон Адамович пішов у хатку закурити цигару.

Тарас Федорович витинав такі варіації на цей напіввеселий, напівжурний мотив, що діти знову мовчки притулилися до колін Мар'яни Якимівни, а в Антона Адамовича знову погасла цигара.

Чи багато хто з людей, що живуть у блиску й розкоші, проводять свої довгі вечори так нецеремонливо-просто і так піднесено-витончено, як ми, прості, майже убогі люди, провели цей незабутній вечір? Я гадаю, що не багато хто. І виходить, що справді прекрасному й піднесено-духовному не треба позолочених і навіть золотих ремісницьких прикрас.

Скінчивши варіації, артисти наші вийшли з хати й звернулися до Мар'яни Якимівни з проханням, щоб і вона заграла їм що-небудь. Вона одмовлялася. Ми й собі пристали до них — та нічогосінько не допомогло. «Завтра, — каже, — я вам заграю, а то сьогодні це буде як після меду хрін. Ходімо краще гуляти. Он дивіться, вже й місяць із-за дерев виглядає». І з цими словами вона ввійшла в хатку, погасила свічки, причинила й замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любоватися, як повний місяць виглядає з-за млина та з-за старої верби й відбивається в темній прозорій воді.

Я зовсім був зачарований і декорацією, і цими добрими, простими людьми.

Довго ми ще гуляли по саду вдвох із Тарасом Федоровичем, — він мене просто причарував до себе.

Він (як то звичайно буває з довірливими добряками) розповів мені історію свого сумного дитинства без ніякого з мого боку домагання (як це теж звичайно буває з письменницькою братією). Розповів мені тому, що я слухав його уважно або, краще сказати, співчутливо.

— Батька, — казав він, — я не пам'ятаю, і мати моя мені ніколи про нього нічого не говорила. Хати в нас своєї теж не було, і ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, себто переходили від одного мужика до другого, аж поки я не почав ходити. Тоді вона, ставши вже вільнішою, хотіла була найнятися до кого-небудь на рік, та її ніхто не хотів наймати, не знаю чому: може, через мене або тому, що вона була така худя й бліда. Тільки обійшовши марно все село, найнялася нарешті до жида в корчму. Не можу вам сказати, скільки саме літ вона служила в жида, тільки знаю, що я вже був чималим хлопчаком, коли вона вмерла, — а вмерла вона, скільки я пригадую, од сухот. І, як тепер пам'ятаю, за кілька днів перед смертю прийшла вона в свою комірчину, або, краще сказати, стійло в стодолі, злягла і вже більше із стійла не виходила. За кілька хвилин перед її смертю я приніс їй води в кухлі. Та вона вже пити не могла і говорити теж, а тільки поманила до себе рукою і, коли я нахилився до неї, ледве-ледве приторкнулася рукою до моєї голови, поцілувала мене, і дві сльози викотилися з її згасаючих очей. Вона тихо зітхнула і вмерла.

Соцький поховав її за того карбованця, що їй не доплатив жид. А я тинявся по селу, аж поки не пристав до гурту старців. Між старцями був сліпий кобзар; йому й пораяли мене як хлопця скромного. Він і взяв мене замість свого попереднього повожатого.

І, знаєте, мені сподобалося моє нове становище, бо я мав хоч абиякий, а все-таки притулок. А ще більше подобався мені сліпець, якого я водив. Він був ще молодий чоловік і, пам'ятаю, надзвичайно сухорлявий і з довгими пальцями. А найпаче мені подобалося, коли він сам для себе, поволі перебираючи струни кобзи, тихенько наспівував:

На морі синьому, на камені білому
Ясний совіл квилить-проквилея...²⁵

Щось незвичайне вбачала моя дитяча уява в звуках і словах цієї сумної пісні.

Отакий же, як і тепер, був у Дігтярях бал, з тою тільки одміною, що тоді й для старців обід варили, а тепер уже не варять. От і ми з юрбою старців прийшли на обід. Сиди-

мо ми собі під деревом, і, ждучи обіду, настроїв кобзу та й заграв мій кобзар. Нас люди так і обступили. От він грає, а я дивлюся круг себе і бачу, до нас ідуть пани і з ними панночки. Юрба, звичайно, розступилася перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене і, поплескавши мене по щоці, промовила: «Який гарненький! — І, звертаючись до панів, сказала: — Я його неодмінно візьму до себе за пажу».

Так воно й сталося. Другого дня я вже належав до чималого гурту двірської челяді. Та через те, що я, не знаю чому, виявився нездатним до обов'язків пажа, то мене почали навчати співу, і тут я показав успіхи. А потім почали навчати й гри — спершу на скрипці, а потім і на віолончелі. От вам моя проста історія, — додав він і замовк.

— Сумна, правду сказати, історія!

— Що ж діяти — минуле моє справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли б не ці благородні люди, то я не знав би, що з собою й робити.

— Не зневірюйтесь, друже мій, любіть своє прекрасне мистецтво, і господь заспокоїть вашу стражденну душу і пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи застане мій лист Михайла Івановича в Петербурзі.

— О, напевне, він нікуди не виїхав, про це було б відома.

— Та й чи можна сподіватися, щоб мій лист чимось допоміг?

— Без усякого сумніву. Я дуже добре знайомий з Михайлом Івановичем. Це найдобріша, найблагородніша людина, одне слово, це найдобродушніший артист. Ще ось що. Я завтра розлучуся з вами надовго, а може, й назавжди, та ви, і ці добрі люди, і ці години, проведені вкупі з вами, такі дорогі моєму сердцю, що для мене були б найбільшим подарунком ваші хоч коротенькі листи. Прошу вас, пишіть мені хоч зрідка. А про наслідки вашого листа до Михайла Івановича ви неодмінно сповістіть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він пообіцяв мені вести щоденник і посылати його щомісяця мені замість листів.

— Мені так приємно, — казав він, — вам у всьому відкритися, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тоді уявлятиму, ніби розповідаю вам особисто про мої враження.

В хаті Антона Адамовича ще світилося, як ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Віргілій мій так завзято хропів, що аж за хатою було чути. Незабаром і ми почали йому вторувати.

Другого дня вранці я пішов був на хутір найняти підводу, щоб переїхати з товаришем у Прилуки, та Антон Адамович догнав мене вже на греблі й завернув додому, кажучи: «Порядні люди так не роблять. А Мар'яна Якимівна й чути не хоче, щоб ви раніше як за три дні покинули нашу ферму. Діти — і ті навіть заплакали, почувши про такий ваш неделікатний вчинок».

Од Мар'яни Якимівни я вислухав ще переконливішу речку.

— І не думайте, — казала вона, — і не помишляйте. Скільки на світі живу, так ще не бачила, щоб порядні люди другого ж дня з гостей їхали, та ще й на мужицьких конях. Цього не тільки що в нас, — а мабуть, і в німців не водиться. Чи так, Антоне Адамовичу? Ти ж німець. Га?

— Такий я німець, як ти німкень, — промовив Антон Адамович і засміявся.

— От і Тарас Федорович зостанеться у нас, — казала далі Мар'яна Якимівна. — Йому тепер, після балу, зовсім нема чого робити. А Адольфіна Францівна обіцяє нам співати сьогодні українських пісень. Діти ж обіцяють вам танцювати хоч цілий день гречаники.

— І метелицю, матусю, — промовили разом обидві дівчинки.

Опиралися було несила, і я здався. Віргілій мій заговорив був про службу, про обов'язки, про попечителя.

— Вже хоч би ви мовчали, а то розносилися з своїм попечителем. Йй-богу, правда! А ще давній знайомий. Ходімо краще в мою хату чай пити, а то з вами не добалакаєшся.

Переглянулися ми з Віргілієм та й пішли мовчки за Мар'яною Якимівною.

Прогостювали ми ще два дні в цих добрих людей, і за цей час удалося мені зробити олівцем кілька краєвидів щасливої ферми і майже самими рисами все наше товариство, а на першому плані — Наталю й Лізу, що танцюють гречаники. Все це ледве-ледве накидане. Та ось уже минає двадцятий рік, як любувався я цією живою картиною. А, дивлячись на цей ескіз, неначе знову люблюся нею і навіть чую, як грає скрипка і приляскує пальцями німецька поковка.

Мені здається, ніякий геніальний опис осіб і місцевості не може так оживити давнього минулого, як кілька ліній, вдало проведених олівцем. Принаймні на мене це так впливає.

На четвертий день нашого перебування на благодатній фермі, годині о десятій ранку, гостинні й щасливі жителі ферми з усім своїм домом випроводили нас, як найближчих своїх друзів. Навіть Наталю й Лізу взяли з собою. І випроводили не тільки через греблю, навіть через село, аж до самої клуні. Тут ми сіли в спокійну нетичанку Антона Адамовича, запряжену парою добрих коней, та й покотили по гладенькому звивистому шляшку.

Довго стояли друзі наші на одному місці й махали нам хусточками, а одна з дівчаток, щоб краще видно було її хусточку, вискочила на плечі Антонові Адамовичу й дуже старанно махала своєю хустиною. Нетичанка покотила швидше й швидше, і купка наших друзів стала ледве помітна на обрії. Ще чверть верстви, маленька улоговинка — і друзі зникли за обрієм. Я ще раз глянув назад, як виїхали на пагорок, та ба, окрім клуні й скирти, на обрії нічого не було видно.

Мені стало сумно, так сумно, неначе я розлучався з своїми рідними на довгий, на невизначений час. Воно так і сталося.

Цілу дорогу приятель мій мовчав, і я був дуже радий цьому, бо не почував у собі здатності провадити і найпустішу розмову. Незабаром на обрії показалися нам Прилуки, а трохи ближче, із-за темного лісу, виглядали криті білою бляхою бані соборної церкви Густинського монастиря.

Коли ми проїжджали повз цей замок-монастир, що його саме оновлювали, мене надзвичайно неприємно вразила нова, ще не отинькована чотирикутна башта з плоскою покрівлею, немов каланча.

— Що це воно за потвора стирчить? — спитав я свого приятеля.

— Це дзвіниця оновленої домашньої настоятельської церкви, що над малою брамою.

— І, мабуть, якийсь умілий костромський мужичок змайстрував таку штуку?

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній патентований художник!

— Як же він майстерно підробився під візантійський стиль!²⁶

— Будьте ласкаві, не смійтеся з нашого художника. Його кваплять і грошей не дають. А от як поїдете з Прилук у Ніжин, так побачите в селі дідачки Н. справжній храм царя Соломона²⁷, цим же художником споруджений. Уже на що наш освічений знавець і покровитель мистецтв, мож-

на сказати, меценат * наших днів, N., і той подивився та тільки рота роззявив, а про пресвященного нема що й казати!

— Честь і слава вашому художникові!

Тим часом ми в'їхали в місто. А за годину я вже проїхався з шановним педагогом, просячи його на користь науки записувати все, що торкається археології і взагалі народної вдачі, як-от: прислів'я, приказки, пісні, перекази й гаке інше. А особливо просив я його час од часу сповіщати мене про наших добрих друзів на фермі. Він обіцяв усе зробити в міру сил своїх.

І ми розлучились, і розлучилися надовго.

Розлучаючись з моїм проводирем, не думав я тоді, що я з ним надовго-довго розлучаюся. Я тоді думав, що, може, на той рік поїду знову по Україні за дорученням Київської археографічної комісії, буду в Чернігові, а з Чернігова поїду через Ніжин у Прилуки й по дорозі подивлюся на хвалений храм, споруджений коштом дідички N. і трудами патентованого художника, архітектора N.; а в Прилуках погостюю день-другий у мого Віргілія, і, коли можна буде, провідаємо, як і раніше, високодостойного Антона Адамовича и Мар'яну Якимівну та полюбуємося їхньою прекрасною фермою.

Так я тоді думав. А воно не так склалося, як гадалося. Вийшло те, що я цілих двадцять літ (з дня виїзду мого з Прилук) не тільки не бачив Києва, Чернігова, Ніжина, Прилук, й мого автомедона **, і ферми, і всього, що я там бачив прекрасного,— я цілих двадцять літ не бачив моєї милої батьківщини, ні навіть слова рідного не чув.

От що іноді з нами доля робить!

Після двадцятилітнього мого мандрування по нечужих краях повертаюся я на Україну і, переїжджаючи через смиренне місто Прилуки, згадав сіренький будиночок на розі брудних вулиць і звелів поштареві спинитися коло того мізерного будиночка. Зліз я з воза, входжу на подвір'я. Мене зустрічають два хлопчак; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— А дома він?

— Ні! Вони в школі.

* Меценат — ім'я римського вельможі, що стало загальним іменем для покровителя мистецтв.

** Автомедон — образ античної міфології — провідник.

— А чи є у вас хто старший за вас?

— Єсть мати дома, тільки вони спочивають; ми їх розбудимо.

— Не треба, не будить. Я потім зайду.

І я поїхав на поштову станцію.

День був чудовий, вже схилялося надвечір, і я, склавши свої речі, себто чемодан і кошик, на ганку станційного будинку, оддав подорожню смотрителеві і просив його не поспішати з кіньми.

Оснувавшись таким от чином, я сів на свою мізерію, себто на чемодан, та й заходився рисувати прекрасно освітлену вечірнім сонцем кам'яну церкву, досить незграбної, однак оригінальної архітектури, збудовану полковником прилуцьким Ігнатом Галаганом, тим самим, що перший одішов од Мазепи й перекинувся до царя Петра, за що, по смерті полковника Носа, введений у звання прилуцького полковника і обдарований великими маєтностями в тому ж таки полку.

Поки я рисовав сей пам'ятник славетного полковника, сонце повисло над обрієм, і на вулиці показалася юрба школярів. А за юрбою школярів, на деякій відстані, появилася й худенька, похила постать, з парасолькою замість щіпка в руці. То був мій Віргілій, і я мало не побіг йому назустріч.

Довго ми стояли посеред вулиці один проти одного, і нарешті, після довгого пригадування подробиць, він простяг мені руку й сказав: «Антикварій! * Антикварій! Так це ви? А я вас уже зовсім був поховав. Та як же ви перемилися! Зовсім був не пізнав вас!»

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки з виду не пізнав. Прошу ж вас ласкаво одвідати мене в моїй убогій келії.

І ми, розмовляючи, підійшли поволі до воріт проти сіренької, давно знайомої мені хатки.

Коло воріт, як то звичайно буває в маленьких містах, стояла лавка, що вросла в землю. І ми мовчки подивилися на неї й сіли.

— Еге ж, так от ви й помандрували,— сумно промовив Іван Максимович,— і на світ божий подивилися. Либонь, і за границею не раз побували? А я, як заліз у цей темний куток, так і на світ божий не показуюся: сиджу собі, можна сказати, без усякого руху.

І довго ми балакали, згадуючи кожний з нас своє мину-

* Антикварій — в старовину людина, яка вивчала стародавні речі, згодом продавець цих речей, зокрема книг, або збирач, аматор їх.

ле. Між іншим, він розповів мені, що незабаром після нашої розлуки він одружився з благородною й добре вихованою, хоч і вбогою дівчиною. «І думав я з нею вік свій прожити у щасті й любові. Та бог судив мені, щоб я в самотній вік свій вікував». І старий заплакав.

— Братику! — почувся жіночий голос із-за воріт. — Ідіть у кімнати, час вечеряти, діти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, і покладіть спати, а ми ще трохи тут посидимо. Сестричко! — додав він. — З нами гість сьогодні вечеряє, то ви б там щось зайве, хоч би й карасика засмажили. Та послали б Теклю, знаєте, про що я, сестричко.

— Пошлю, братику.

— Еге ж... На третьому році нашого раювання, — говорив він далі спроквола, — вона покинула мене навіки. Правда, я не кругом ще сирота: вона залишила мені свою малу дитину, для якої, можна сказати, я й животію.

Того ж таки року в сестри моєї нагло вмер чоловік і покинув її теж з маленькою сиріткою. От ми й зійшлися з нею в один куток та й ділимо своє горе, як нам бог помагає. Дітей, я гадаю, з божою поміччю, до гімназії... а там...

— Братику, — почувся знову із-за воріт жіночий голос, — ідіть у кімнати. Надворі роса й холодно, а ви тільки у фраку.

— Зараз! зараз, сестричко! Ходімо в нашу хату, а то й справді коли б нам з вами не простудитися. Адже ж ми з вами не можемо похвалитися молодістю, квітучим здоров'ям. Ходімо.

І ми повставали з лавки й мовчки увійшли в кімнату.

Кімнатка, в якій я двадцять літ тому прожив кілька днів по-бурлацькому, була та сама, та не та. Убогість та ж сама, та тільки убогість ця була вмита й прибранна жіночою рукою.

На чистенькій підлозі чистенькі доріжки, на вікнах біленькі занавіски, на підвіконнях бальзаміни й герань у вазонах. Стіл, дощана канапа, табуретки липові ті ж самі, та вигляд мали інший. Що то жіноча рука в домашньому побуті навіть чепурного чоловіка!

В побуті цивільних чоловіків це ще не так різко впадає в очі, як у військових. Наприклад, зайдіть ви в оселю нежонатого офіцера: хата як хата, але з неї так і несе псиною та тютюнищем. А в жонатого офіцера теж хата, та тільки в цій хаті скриня, на якій у нежонатого спить денщик із собакою, — в жонатого вона застелена килимком і заміняє канапу. На дощаному столику, замість тютюниці та протички для люльки, рябенька ярославська серветочка, дзер-

кальце та яке-небудь жіноче шитво. Одне слово, в родинному житті, навіть при убожестві, є якась свіжа матеріальна привабливість, а про моральну привабливість я вже й не кажу.

З другої кімнати вийшла до нас бабуся в чорній сукні і в білісінькому чепчику, така мила, чистенька бабуся, яких рідко коли доводилося мені зустрічати на своєму віку.

— Рекомендую вам: моя сестричка, Марія Максимівна. Я вклонився.

— А вони, сестричко, мій давній добрий знайомий N. N. Я знову вклонився, а вона промовила:

— Прощу сідати.

Я сів. А Іван Максимович заглянув у другу кімнату і, звертаючись до мене, сказав:

— Яка ж у мене добра, розумна, догадлива сестричка. Уявіть собі, мені й на думку не спало почастувати вас з дороги чаєм, а це ж як приємно. Я живу в неї просто як у бога за дверима. Ну попошуйте ж нас, моя дорога, моя безцінна господине. А діти вже полягали спати, сестричко?

— Вже полягали, братику, — одповіла бабуся, ставлячи на стіл чашки з чаєм.

— Ну добре, я вам завтра їх покажу. А по якому вже годочку їм пішло тепер, сестричко? Вони в нас, знаєте, одполітки, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла мене по дванадцятому.

— Уже по дванадцятому! Боже мій, як швидко летять наші старі літа! — промовив він неначе сам до себе.

— Дванадцять! Дванадцять! Ага!.. — майже скрикнув він, ударивши себе долонею по лобі. — Трохи-трохи не забув! У мене є лист на ваше ім'я, ще до свого весілля одержав. Так і лежить нерозпечатаний. І знаєте од кого?

— Не знаю, — одповів я.

— Од нашого шановного, преблагогородного Тараса Федоровича. Пам'ятаєте віолончеліста на фермі в Антона Адамовича?

— Боже мій, як же не пам'ятати! Я тільки що хотів був спитати вас про нього.

— Все розкажу, дайте час. Є багато зворушливого і навіть повчального в житті цієї достойної людини. В мене навіть записано деякі випадки з його життя. Я, знаєте, сам хотів був на старості літ пуститися в літературу, та як прочитав Марлінського, так у мене й руки опустилися. Який блискучий, який геніальний стиль! Сестричко! Потурбуйтеся виїняти з нижньої шухляди пачку паперів, що мотузочком перев'язані.

Старенька не забарилася внести чималу пачку паперів,

обвинуту мотузочком, яким цукор перев'язують, і, оддаючи їх братові, спитала:

— Ці, братику, папери?

— Ці, сестричко, дякую вам. Ось,— сказав він, звертаючись до мене,— ось скільки переписовано паперу, а все це література винна.

Розв'язавши папери, він почав їх перегортати. І, спившись на кланті синього паперу, сказав:

— А пам'ятаєте, ви мене тоді просили записувати все, що я почую з галузі поезії та філософії нашого простого народу? Пам'ятаєте?

— Пам'ятаю,— кажу.

— От я й зробив, як ви просили. Тут ви багато премудрості знайдете... Та де ж це той лист? Чи не загубив я його? Ні, ні, ось він. Я посилав його в Київ на ваше ім'я, а мені, знаєте, вернули його. Вас уже в Києві не було.

І він подав мені пожовклий конверт, кажучи:

— А знаєте що? Сьогодні середа. Погостюйте в нас до неділі, а в неділю подамося ми з вами в мандри, пам'ятаєте, як колись, тільки не на бал, а простісінько на ферму. Там ви особисто побачите й автора сього листа. А до неділі я розберу ці клапті та, може, й вам дещо прочитаю.

Я погодився і, хоч братик і сестричка довго упрошували мене зостатися ночувати в них, узяв листа й пішов на поштову станцію.

Чи доводилося вам читати листа, написаного вашим щирим другом і одержаного через п'ятнадцять літ? Хто не читав такого листа, тому я даремно розповідав би та описував би враження, яке справив на мене лист мого високодостойного друга Тараса Федоровича. Враження, яке не можна передати. Враження, яке тільки той зрозуміє, кому доводилося читати такого листа.

Головний ефект такого листа той, що ви неначе тільки що прокинулися й читаєте рядки, тільки вчора написані, а п'ятнадцять літ здадуться вам якимсь невиразним сном.

Ось що писав мені мій безталанний друг:

«Я був близький до смерті або, краще сказати, до божевілля, коли ми приїхали в Петербург і я довідався, що Михайло Іванович уже другий рік як за границею. Ось причина, з якої мій лист, що ви йому переслали, зостався без наслідків. О! як гірко! Як невимовно гірко вам, коли наші прекрасні, блискучі надії розбиває молот неблаганної долі!

Я обіцяв написати вам зараз же, як тільки дізнаюся про

якийсь результат мого листа до Михайла Івановича. І от уже минає третій рік, як я тільки лиш набрався духу, щоб написати вам про свої так безжально зруйновані надії.

Після балу або, краще сказати, після того концерту, на якому ви мені так щиросердо аплодували і через який я вас так полюбив, мов свого рідного брата,— так ото тижнів через два після того балу у нашої Софії Самійлівни вискочив прищик на лівій щоці. Вона його здригнула. З прищика зробився чиряк. А з чиряка до серпня місяця зробилася рана така, що вона її ледве рукою затуляла. Уявіть собі її становище. Красуня — а не минуло місяця, як на неї й дивитися не можна було. Красуня, завважте, така, що й ім'я матері принесла в жертву заради краси своєї. Не страждав так найбільший музика Бетговен, коли оглух, і не страждав так великий наш Буонаротті²⁸, коли осліп, як вона, бідолашна, страждала.

В половині серпня вирішили їхати в Петербург. В квартал призначили й мене. Радість мою тільки ви можете зрозуміти. Я думав: ось коли прийшов край моїм стражданням. А страждання те тільки починалося. Поїхали ми. У дорозі і сам він занедужав. Та не доїжджаючи до Великих Лук, на станції Сируги, і вмер. Думаю, що це вона загнала його в могилу своїми примхами. І, правду кажучи, нічого в світі не може бути жакливішого, як несподівано спотворена красуня. Гієна, просто гієна!

По приїзді в Петербург, звичайно, було не до гостей і не до квартирів. А лакейський мій обов'язок був невеликий. Поприбираю вранці кімнати — та й гайда на цілий день куди очі світять.

О, краще б я ніколи не бачив світу божого, аніж бачити його, відчувати та не сміти ні відчувати, ні дивитися на нього.

Після того дня, коли я довідався, що Михайло Іванович за границею, я занедужав на пропасницю, а через місяць побачив чи усвідомив, що я в Петровському шпиталі на Петербурзькій стороні.

Мене почали провідувати щосереди та щосуботи товариші мої, лакеї-віртуози.

І во єдину із субот сказали мені, що наша Софія Самійлівна вмерла під ножем якогось знаменитого хірурга і ми посиротіли.

Я погано одужував, так погано, що навіть сам головний лікар Кох, проходячи повз моє ліжко, і не спинявся.

Однаке навесні я міг уже прогулюватися по довгому широкому коридору. А в травні місяці мене вже опівдні випускали години на дві і в сад.

Треба вам сказати, що в Петровському шпиталі є й жіночий відділ, на третьому поверсі. І жінок, які одужують, теж випускають опівдні погуляти в саду.

От якось сиджу я на лавці. Аж підходить до мене недужа в тиковому халаті і в білому чепчику або в такому ж ковпаку, як і на мені. Ми просиділи мовчки, поки служитель не загнав нас у палати.

Другого дня погода була гарна, і нас знову опівдні послали гуляти. Походивши трохи, я сів на лавці. Вчорашня дама знову приходить і сідає коло мене. Я якось ненавмисне глянув їй в лице й побачив, що вона була красуня, але така змарніла, така зажурена, що в мене серце заболіло, на неї дивлячись. Я не втерпів і спитав її:

— За чим ви так журитесь?

— За тим, мабуть, за чим і ви: за здоров'ям.

Її відповідь не задовольнила мене, і, трохи помовчавши, я сказав їй:

— Здоров'я ваше відновляється, та за здоров'ям так не журяться, як журитесь ви.

— Еге ж, це правда,— сказала вона й затулила очі рукою.

Служитель знову загнав нас у палати.

Кілька днів підряд ішов дощ. І я нудив світом, не бачачи моєї знайомої незнайомки. Нарешті дощик перестав, і нас знову випустили в сад. Я просто пішов до лавки, і, на моє диво, на лавці вже сиділа моя засмучена знайома. Я їй уклонився, вона мені теж, з ледве помітною, але такою сумною усмішкою, що я мало не заплакав.

— Ви, мабуть, дуже нещасливі? — сказав я їй, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, глянувши на мене так промовисто, що я аж затремтів, і, очутившись, глянув на неї, а вона все ще дивилася на мене з таким же виразом.

— Придивіться до мене,— сказала вона.

Я силкувався подивитися на неї, та не міг витримати спрямованого на мене погляду її глибоко запалих великих чорних очей.

— Невже ви мене не пізнаєте? — спитала вона ледве чутним шепотом.

— Не пізнаю,— одповів я.

— Мабуть, я так дуже перемінилася? — І, трохи помовчавши, сказала: — Ну, так згадайте Качанівку і 23 квітня 18... року. Що, згадали?

— Боже мій! Невже це ви, m-lle Тарасевич?

— Я,— ледве промовила вона й залилася гіркими сльозами.

Другого дня ми знову з нею зустрілися коло заповітної лавки, і вона мені розповіла свою сумну історію.

Я й так не майстер списувати чи то пак висловлювати свої думки на папері, а як вдаватимусь в абстракції та в відступи, то листові моему й краю не буде. Одначе мерзотна історія, яку мені розповіла бідолашна m-lle Тарасевич, повинна змусити й німого говорити й глухого слухати.

О, коли б я володів великим мистецтвом писати! Я написав би велику книгу про паскудства, що кояться в селі Качанівці.

Не пригадую, в якій саме книзі я вичитав такий афоризм, що коли ми бачимо мерзотника й не показуємо на нього пальцем, то й ми майже такі ж самі мерзотники. Чи правда це? Мені здається, що правда!

Тому я й розповідаю вам історію m-lle Тарасевич і качанівського пана. А ви з нею що хочете, те й робіть. А як надрукуєте, то це буде найкраще. Тільки переписіть її по-своєму, бо мені бракує хисту.

Була в нас дідишка П. повіту, багата дідишка, душ до 4000, бездітна старенька вдова, добра така, благочестива, та бог її знає, що їй на думку спало: раз якось поїхала вона в Київ на прощу та й вийшла заміж за молодого чоловіка, красеня, якогось п. Арновського. (Може, вона, бідолашна, в літах заматеріла, про наслідника мріяла,— не знаю). І сказано: людина з глузду з'їхала — передала увесь свій маєток, вкуні з собою, в руки молодого красеня чоловіка. А він, не бувши дурнем, повернув усе по-своєму. Та й то правда, не з бабою ж він женився, а з її селами. Окрім усяких поліпшень у маєтку, од яких мужики застогнали, він завів у себе оркестр (це прекрасно), спершу найманий, а потім і з кріпаків. Збудував чудовий театр. Випи- сав артистів. І завів театральну школу, звичайно, кріпацьку. Учтам та бенкетам не було краю. Старенька дуже пишалася своїм молодим чоловіком. Коли ж свої актриси підросли й почали вже грати ролі коханок та одалісок*, то він, зважаючи на вік і вроду, утворив з них гарем на манір турецького султана. Звичайно, такий заклад таємно не міг процвітати, тільки дивно, що останньою про нього довідалася старенька дружина. А довідавшись про все це, занедужала, сердешна, з ревнощів і незабаром богу душу оддала. На смертельній постелі вона простила свого зрадливого чоловіка і, плачучи, просила його сповнити її остан-

* Одаліска — рабня або прислужниця в гаремі.

ню волю, себто покласти у банк капітал і на проценти з нього виховувати трьох дівчат-сиріт у Полтавському інституті. Він, звичайно, заприсягся точно сповнити волю умирущої.

Він і сповнив її, та тільки по-своєму.

По смерті дружини його обрали предводителем дворянства, як людину достойну й добромисну. Він тут же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток та й завів у своєму селі благородний пансіон. Найняв учителя, якогось одставного поручика, та гувернантку без атестата, а головний догляд за моральністю вихованок доручив сестрі своїй, брудній, з червоним носом бабі.

Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім російського письма, почали вчити й красного мистецтва, себто співу, музики (гри на гітарі), танців та сценічного мистецтва. І звичайно, всього цього навчали свої ж наставники й наставниці з кріпаків.

Між цих нещасних вихованок попала й m-lle Тарасевич. Коли вони вже чималенько підростили, то котрі вродливіші були, поставали, за клопотанням головної доглядачки, окрасою гарему,— не як рабині, а як благородні султанші. M-lle Тарасевич, хоч і краща за всіх їх, і розумніша, й благородніша, була худенька й тому не привернула до себе ласкавого султанського ока. Та не заздрила вона своїм щасливим подругам, що вони й на балах бували, і танцювали, і на театрі появлялися перед численними гостями, звичайно з кріпосними артистами (бо й справді не будуть же виховувати для них сиріток-хлопчиків благородного походження). Вона, бідолашна, нічому цьому не заздрила, а візьме, було, собі нишком якийсь роман з бібліотеки та й сховається десь у саду, читає його та плаче. Так прочитала вона всі романи, які тільки були в бібліотеці, і вийшло те, що вона не знала, що з собою робити; ще дужче змарніла,— так і думали всі, що вмере. Вже й у ліжку злягла була, на ладан, як кажуть, дихала. Вже (чи повірите) й хрест намогильний зробили, котіли були й домовину робити, та боялися, щоб не вийшла коротка, бо люди як умирають, то, кажуть, витягаються. А хрест зробили дубовий, сажнів зо два заввишки. Домашній маляр пофарбував його зеленою фарбою і з одного боку намалював розп'яття, а з другого — скорбящу божу матір. А внизу прибив залізну таблицю й написав на ній: «Тут покоїться раба божа Марія Тарасевич, вихованка п. Арновського, вмерла 18... року... місяця... дня». Тільки трапилося так, що вона одужала, а вмерла улюблена покоївка сестри п. Арновського. І вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вона гла-

дила утюгом своїй пані сукню в неділю та трохи запізнилася: уже в усі давони продзвонили, а сукня не була готова. От пані й розгнівалася, вихопила в неї з рук утюга та й тріснула її «ненароком» по голові так, що та, бідна, тут же й ноги простягла. Чи воно правда, чи ні, напевне не знаю. А хрест я сам на власні очі бачив і напис читав. І, знаєте, такий хрест — це свого роду картина, особливо на вбогому сільському кладовищі, де всі хрестики бог зна які: ті похилилися, ті зовсім попадали, а десятків зо два могил зовсім без хрестів. А тут зненацька фігура, та ще й яка фігура! Я гадаю, п. Арновський сам сподівався цього ефекту: дивіться, мовляв, як ми своїх вихованок ховаємо! А вийшло, що поховали не вихованку, а покоївку. Ну та це однаково, аби хрест дурно не пропав.

— Музична зала була в одному флігелі з нашим пансіоном,— розповідала далі недужа,— і коли я почала одужувати й тямити себе, то мені надзвичайно приємно було слухати, як вони згравалися. Моїй хворій уяві увижався якийсь незвичайно чудовий світ, особливо, коли увесь оркестр, мов ліс або море вдалині, гуде, і з цього невизначного гомону вирізняється якийсь один інструмент, скрипка або флейта. О! я тоді почувала себе несказанно щасливо. Ці звуки здавалися мені найчистішою, найодрадінішою молитвою, що виходила з глибини стражденної душі. О, навіщо я одужала, чому навіки не зосталася в тому хворобливо-блаженному стані!

В домі було прекрасне фортепіано, і коли мені можна було вже виходити, то я пішла прямо до нашого капельмейстера й просила його, щоб він навчив мене читати ноти й показав перші правила гри на фортепіано. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Навіщо одкрив він мені таємницю сполучення звуків, навіщо одкрив мені цю божественну гармонію, що й погубила мене!

Я швидко поглинала його перші лекції, так що не встигли в мене на верхок одрости коси (я недужала на гарячку), як я вже скоріше за нього читала ноти й виробляла свої пальці на сухих етюдах Ліста²⁹.

Та не самі тільки звуки живили мов недуже серце. Мені подобалась сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотеці драматичного (репертуар нашого домашнього театру мені не подобався), починаючи з «Сінеуса й Труво-ра» Сумарокова³⁰ до «Гамлета» Вісковатова³¹. Я вдень і вночі марила про Офелію³². Та що було робити: довелось мені для свого дебюту вивчити роль дочки Льва Гуро-

вича Синичкіна³³. Успіх був повний. І я без вороття загнула!

Коли ви бачили мене в Качанівці, я вже тоді марила про петербурзьку сцену; на домашній мені було занадто тісно. На моє лихо, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глінка. Він тоді вибирав на Україні співаків для придворної капели.

Побачивши мене на сцені й почувши мій голос та гру на фортепіано, він вирішив, що я велика артистка. А я — о горе! моє горе! — я простосердо йому повірила. Та й хто б не повірив на моєму місці?

Чи не помітили ви тоді в нас на балу молодого, дуже скромного чоловіка, з великими опуклими очима, з трохи кирпатим носом та великим ротом? То був художник Штернберг. Він тоді ціле літо пробув у нас.

Лагідна, щонайблагородніша людина!

Якось я (акомпанував мені сам Глінка) співала для гостей арію з його тоді ще не закінченої опери «Руслан і Людмила»³⁴, — пригадуєте, в палатах Чорномора співав Людмила? Як тільки я кінчила співати, пролунали оплески, звичайно, не мені, а авторові. І, коли все вгамувалося, підходить до мене Штернберг із слізьми на очах і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала і вийшла геть із зали. Відтоді ми стали з ним друзями. Я часто для нього смерком співала його улюблену арію з «Преціози». І він, слухаючи мене, щоразу плакав.

Через два роки після моїх успіхів у Качанівці п. Арновський із своєю сестричкою почали збиратися до Петербурга на зиму. Я, звичайно, почала проситися з ними. Вони довго не погоджувалися. Нарешті він погодився з умовою. Та з якою умовою! Ви розумієте мене? Авжеж, розумієте! І знаєте що? Я згодилась! О! Нехай я буду проклята! проклята! і проклята! Я все забула для мистецтва й для столиці, все! Усім пожертвувала! І ось наслідок моєї великої жертви — старчиха! У лікарні та ще й під іменем його кріпачки.

Вона за сльозами не могла говорити.

Другого дня я почув од неї такі подробиці. А втім, вони такі мерзотні, що гидко їх і повторювати.

Розкажу вам коротко кінець її нещасної історії. Приїхала вона в Петербург уже вагітна і через кілька місяців, не виходячи з квартири, привела мертву дитину. Після пологів занедужала на гарячку. А п. Арновському треба було їхати назад у свою Качанівку, от він і спровадив її у Петровську лікарню під іменем своєї кріпачки. От вам і все.

Я пробув ще два тижні у лікарні і щодня, в певні години, виходив у сад, сідав на заповітну лавку і дожидав нещасну хвору.

Який же справді підлий егоїст людина взагалі, а особливо я. Мені полегшало на душі, я помітно став видужувати після її сновіді. Це означало, я був задоволений, що є нещасніші за мене.

Страдники! Гадайте так, і ви будете хоч на півграна менше страждати.

Я щодня питав знайомого служителя з жіночого відділу: «Як номер такий і такий?» І він байдужісно одповідав мені: «Лежить». За день перед моєю випискою з лікарні спитав я служителя: «Як номер такий і такий?» — «У трупарні!» — одповів він мені й пішов за своїм ділом, може, по довгий, схожий на домовину плетений кіш, щоб другого вже не страдника винести в трупарню.

Другого дня, виписавшись з лікарні, я поспитав дозволу поховати тіло такий і такий номер, і мені дозволили.

Я запросив своїх товаришів. (Ви пам'ятаєте, що нас четверо привезли в Петербург, себто квартет). І ми винесли її на Смоленське кладовище. А після панахиди проспівали «Со святыми упокой» та кинули по жмені землі в її вічну оселю, і більше нічого.

Незабаром після того прислав нам управитель мастку плакатні білети*, і ми ще на рік zostалися в Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Прикинулися німцями та й пішли по вулицях потішати добрих людей своїм мистецтвом. І знаєте, нам добре було: ми майже щодня по карбованцю срібла додому приносили.

Окрім харчів і квартири, я щонеділі діставав карбованець сріблом. І щотижня бував двічі або тричі в театрі (звичайно, на галереї), одкладаючи щотижня півкарбованця сріблом на непередбачений випадок, себто для Серве. Себто щоб придбати кілька його етюдів для віолончелі. А голівне, самого його послухати. В газетах давно вже публікують, що він неодмінно буде на великий піст у Петербурзі. Дай боже. Мені якось страшно стає, як подумаю, що я слухатиму Серве. Невже слава така могутня?

Надходить зима, і наші вуличні квартети доведеться припинити. Що нам робити? Товариші мої хочуть кинути мистецтво й шукати лакейських посад. А мені б хотілося одвернути їх од цієї спокуси. Та як одвернути?

* Плакатні білети — паспорти.

З такою доброю думкою якось пішов я на Крестовський острів, у німецький трактир, побалакав з хазяїном, що так і так, є в мене квартет богемців, чи можна буде прийти в неділю спробувати щастя у вашому закладі? Хазяїн згодився. І ми першої ж неділі розважали вальсами шановну публіку, як справдешні чехи. І розважали не без користі. За один день ми заробили собі на прожиток на цілий тиждень з лишком. Товариші мої підбадьорилися. Другої неділі нам ще більше пощастило. А третьої ще більше, бо вже настала справжня зима.

Тут же, в трактирі, ми почали діставати через власника трактиру замовлення на вечірки, весілля тощо. Товариші вибрали мене за підрядчика й скарбника. І ми зиму прожили розкошуючи.

З Пєсків ми перебралися до Миколи Мокрого. Квартиру ми вже мали не з однієї маленької кімнатки, а з двох великих з передпокоєм.

За зиму вільним часом я простудював усього Ромберга³⁵ та Серве, що міг добути.

Великий театр одвідував я раз у раз, по двічі й по тричі на тиждень, і хоч з галереї, а бачив і чув усе, що було найкращого тої зими в столиці.

Минула нарешті й шалена масниця. Минув і перший тиждень великого посту.

О незабутня афіша!

Треба вам сказати, що я часто робив великий гак, щоб пройти повз який-небудь театр, властиво для того, щоб прочитати афішу.

В неділю був я на соборному проклятті в Казанському соборі. Вийшов із церкви, переходжу Невський проспект. І здалеку бачу, щось біліє за дротяною ґраткою коло під'їзду будинку н. Енгельгардта³⁶. Я піддав ходу. Підходжу до під'їзду, або, краще сказати, до дротяного ящика, і мені здалося, що я бачу самого Серве й В'єтана³⁷. А то були тільки букви. Довго я читав ті заповітні букви, поки добрався до справжнього їх змісту. А зміст був такий, що Серве дає концерт сьогодні ж. Початок о сьомій годині вечора. Я зараз же купив квиток. І цілий день ходив по Невському проспекту, заходячи іноді до Александринського й Михайлівського театру, щоб прочитати афішу.

О шостій годині вечора я вже був у залі. Зала вже була наполовину освітлена, і я ввійшов у неї перший. Швейцар, впускаючи мене в залу, спершу пильно оглянув мене з ніг до голови, тому, певно, що я зовсім не був схожий на чоловіка, для якого депозитка в п'ять карбованців нічого не важить. Ну, та бог з ним, хай собі думає, що хоче.

Публіка почала збиратися, і о пів на сьому зала вже була повна. Мене проймав дроз. Та коли хтось коло мене сказав: «Уже сьома година»,— я затремтів, а серце моє пройнялося холодом. Неначе в одну мить одлинула од нього тепла кров і замість крові потекла холодна вода.

Кінчилася увертюра, якої я не слухав. Оркестр одпочив. Підготувався. І за якусь хвилю виходить Серве і за ним В'єтан.

Боже мій! я не чув та й не почую ніколи нічого прекраснішого!

Ліст перед Серве — фанфарон*, простий механік, ремісник перед художником, більше нічого.

Я невиразно пам'ятаю, як я вийшов із зали. І як прийшов додому. Пам'ятаю тільки, що товариші одібрали в мене віолончель і сховали.

З того вечора я вже не беру віолончелі в руки й звуків її чути не можу. Для мене це те саме, що ножем по серці.

Протягом посту я тільки читав афіші. І тільки раз був у Великому театрі, коли давали ораторію** Гайдна³⁸ «Сотворіння світу». Це справжнє сотворіння світу. Тільки для Великого театру занадто гучно: важко слухати. Тут потрібний принаймні Михайлівський манеж***.

Ще давали концерт у Патріотичному інституті, в якому між багатьма знаменитостями брав участь і граф Вельгорський³⁹.

Чого б я не віддав, щоб послухати його! Та ба! світ сей не для всіх однаково створений!

Якраз у велику суботу покликали нас усіх чотирьох у поліцію і об'явили нам, що дідич викликає нас до себе в село і що ми маємо в ту середу виступити в похід з севастопольською партією.

До середини ми були зовсім готові. І рано-вранці в середу вийшли із інструментами за плечима за юрбою колодників із брами Литовського замку⁴⁰ й журно, мовчки потяглися до московської застави.

Не описую вам мандрівки нашої, бо була вона нестерпно одноманітна й осоружно паскудна.

На третій місяць наших мандрів з юрбою злочинців ми прибули нарешті у Прилуки.

Дивне й моторошне почуття охопило мене, коли я побачив рідний край.

* Фанфарон — хвалько.

** Ораторія — тут духовна композиція з хорами та аріями, що призначається для концертного виконання.

*** Манеж — закриті приміщення для навчання вершників і тренування коней. Михайлівський манеж у Петербурзі.

Я довго не зважувався послати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті через велику силу переміг фальшивий сором та страх і послав по нього тюремного служителя. За півгодини прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки.

Цілу ніч ми очей не заплющували, розповідаючи один одному все про себе, мов рідні брати після довгої розлуки. Між іншими новинами він розповів мені, що проциндрений і зруйнований масток нашого покійного п.* купив з торгу п. Арновський і що він хотів був узяти Лізу й Наталю до себе на виховання, та Антон Адамович оддав тільки Лізу, а Наталю в себе залишив, і що м-ле Адольфіна покинула їх разом з Лізою.

Другого дня я виїхав з Прилук й ночував на фермі. На фермі все як було й раніше, тільки Лізи й м-ле Адольфіни немає. А господарі її, здається, і помолоділи, й поправилися.

Сонце вже сідало за обрій, коли я підходив до ферми. Мужики, яких я зустрічав коло села, вітаючи мене з добрим вечором, поглядали на мене й, знявши шапки, хрестилися. Мене це неабияк дивувало. «Що б це означало, що вони хрестяться?» — питав я сам себе. Коли я входив у село, діти, побачивши мене, покидали забавки і, спинившись коло хати, мовчки поглядали на мене, а котрі старші, ті хрестилися. Я хотів був підійти до них, щоб довідатися про причину благоговіння перед моєю особою, та діти розбіглися.

Я пішов далі і вже на греблі зустрів бабусю, яка, перекрестившись, спинила мене й спитала:

— Куди це ви гробик несете? У Дігтярях священик умер, поховать нікому буде, бо нового попа ще не прислано.

Аж тоді я догадався, що вони мою скриньку для скрипки приймали за дитячу домовинку.

Підійшовши до самих воріт саду, я спинився в роздумі, чи заходити мені до них, чи пройти мимо. І тільки наважився був на останнє, як почувся мені в саду дитячий голос. То був голос Наталі. Я одчинив браму, та ввійти в сад все ще ніби боявся. Тільки Наталя, побачивши мене, закричала:

— Мамо! мамо! Старець прийшов! (Мар'яну Якимівну вона називала мамою).

— Де ти бачиш старця? — спитала її Мар'яна Якимівна, виходячи з-за дерева.

— Він за ворітьми. — І вони підійшли до мене на кілька ступнів. Наталя кинулася до мене, кричачи:

— Мамо! мамо! Це не старець, це наш Тарас Федорович!

Мене й справді не дивно було прийняти за старця: обірваний, закурений, з ціпком у руці і з скринькою за плечима. Мар'яна Якимівна підійшла до мене, подивилася на мене, взяла мене за руку, сказавши: «Увійдіть», — і заплакала. В мене ноги підломилися, і я впав на землю й заридав, як дитина. Наталя побігла по Антона Адамовича, і за кілька хвилин ми вже всі троє йшли до будинку і всі троє плакали. Наталя теж плакала, звичайно, несвідомо. Втім, їй уже дванадцятий рік.

І що це за дитина, якби ви подивилися! Це така врода, така дитяча краса, якої мені не доводилося бачити навіть на картинах.

Підходячи до будинку, Антон Адамович майже вирвав мене з рук Мар'яни Якимівни й повів у свою хату.

— Підождіть мене тут, — сказав він мені, садовлячи мене на стілець у своїй хаті. — Я зараз же, — додав він уже за дверима.

В хаті його все було, як і раніше, навіть запах, повітря було колишнє, і мені здавалося, що я тільки вчора ввійшов з цієї кімнати.

Через хвилину увійшов хлопець з умивальником та білизною, а за ним і сам Антон Адамович, несучи в руках своє сіреньке пальто та інші речі туалету.

— А чоботи знайдете тут, у цій кімнаті, — сказав він, показуючи на бокові двері. — А як усе кінчите, приходьте чай пити. Ми вас ждемо! — додав він, виходячи з хати.

Цілковито змінившись, я пішов до будинку. На ганку зустріла мене Наталя і, схопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! Подивіться, я його й не впізнала! — І з цими словами ввела мене в кімнату. І, садовлячи мене на стілець коло столу, додала: — Сідайте ось тут, якраз проти мене й напроти мами. Ми будемо на вас дивитися. Ми ж вас давно не бачили!

Я оглянувся кругом і сів. Якусь хвилину мовчали. Мар'яна Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала й промовила:

— Тепер нас тільки троє. А пам'ятаєте, було п'ятеро.

І, наливаючи чай, розповіла відому вже мені історію, додавши, що м-ле Адольфіні дуже й дуже не хотілося розлучатися з ними й що вони насилу вмовили її перейти до п. Арновського, що вона там буде конче потрібна Лізі, бо Ліза така жвава. «Що Наталя проти Лізи? Це просто ягол у мене, а не дитина», — додала вона, цілуючи Наталю.

Мар'яна Якимівна почала була розпитувати мене про

* В автографі прізвище не написано.

мої пригоди, та Антон Адамович перебив її, кажучи, що на це буде завтрашній день, а що сьогодні треба спитатися в гостя, чи не хоче він їсти й спати.

По вечері пішов я в хату, де вже мені була приготована постеля.

«Боже мій! — подумав я. — За що ці добрі люди так любили мене? Чи зустрічали батько й мати свого сина після довгої розлуки з такою любов'ю, як вони мене зустріли? Добрі, благородні люди!»

Другого дня вранці Антон Адамович з'їздив у Дігтярі й виклопотав мені дозвіл в управителя зостатися на фермі з огляду на недугу.

Весь місяць серпень я прожив серед цих добрих людей — чисто як син у батька й матері. І зовсім забув про моє сумне перебування в Петербурзі й про моє гірке мандрування, незважаючи на те, що я щодня повторював свої розповіді.

Навряд чи праведники в раю так розкошують, як я тепер розкошую.

Наталя від мене зовсім не одходить, просить мене, щоб я вчив її грати на фортепіано, хоч вона сама не гірше грає. Просить мене вчити її по-французькому розмовляти, а сама мене поправляє. А коли я вечорами розповідаю про мої пригоди на етапах, вона плаче дужче за саму Мар'яну Якимівну. Вона мене просто чарує своєю прихильністю до мене.

Вчетверте беруся за цей лист, та не знаю, чи вдасться мені хоч тепер кінчити. Просто вільної хвилини не маю. Уявіть собі, ми сидимо іноді цілісіньку ніч у затишній хатині Мар'яни Якимівни — вона за фортепіано, а я із скрипкою.

Віолончель я думаю зовсім покинути. Бо хіба ж стане мені духу грати на ній, чувши Серве?

Моє раювання наближається до кінця: цими днями я покидаю ферму і являюся до мого нового володаря. Надалі не передчуваю для себе нічого доброго. А втім, все в божих руках.

Листа цього я так довго писав, що нарешті звик до нього, і мені стало сумно, коли я його скінчив. Я думкою ніколи не розлучався з вами, але в цей час я просто жив з вами і відкривав вам усі мої думки й почуття, і тепер, як подумаю про майбутнє моє життя, — а в ньому я передбачаю багато для себе сумного, і сумне це нікому буде переказувати, — то мені вже тепер тяжко.

Напишіть мені хоч троє слів, напишіть тільки, що ви одержали мого листа, і я буду щасливий.

Прощайте, незабутній мій друже, не забувайте відданого вам і безталанного музику N.

*Ферма,
18... року,
серпня... дня».*

Прочитавши листа, я думав був хоч трохи заснути з дороги, та де там. Передо мною стояв, мов живий, мій бідолашний музикант з своєю віолончеллю та, дивлячись на мене, журно усміхався, і так журно, що я хотів був засвітити й прочитати знову його сумне посланіє, аж дивлюся — в вікнах уже біліє. Я накинув на себе шинелю і вийшов на ганок. Не минуло й п'яти хвилин, як підходить до мене Іван Максимович і після взаємних вітань скаржить мене, що йому теж цілу ніч не спалося і що він давно вже ходить і поглядає, чи не вийду я.

— Мені, не знаю чому, здавалося, — сказав він, — що й вам теж не спиться. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, але знав, що він невеселий, правда ж?

— Правда! — одповів я. — Навіть дуже невеселий.

— І він, звичайно, не дав вам заснути?

— Атож.

— Я так і думав. Та це все нічого, а ось ви послухайте, що потім з ним було!.. А втім, я вам краще прочитаю. Я, знаєте, на старість туди ж пустився — в літературу. Та що, думаю, не святі ж горшки ліплять. Предмет і сам собі цікавий, а якщо його опрацювати, так це вийде просто роман. От я й узявся... А сестричка, мабуть, давно вже нас із самоваром дожидає. Йї, бідолашній, теж чогось не спалося цієї ночі. А втім, це з нею часто трапляється. Ходімо лишень, це буде краще за літературу!

І справді, старенька дожидала нас із чаєм, тільки не в хаті, а в садку, в літньому братиковому кабінеті. У садку росло кілька хирявих фруктових дерев, і тут же стояла дощана хижка, приткнута до сусіднього паркана. Оце й був літній кабінет Івана Максимовича.

Однаке, незважаючи на убожество цього садка, в ньому було так затишно, так спокійно, що я мимоволі позавидував бідолашному Іванові Максимовичу.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цвіла, Іван Максимович повів мене в свій кабінет. Посадив на дощаний голій канапі і, виймаючи з шухляди папери, сказав:

— Тепер ми в тиші самотини візьмемося за літературу. Ось ці папери, — сказав він, одкладаючи набік кілька дрібно списаних аркушів. — Ці папери належать вам. Пам'ятає-

те, ви мене колись просили збирати для вас усе, що торкається історії, філософії та поезії нашого народу. Тут усього є потроху. Історичні відомості, що торкаються властиво міста Прилук, подав мені покійний отець Ілія Бодянский. А інше я записував де попало. А ось це вже чиста література, — казав він, розбираючи інші папери. — Я описую все, що трапалося з нашим музикою, з дня його виїзду в Петербург, із слів його ж самого, тільки прикрашую іноді стиль на манір Марлінського (божественний письменник!). Навіть і назву даю своєму оповіданню на зразок незабутнього Марлінського, себто «Музика, або ж Дві сирітки». Пам'ятаєте Лізу й Наталку? Вони в мене теж грають неабияку роль.

— То з чого ж ми почнемо? Він вам, мабуть, у листі своєму описав усе, хоч коротенько, аж до дня повернення свого на батьківщину?

— Справді все, — сказав я, — окрім мандрівки своєї назад із столиці.

— Себто простування по етапах. Я так і думав, бо й мені нелегко обійшлося повипитувати в нього деякі подробиці цієї, так би мовити, мальовничої мандрівки.

І Іван Максимович усміхнувся на свій дотеп.

— То я почну вам саме з мандрівки.

— «Уже вечірній сонця промінь позолотив величне та широке ложе річки Луги, — почав читати Іван Максимович, — і коли ми перейшли нескінченно довгий і з різними завілонами побудований на палях міст через річку Лугу, що її ледве видно було з-за очеретів, то світозарний Феб* уже сховався за обрієм в обіймах Фетіди**. Але тому що в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, то ми ще завидна ввійшли в місто Лугу. Нас, звичайно, одпровадили в тюрму...» Але тут, знаєте, картина не авантажна, — казав Іван Максимович, — і тому я її не описую. По-моєму, чисто мистецькі твори не повинні торкатися картин брудних, хоч це тепер, на жаль, увійшло в моду. Але я все-таки волю додержуватись класичного стилю. Та й де вже нам, старим, переробляти себе.

Отож вони (я вам розповідатиму про самі події, а що торкається поезії, то те вже прочитаю), отож вони другого дня випросили в етапного командира дозволу, бо мали днювати, і до того ж день був святковий... випросили дозволу

* Феб, або Аполлон — бог сонця в грецькій міфології.

** Фетіда — богиня моря в античній міфології.

(звичайно, пообіцявши йому частину заробітку) пройтися вулицями із інструментами й дати кілька концертів.

Задум їхній (незважаючи на те, що місто Луга, можна сказати, нарочито невеличке) увінчався повним успіхом, так що хоч і велику частину прибутку оддали вони командирові етапу, їм вистачило прохарчуватися аж до самого Порхова. Поблизу Порхова я описую (з його ж розповіді) довге, вузьке узгір'я на зразок циклопічного валу, по якому тягнеться поштовий шлях майже до Порхова; потім самий Порхов і величну Шелонь, на лівому березі якої височіть старовинні руїни замку.

На їхнє щастя, в Порхов вони прийшли якраз на зелені свята. Другого ж таки дня пішли по вулицях з музикою, як і в Лузі це робили. Та тільки Порхов — не Луга: тут їх закидали гривениками. Один прикажчик якоїсь миловарні Жукова (відомого фабриканта тютюну) разом викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже на кожному етапі до самих Великих Лук наймали конячню з возом для своїх інструментів. А од Великих Лук у них уже своя була конячка, правда, поганенька, а все-таки своя.

Тому що вони наближалися до краю завжди голодного, себто до Білорусії, то, крім інструментів, од міста до міста конячка везла за ними ще й чималий запас печеного хліба.

Зворушливі картини доводилося йому бачити в своїй убогій країні. Знаєте, голод, злидні, розпуста й мерзненні супутники розпуста. Все це я описую в повчальному тоні.

Так, приміром, коли вони переходили мало не Усвяті, то, замість того щоб подати арештантами милостиню, юрба хлопчаків з товстими коліньми кинулась до арештантів і почала просити хліба. А як побачили, що їм давали хліб наші артисти, за хлопчачками кинулися й дорослі, й старі. Голод не знає сорому.

Пройшовши край ремства й плачу, вони вступили на решті в благословенні межі нашої милої України і нарешті в наші скромні Прилуки. Того ж таки вечора пили ми чай з нашим милим, дорогим музикою й по-дружньому розмовляли в цій самій альтанці.

Тепер ось що я вам скажу. Ви мені вибачте: я чоловік, знаєте, зв'язаний службою.

— Зробіть ласку, порядкуйте, як вам завгодно, — сказав я йому.

— Я ось що зроблю, — казав він. — Я піду ненадовго у школу, а ви читайте мій рукопис. Тут ви знайдете кілька власноручних листів Тараса Федоровича, в яких він малює

здебільшого стан душі своєї та інші домашні обставини. І це знаєте що? Я забіжу на станцію і скажу, щоб принесли й ваші речі сюди, і ми з вами так і прокочусь до неділі, а в неділю разом на ферму. Вепе? * — додав він, стискаючи мою руку.

— Benissimo! — одповів я, і ми розпрощалися.

Рукопис, правду кажучи, лякав мене, зате листи, що містилися в ньому, мене надзвичайно цікавили, а тому я й увзявся за нього.

Листи були вклеєні в рукопис, а тому мені не важко було їх знайти.

І перший з них такого змісту:

«Я обіцяв вам, мій незабутній Іване Максимовичу, сповідати вас інколи як про себе самого, так і про те, що мене оточує. І ось уже скоро настане третій рік, як я плазую коло ніг мого нового володаря, і тільки тепер згадав обіцянку, яку вам дав. Моє горе таке, що само себе живить і не любить розради. Простіть мені, добрий Іване Максимовичу, за такий вислів. Та що робити? Це правда! Тепер мені краще, і настільки краще, що можу розмовляти з вами.

Чого це ви до нас ніколи не завітаєте? Ото б набалакались. Приїжджайте лишень та й дружину вашу привозьте. У нас 23 квітня свято. Ви ж колись так любили розваги, — завдяки цій любові я й познайомився з антикварієм, пам'ятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Напишіть мені, якщо дістанете про нього якусь звістку.

Вчора я вернувся з ферми. Я там гостював три дні. А отім, я там ніколи менше трьох днів не гостюю. Оце моє одно-єдине щастя. І справді, велике щастя! Од сотворіння світу, я думаю, ні одному страдникові не пощастило так загоювати свої сердечні рани, як я їх загоюю серед цих благодородних людей.

А Наталя, уявіть собі, так мене полюбила, що, коли я виїжджаю, вона, бідолашна, ридма ридає. І що це за дівчинка! Що це за чудове створіння! І в ці літа (їй пішов чотирнадцятий рік) скільки глибокого почуття й недитячого розуму. Вона полюбила музику, і так полюбила, що цілі дні проводить за фортепіано. І, уявіть собі, вона й досі не знає, що вона сирота. Правда, при Мар'яні Якимівні важко їй про це довідатись, бо вона для неї більше, ніж рідна мати. Затє й Наталя сповна її винагороджує своєю

* Вепе (лат.) — добре, benissimo — неправильний найвищий ступінь від bene — дуже добре.

дитячою, безоглядною любов'ю. А Антон Адамович просто не знає, де й посадити свою Наталю. Уявіть собі, він для неї цілий день не виходить з своєї лабораторії, щоб увечері потішити Наталю якоюсь хитрою іграшкою. Я вам розповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви недавно з дружиною вашою гостювали в них. Як жаль, що я не знав, а то б неодмінно одпросився.

Дивна, одначе, психологічна загадка. Наприклад, Ліза, як дві краплі води, схожа на Наталю, і я її щодня бачу, а не можу нею так любоватися, як люблюся Наталею. Вона, мені здається, занадто жвава, більше схожа на хлопчика, ні до кого не горнеться, вчиться неохоче і музики не любить.

Що б це мало означати? Дитинство їхнє було цілком однакове, а тепер така відмінність.

М-не Адольфіну п. Арновський, як вам відомо, звільнив того ж року. І знаєте за віщо? Мерзотний ласолуб! Він не міг спокусити її й вигнав з дому, назвавши при всіх розпутною дівкою.

Бог її знає, де вона тепер. Добре, непорочне створіння! Ви знаєте, що, дякуючи їй, я знаю французьку мову. І тепер тільки довідався про її справжню ціну. Наша бібліотека складається майже вся з французьких книжок, хоч, правду сказати, більше з романів. Та все-таки краще, аніж нічого.

Еге, m-не Адольфіна була конче потрібна для Лізи. Відна дитина! Чого вона навчиться, що засвоїть собі доброго од своєї виховательки, неписьменної, старої, підлої дівки? Це вельмишановна сестричка п. Арновського. Вона відокремила її від товариства пансіонерок і перевела до себе. І все це, я думаю, з наказу братика. Гидкі люди! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Арновський пише, щоб його цього року не ждали з-за границі. Він ще торік поїхав брати ванни проти якоїсь за давньої недуги.

А знаєте що? Приїжджайте лишень 26 серпня на ферму. Ви знаєте, в цей день Наталя іменинниця. Запевняю вас, буде весело. Приїжджайте, я хоч подивлюся на вас.

До цього дня я скомпонував кілька квартетів, себто я з товаришами по мандрах. Тільки цур, не проговоріться, якщо раніше за нас приїдете. Я хочу зробити це як сюрприз.

Антон Адамович готує для неї ж ілюмінацію та щит з її вензелем. Щит буде поставлено між кущами, а за щитом розміститься наш квартет. Правда ж, добре придумано!

Ще я приготував Наталі сюрприз. Не знаю тільки, чи сподобається їй. За ноти не боюся: ноти я пишу як друкую.

А фронтиспіс* мене турбує. Я, бачите, переписав як умів на веленовому папері «Серенаду»** Шуберта і прикрасив заголовну сторінку власним витвором. Скопіював, правда, з якогось нікчемного романсу. Ну, та це байдуже.

Приїжджайте 26 серпня. Бога ради, приїжджайте! Тільки неодмінно разом з дружиною».

Тільки що кінчив я першого листа, як увійшов до мене, задихавшись, Іван Максимович.

— Ху, ну й утомився! Майже біг усю дорогу. Боюсь, чи не збудилися ви? Е, та ви читаєте. Прочитаете. Що ж, як воно, га? По-старечому, правда? Стиль! Стиль головце, а все інше само собою прийде. Чи не так?

— Стиль у вас чудовий!

— Трохи застарів. Що ж робити, ми й самі постарили. Чи не так?

Я на знак згоди кивнув головою, а він, глянувши на рукопис, сказав:

— Ага, так ви на листі зупинилися? Читайте далі, читайте.

— Я вже кінчив листа.

— Кінчили? — І, трохи помовчавши, він промовив: — Еге ж, у кінці він запрошує мене на Наталині іменини. З моєю незабутньою... — і він замовк і одвернувся. — Музика... ілюмінація... Наталя! — отямлюючись, казав він повагом. — Еге ж, чудово, урочисто-чудово було. Ні, ми краще прочитаємо: це свято в мене урочистим стилем описане.

— Братіку! Будьте ласкаві обідати! — почувся голос сестрички.

— Та й справді, краще ходім пообідаємо, а потім уже прийдемо й прочитаємо.

І ми пішли обідати.

Не знаю, чи то такий був апетит, чи просто щира гостинність так подіяла, чи, може, борщ із сушеними карасями (його так геніально варять мої землячки), — не знаю, що саме було причиною, знаю тільки, що я добряче пообідав і ще краще заснув по обіді.

Речі мої були принесені з поштової станції, і я оселився до неділі в альтанці гостинного Івана Максимовича. І, по-

* Фронтиспіс — гравюра перед титульною сторінкою в книзі.

** Серенада — вечірня любовна пісня, виконувана під аккомпанемент струнного інструмента.

ки його не було, я перечитував простосерді листи мого непорочного музиканта.

Другий лист, якого я тут подаю, був написаний через два з чимось роки після першого.

«Ласкавий добродію Іване Максимовичу!

В останньому листі своєму ви повторюєте своє колишнє прохання, щоб я записував з уст нашого народу, як ви пишете, все, що торкається його філософії, поезії та історії. Дякую вам, що ви мені про це нагадуєте. Це означає, що ваше горе наполовину зменшилося, що ви нарешті згадали й нашого антикварія, і мене, вашого щирого друга. Антикварія нашого і я пам'ятаю добре, тільки бог його знає, де він тепер перебуває. А я для нього чи однаково для вас записав цими днями чудову пісню.

Іду я ото якось найбільшою вулицею в селі і, правду кажучи, іду до корчми, щоб посидіти з добрими людьми на призьбі, — чи не почую чогось повчального. Тільки йду та й бачу: самою серединою вулиці йде п'яна баба і, як видно, не вбога. Іде й на все горло співає, поглядаючи на хати, що повисувалися на вулицю:

Упилася я,
Не за ваші я: —
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася!

Хіба ж це не філософія? Хіба ж це не поезія?

Мені хотілося зробити варіації на цю тему. Та ба! Музика не в силі передати цей великий сарказм.

Ви тепер, як видно з вашого листа, трохи заспокоїлися після вашої непоправної втрати. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та й приїжджайте в неділю на ферму. А я приїду туди з віолончеллю й гратиму для вас цілий день — і все ваші й мої улюблені українські пісні.

Я вам, здається, ще не писав про віолончель? Чудовий, прегарний інструмент! І я не знаю, де він міг його добути за таку мізерну ціну?

Торік наш п. Арновський, одужавши, вернувся з-за границі і, між багатьма дивовижними іграшками, привіз і віолончель. Боже мій, що це за іграшка! Тільки сама душа людська може так плакати і так радіти, як співає й плаче цей чудовий інструмент. Майстер, що створив його, був не хто інший, як сам Прометей*. Я спати лягаю й кладу його коло себе. Це моя коханка, моє життя, моє я. І коли б я був

* Прометей — у грецькій міфології титан, що викрав з неба вогонь і навчав людей користуватися ним.

двічі рабом, то за цей інструмент продав би себе втретє. О, я тепер зовсім забув Серве.

А якби ви бачили, що діється з Наталею, коли я заграю на цьому божественному інструменті! Вона ціпенів — та й годі.

А Мар'яна Якимівна запевняє мене, що я на скрипці граю краще, ніж на віолончелі. Та це вона тільки так говорить. Вона сама не може байдужно слухати віолончель.

Розносився ж я, одначе, із своєю віолончеллю, мов дурень з писаною торбою. А про головне мало не забув.

Передчуття мої справдилися. Ледве оклигавши, п. Арновський вже увивається коло Лізи власною персоною. Очевидно, старання любої сестрички не мало успіху.

А Ліза й знати нічого не хоче. Бігає по залі, б'є вазони, ламає стільці. Зовсім дитина. А цій дитині, завважте, сімнадцять літ. Мене одне тільки втішає: якщо я не помилюся, то коли й пощастить п. Арновському, щастя це обійдеться йому не так-то дешево.

Мені приваймні не доводилося ще зустрічати в Лізиних літах так сильно розвинуту природу. Це цілком довершена жінка!

Сестричка п. Арновського аж не тямиться перед її вітками.

Що, якби дати цій дівчині хоч яку-небудь освіту? Це була б справжнісінька Семіраміда* або Клеопатра**.

Місяців два тому сидять вони якось усі троє мовчки за обідом і тільки поглядають одне на одного спідлоба. Страви подавали тільки про людське око, ніхто до них і не приторкнувся. А я знічев'я, стоячи за Лізиним стільцем, почав придивлятися до обличчя п. Арновського. Руїна, справжня руїна. Він не старий ще, але випередив навіть спорохнявілих дідів. Одвислі губи, що ледве стуляються, напіврозплющені безбарвні очі, жовто-зелений колір обличчя й до того ж сірий, ріденький чуб та глухота роблять з нього щось огидне, щось схоже на поліпа.

Обід кінчився. Ліза, виходячи з-за столу, заплакала і, звертаючись до п. Арновського, сказала:

— Звеліть запрягти коні, або я пішки піду до Антона Адамовича.

«Буде біда», — подумав я. І не помилюся. Через кілька днів челядь заговорила нишком про шлюб пана з Лисавею Павлівною. А ще за кілька днів появилися й подробиці, як то й буває перед усяким весіллям.

* Семіраміда — легендарна ассирійська цариця.

** Клеопатра — цариця Єгипту (I ст. до н. е.), що уславилася красою.

З Прилук тим часом приїхав стряпчий п. Арновського І. П. Ярмола. Пробув у нас два дні і виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж що-небудь та важить!

Не минуло й місяця після тієї події, як сестричка п. Арновського заметушилася, забігала, всю челядь поставила на ноги і звеліла своїм благородним вихованкам приготувати найкращу п'єсу на весілля.

«На весілля, — подумав я. — Отже, між Лізою й п. Арновським ця річ можлива. Дивно!» Другого ж дня я з'їздив на ферму, розповів про все, що бачив і чув. Антон Адамович сказав: «Добре». А Мар'яна Якимівна тільки головою похитала.

Весілля відбулося тихо. Ждали гостей багато, та зібралися тільки найближчі сусіди. Театру теж не було. Хотіли були дати концерт, але теж до завтраго одклали.

Завтра теж минуло без особливих подій, а післязавтра управитель дістав наказ од п. Арновського приготувати поводи, людей та коней до мандрівки в Київ.

Уся ця подія здається вам неймовірною, фантастичною, як і мені самому вона здалася. Та згадайте, що Ліза росла під безпосереднім доглядом старої розпутної дівки. Згадайте те, і неприродний Лізин шлюб стає цілком натуральним. Сумно тільки дивитися на це миле створіння, так не людському морально спотворене. Не видно в ній і тіні тієї янгольської чарівливості, що так властива її вікові. Одначе вихователька помилилася в своїх розрахунках. Вона мала на меті зіпсувати Лізу так, щоб вона була здатна піти заміж за її осоружного братика. В цьому вона досягла успіху. Але головне — їй набрид братик своєю самовладністю, і їй треба було розтрощити цю владу. Вона й розтрощила. Себто зробила Лізу цілковитою, незалежною дідичкою всього маєтку, що належав раніше п. Арновському. Того й приїжджав стряпчий з Прилук. Річ у тому, що коли Ліза стала дідичкою, то замість половинної влади в маєтку запропонувала своїй наставниці місце ключниці в себе в домі.

Поквитавшись так із своєю любобою наставницею, вона вручила своєму управителеві повну владу над домом і всім маєтком. Вона взяла свого підтоптаного чоловіка та й поїхала в Київ, буцімто лікуватися тамтешніми мінеральними водами.

Дома все зоставалося, як і раніше. Господиня обіцяла зиму пробути в маєтку. Отже, аж до зими мені нічого було в домі робити. І я, користуючись з цієї доброї нагоди, од-

просився в управителя місяців на два в Дігтярі, себто на ферму.

І ось уже третій день я в хатині Мар'яни Якимівни граю на моїй любій віолончелі моцартівські сонати.

Як мені тепло, як гарно серед цих любих моїх друзів. Наталя з кожним днем стає все краща й миліша. І яка розумненька, яка скромна, просто втіха! Вона, знаєте, хоче зо мною додержувати етикету, поводитися, як то личить дорослій панночці, але нічого в неї не виходить: пишається, пишається та раптом схопить з мене бриля, втече й сховається в кущах. Я її шукаю, а вона перебігає од куща до куща, поки не втомиться. А потім піде скаржитися Мар'яні Якимівні, що я їй спокою не даю, що вона на мій соло-м'яний бриль без сміху дивитися не може. Миле! прекрасне створіння! Дивлячись на неї, я іноді себе почуваю вищим за людину. Такою безмежно щасливою істотою, якою людина ніколи бути не може.

З якогось часу я помічаю, що вона починає задумуватися. І мало не плаче, коли я граю її улюблену «Серенаду» Шуберта.

Мар'яна Якимівна радить Антонові Адамовичу поїхати з Наталею на зиму в Київ. Та Антон Адамович вперто мовчить і тільки головою стріпує. Раз сказала Мар'яна Якимівна:

— Ну, коли не в Київ, то хоч у Качанівку до Лізи.

Та він на неї так подивився, що з того часу про Лізу й не згадували.

Я цілком розумію й виправдую думку Мар'яни Якимівни. Та ніяк не можу байдужно уявляти собі Наталю серед чужих їй людей. Мені стає страшно за неї. Вона така жвава, вразлива, і їй уже сімнадцять літ. Її дожидають великі небезпеки попереду.

Ще ось що мене неабияк здивувало. Коли я розповів з подробицями про Лізине весілля, Наталя байдуже дослухала мою розповідь і промовила:

— Нещасна вона! — й залилася сльозами.

Невже вона в ці літа так глибоко встигла заглянути й зрозуміти, в чому справжнє наше щастя?

Я завтра поїду в Качанівку по партитуру Мендельсона «Сон у купальську ніч»⁴¹. Наталя ще не чула її. Я покладаю для неї цю чудову симфонію для фортепіано і баса.

Приїжджайте коли-небудь у свято — і ви послухаєте. А тим часом напишіть про себе хоч двоє слів через нашого

посланця, напишіть хоч тільки те, щоб ви одержали моє посланіє.

Прихильний до вас Музика».

На піваркуші, що zostався чистий, рукою Івана Максимовича була дописана така начебто примітка:

«29 червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на ферму й гостював два дні з великою приємністю. Віолончель з фортепіано — це така божественна гармонія, що вічно б слухав її і не наслухався б, а надто коли вони вдвох виконують цю чарівну серенаду. Я, однак, думаю, і не без підстави, що, окрім гармонії звуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почуттів. Мені навіть про це сама Мар'яна Якимівна трохи натякнула, коли вони грали серенаду. Вона звернулася до мене, очима показуючи на музик, і шепнула:

— Правда ж, парочка? Як ви гадаєте?

Я, звичайно, на знак згоди кивнув головою.

Іншим разом, як ми гуляли по саду, а вони вдвох ішли поперед нас і про щось тихо розмовляли, Антон Адамович, дивлячись на них, промовив ніби сам до себе:

— Що б там не сталося, а я йому добуду волю.

«Благородне почуття! — подумав я. — Це означає стати вище забобонів часу. Давно пора б усім так думати й почувати. Та ба! гордощі пойняли нас. А які б вони були щасливі! Я щоденно б їздив на ферму, щоб полюбуватися їхнім щастям. Я тут не бачу нічого неможливого. Все залежить од Антона Адамовича. А сумніватися в щирості почуттів цієї благородної людини — означало б не вірити в бога. Пождемо! побачимо!»

Слідом за цим листом у повісті «власного виробу» Івана Максимовича ідуть такі самі міркування, себто філантропічні, тільки вже стилем високим, опрацьованим, таким стилем, що я ледве прочитав півсторінки. Справдешній Марлінський! Земля йому пером.

Перегорнувши кілька сторінок пишномовного рукопису, я натрапив ще на один лист музики, писаний через рік.

Лист починався так:

«Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, що ледве можу вам писати, а писати конче треба, бо щастя задумити мене, якщо я не висловлюсь. Та з чого ж вам почати?

Дайте отямитись. Та почну з того, що минулої осені вернувся з Києва п. Арновський, зовсім недужий і без дружини. Лисавета Павлівна покинула його в Києві на опікування сестрички, а сама поїхала з якимсь гусаром на маневри в Вознесенськ та й не верталася. Вже з-за границі, здається з Відня, написала до управителя листа, щоб він усю двірську челядь і музик розпустив на оброк, хто захоче, а решту повернув би на хліборобів. Благородним вихованкам щоб видав по тисячі карбованців і теж одпустив. А двірських дівчат щоб повіддавав заміж з приданим по сто карбованців, хоч би й за солдатів. П. Арновському й сестрі його щоб видавав по сто карбованців на місяць та й більше нічого.

Жалко й разом з тим огидно було дивитися на цього скаліченого ласолоба, коли він дивився, як збиралися в дорогу його вихованки, і не міг цього спинити. Йому не хотілося розлучатися з своїми жертвами, і він плакав од безсилля. Він пішов був до них у флігель попрощатися з ними, та вони замкнули перед ним двері. Достойна дяка розбещувачеві.

Лисавета Павлівна, може, й несвідомо, та цілком справедливо й гідно покарала того, хто розбестив її. В душі я їй вдячний. За одну бідолашну Тарасевич його слід було б зробити каторжником. Якщо совість його прокинеться коли-небудь, то вона замордує його краще за всякого ката.

Тільки мені не віриться, щоб була совість у розбещеному серці.

Оркестр наш майже весь був одпущений на оброк і подався в Київ. Обрали були мене на капельмейстра, та я рішуче одмовився й випросив собі в управителя посаду лісничого в Дігтярях. Ця посада якраз припала мені до душі: блукаю собі цілий день по лісі, наче діло роблю, а надвечір іду на ферму. Віолончель зосталася зо мною. Слухачі мої — найщиріші слухачі, і я просто раюю. Якби до всього цього ще й колишня жвавність і безтурботність Наталі, я був би зовсім щасливий. А то вона, бідолашна, така зажурена ходить, що я плачу, на неї дивлячись.

Мар'яна Якимівна теж неначе перемінилася. Теж чогось інколи задумується й нудиться. Один тільки Антон Адамович, як і раніше, мовчить і добродушно усміхається. Що ж до мене, так вони всі, як і раніше, ласкаві, тільки ніби щось приховують.

Мене це мучить, і я іноді цілими днями ходжу по лісі та плачу, сам не знаю чого.

Кілька днів тому Антон Адамович їздив до нашого управителя й вернувся надзвичайно веселий, такий веселий,

що примусив мене з Наталею грати «Горлицю», а сам мало не пішов танцювати.

А тим часом нікому й слова не каже, чого він так радіє.

Через тиждень після цієї радості Антон Адамович, не сказавши нікому й слова, поїхав знову до управителя, а надвечір того ж дня прислав записку, щоб його не ждали вечеряти, бо він з управителем поїхав у Полтаву.

Ми, звичайно, ахнули й хвилини з п'ять не могли промовити й слова, тільки дивилися одне на одного. Нарешті, перша заговорила Мар'яна Якимівна.

— Що ж це він зробив зо мною? Ось уже тридцять літ, слава богу, ми з ним не розлучалися й на один день, а це взяв та й поїхав, і хоч би слово сказав. Ось до чого я дожила, горопашна!

І, хвилину помовчавши, вона тихо заплакала. Наталя теж, і, взявшись за руки, пішли вони в покої.

Я, мов укопаний, зостався на місці й довго б ще простояв, якби Наталя не покликкала мене в кімнати.

Після довгих міркувань і гадок, чому й навіщо так, можна сказати, крадькома поїхав Антон Адамович у Полтаву, я взявся зараз же з'їздити в Качанівку і про все добре розвідати на місці. А щоб їм не страшно було самим без мужчини, я пішов до млина й запросив на ферму старого мірошника як сторожа й бесідника. (Наталя надзвичайно любила слухати його старовинні казки й примовки).

Удосвіта я вернувся на ферму з Качанівки, ні про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючись з того, що нема управителя, перепилися і на питання моє одповідали: «Поїхали в Полтаву», і більше нічого.

Наталя заснула. А Мар'яна Якимівна ждала мого повороту коло воріт саду і, заглядивши мене, підбігла до мене, питаючи: «Що?» Я, хоч і гірко мені було, сказав їй, що в Качанівці ніхто нічого не знає.

— Ідіть же в його хату та спочиньте з дороги, — сказала вона мені і, затуливши обличчя руками, поволі пішла до будинку.

«Бідолашна жінка! — подумав я, дивлячись їй услід. — Невже ти так близько здружилася з ним, що й одного дня не можеш прожити без нього? Щаслива, завидна твоя доля. І багато, багато жінок можуть тобі позаздрити. А тобі, щасливий, благородний старче, ще більше повинні заздрити чоловіки-горопахи».

Минув день, другий, нарешті, й третій, а про Антона Адамовича ні слуху ні духу. На фермі все так припишло й присмутилося, що я боявся й подумати про музику.

Мар'яна Якимівна всі дні ходила сюди й туди по одній доріжці і тільки мовчки зітхала. А за нею й Наталя.

Здавалося, що ми вже навіки розлучилися з нашим Антоном Адамовичем. Протягом дня Мар'яна Якимівна заходила в його хату, чого раніше ніколи не робила, обмітала хусткою порох з електричної машини та з інших речей, сідала на кушетку й плакала. Одне слово, вона скидалася на найніжнішу коханку.

За ті дні я тільки й чув од неї, і то вона говорила немов сама до себе:

— Ну чи чуване на світі отаке лихо? Поїхати такий світ і не сказати жінці й слова! Ой, я нещасна!

Дні минали повільно, а вечори ще повільніше. А 26 серпня швидко наближалось. Раніше я думав про сюрпризи на день народження Наталі. Та після цього випадку я так розгубився, що геть про все забув.

Я їздив ще раз у Качанівку і хотів був поїхати аж у Прилуки до повіреного Лисавети Павлівни, та в Качанівці мені сказали, що й він поїхав разом з ними.

Ось уже й 25 серпня, а на фермі наче й не було нічого: ані найменшого руху. Про майбутнє свято й гадки немає.

Я згадав про місячну троянду в Дігтярях в теплиці, яку я давно випросив у садівника на день народження Наталі, і, не сказавши нікому й слова, подався пішки в Дігтярі. Вертався я з квіткою на ферму вже ввечері, і уявіть мою радість: Антон Адамович сидів за столом між Мар'яною Якимівною й Наталею і, як звичайно, усміхаючись, пив чай.

— Ага, і ви прийшли!— сказав він, побачивши мене.— Сідайте лишень, я вам розкажу, що я бачив у Полтаві.

Я сів, і кілька хвилин усі мовчали.

— Ну розкажуй же, безпутний,— промовила Мар'яна Якимівна,— що ти там бачив у твоїй осоружній Полтаві?

— А що ж я там бачив? Болото — та й годі!

— А що ж ти там робив так довго?

— Теж нічого!

— То чого ж ти їздив туди, вітрогоне старий?

— Так. Прогулятися.

— Так, прогулятися! Чуєте, люди добрі? Так, прогулятися! Ах ти, сива, стара голово! І це тобі не сором так мучити мене на старості літ?

І Мар'яна Якимівна поцілувала його так ніжно, так простосердно, як найніжніша мати цілує свою покірливу дитину.

Вечір минув тихо й весело.

Другого дня всі попрокидалися рано, а Антон Адамович раніш за всіх. Розбудивши мене, він сказав:

— А що, ти приготував що-небудь для іменинниці?

— Приготував,— промовив я.

— Ну так уставай же, одягайся та підемо вітати,— вона вже бігає по саду.

Я швиденько вмився, одягся і, взявши свою троянду, пішов до будинку слідом за Антоном Адамовичем. Наталя, побачивши нас, побігла в кімнату.

Ми ввійшли слідом за нею. А вона вже сиділа, як ніде нічого, за чайним столом коло Мар'яни Якимівни й просила сухарика до чаю.

Я привітав її, підніс їй свій скромний подарунок. Антон Адамович привітав теж і, вийнявши з бокової кишені складений учетверо папір, подав Наталі, кажучи:

— Ось тобі гостинець із Полтави.

Сказавши це, він, усміхаючись, сів коло неї.

Наталя довго мовчки читала папір і, не дочитавши, випустила його з рук і, плачучи, кинулася обнімати й цілувати Антона Адамовича. А ми з Мар'яною Якимівною, дивуючись, поглядали одне на одного.

Нарешті я підняв папір, подивився на нього і... то була моя одпускна!

Все, що сказав би я вам про свої чуття в цю велику хвилину, все б це й трохи не було схоже на те, що я почував.

— Віолончель теж наша,— промовив усміхаючись Антон Адамович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його руки, обливаючись слізьми.

— Ну, Наталю, тепер твоя черга, кажи далі,— промовив Антон Адамович, звертаючись до Наталі.— Візьми цей папір та оддай нашому другові і скажи: ось, мовляв, тобі моє придане. А ми з Мар'яною скажемо: «Боже вас благослови!»

Всі четверо ми кинулися одне до одного і облилися слізьми.

І ось уже більше як тиждень моє щастя не дає мені спати. І знаєте, хто це все зробив? Наталя, моя люба, моя неоціненна Наталя! Вона віддала перевагу мені перед значними й багатими. Мені, музиці, кріпакові. І, признавшись у всьому своїм благородним добродійникам, просила їх робити з нею, що вважатимуть за краще. А добрий, мовчазний Антон Адамович, недовго думаючи й не кажучи нікому й слова, зробив по-своєму, за одним заходом. Він заплатив за мою волю з віолончеллю 2500 карбованців. Якби п. Арновський був моїм володарем, цього б ніколи не сталося. Спасибі тобі, Лисавето Павлівно. Тобі й уві сні не сниться,

що ти мимо своєї волі стала причиною мого теперішнього раювання.

Тепер Антон Адамович клопочеться, аби віддати мене до канцелярії предводителя дворянства. Це вже я й сам не знаю для чого. А якщо це станеться, тоді ми з вами будемо бачитись принаймні тричі на тиждень. А поки що приїжджайте в неділю на ферму та полюбуйтеся цілком щасливими людьми.

Прихильний до вас Музіка N.»

Коли я дочитав цього самим щастям написаного листа, мене огорнула якась хвороблива задума. Боже мій, невже це була заздрість? Ні, я не заздрив нікому на світі. Це було гірке, невимовно гірке почуття самотності. Я мало не заплакав од внутрішнього болю. В той час, як я збирався плакати, зайшов до мене Іван Максимович і спитав:

— Ну що, далеко вже прочитали мою немудру повість?

— Все прочитав,— одповів я.

— І опис весільного бенкету?

— Ні, не читав.

— Так прочитайте, неодмінно прочитайте. Бо я, можна сказати, найбільше розраховую на ефект од цього пишного опису.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісінькі. А про щастя нема що й казати. А якби ви бачили, яку онуку їм бог послав! Сущий янгол божий! Я знову задумався.

— А знаєте що, Іване Максимовичу?— спитав я його за хвилину.

— А що?

— Пустіть мене завтра самого на ферму, а самі приїжджайте в неділю.

— Нізащо. А коли вже вам так схотілося, то я й завтра можу з вами їхати. Та чого це вам так зненацька...

— Така вже в мене вдача: я страшенно люблю дивитись на щасливих людей. І, по-моєму, немає нічого кращого, милішого для ока, як образ щасливої людини.

— Це суцзя правда.

Другого дня ми були на фермі. І я бачив і був цілковито щасливий щастям цих простодушних, благородних людей! Бачив і засвідчую правду сеї невигаданої повісті. Амінь.

15 січня 1855

БЛИЗНЯТА

Усій просвіщенній людськості відомо, та й добре відомо, що понеділок — день критичний чи просто важкий день і що в понеділок ні один більш-менш освічений чоловік не розпочне нічого важливого: він краще пролежить цілий день; хоч би там, як кажуть, діло само просилося до рук, а він і пальцем не ворухне. Та й справді, коли гарненько поміркувати, якщо ми заради нікчемного срібняка почнемо глумитись з священних заповітів старовини, то що ж тоді з нас буде? Вийде якийсь там француз чи, боронь боже, куций німець, а про тип чи, так би мовити, про фізіномію національну і згадки не буде. А на мою думку, нація без своєї власної риси, що тільки їй належить і тільки її характеризує, схожа просто на кисіль, і то найменш смачний кисіль.

Та ба! Не так думають інші. От, приміром, люди нашого військового стану далеко відстали од сучасників на шляху освіти. Вони, наприклад, зовсім не вірять у понеділок і легковажно називають цей священний заповіт батьків та дідів наших бабським забобоном. Боже мій! боже, до чого ми дожили. А попросив би я оцей вусатий стан* заглянути, приміром, хоч би у «Письмовник» славнозвісного Курганова¹. Саме там сказано, що навіть стародавні халдейські маги та звідари, а за ними й послідовники науки Зороастрової² беззастережно вірили в критичність понеділка. Так от спробуй побалакай з безпардонною воячиною. Військовий, цілком військовий чоловік, він краще загне зайвий ріжечок або візьме в жида зайву пляшку саморобного рому, так званого клоповика, аніж захоче виписати якусь мудру книжку, от хоч би, наприклад, «Ключ до таємниць природи» Еккартсгаузена³ з прегарними малюнками славетного нашого Бюрова⁴. Та де там! І слухати не хочуть.

Я все це веду до того, терпеливий читальнику, що, зневаживши освячені багатьма й пребагатьма літами вірування предків наших, саме в понеділок рано-вранці з повітового

* Вусатий стан — військові. За часів Миколи I цивільним чиновникам вуса носити було заборонено.

міста Переяслава Полтавської губернії виступив у похід чи то гусарський, чи то уланський полк, не пам'ятаю уже до ладу; пам'ятаю тільки, що збір у сурму сурмили; тому і слід думати, що полк був кавалерійський, а коли б то був піхотний, то збір били б у барабан.

Коли входить і виходить із села або містечка полк,— це дві великі події, а особливо якщо полк, чого не приведи господи, простоїть на кватирах бодай кілька днів; тоді вихід його проводжають сльозами і дуже часто — найщирішими сльозами. Я це кажу тільки стосовно прекрасної статі. А про чоловіків та женихів не кажу й слова. Ані словечка не скажу й про вихід згаданого кавалерійського полку із згаданого міста Переяслава, хіба тільки те, що багато мирних міщанок проводжали полк, хоч погода не зовсім сприяла, бо йшов затяжний дощ чи, як назвав його покійний Гребінка⁵, східний, сиріч дрібний і тривалий. Та, незважаючи на той східний дощ, багато міщанок проводжали вусачів своїх до села N., інші — до містечка Борисполя, а решта, і то найбезкорисливіші, проводжали аж до меж київських, себто до перевозу на Дніпрі. А коли полк шасливо перевізся, то й вони, поплакавши трохи, теж перевезлися через Дніпро й розбрелися по великому місту Києву і приховали свої злочини і сором по глухих кублах усякої розпусти.

Отакі-то наслідки тривалого постою найкраще вихованого полку.

Того ж понеділка, пізно ввечері, якась молодиця верталася до міста Переяслава Київським шляхом і, не дійшовши до міста верстви з чотири, якраз проти Трибратніх могил, звернула з шляху і зникла в зеленому житі. Але удо світа вона вийшла з жита на шлях, несучи в руках щось загорнуте в сіру свитку. Пройшовши трохи битим шляхом, вона спинилася на повороті і, подумавши трохи, кивнула значуще головою, ніби зважувалася на щось велике, і пішла пшвидко вузькою, порослою споришем доріжкою, що вела на хутір старого сотника Сокири.

Другого дня рано-вранці, себто у вівторок, вийшла пані Парасковія Тарасівна Сокириха погодувати власноручно усяку дробину, як ото: цесарок, гусей, курей і т. ін., а голубів трактуватиме вже сам пан сотник Никифор Федорович Сокира. Уявіть же собі її жах, коли вона, виходячи з покоїв на ганок, побачила сіру свитку, що ворушилась, наче жива. З переляку їй здалося, що свитка нібито плаче, немов дитина. Довго вона дивилася на ту сіру свитку, слухала, як

вона плаче, і сама не знала, що робити. Нарешті зважилася запросити Никифора Федоровича.

Никифор Федорович вийшов, як то кажуть, неглиже, одначе в широких китайкових червоних штанах.

— Поглянь лиш, поглянь, мій голубе, що це у нас діється,— каже перелякана Парасковія Тарасівна.

— Що ж тут у нас діється? Я нічого не бачу,— каже Никифор Федорович.

— А свитка, хіба не бачиш?

— Бачу свитку.

— А хіба не бачиш, що вона ворушиться, як жива?

— Бачу. То й що, нехай собі ворушиться, бог з нею.

— Кам'яний чоловік. Хіба ж не треба подивитись, чого вона ворушиться, га?

— Ну, то подивися, якщо тобі хочеться.

— А тобі не хочеться?

— Ні.

— Ну, то подивися перше ти, а потім і я подивлюся.

— Добре.

І, сказавши це, підійшов він до свитки, розгорнув її обережно і — який жах! Він не міг вимовити й слова, промовисто показав пальцем на розгорнуту свитку і так стояв якусь хвилину, а опам'ятавшись від здивування, скрикнув: «Параско!» Стара кинула до нього та й сама, здивована, спинилася перед розгорнутою свиткою, скинувши вгору руки. Трохи постоявши в цій комітрагічній позі, вона вигукнула:

— Святий великомучениче Іване Воїне, що ти з нами робиш?

І, повернувшись до Никифора Федоровича, мовила:

— От бачиш, мені недарма снилося двоє маленьких телят. Я ж тобі казала, що неодмінно що-небудь та трапиться.

— Ну, дякуємо тобі, наш боже милосердий,— проказала вона, хрестячись та обережненько підіймаючи разом із свиткою двох червоненьких немовляток,— нагородив-таки ти нас, господи, на старості літ.

— Неси ж їх, Парасковіє, у нашу хату, а я тим часом пошлю в город за Притулихою, нехай вона їх по-своєму в травах викупає та, може, й ще треба їм щось зробити.

— Ой, та й справді! Подивися, у них, сердешних, і пупки зеленою соломною перев'язані.

— Ну так однеси ж їх! А я пошлю Кліма за Притулихою,— сказав не зовсім спокійно Никифор Федорович і пішов, щоб звеліти що слід.

Треба вам сказати, що ця старенька добра пара, проживши багато літ мирно й щасливо, не мала жодної дитини, як ото мовиться в казці про Бруслана Лазаревича⁶: «Замолоду на втіху, під старість на поміч, а по смерті на помин душі». Вони, бідолашні, довго й щиро молились богові і сподівалися, нарешті і сподіватись перестали. Вони вже думали, сердеги, хоч би чужу дитину викохати за свою, — та що ж маєш робити? Хоч і є вбогі сироти, так добрі люди розбирають, а їм не дають, бо вони, бачте, пани, а з панича, кажуть люди, добра не буде. Ще тієї весни їздив Никифор Федорович до містечка Березані, прочувши, що там після убогої вдови залишилося двоє сиріт, хлопчик і дівчинка. Так що ж? І тих узяв баришівський титар, удівець і бездітний, а багач темний. То й вернувся ні з чим додому Никифор Федорович. І раптом велику свою благодать послав господь на їх праведну і добродішну старість.

Радісно, неказанно радісно зустріли вони й провели вівторок. А в середу, вже надвечір, приїхав до них щирий їх друг Карло Йосипович Гарт, аптекар переяславський, і, своїм звичаєм поцілувавши Парасковію Тарасівну в руку і поздоровкавшись з Никифором Федоровичем, понюхав з черепашкової табакерки, яку був прислав йому на згадку друг його і товариш, теж аптекар в Акермані чи то в Дубосарах, Йосип Карлович Шварц. Понюхавши табаки й сідаючи на ослона перед ганком, він сказав майже по-російському:

— У нашому місті новина новину здоганяє. Сьогодні Андрія Івановича покликали оглянути жіноче тіло, випадково знайдене в Альті коло вашого хутора, а ви, певне, нічого цього й не знаєте?— Спитавши отак, він знову одкрив черепашкову табакерку і встромив у неї дві пучки. Господарі багатозначно переглянулися між собою і мовчали. А Карло Йосипович вів далі:

— Еге, коли я був ще студентом у Дорнаті, там теж тоді була на постой кавалерія, а як ввійшла з Дорната, так теж три або й чотири жіночі трупи принесли з поліції до нас в анатомічний театр. Поліції байдуже, вона не знає, що для нашої науки зручніше чоловіче тіло, а жіноче не таке зручне: жиру багато, до м'язів і не доберешся.

— От що!— перепинила його Парасковія Тарасівна.— У мене до вас прохання, Карле Йосиповичу: чи не будете ласкаві кумувати у нас? Нам бог діточок дарував.

— Як так?— аж скрикнув здивований Карло Йосипович.

— Та отак, просто, коло ганку знайшли ми вчора двоє янголів божих.

— Дивно!— вигукнув знову Карло Йосипович і засунув руку в кишеню по табакерку.

— А я попрошу ще й Кулину Охрімівну. Вона — теж німкеня, от ви й породичаетесь.

— Ні, вона зовсім не німкеня, вона тільки з Мітави. Та це нічого. Я дуже, дуже радий такій нагоді!

Карло Йосипович, потішений такими приємними проханнями, не міг, як звичайно, провести вечір з своїми щирими приятелями, незабаром попрощався й поїхав до міста, щоб сповістити Кулину Охрімівну про майбутню подію. Попрощавшись з Карлом Йосиповичем, старі якийсь час дивилися одне на одного й мовчали. Перша порушила мовчання Парасковія Тарасівна.

— Як ти думаєш, Никифоре, чи не відправити нам у ту суботу панахиду за утопленицю? Таж вона, мабуть, їхня справжня мати.

— І я так думаю, що справжня. Тільки треба було пождати до клечальної суботи, а то господь її знає, може, вона самогубця, то щоб і гріха ще не було.

— Добре, пождемо. Тепер уже недалеко зелена неділя. Еге... подивись, будь ласка, якого завтра святого. Як ми назовемо своїх дітей, адже вони обоє хлопчики.

Никифор Федорович дістав київський «Канонік»* і, озброївшись окулярами, почав гортати книжку, шукаючи місяця червня. Знайшовши місяць і число, він на радощах перехрестився і вигукнув:

— Парасковіє! Завтра святих соловецьких чудотворців Зосима і Саватія!

— А чи немає ще яких інших?

— Та нащо ж тобі ще інших? Адже це святі заступники й покровителі пасічництва.

Він ще раз перехрестився, згорнув книжку і поклав її під образи. Треба вам сказати, що Никифор Федорович був завзятий та ще й досвідчений пасічник. Тому Парасковія Тарасівна і не зважилася сказати, що імена були їй не зовсім до вподоби.

Незабаром після того старі мовчки повечеряли і, помолвившись богу, розійшлися спати — Никифор Федорович у комору, а Парасковія Тарасівна у свою світлицю, де, звісно, покладали і маленьких близнят.

Ось такою важливою для добрих старих подією був відзначений вихід кавалерійського полку з міста Переяслава.

* «Канонік» — тут церковна книга.

Щоб коротшою була ця історія, не слід було б описувати з усіма подробицями ні хутора, ніже його мирних жителів, тим паче, що історія ся дуже мало, так би мовити, мимохідь їх стосується. А справжні герої мої тільки вчора побачили світ божий. Так що ж, спитаю я вас, можна сказати цікавого про них сьогодні? Тому-то, поміркувавши гарненько, і вирішив я описати і хутір, і його мирних жителів заради того тільки, щоб терпеливий мій читальник або читальниця могли ясно бачити, чим і ким були оточені дитячі й хлоп'ячі літа моїх майбутніх героїв. Правду каже приказка: «Який з-під пелени, такий і до труни». А от ми й побачимо, в якій мірі ця приказка справедлива. Ще кажуть, що живі дитячі враження такі живущі, що вмирають тільки разом з нами, та що вихованням нічого не зробиш з парубка, коли його дитинство було оточене грубою декорацією й такими ж акторами, і що коли дитинство прожите на лоні божественної природи, на лоні люблячої прекрасної матері і християнина батька,— то такі чудові враження непереборною стіною стануть кругом людини і захистять її на шляху життя від усіх мерзот мінливого світу.

Подивимось, в якій мірі можна вірити в сю непорушну істину.

Щоб уникнути оригінальності, якою так люблять похизуватись молоді повістярі наших днів, що возлюбили всім серцем і всіма помислами потворні французькі повісті, навперебій наслідують їх і в простоті молодого, та вже надірваного серця вірять, що вони оригінальніші за самого півбога О. Дюма⁷. Блажен, хто вірує, а я, Хома невірний, зачну старими словеси повість мою тако.

Спершу опишу старанно місце, себто пейзаж; потім опишу дійових осіб, їх домашній побут, вдачу, звички, вади і чесноти, а потім уже в міру сил візьмуся до драми, себто до самої дії. Метода, чи манера ця, не нова, зате добра манера. А добре, як то кажуть, не старіє, виключаючи гарненьку кокетку, яка, ой леле, в'яне передчасно.

Почнемо ж так. На правому березі хоч і мізерної, але славетної річки Альти стоїть хутір старого сотника Сокири, верстви за чотири від міста Переяслава, одне слово, проти того самого місця, де скажений шанолюб, окаянный Святополк, зарізав рідного праведного брата свого Гліба, і на цьому ж місці, за переказом Кониського, відбулася кривава, або Тарасова ніч⁸ 1547 року. Отож проти цього святого місця й стоїть хутір сотника Сокири, сам по собі не дуже мальовничий, бо охайність його доведена до педантизму. Зате околиці окупалися чистим Рюїсдалівським⁹ пейзажем. Береги Альти застелені зеленим очеретом, таким високим,

що самої річки й не видно, хіба що тільки проти Сокириного хутора. Буйний зелений очерет розтинають на широкому просторі купки розлогих верб та старих осокорів. На лівому березі Альти виглядає із-за зелених верб невеличка біленька церква, споруджена коштом христілюбних жителів Переяслава над отим самим кам'яним стовпом, який позначав місце убієння безневинного Гліба. За огороєю церкви, аж до самого міста, стелеться рівнина, засіяна житом та пшеницею і рясно вкрита історичними могилами. І чим ближче до міста, тим могили вищі й частіші, так що міського валу здалеку зовсім не видно і здається, що все місто на могилах збудоване. А саме місто Переяслав, як і взагалі міста, здалеку ніби повите імлою, але над містом з імлі виступає біла восьмикутна башта, увінчана зеленою готичною банею з золотим верхом. Це соборний храм чудової, граціозної, напіввізантійської архітектури, що його спорудив славнозвісний анафема Іван Мазепа 1690 року. А друга башта, темна, дерев'яна, з плоским восьмикутним дахом, ледве вирізняється на сірньому фоні. Це Успенська церква, уславлена 1654 року тим, що тут склав присягу на вірність московському цареві Олексієві Михайловичу гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький з старшиною та депутатами усіх станів народу українського.

Далеко за містом синіють високі дніпровські гори.

Геральдичний дуб роду Сокир не сягає надзвичайно високо, і посадив його в темній дворянській діброві дід Никифора Федоровича Карпо Сокира, голштінець, що вернувся з Петербурга після смерті імператора Петра III¹⁰ не голий і голодний, як інші голштинці, а з чималою торбою голландських червінців, з чином гвардійського ротмістра і з правом потомственного дворянина. Вернувшись у свій рідний Переяслав, він, на велику собі радість, безборонно одружився з дочкою тодішнього полковника переяславського, цигана Іваненка, і взяв за дружиною в придане хутір з усіма угіддями та кількома сотнями десятин орної землі і лук по берегах річки Альти.

А за рік чи за два він покинув свою молоду дружину й однолітнього сина, записався портупей-майором* у себулдинці і пішов з полком за межі України. Незабаром почали себулдинців повертати на регулярне військо, чому неабияк опирався і майор Сокира, за що його та інших супротивників страчено було у чотирьох містах, на чотирьох майданах в один день. А право дворянства було зоставлене його

* Портупей-майор — старовинний військовий чин.

малолітньому синові. Так трагічно кінчив свою кар'єру па-садитель родословного дуба роду Сокир — Карпо Сокира, голштінець.

З малого Федора Сокири, що zostався єдиним спадко-ємцем прав і майна батькового і єдиним сином чадолюбної матері, вийшов путящий хлопець, незважаючи на піклуван-ня ніякої матінки. Він навчився неабияк читати і по-цер-ковному, і по-гражданському, писати й співати благозвуч-них церковних пісень, і всього цього навчив хлопця добро-порядний соборний дяк Степан Перепелиця, незважаючи на всі умовляння найнижньої матусі.

Хоч за того щасливого часу дворяни й не добачали по-треби в освіті або, краще сказати, їм не наказували просві-щатись, однак ж юний Федір несвідомо відчував благо освіти і невідступно просив матінку, щоб вона одвезла його в Київ та віддала вчитися до бурси.

По довгих і наполегливих проханнях сина матінка на-решті зважилася одвезти його до київської бурси. Пристро-ївши ж до бурси, віддала його під нагляд тодішньому ін-спекторові бурси, себто академії, отцеві Діонісієві Кушці, старцеві суворому і богобоязливому; а віддала вона його на те під нагляд, щоб дитя мале не навчилося часом злодій-ства та розбишацтва.

На бурсацькій лаві чи на подільському базарі подру-жився він з славетним згодом Іваном Левандою¹¹, Григо-рієм Гречкою і тоді вже філософом Григорієм Сковородою, а більш нічим не позначалося його бурсацьке життя. Вчив-ся він добре, а кінчив ось як. Одного разу славні запорож-ці, приїхавши на подвір'я своє в Київ проводжати това-риша свого Ярмолу Кичку в Межигірський монастир, спра-вили братові належне прощання з світом, себто закупили на Подолі горілку, розлили її в цебра і з цеховою музикою пішли урочисто в Межигір'я, частуючи кого не зустрінуть братською горілкою з михайлика. А брат, що з світом про-щався, знай собі танцює попереду музик... Спокусила така прекрасна картина уже не зовсім молодого Федора Сокиру, і, недовго думаючи, стрибнув він з високого муру Братсь-кого монастиря (брама на той випадок була замкнена) та й присєднався до запорозької братії. Після цієї події слід його об'явився на Великому Запорозькому Лузі¹², і, будучи запорозьким депутатом, він разом з Головатим з'являється перед Катериною Великою. Потім з'являється на нецеремон-ному обіді в генерала Текелія¹³. А після скасування Низо-вого Запорозького війська вертається щасливо у місто Пе-реяслав з чином капітана і правами потомственного дворя-нина.

Одправивши панахиду за свою матір, він зажив добрим селянином на своєму родовому хуторі і невдози одружився.

Саме в цей щасливий час поновив він своє шкільне зна-йомство з соборним протоієреєм Григорієм Гречкою, а че-рез нього і з славнозвісним уже витією Іваном Левандою, і уже з справжнім філософом Григорієм Сковородою. А тим часом син його первородний, Никифор, виростав. А батько, забалакавшись з містиком-філософом, усе думав, як би ото просвітити сина, та, не додумавшись, узяв та й умер. А мо-лодший син, як ото кажуть, пошився в дурні.

Та була на те воля доброго провидіння, щоб захистити прекрасного й безродного молодика від темряви нещастя, а може, й вивести з безодні розпусти. І воно послало йому благочестивого і премудрого просвітителя й заступника в особі отця Григорія Гречки, протоієрея переяславського.

Коли не можеш про ближнього свого сказати доброго, то не кажи й лихого. Євангельське правило, та ба! не зав-жди легко додержувати його в житті нашому, повному гріха й обмови. От і мені, як ревному поборникові святої прав-ди, треба сказати кілька слів про матір молодого Сокири, та ще й таких, що хоч би й не казати. Добра слава для нас свята, а для жінки тим паче; вона ж, на лихо, не мала доброї слави, а може, тому й прославилась на весь край переяславський, і викрав її з дому батьківського Федір Сокира, і тасмо повинчались вони за границею, себто за Дніпром, у Трахтемирові. Отож вони взяли шлюб, кохаючись, а такий шлюб, як відомо, рідко буває щасливий. То, може, кумасі-голубоньки і не зовсім клепали. Як би там не було, а тільки отець Григорій розміркував, що краще буде взяти дитину на свої руки. І, на мою думку, він вчинив розсуд-ливо й великодушню, бо я мало вірю у виховання дітей і найдоброчеснішими матерями, тим паче, якщо в них єдина дитина.

Малому Сокирі минав сьомий рік, тому отець Григорій одного похмурого ранку проказав хлопчикові молитву перед початком науки і розгорнув перед ним буквар. Та як же він здивується, коли хлопчик, не запинаячись, прочитав йому всю азбуку. «Добрий знак», — подумав отець Григорій і по-казав букви аз — ба і т. д. Побачивши незабаром, що хло-пець тямущий і добродішній, він почав його вчити, окрім слов'янської, ще трьох мов: єврейської, грецької й римсь-кої. Він, мабуть, гадав зробити з нього доктора принаймні любомудрія, сиріч філософії. Але хлопчина, не здогадуючись про великі плани свого великого вчителя, нішкю з собі вчив-

ся і на десятому році свого віку вільно читав Давида, Гомера й Горація*. А на одинадцятому поздоровив свого наставника з Новим роком всіма чотирма мовами, прочитавши йому вірші, написані в Київській духовній академії на честь митрополита київського Серапіона чотирма мовами. Наставник, на radoщах обнявши учня, промовив: «Зерно впало на добру землю». Одначе гадка зробити з Сокири філософа всіх наук не справдилася.

На п'ятнадцятому році свого віку почав він учитися в свого вчителя музики. Отець Григорій знав, що для кращого облагородження серця людського потрібна музика. І тому попросив листом друга свого філософа Сковороду показати своєму улюбленикові початкові основи музики. Філософ, не гаючись, прийшов у Переяслав з своїми нерозлучними приятелями, з флейтою та собакою, і з успіхом почав навчати хлопця «сладкозвучія». Та з таким успіхом, що через рік з гаком учитель з учнем уже виспівували різні канти і дуети. А на іменини отця Григорія, по вечері, на велику втіху гостям, проспівали вони, в супроводі гуслів, сатиричну пісню Сковороди, що починається так:

Всякому городу нрав і права,
Всяка іміє свій ум голова.

Молодий Сокира справді робив великі успіхи в пізнанні музики, якщо взяти на увагу істинно філософську недбалість навчителя. Містик-філософ вдягне, було, на себе сіру свитину, накріє голову солом'яним брилем, візьме флейту і гайда світ за очі. А вірний супутник його слідом. Піде, було, в Березань, за тридцять верстов од Переяслава, дорогою зайде на стародавню високу могилу, звану Виблою, і зайде тільки ради натхнення. Та, черпнувши з надр її децицію цього богам лише властивого дару, поспішає поділитися сею благодатію з приятелем своїм Якимом Лукашевичем у Березані. Проживши тиждень у приятеля, йде навідати другого, а там третього, а за місяць, дивися, він уже в Києві. Сидить з приятелем своїм Іваном Левандою на лавці коло брами й читає імпровізовану дисертацію про зв'язок душі людської з світилами небесними, а витія наш славетний, незалежно від приятелевої дисертації, готує на ближчу неділю казання. Проживши чимало в Києві, він опиниться в Стайках, а звідти в Трахтемирові, а ще за день і в

* Читав Давида, Гомера й Горація — тобто знав мови старовірської, класичну грецьку і латинську. Давидові приписується складання так званого «Псалтиря», Гомерові — епічних поем «Іліада» і «Одіссея». Горацій (65—8 рр. до н. е.) — римський поет, відомий своїми одами.

Переяславі. Повчивши музики, знову рушає відвідувати приятелів своїх, тільки вже через Яготин до Полтави й далі.

Гречка мав уже намір писати до Бортнянського¹⁴ (також свого товариша по бурсі), бо бачив у молодому Сокирі справжній геній музики і голос архангельський, але доля розсудила все зовсім інакше.

Швидко наближався багатий на події 1812 рік, а молодому Сокирі минув дев'ятнадцятий рік з дня народження.

Нарешті обродився своїми потворними чадами страшний дванадцятий рік. Як жертва всеспалення, спалахнула свята Вілокаменна, і від краю до краю по всьому царству пролунав поклик, щоб виходили і старі й малі — заливати ворожою кров'ю велику пожежу московську.

Докотився цей тривожний поклик і до меж нашої мирної України. Заворушилась вона, моя рідна мати: заворушилось охочекомонне й охочепіше ополчення* малоросійське. Не витримав мій молодик, розбив псалтир і гусла. Втік і в місті Пирятині записався до полку під проводом пирятинського полковника Миколи Свічки.

Довідавшись про все це, Гречка просив листом друга свого Миколу Свічку не покидати його годованця на кривавому полі війни. І друг це виконав, як дбайливий батько. Визначивши молодикові перший уряд, полковник Свічка з полком своїм виступив з славного міста Пирятинна на супротивного галла** і на двадцять язик.

Коли полк переходив через місто Переяслав, то отець Григорій на чолі духовенства зустрів войнство у стін града, поблагословив його хрестом і окропив свяченою водою. А коли підійшов до чада душі своєї, то звів горі повні сліди очі і проказав: «Господи, заступи тебе і борони тебе».

Коли криваві події прийшли до бажаного кінця і зубатого французького звіра*** замкнули в аглицьку конуру, то й наше славне вояцтво розійшлося по хуторах та селах і, поскладавши обладунок бранний, взялося за плуги та рала.

У половині п'ятнадцятого року вернувся Сокира в рідний свій Переяслав сотником і, на превелику скорботу свою, не застав серед живих свого добродійника отця Григорія. Він знайшов тільки в міській ратуші духовницю покойного на своє ім'я, якою незабутній добродійник одказав йому

* Охочекомонне й охочепіше ополчення — ополчення, що складається з добровольців — кавалеристів і піхотинців.

** На супротивного галла — проти французького війська, яке вів Наполеон на Росію.

*** Мова йде про Наполеона I.

частину своєї бібліотеки, що складалася з дорогих видань стародавніх класиків, єврейську біблію, французьку енциклопедію і рукописний примірник літопису Кониського, на першому аркуші якого було написано власною рукою пресвященного тако: «Юному моему другові і собратові Григорію Гречці, докторові богословія та інших наук, на пам'ять посліає смиренний Г. Кониський». Окрім бібліотеки, одказав він йому ще дорогу скрипку і свої улюблені гусли, на яких були намальовані дві пастушки, що танцюють з ціцками, і пастух, що під линою біля струмка грає на флейті.

Насамперед він одправив панахиду за праведну душу свого добродійника і, перенісши на спустілий свій хутір коштовну спадщину (мати його теж умерла), почав давати лад своїй дідівчині. Зробивши на швидку руку те, що міг, він запросив духовенство і насамперед собором освятив оновлену оселю, а потім собором-таки відправив і панахиду за уюкій душ батька, матері і всіх близьких рідичів та за найближчого, найщирішого свого друга і добродійника отця Григорія. Після відправи, за звичаєм предків своїх, він нагодував різного чину людей близько тисячі душ, не рахуючи всього міського духовенства і шляхетного класу.

Коли він зостався на своєму хуторі сам, нудно йому стало. Довго, кілька місяців нудив він світом і не знав, що з собою робити. Аж якось увечері згадав він слова святого письма: «Не добро бути чоловіку едицу».

Другого дня вранці, засідлавши коня, поїхав він у Сулимівку. Там у нього, коли він ще не ходив на війну, росла на прикметі маленька дівчинка в небагатого панка. Відкинувши звичаї батьків, він сам, без допомоги сватів, переговорив з батьком, з матір'ю та zarazом і з самою нареченою, та, не кажучи лихого слова, після різдва Христового і повінчались.

Після такого раптового весілля не можна було сподіватись родинного щастя, одначе ж вийшла благодать, та ще й яка благодать. По-перше, молода Сокирина дружина — красуня, та ще й яка красуня! Дай боже комусь іншому хоч уві сні бачити таку красуню. А по-друге, найчистішого, непорочного серця і вдачі тихої й покірливої. Одне слово, і над нею, і в душі її було боже благословення. Одно тільки й можна було сказати про неї, та й не те щоб лихе, а трошки смішне. Йї, сердешній, довелось торішнім літом погостювати місяць у своїх багатих рідичок у містечку Оглаві. А рідички ці тільки що вернулись із Києва або, краще сказати, з якогось київського пансіону і надзвичайно були освічені. Отут вона, сердешна, й похитнулася. Од них вона довідалася, що письма їх вчать не тільки заради мо-

литовника, а й ще для дечого. І що найбільша розкіш для добре вихованої панночки — це носити ліф якнайвищий і причаровувати кавалерів. А яких чудових пісень¹⁵ вона од них перейняла: і як «стонет голубок», і як «дуб той при долине, как рекрут на часах», і як «пастушка купается в прозрачных струях», і як «закричала ах! побачивши нескромного пастуха», і навіть «О Фалилей! О Фалилей!» — і ту вивчила. Та як ото було не навчитись у таких освічених панночок! Вони ж, чарівниці, ще й на гітарі грали. Це впало в око молодому мужеві. Та він розміркував, що буде найкраще не звертати на її пісні уваги: поспіває, поспіває та й перестане, коли не буде кому слухати її модних пісень. А іноді навіть і позбиткується трохи. Особливо коли день минав тихо, без пісень.

— Чого це ти, Параско, — скаже, було, — сьогодні цілий день мовчиш? Хоч би заспівала якоїсь чужоземної пісеньки.

— Якої там вигадав ще чужоземної?

— Ну хоч би й тієї, як «пастушка полоскалася в струях».

— Не хочу. Сам, коли хочеш, співай.

— Добре, і я заспіваю.

І він поволі відкривав гусли і, тихо награвуючи на них, співав своїм чарівним темпором з глибини душі:

Не ходи, Грицю, на ті вечорниці...

І коли кінчав пісню, то дружина падала в його обійми і обливалася гіркими сльозами, і він тоді говорив їй, цілуєчи:

— Оце справжня модна пісня.

Так він потроху й зовсім одвернув її від сучасної освіти.

А про багатих освічених рідичок та про їх модні пісні з того часу і згадки не було.

Ласками та насмішками він довів її до того, що вона сама почала глузувати з осиних талій переяславських панночок і, добре поміркувавши, одяглася в своє національне вбрання, на велику втіху своєму чоловікові.

І боже мій! Яка ж вона гарна була в рідному своєму вбранні! Така гарна, така гарна, що коли б я був банкіром, принаймні таким, як Ротшільд, то я інакше й не одягав би свою баронесу.

Та ба! не всім нам судилося зазнати в житті нашому такої великої радості, якою тішився Сокира. І він знав справжню ціну тій благодаті божій.

Любуючись своєю красунею Параскою, він не забував і

про фізичні свої потреби, або, краще сказати, вони самі про себе нагадували. Оглянувши перше свою дідівщину, він після довгого міркування вирішив, що орну землю треба віддати споловини сулимівським козакам. При хуторі селян не було. Та він і радий був, що їх не було. (Він дивився на цей клас населення, як справжній філантроп). Побережжя Альти залишив він за собою для домашньої скотини і косив буйні луки толокою. А в липовому гаю і на леваді, пойд самим хутором, він вирішив відновити батьківську пасіку. І це стало його улюбленою мрією. Та й справді, хіба з усіх промислів наших що може бути невинніше за пасіку? Він, не гаючись, написав у Стародуб, щоб на веспу прислали йому пасічника. Тоді ще не було Прокоповича¹⁶, тепер славного знавця бджільництва, а тому доводилось здаватися до пасічників-самоуків.

Заснована ним у липовому гаю пасіка за допомогою елеського старовіра рік у рік множилась і за п'ять щасливих літ збільшилась до п'яти тисяч колод. Бог благословив його почин, і тепер він був паном на всю губу. Пасікою своєю він одхилив від себе будь-які корисливі і необхідні стосунки з людьми, а разом з тим і все підле й низьке.

Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що зумів одхилити від себе все недостойне чоловіка і вдовольняється тільки благами, надбаними власною працею.

Такий щасливець був Никифор Сокира.

Перебуваючи колись у німецьких землях, він пильно придивлявся до німецького сільського побуту і тепер пристосував його до свого хутора. Та ж пімецька чистота і лад у всьому. Правда, нашого брата художника хутір Сокири не вражав своїм виглядом, зате нехудожника вражав порядком.

З усіх слов'янок землячки мої чорпобриві цілком справедливо мають славу чепурних господинь. Але в мадам Сокири ця стаття була доведена до найвищого ступеня. Їй ото і вві сні ввижається, що в неї в хаті підлога не вимита чи в кухні долівка не помазана. То щоб ця негідь не баламутила її безневинного сну, вона загадувала Марині що божий день підлогу вимити та ще й вишарувати. І досить, здається. Аж ні, ще й київським піском посипати, таким піском, якого ви і не в усякого губернатора в канцелярії знайдете. Вона сама його привозила щороку з Києва, коли їздила туди на 16 серпня.

Карло Йосипович говорив завжди і кожному, що коли він бачив рай на землі, то це саме в домі Парасковії Тарасівни, а більш ніде.

На пасіці панувала та ж чистота і лад, що і в домі. І

як до речі були тут Віргілієві «Георгіки»*, які любив читати Никифор Федорович, лежачи під солом'яною повіткою. Жодна душа в цілому Переяславі не знала, що старий пасічник (його так прозвали за його лагідну вдачу і повільну ходу), що старий пасічник читав в оригіналі Віргілія, Гомера та Давида. Зразкова, дивна скромність! Я сам, бувши його добрим приятелем, часто гостював у нього по кілька днів і, крім літопису Кониського, не бачив у домі навіть бердичівського календаря. Бачив тільки дубову шафу в кімнаті і більш нічого. А літопис Кониського, в розкішній оправі, завжди лежав на столі, і завжди я заставав його розгорненим. Никифор Федорович не раз перечитував його, але до самого кінця ні разу. Все, все: мерзоти всі, звірства польські, шведську війну, Біронового брата¹⁷, який у стародубських матерів однімав немовлят і давав їм годувати грудьми щенят для своєї царні,— і це читав, але як дійде до голштинського полковника Крижанівського, плюне і згорне книжку та й ще раз плюне.

Раз якось я приїжджаю до нього з книжкою «Українського вестника»¹⁸, в якому надрукував Гулак-Артемівський¹⁹ дві оди Горація (геніальна пародія!), і, прочитавши оди «До Пархома», ми від щирого серця сміялися з Парасковією Тарасівною. А він одчинив дубову шафу, дістав відтіля книжку в палітурці з собачої шкіри і, розгортаючи її, промовив: «Ану, подивимось, чи сходиться воно з оригіналом». І тільки тоді я побачив перед собою латиніста, еллініста і гебраїста** й повнісіньку шафу книжок, що вмістилися в собі письменство всього стародавнього світу.

А він, прочитавши вголос оригінал, згорнув книжку, поставив її на своє місце і, ходячи повільно по кімнаті, читав сам собі:

Пархоме, в щасті не брикай...

— Прекрасно! І достоту як в оригіналі!— промовив він уголос.

Я й до того глибоко поважав Никифора Федоровича за його в усьому високоблагородну вдачу, а тепер, благоговіючи, зовсім малів перед його чисто лицарською скромністю.

— Що ж це ми всі наче води в рот понабирали?— промовила Парасковія Тарасівна.— Хоч би повечеряти завидна.

* Віргілієві «Георгіки»— поема про сільське господарство римського поета Вергілія (70—49 рр. до н. е.), автора «Енеїди».

** Еллініст і гебраїст— знавець мов грецької та староврейської.

— А що ж, як вечеряти, то й вечеряти, я й на те готов.

Вечерю подали на ганку, і, коли вже довечерювали, виїшов з-за темного Переяслава чудовий повний місяць. Ми всі троє замовкли та тільки переглянулись. Картина була така гарна, що лиш в німім благоговінні можна було споглядати її.

Никифор Федорович запросив мене почувати на пасіку, на що я, звичайно, радо згодився.

Не було другої такої ночі в моєму житті та, мабуть, і не буде. Довго розмовляли ми з ним про всякі речі і випадково торкнулись моєї слабкої струни — народних наших пісень. Жоден професор письменства в світі не прочитував своєї лекції про значення, вплив і вартість народних пісень так, як він. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова і мотиви наших чудових хвилюючих пісень.

— Авжеж,— казав він,— після цієї зворушливо простої краси наших пісень чого варті украї потворні сучасні нам романси? Крім неморальності, в цих витворах нічого існує немає.— І надзвичайно делікатно торкнувся пісень свого покійного вчителя музики Сквороди. Він сказав:— Це був Діоген наших днів *, і коли б не komponував він своїх вінегретних пісень, то було б краще. А то ж, бачте, знайшлися і наслідувачі. От хоч би й князь Шаховський ²⁰ або Котляревський у своїй оді на честь князя Куракіна — відламок Сквороди. Тільки й різниці, що вчитель мій, як справжній філософ, пі до кого не підлещувався.

«Енеїда» Котляревського тоді ще не була надрукована.

Я, як збирач народних пісень, багато записав од нього варіантів і самих пісень, яких я до того ніде не чув.

До всіх його прекрасних якостей належить його найпрекрасніша якість: він був у високій мірі релігійний. Найбільше любив він читати Новий завіт. Він усім серцем своїм і всіма помислами своїми усвідомлював і глибоко почував священні істини євангельські. Щонеділі і щосвята він з дружиною їздив до служби божої в соборний храм Благівщення. Разом з чудовою, гармонійною архітектурою храму на нього впливав і спів семінаристів. Та коли поставили в тому храмі новий іконостас, гармонія архітектури зникла, і він почав їздити до служби божої в Успенську церкву, в ту саму, де 1654 року січня [8] дав присягу Зіновій-Богдан Хмельницький з усякого чину народом на вірність московському цареві Олексію Мпхайловичу. Та коли відновлювали історичний пам'ятник цей і з шести бань знищили п'ять,

* Діоген (404—323 рр. до н. е.)— старогрецький філософ, який нехтував вигодами життя. Жив у бочці.

економії ради, то він почав їздити до Покрови. Церкву в ім'я покрови, незграбної і безхарактерної архітектури, спорудив, на спомин про здобуття Азова ²¹ Петром Першим, полковник переяславський Миревич, друг і спільник Івана Мазепи, якому було оголошено прокляття. У цій церкві зберігається прекрасна історична картина, пензля, можна думати, Матвєєва ²², коли не чужоземця якогось. Картина поділена на дві частини: вгорі — покрова пресвятої богородиці, а внизу — Петро Перший з імператрицею Катериною І, а довкола них усі славнозвісні сподвижники його. Серед них і гетьман Мазепа, і титар храму при всіх своїх регаліях.

Прослухавши літургію, Никифор Федорович підходив до образу покрови і довго любувався ним і розказував своїй допитливій Параскові, що то були за люди, під покровою божої матері змальовані.

Іноді він розповідав такі подробиці про Даниловича і Батурина ²³, який він зруйнував, що Парасковія Тарасівна простосердо питала: «За що ж вона його покриває?»

Хоч яка повна чаша щастя, а завжди буде місце для краплини отрути.

Для повного щастя Сокирі чого б не вистачало? А йому не вистачало пайвищого блаженства в житті — дітей.

Літ шість уже минуло, як на хуторі старого сотника Сокири, незважаючи на присутнього отця протоієрея й іншого чина духовного, Никифор Федорович вийняв свою скрипку (бо гусли не підходили до пісні) та й заграє, приспівуючи:

Ой хто до кого, а я до Параски.

На це Парасковія Тарасівна плюнула й виїшла з покою. А Карло Йосипович та Кулипа Охрімівна, не мовлячи й слова і теж не зважаючи на чин духовний, взяли за руки та й пішли витанцювувати:

O mein lieber Augustin *.

І того ж вечора друга пара — кум з кумою, їдучи до міста від Сокири, співали стиха на два голоси:

Одна гора високая,
А другая низька...

А отця протоієрея і братію тієї ночі поклали спати в новій коморі, бо ніч була буряна, то щоб чого, боронь боже, не

* О мій любий Августіне (нім.).

трапилось. Карло Йосипович і Кулина Охрімівна, патанцювавши досхочу і сказавши господарям «gute Nacht» *, сіли у свою бідку й поїхали до міста, розмовляючи собі тихенько та все по-німецькому.

То був великий і радісний день для бездітного Никифора Федоровича й Парасковії Тарасівни. Вони того дня охрестили і всиновили двох підкинутих близнят і так бучно справили хрестини, що повитуха довго після того говорила, що «родилася, охрестилася і вмру, а не побачу таких добрих хрестин, як були у старого сотника».

Минуло шість літ після такої великої події в домі Сокири, і от якось надвечір сиділи вони, себто господарі, на ганку з вірним другом своїм Карлом Йосиповичем. Перед ними на темно-зеленому лужку, що при самій Альті, гралося двоє дітей у червоних сорочечках, наче два червоні метелики мигали на темній зелені. З ганку всі троє любувалися ними, і здавалося, що в усіх трьох не тільки очі, а й думки були спрямовані на дітей. Якийсь час усі дивились мовчки. Перша порушила мовчання Парасковія Тарасівна.

— Розсудить ви нас, голубчику Карле Йосиповичу, що нам робити. Я кажу, що діти ще малі, а Никифор Федорович каже: «Нехай і малі, а вчити треба». Де ж тут, скажіть-таки Христа ради, правда? Ну ще б якийсь годочок підждав, а то ж думає після покрови й починати.

— Так, так, починати, давно час починати, — сказав Карло Йосипович. — Я давно думаю про це.

— Свята Варваро-великомученице! Та чи боїтесь ви бога, Карле Йосиповичу!

— Боюся, дуже боюся, Парасковіє Тарасівно! І скажу вам, що коли мені було тільки п'ять літ, то я вже читав напам'ять дещо з Шіллера. Покійний Коцебу²⁴ сказав якось, коли я прочитав йому напам'ять його вірші, що з мене вийде великий поет. А насправді вийшов маленький фармацевт. Ось воно як, Парасковіє Тарасівно. І великі люди часом помиляються.

— Та це дарма, нехай собі помиляються, але ж поміркуюте самі: після покрови!

— Авжеж! Чим швидше, тим краще.

«Ну й знайшла я, в кого захисту просити», — подумала Парасковія Тарасівна, але не сказала. А Карло Йосипович, нюхаючи табаки, примовляв:

— Авжеж, що треба вчити. Ваша приказка говорить, що «за вченого двох невчених дають, та й то не беруть».

— Так от що. Ми вас, Карле Йосиповичу, слухаємо,

як самого бога. Пождіть же, мої голубчики, хоч до пилипівки. Там дасть бог піст — час такий тихий, — їм, моїм рибонькам, все-таки легше буде.

— До пилипівки... Як ви думаете, Карле Йосиповичу, можна пождати? — спитав Никифор Федорович.

— Не можна. «Життя коротке, а наука вічна»²⁵, — каже великий Гете.

«Господи, що я наробила? — подумала Парасковія Тарасівна. — І нащо я йому говорила про дітей? Тепер уже, я знаю, добра не буде».

— Ну, це вже собі як хочете, — проказала вона вголос, — а я вам до пилипівки не дам дітей мучити.

— Хот кілок на голові теши, а вона своєї, — промовив Никифор Федорович. — От скажи, де ти такої вдачі набралася?

— Та од вас і набралася. Ви на моє не хочете нічого зробити, то я й на ваше не пристаю.

В цей час діти прибігли до ганку, і Карло Йосипович, приолубивши їх, спитав:

— Ну що ти, Зося, хочеш письма вчитися?

Зося жваво відповів:

— Хочу.

— А ти, Ватю, теж хочеш учитися письма?

— Теж хочу, — відповів запинаючись Ватя.

— От бачите, Парасковіє Тарасівно, — сказав Карло Йосипович, — а ви сніняєте їх поривання!

— Та бог з ними, Карле Йосиповичу! Я вже не сніняю. Тільки треба вирішити, — говорила вона, цілуючи та обіймаючи дітей, — як це все зробити до ладу.

— Це правда, — мовив Никифор Федорович. — От що, Карле Йосиповичу. Ви живете в місті і по своїй професії зустрічаєтеся з усякого класу людьми. Може, зустрінетесь вам часом семінарист, хоч і не дуже вчений, та щоб і не спритний, то поєднайте його до наших дітей.

— З великою радістю шукатиму такого чоловіка. В мене є один знайомий семінарист, дуже охочий до хімічних спроб. Ну, такий сюди не підходить. А я в нього розпитаюся.

— Зробіть ласку, Карле Йосиповичу. От ми їх і посади-мо за тму-мну, моїх голубчиків, — казав Никифор Федорович, голублячи дітей.

Про цих дітей, як про майбутніх героїв моєї повісті, я мусив би якнай докладніше викласти, але я не знаю, що можна особливого сказати про шестилітніх дітей. Діти — як і всі діти: гарненькі, повненькі, рум'яні, пеначе недоспіла черешня, та й більш нічого. Хіба тільки те, що схожі один

* На добраніч (нім.).

на одного, як дві ягоди черешневі, що ледве зарум'янилися. А більш нічого.

Побажавши господарям на добраніч, Карло Йосипович сів на свою бідку й поїхав до міста. А Никифор Федорович, поблагословивши на сон грядущий дітей, пішов на свою пасіку. Парасковія ж Тарасівна, поклавши дітей спати і проказавши молитви на сон грядущий, засвітила каганця і собі лягла спочивати.

Своїм звичаєм Парасковія Тарасівна на 16 серпня поїхала до Києва, а вернувшись з Києва, між усякими іграшками та святими речами, як ото: шапочкою Івана-многостраждального, персями Варвари-великомучениці і силою-силенною різних завбільшки кипарисових образків, вправно оздоблених фольгою, і між іншими рідкісними речами — показала дітям іграшки, яких ніколи досі не привозила їм. Та й на вигляд вони не схожі були на іграшки, а такі собі дві дощечки, оправлені шкірою. Та й дивувалися вони, коли розгорнули дощечки і побачили там зелені дебелі аркуші паперу, поцятковані червоним та чорним чорнилом. Радість і подив їх були безмежні. Невинні створіння! Не знаєте ви, яке лихо заховалося в цих різнокольорових карлючках! Це джерело ваших сліз, найбільший ворог вашої дитячої солодкої волі. Одне слово, це буквар.

Дожидаючи 1 жовтня, Парасковія Тарасівна сама помалу почала їх вчити розуміти таємничі знаки і за кожну вивчену букву платила їм солодким київським бубличком. І, на її превелике диво, діти за кілька днів читали напам'ять усю азбуку. Правда, і наволочка з бубличками майже спорожнилася, що й примусило Парасковію Тарасівну припинити науку. «До того ж, — думала вона, — вже близько й покрову, так нехай собі вони, мої голуб'ята, хоч цей недовгий час на волі погуляють».

Ясний обрій молодій волі моїх героїв укривали хмари. Гроза швидко надходила і нарешті, якраз на покрову, годили о дев'ятій ранку, розпочалася громом бідки Карла Йосиповича і появою самого Карла Йосиповича, а за ним — страх який! — і появою чогось довгого, в затрапезному халаті і в старій та куцій фризівій шинелі (мабуть, шитій на виріст). Це був не хто інший, як свігоц, або, простіше, вчитель, якого викопав Карло Йосипович з брудних семінарських аудиторій.

Степан Мартинович Левицький — особа причетна до цієї оповіді, отож не завадить і про його персону сказати слів декілька.

Він був один з багатьох синів найубогішого з усіх на світі дияконів, отця Мартина Левицького, не пам'ятаю газд, з Глим'язова чи з Ірклієва, тільки пам'ятаю, що Золотоніського повіту.

Дивні й незрозумілі присуди долі людської! Хоч би й такий, можна сказати, дикий присуд: Никифорові Федоровичу, людині заможній, не послати за всі його молитви й одпісінкового чада, а убогому-преубоگو дияконові засипати ними і без того тісну хату. Та ще й, як на сміх, одно від одного дурніше і потворніше. Ось хоч би, приміром, і павчитель, що стоїть тепер перед лицем Никифора Федоровича: неподобно довга та худюща постаць з такими ж незграбними кощавими руками. Лице опойкового кольору з величезним носом, з загостреним, випнутим уперед довгим підборіддям, з чималими звислими вухами і до того ж з розпухлою спідньою губою, так що обрису рота не можна було визначити; обриси очей теж було важко визначити, бо вони позанпливали від снів. Внутрішні достоїнства Степана Мартиновича були в повній гармонії з зовнішніми. Так, наприклад, спитав його якось професор на екзамені: «А ти, Степане, скажи, що пам'ятаєш; я й з того буду задоволений». І Степан, подумавши чимало, сказав: «Я пам'ятаю, як була пожежа за Трубежем, та ще потім в Андрушах». — «Ну добре, Степане, з тебе й цього досить». Він ніколи не просився на свята додому, знаючи добре, що свята обминають їх напівзруйновану хату. Святкував він у тих самих брудних холодних класах, де проводив і велику чотиридесятницю. Трапилось якось, що й ще кілька товаришів zostалися на свято в семінарії і, як добрі діти, послали до своїх батьків письмові поздоровлення з святами, наприкінці нишномовного послання прохаючи прислати їм на свята сьогоного потроху. За прикладом братії і Степан надумав рукосотворити послання убогим батькам своїм словеса такими (по титулі):

«Дражайшіі родителі!

Одпускаючи сього листа з північного города, богоспасасмого Переяслава, я застаюся ваш син...» І, подумавши, додав: «Я поздоровляю вас з прийдешніми святами і бажаю, щоб ви мені заради різдва Христового прислали хоч ворочок пісона та шматок сала, а з лакомств хоч би шкяпові чоботи і...» Тут він знову замислився, а лукавий приятель його, Лука Нестеровський, підкрався, вихопив неза-

кінченого листа та й показав його всій братії,— і почалася веремія. З того часу його інакше й не звали, як «пожежа у шакапових чоботях». А він тобі хоч би слово кому сказав. Так мовчанкою й відбувся.

Поки рекомендував Карло Йосипович свого protégé Никифорові Федоровичу, наймичка Марина пильно дивилась на нову особу і, не розглядивши його гарнецько, штовхнула легенько Парасковію Тарасівну і пошенки спитала, показуючи очима на Степана Мартиновича: «Чи воно живе?»

— Живе,— відповіла Парасковія Тарасівна і вийшла з покою, а слідом за нею і Марина.

— Ви моє прохання таки переборщили, Карле Йосиповичу. Я ж просив вас рекомендувати для дітей наших учителя, тільки не спиртно, а ви привезли якогось діда.

— Нічого кращого бути не може, щоб навчити алфавіту малих дітей, Никифоре Федоровичу,— мовив Карло Йосипович.— Для цього потрібен тільки автомат, який би говорив,— і більш нічого. А де ви знайдете, дозвольте вам сказати, кращого за цей екземпляр? Це просто золото для вашої малечі.

— Хай буде по-вашому. Так ми сьогодні тільки домовимось, а з завтрашнього дня й почнемо з богом.

— А чому ж не сьогодні? — спитав Карло Йосипович.

— Тому, не в гнів сказати вам, що горбатого хіба тільки могила виправить. Що з вами не роби, а ви як родилися німцем, так і в могилу підете тим самим німцем.

— А ви хіба підете в могилу турком чи французом?

— Я — інша річ. Я, слава богу, дома живу, а ви, Карле Йосиповичу, в чужій стороні, отож і не повинні забувати, що в нас сьогодні велике свято, а в нашій парафії ще й храм.

— Так, виходить, ви їдете богу молитись? Добре діло. А я привезу вам його завтра рано. Що ж до умов ми вже з ним домовились: карбованець на місяць і два гарці шпона, а як закінчатъ букварика — халат хоч який-небудь та ще пару чобіт. Згодні?

— З дорогою душею.— І вони попрощалися.

Назавтра, себто 2 жовтня, явився Степан один на хутір і, прочитавши звичайну молитву, взявся до діла. І з того часу що божий день, яка б не була погода, чи дощ, чи то сніг, незважаючи ні на що, прямував наш педагог з хутора й на хутір, вранці і ввечері, не швидше і не повільніше, як заведена машина. Вивчення букваря, через те що діти були тямущі, швидко посувалося вперед. І Никифор Федорович, на велику втіху свою, на ділі побачив слущ-

пість думок Карла Йосиповича і многократ дякував йому за «машину». І дивна річ: діти, перед тим такі жваві, що їх не те що Парасковія Тарасівна, а й сам Никифор Федорович не міг заспокоїти, як тільки появлявся вчитель на подвір'ї, робилися такими ж безмовними і нерухомими, як і він сам. І протягом уроку сиділи як зачаровані, не зважаючи навіть зігнати муху з носа. А тим часом від учителя протягом уроку вони й слова не чули стороннього. І саме це, на мою думку, було причиною їх зачарування.

До 1 грудня, себто за два місяці, вивчено було буквар до останньої букви, навіть і «Іже хоцет спастися». Вислухавши від школярів своїх останнє завдання, Степан урочисто встав, узяв дітей за руки і, підвівши до Никифора Федоровича, сказав:

— Буквар закінчено. Хоч екзаменуйте.

— Я й без усякого екзамену вірю. Та що ми робитимемо далі, предобрый наш Степане Мартиновичу? Чи не візьметесь ви до свят показати їм гражданське письмо?

— Можу показати. Можна почати навіть сьогодні, аби тільки азбучка була.

— Ні, сьогодні й завтра нехай вони погуляють. А почнемо післязавтра.

— Добре,— сказав Степан, узяв картуза і почував до міста. На лиці його можна було побачити ніби задоволення собою. Прийшовши в місто, він зайшов в аптеку і, побачивши Карла Йосиповича, проказав повагом:

— *С о в е р ш и в!*

Карло Йосипович по-дружньому потиснув його кошаву руку, дякуючи за послугу, і попросив його зостатись на обід, забуваючи, що Степан Мартинович ніколи ні з ким разом не обідав. Навіть у спільній їдальні брав собі звичайно галушок у полумисок і відходив у куток. Попрощавшись з Карлом Йосиповичем, вийшов він на майдан, тримаючи в руці одержані за працю два карбованці (халат, чоботи та інше він раніш узяв). Ходячи по базару, він спинявся, оглядався круг себе і знову ходив. Перейшовши базар, він машинально попрямував за Трубіж, розглядився, звернув на Золотоніський шлях і, поволі переставляючи ноги, зник за Богдановою могилою.

Неабияк здивувалися на хуторі, коли призначеного дня не прийшов учитель, і не могли додуматися, що б це воно означало. Увечері приїхав на хутір Карло Йосипович. Спитали його, але й він не міг нічого певного сказати. Він тільки здивувався такій неакуратності. Карло Йосипович пятався в семінарії, але там забули, як і звати його. Тільки

якийсь школяр вигукнув: «Та це ж, мабуть, «пожежа у шкільних чоботях». Уся аудиторія голосно зареготала. Карло Йосипович з тим, звичайно, й вийшов.

Нарешті 6 грудня рано-вранці Степан Мартинович прибув на хутір, прохаючи вибачити йому за відсутність.

— Де ж ви були? — спитав його Никифор Федорович.

— Посив батькам гроші у Глим'язів.

— Які гроші?

— А що від вас одержав. Мої батьки дякують вам за покровительство.

Никифор Федорович розчулено подивився на його незграбну постать. Він і раніш не дозволяв собі кепкувати з нього, а після його мандрів до Глим'язова дивився на нього з повагою. Уроки його пішли своїм ладом. До свят діти досить вправно читали гражданський друк і навіть вивчили напам'ять віршу поздоровну (це вже були витівки Параскові Тарасівни). Настав нарешті і свят-вечір. Господарі запросили учителя разом з ними святу вечерю їстп. Тепер уже він не міг одмовитись. А перед тим як сідати до столу, покликав його Никифор Федорович у свою кімнату, возложив на рамена його новий демікотоновий сертук і поклав йому в руку три карбованці. У Степана сльози заблищали на очах, але скоро він заспокоївся і сів до вечері.

Ніч перед різдвом Христовим — це дитяче свято в усіх християнських народів, та тільки святкують його різними обрядами: у німців, приміром, ялинкою, і в росіян — теж. А от у нас після урочистої вечері посилають дітей з хлібом, з рибою та узваром до найближчих родичів; і діти, увійшовши в хату, кажуть: «Святий вечір! Прислали батько й мати до вас, дядьку, і до вас, дядино, святую вечерю». Після того з церемонією садовлять їх за стіл, заставлений усякими піснями ласощами, і частують їх, як дорослих. Потім перемінять їм хліб, рибу й узвар і з перемонією проводжають. Діти йдуть до другого дядька, і коли рідня велика, то вертаються додому перед самою утрешню, звичайно, з гостиннями і з шагами, що зав'язані, наче гудзики, в сорочку.

Мені дуже подобався цей прекрасний звичай. У нас була рідня велика. Було, посажать нас у санки та й возять по гостях цілісіньку ніч.

Я пам'ятаю один зворушливий святний вечір у мосму житті. Восени ми поховали свою матір. А на святний вечір понесли вечерю до діда і, сказавши: «Святий вечір! Прислали до вас, діду, батько й...» — усі троє заридали. Нам не можна було сказати «й мати».

По вечері Никифор Федорович і Парасковія Тарасівна попросили Степана Мартиновича одвезти з дітьми вечерю до Карла Йосиповича. Він, звичайно, не відмовився, тим паче, що почував на собі новий демікотоновий сертук. А коли він повернувся без пригод з міста укупі з дітьми, запросили його їхати разом до утрени. Вислухавши утрению в церкві Покрови, Степан Мартинович пішов на службу божу в собор, де, звичайно, були й семінаристи, що zostалися на свята. Щоб урочистіше похизуватися своїм сертуком, він попросив у паламаря дозволу об'яснювати свічки під час служби божої.

І в Степана заворушилися такі собі пристрасті!

Коли по святах вернувся на хутір Степан, його не впізнавали. Він переродився. Він став балакучим, чого від нього аж ніяк не сподівалися. Спитали його, як він на свята веселився. «Весело», — каже. «У кого був?» — «Родителів, — каже, — навістив». Він знову помандрував до Глим'язова, щоб залишити там подаровані йому на свята три карбованці, а разом і похизуватися своїм новим сертуком.

Потроху в ньому почали (крім букваря) виявлятися ще й інші знання. Виявилось, що він чотири правила арифметики знає як свої п'ять пальців, тільки несвідомо; російську граматику знає не гірш за самого професора, тільки безпристосовно, та для доброго вчителя це й зайве.

Велика річ заохочення! Самі тільки геніальні натури можуть власними силами пробити грубу кору холодного егоїзму людського і примусити звернути на себе здивовані очі натовпу. Для натури звичайної заохочення — як дощ для пасовища. Натуру кволу, заснулу, як Степан, сама тільки проста увага, слово ласкаве освітлює, як вогонь погаслу лампаду.

Демікотоновий сертук, а ще більш ласкаве поведження Никифора Федоровича збудили кволі приспані сили в незавершеній організації Степана Мартиновича. В ньому виявилися не тільки здібності простого вчителя, але він виказав себе ще й латиністом неабияким. Хоч теж як автомат, але досить виразно читав він для Никифора Федоровича Тіта Лівія²⁶, лежачи на пасіці, під липою.

На клопотання Никифора Федоровича преосвященний Гедеон видав йому стихар дяка і службу при церкві св. Бориса і Гліба, що проти хутора. З того часу Степан Мартинович зажив паном і до того дійшов, що, окрім юхтових, ніяких чобіт не носив. А в домі Никифора Федоровича він зробився таким неодмінним членом, що без нього в домі ніби чогось не вистачало. Правда, дотепності і спритності мало йому додалось, та вираз лица його зовсім змінився.

Воно ніби посвіжіло, заспокоїлось і зробилося неслуханно добрим, так що, дивлячись на його лице, не помічаєш дисгармонії ліній, а любишся самим його виразом. Велике діло вчинив ти, Никифоре Федоровичу, своїм сертуком і трьома карбованцями. Ти з ідіота зробив істоту, що хоч не високо мислить, та глибоко відчуває.

Зося і Ватя тим часом учились і росли. А росли вони, як ті казкові богатирі, не щодня, а щогодини. І вчилися вони теж по-богатирському. Але тут треба взяти на увагу і вчителя. Степан Мартинович показував їм не за своїм розумінням, а як надруковано, і сам собі часом говорив: «Не я буду винуватий, не я його друкував». Як ішов їм тринадцятий рік, це вже були дорослі хлопчики, яким можна було дати приваємні літ п'ятнадцять. І такі були схожі один на одного, що тільки одна Парасковія Тарасівна могла розрізнити їх. І ця схожість була не тільки в зовнішньому вигляді, вони скидалися один на одного усім вестом своїм. Наприклад, Ватя хотів учитись, і Зося теж; Зося хотів гуляти, і Ватя теж. Усі, хто одвідував хутір сотника Сокири, не кажучи вже про Карла Йосиповича, всі любувалися дітьми, а про Никифора Федоровича та Парасковію Тарасівну нема що й казати.

Якось несподівано приїхав на хутір Карло Йосипович і застав господарів, що мало не билися.

— Ну та нехай, нехай уже буде по-твоєму,— говорив скоромовкою Никифор Федорович.— Вибирай, якого сама знаєш.

— Ні, ви вибирайте. Я нічого не знаю, я їм просто чужа.

У цей час зайшов у кімнату Карло Йосипович, і Парасковія Тарасівна звернулась до нього:

— Ось! Ось нехай хоч вони нас розділять.

— Ви до цього часу не ділились. Чим же, скажіть, надумали тепер ділитися? — промовив Карло Йосипович, ставлячи в куток свій цюпок і капелюх.

— А ось чим, Карле Йосиповичу. Ми вже стали на тому,— казала Парасковія Тарасівна,— щоб одного нашого сина віддати на військову службу, а другого по цивільній. Так тепер не розділимо їх, кого куди.

— Обох по цивільній, але спочатку треба їх чого-небудь навчити.

— І я так само кажу,— промовив спокійно Никифор Федорович.

— Господи! Повиростають, так навчаться. Отець Лука вже й тепер не надивується їх знанням.

— Таж їм незабаром піде по чотирнадцятому годочку, треба думати що-небудь.

— Я думаю зробити з них тим часом добрих семінаристів.

— А я офіцерів.

— Нехай буде по-твоєму, роби собі офіцера. А я тим часом семінаристом. Отже, тепер діло стало за тим, кому бути семінаристом, а кому офіцером. То нехай же вирішусь доля. Кинемо жеребок, а ви будьте за свідка, Карле Йосиповичу.— Кинули жеребок, і випало Зосимові бути офіцером, а Саватієві — семінаристом.

З того вечора Парасковія Тарасівна почала ніби давати перевагу Зосі. Звичайно, у дрібницях. Однак ці дрібниці помітив нарешті і Степан Мартинович і говорив одного разу на пасіці після читання Тіта Лівія, що це погано, що коли однієї матері діти, то має бути все для них однаково. Він говорив ніби сам до себе. А Никифор Федорович слухав теж сам собі й гірко всміхнувся.

Через рік після цієї події вирішено було на спільній раді везти Зосю в Полтаву до кадетського корпусу, а Ватю віддати до гімназії у тій самій Полтаві. Як сказали, так і зробили.

Одного прегарного ранку, себто близько десятої години, з хутора виїхала повно навантажена бричка, так повно, що четверик добрих коней ледве її тяг. За бричкою їхав простий віз однокінь, теж навантажений і по-чумацькому накритий воловою шкурою. Це були запасні харчі. А вперед своєю бідкою підтюпцем поїхав до міста Карло Йосипович, щоб належно зустріти дорогих гостей на порозі свого дому. А позаду транспорту виступав, неначе конвоюючи його, Степан Мартинович і промовляв сам до себе: «Даремно. Їй-богу, даремно. Краще б до семінарії, то й я міг би стати у пригоді. Для їхньої користі я ладен знову вступити до семінарії». Отак міркуючи, Степан Мартинович наткнувся на віз з харчами і тоді тільки ясно побачив, що не один віз, а й бричка спинилась перед домом Карла Йосиповича. У старого бурлаки ще раз закусили перед дорогою, чим бог послав, як у старця в келії. А для апетиту Никифор Федорович мусив випити чарку горілки з гофманськими краплями. Після закуски попрощались і почали вмошуватись у бричці. Причому Карло Йосипович не забув засунути Зосі і Ваті в кишеню по коробці м'ятних коржиків. Транспорт рушив і зник за рогом. Карло Йосипович і Степан Мартинович теж попрощались. Карло Йосипович зостався дома, бо треба було видати декому рецепти. А Степан Мартинович пішов на хутір, бо він тепер на хуторі повновладний володар. Та владу свою, крім ключів від комори, він ладен

був передати Марині. І, як во дні бни феодалний дукат * якийсь, готовий був пішки мандрувати — не до Палестини, звичайно, а тільки до Полтави. Заради того, щоб, коли не можна буде самому бути на вступному екзамені, то, може, хоч стороною якось вплинути на цю справу, таку близьку його благородному сердцю. Прийшовши на хутір, він сказав Марині: «Благодушная Марино, я піду в Андруші: преосвященний приїхав і послав по мене. Є діло. Отож не виходь з дому. А якщо я там заночую, то це нічого. Ти не тривожся. Усе буде добре». І, не давши часу хоч словом заперечити благодущній Марині, він сказав: «Прощайте»,— і вийшов за ворота. Ідучи містом, він згадав, що не прихопив ні копійки грошей. Ради цього він повернувся на хутір, узяв карбованець грошей, ще раз напутив Марину, додавши, що коли він і другу ніч ночуватиме в Андрушах, то щоб вона не турбувалася. Сказав і пішов.

Якщо Никифор Федорович гадає собі, що його вірний Степан лежить тепер під липою на пасіці та читає вголос Тіта Лівія, то він дуже помиляється. Степан Мартинович, забувши про все на світі, окрім вступного екзамену своїх вихованців, якнайшвидше міряв Пирятинський шлях. У Яготині він підночував і, вставши на світанку, на пізню службу божу був уже в Пирятині. Пообідавши пиматком хліба й таранею і відпочивши трохи під церковною огородю, він бадьоро рушив далі і слухав всеношну в лубенському монастирі, перед ракою святого Афанасія, патріарха александрійського. Переночувавши у странноприймній, він тут почув од якогось перехожого прочанина легенду про успення святого Афанасія в сидячій позі. І про те, як дочці лютого Яремії Вишневецького-Корибута приснилося, начебто вона була в раю і її відтіля вивели янголи, кажучи, що коли вона своїм коптом збудує храм божий в добрах своїх поблизу міста Лубен, то оселиться вже на віки вічні в раю. Вона і спорудила храм сей. Тут тільки оповідач помітив, що слухач його давно вже грає на волторні. І оповідач, не гаючись, почав підігравати, взявши октавою нижче, з чого й вийшов неабиякий дует. Рано-вранці мій прочанин вийшов за Сулу і подався через знамените урочище N. просто на Багачку. Тільки води напився біля корчми, що на Ромоданівському шляху. Відпочивши в Багачці у бабусі Марії Іванівни Ячної, що приймала прочан, він уже ввечері одпочивав під горою коло перевозу через Псел, у містечку Білоцерківці. Тут ще на пороні якийсь дотепний поронник спитав його:

* Феодалний дукат — герцог або інша знатна особа рязарського стану.

«А що, я думаю, в Єрусалим правуєте, страннику? Зайшли б до нашої пані Базилевської та попросили б на ладан. Вона богобоязненна пані, може, ще й нагодує вас хоч борщем та рибою з Псла». Степан Мартинович піби й не чув сарказму поронника. Відпочивши під час перевозу, він, помолвившись богу, рушив далі й опівночі опинився коло Решетилівки. А щоб не мали його за злодія, надумав він спочити під вербою. Купивши бубликів на базарі за три шаги і покунавшись у річці N., рушив він далі, жуючи бублички, і не відпочивав уже до самої Полтави.

А Никифор Федорович, мандруючи, як кажуть, по-хазайському, без шкоди собі і коням, другого дня виїхав з Яготина або, краще сказати, гришківської корчми, що ото перед Яготином, звернув з Пирятинського шляху праворуч і поїхав Гетьманським шляхом, через Ковалівку, в Свіччине Городище, щоб навідати при такій добрій нагоді свого приятеля і сина свого добродійника, полковника Свічки — Льва Миколайовича Свічку, або ж, як той звав себе, недогарка, бо свічка згоріла на київських контрактах.

Про ці славнозвісні контракти я чув од самого Льва Миколайовича ось що: покійному батькові його (треба думати, з великого перепою) прийшла в голову мудра думка викинути таке колінце, якого не викидав і знаменитий п'яниця К. Радзівілл²⁷. Отож він, понапихавши валізи асигнаціями, поїхав до Києва та перед з'їздом на контракти і скупив у Києві все шампанське вино. Так що, коли почалися бали під час контрактів, глиш! — жодної пляшки шампанського по винарнях. «Де поділося?» — питають. «У полковника Свічки», — кажуть. До Свічки — а він не продає. «Пийте, — каже, — так, хоч купайтеся в йому, а продажі нема». Знайшлися люди добрі та й так випили. Після цієї витівки Свіччине Городище та інші добра довкола Пирятини почали танути, аки віск од лица вогню. Тим-то спадковець його справедливо називав себе недогарком.

Прогостювавши днів зо два в Городищі, вони третього дня рушили в дорогу і надвечір щасливо прибули до Лубен. А що в Лубнах знайомих близьких не було, то вони, одправивши в монастир молебень угодникові Афанасієві, поїхали далі. Хотів Никифор Федорович проїхати на Миргород, щоб уклонитися прахові славного козака-вельможі Трощинського²⁸ та Парасковія Тарасівна учинила опір. А він не охочий був до суперечок. Так вони, не заїжджаючи вже нікуди, через тиждень прибули щасливо у Полтаву.

А тим часом наш дяк-педагог улаштував усі критичні справи на користь своїх вихованців, сам того не знаючи.

Як тільки прибув у Полтаву, того ж дня пішов він до

гімназії (до кадетського корпусу він боявся і наблизитись, кажучи: «Все москалі, може, ще й застрелять») і спитав швейцара, де проживає їх головний начальник. Швейцар і показав йому маленький будиночок на горі навпроти ссбору. «Там,— каже,— живе наш попечитель». Степан Мартинович, мовивши: «Дякую за науку»,— пішов до вказаного будиночка. Коло воріт зустрів його високий худорлявий дідок у білому полотняному халаті і в простому селянському соломяному брилі і спитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— Нащо вам його?

— Я хочу його просити, що як буде Саватій Сокира складати екзамен у гімназії, то щоб попечитель зглянувся на нього.

— А Саватій Сокира хіба рідня вам? — спитав дідок, усміхаючись.

— Не рідня, а тільки мій учень. Я заради цього і в Полтаву прийшов із Переяслава, щоб допомогти йому скласти екзамен.

Така дбайливість за свого учня сподобалася авторові «Перелицьованої Енеїди», бо ж це був не хто інший, як Іван Петрович Котляревський. Авторіві славнозвісної пародії, що любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялось, дуже сподобався мій добрий оригінал. Він запросив до себе в хату Степана Мартиновича і, щоб не показати йому, що він якраз той попечитель і є, привів його на кухню, посадив на лаву, а на другу, кінець столу, сам сів і мовчки любувався профілем Степана Мартиновича. А Степан Мартинович читав тим часом церковними буквами вирізьблений на сволоку напис: «Дім сей споруджений рабом божим N. року божого 1710». Іван Петрович звелів своїй леді (старій і єдиній прислужниці) подавати обід. Тут же, в кухні. Обід був поданий. Він попросив Степана Мартиновича розділити з ним його убогу трапезу, і той без церемонії згодився, тим паче, що після решетилівських бубликів з учорашнього дня він нічого не їв. Поївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович сказав: «Добрий борщик!»

— Насип, Гапко, ще борщу! — сказав Іван Петрович.

Гапка насипала. Після борщу і тривалої мовчанки Степан Мартинович промовив:

— Я думаю просити попечителя ще й про другого учня мого. Теж Сокиру, тільки Зосима.

— Просіте, і дасться вам,— сказав Іван Петрович.

— Зосим Сокира складатиме екзамен в корпусі кадетському. То чи не pomoже він йому, бідоласі?

— Я добре знаю, що pomoже.

— Так попросіть його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Се діло таке, що зробить можна, а він хоч не дуже мудрий, та дуже нелукавий.

Степан Мартинович у цей час вив'язав з картатої хусточки гроші, вибрав з дрібних гривеника і сунув у руку Іванові Петровичу, кажучи пошепки:

— Здасться на бублички.

— Спасибі вам, не гурбуйтеся.

Степан Мартинович, побачивши, що гривеника його не хочуть брати, зав'язав його знову в хусточку, виклав ще два рази своє прохання і, діставши вдесьте запевнення, що все буде виконано, узяв свою патерицю й бриля, попрощався з Іваном Петровичем і з Гапкою та й вийшов з хати. Іван Петрович, проводжаючи його за ворота, сказав:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших краях. То не цурайтеся нас!

— Добре. Спасибі вам,— сказав Степан Мартинович і пішов через майдан до будинку Лук'яновича, щоб звідити краще роздивитися на монастир та, помолившись богові, і в дорогу. Довго дивився він на монастир та його чудові околиці. Потім глянув на сонце і, махнувши рукою, пішов стежкою в яр, маючи на думці побувати у святій обителі. А що стежок до монастиря було багато, то він, зійшовши з гори, задумався, яку з них вибрати найближчу, і вибрав, звичайно, найдальшу, але широку. Звернувши праворуч на вибрану путь, він незабаром опинився на вбитій колесами неширокій дорозі, що покрутилася зеленою лукою поміж старими вербами і вела теж до монастиря. Проїшовши кроків кілька, він побачив крізь темне гілля осокора тиху, блискучу затоку Ворскли. Доріжка, обійшовши затоку, покрутилася вгору і зникла в зеленій гушавині. Кругом було так тихо, так тихо, що геросві могому ставало трохи лячно. І раптом серед мертвої тиші пролунав гучний живий голос. Звук його, повні, м'які, ніби розстигались по широкій затоці. Степан Мартинович спинився здивований. А невидимий чоловік співав собі далі. Степан Мартинович пройшов ще кілька кроків, і вже можна було розібрати слова чарівної пісні:

Та яром, яром
За товаром.
Манівцями
За вівцями.

Прислухавшись до пісні, він непомітно обійшов затоку і, обминувши купку старих верб, опинився перед білою хаткою, напівзахованою вербами. На одній з верб було прибито дощечку, а на дощечці намальовано білою фарбою пляш-

ку і чарку. Під тією вербою лежав у холодку чоловік і співав далі:

Та до порога головами,
Вставай рано за волами.

А коло співака стояла восьмигранна пляшка, схожа на російський штоф, з горілкою на денці, і в траві валялися зелені огірки. Співак закінчив пісню і, підводячись, промовив:

— Тепер, Овраме, вишиї по трудах.

І, взявши пляшку в руки, він подивився на світло, чи багато ще залишилося в ній духу світла і духу розуму.

— Еге-ге, лиха година! Що ж ми будемо робить, Овраме? Неповна, анафема!

З цими словами він кисло подивився на хатку, і лице його миттю змінилося. Він кинув штоф і вигукнув: «Пожежа в чоботях!»

Степан Мартинович здригнувся, почувши цей вигук, і підвівся з призьби, де він сів був одпочити.

— «Пожежа в чоботях! Пожежа в чоботях!» — повторював співак, обіймаючи здивованого Степана Мартиновича. Потім відступив од нього кроків зо три, подивився на нього і сказав рішуче:

— Не хто інший, як він. Він — «пожежа в чоботях». — І, тиснувши йому руки, спитав: — Куди ж тебе оце несе? Чи не до владки часом? Якщо так, то я тобі скажу, що ти без мене нічого не зробиш! А купиш квартиру горілки, гору переверну, не тільки владку.

Та й справді, співак був схожий на стародавнього Горіню: молодий, величезний на зріст, а на широких плечах замість голови сидів чорний їжак; а з пазухи визирало теж чорне піврічне поросля.

— Так? Кажі!

— Я не до владки, а так собі, — відповів зніяковілий Степан Мартинович.

— Дурень. Дурень. За квартиру смердячої горілки не хоче рукоположитися во дякона. Йй-богу, рукоположу. Ось і чесна виночерпця скаже, що рукоположу. Я великою силою орудою у владки.

— Та як же я без харчі до Переяслава дійду?

— Дійду, дійду, дурню! Та я тебе за день по пошті домчу.

Степан Мартинович почав розв'язувати хустку. А співак (це й справді був архієрейський співак) радісно вигукнув: «Анафема! Шинкарко, задрино, горілки! Квартиру. Дві. Три. Відро!! Проклята утроба!»

Степан Мартинович, смиренно подаючи гривеник, якого повернув йому Іван Петрович, сказав, що це всі його гроші.

— Тсс! Я так тільки, щоб полякати її, анафему.

Горілка з'явилася під вербою, і приятелі розташувались коло мальованої пляшки. Співак випив склянку і налив своєму герові. Той почав був відмовлятися, але богатир-бас так на нього глянув, що він простягнув до склянки тремтячу руку. Співак промовив:

— А ще й дяк!

І співак узяв порожню склянку від Степана Мартиновича, налив знову і посекундачив, себто повторив, потім утер рукавом товсті свої губи і протягнув дужим басом:

— Благослови, владико...

Степан Мартинович здивувався великості його чистого чудового голосу, а він, помітивши це, взяв ще нижче:

— Миром господу помолимся... Тепер можна для гласу. — І він випив третю склянку і, скривившись, мовчки показав пальцем на пляшку. Степан Мартинович, дивуючись, помітив, що пляшка була майже порожня. І заперечливо похитав головою.

— Роби, як сам знаєш, а ми тим часом... — І, крякнувши, він заспівав:

Ой ішов чумак з Дону

. . . . .

І коли заспівав:

Ой доле, моя доле,
Чом ти не такая,
Як інша, чужая? —

з маленьких очей Степана Мартиновича покотилися буйні сльози. Співак помітив це і, щоб розважити зворушеного слухача, заспівав, приляскуючи пальцями:

У неділю рано-вранці
Ішли наші повобранці,
А шинкарка на їх морг:
«Іду, братики, на торг!»

Кіпчивши куплет, співак випив решту горілки, подивився на Степана Мартиновича і виразно показав на шинок. Степан Мартинович мовчки взяв пляшку і пішов ще за квартиру, а входячи в шинок, сказав:

— Дасть ото господь такий янгольський глас недостойному рабу своєму.

І поки шинкарка робила своє діло, він спитав її: «Хто сей, з котрим возлежу?»

— Се бас із монастиря, — відповіла вона.

— Божеський бас,— говорив сам собі Степан Мартинович.

— Якби не бас, то б свиней пас,— зауважила шинкарка.— П'яниця непросипуца.

— Оно так, но, жено, басы такі і повинні бути.

— І ви теж бас? — спитала шинкарка.

— Ні, я не владію ні єдиним гласом.

— І добре робите, що не владієте.

За півгодини з'явився знову в шинок з порожньою пляшкою Степан Мартинович, і шинкарка, наливаючи в неї, сказала сама до себе: «От п'ють, так п'ють!» Вернувшись під вербу, він поставив пляшку коло баса, а сам ліг на траві догори черевом, наслідуючи богонатхненного баса. А бас, не мовлячи й слова, налив склянку горілки і вилив її в свою роззявлену пащу. Помацав траву біля половинки огірка і, піднісши порожні пальці до рота, промимрив: «Да воскресне бог!» — і, обернувшись до Степана Мартиновича, сказав, майже наказуючи:

— Дерзай! — І Степан Мартинович дерзнув. Бас і собі дерзнув і вже не шукав закуски, а тільки цмокнув язиком і промовив:

— Ех, якби тепер отець Мефодій. От бас, так бас! А все-таки мене не переп'є!

І він випив ще склянку. Пляшка знову була порожня. Він подивився на Степана Мартиновича і показав на шинок. Та Степан Мартинович побожився, що в нього ані півпенязя в кишені. Тоді бас кинувся до нього і, схопивши його за руку, вигукнув: «Брешеш, душегубцю, бродяго! Ти паству свою покинув без спросу владики, блукаєш тепер по дебрях та добрих людей грабиш. Давай квартиру, а то тут тобі й амінь!»

— Поставлю, поставлю, пусти тільки душу на покаяння,— говорив затаючись Степан Мартинович. Бас, пускаючи його з рук, лаконічно сказав: «Іди й неси!» Степан Мартинович схопив пляшку, кинувся в шинок і, мало не плачучи, звернувся до шинкарки:

— Благоліпная і благодужная жоно! (Він дуже покладався на комплімент і на текст теж). Изими мя од уст львових і ізбави мя од руки грішничі. Поборгуй хоч малу квартиру горілки.

— А дзусь вам, п'яниці! — сказала лаконічно шинкарка й зачинила двері.

От тобі й поборгувала! Виходить, що компліменти не однаково впливають на прекрасну статю. Приголомшений такою вихваткою благоліпною жоні, він довго не міг опам'ятатись. І, опам'ятавшись, довго ще стояв і думав про

те, як йому тепер врятуватись од руки грішничі. Найкраще, що він надумав, це упасти до ніг баса і возложити уповання на його милосердіє. З такою думкою він підійшов до верби і — о радість неізреченна! — бас розкинувся на всю свою висоту і широту під вербою і кропів так, що листя спалося з дерева, як від свисту славного могутнього богатиря Солов'я-Розбійника.

Побачивши такий благий кінець сеї драматургії, герой мій, не гаячись, «яхся бігу», глаголячи: «Стопи моя направи по словесі твоєму, і да не обладає мною всяке беззаконіє».

Проїшовши трохи згори, він звернув із доріжки, ліг собі сличити під рясолистою шиною і незабаром захропів незгріт під усякого баса.

Благовіст до вечерні збудив мого героя. Прокинувшись, він довго не міг зрозуміти, де він. Почавши згадувати події цілого дня, од дідка в білому халаті й брилі, він поступово дійшов до трагічної сцени під вербою та щасливого її кінця. Тоді, поклавши на себе хрест, він підвівся, вийшов на стежку, а стежка привела його до самих монастирських мурів. Вечерня вже почалася, вже читець читав посеред церкви першу кафізму, а клір співав: «Работайте господеві со страхом і радуйтеся йому з трепетом». І неабияк він здивувався, коли серед кліру, а саме на правому криласі, побачив свого богатиря-баса. Немов нічого й не було, ревів собі, заховавши неголене підборіддя у вільно зав'язаний галстук.

Як виходили з церкви, бас помітив свого protégé і дав знак рукою, щоб той ішов слідом. «Ну що, як, не дай боже, знову туди? Пропав я»,— подумав Степан Мартинович і пішов слідом за басом, як агнець на закланіє. А проте цього не трапилося, всупереч побоюванням його. Вони ввійшли у величезну трапезу, де вже братія сідала трапезувати, а співаки сідали до окремого столу. Бас мовчки показав місце і своєму protégé. У трапезі було майже темно. А коли засвітили свічки, то, побачивши в своєму гурті мого героя, увесь хор вигукнув: «Пожежа в чоботях!» Вони всі його знали ще з семінарії. По трапезі повели його до своєї спільної келії і, довідавшись, що він має намір завтра вирушити назад до Переяслава, усі в один голос запропонували йому місце в своєму фургоні, пояснивши йому, що завтра після літургії владика від'їздить до Переяслава, себто в Андруші, і що вони, його співаки, їдуть туди ж таки понтою. Тут довго міркувати не було чого, тим паче, що в кишені мого бідного героя гуло.

Другого дня, години о четвертій після полудня, фургон,

напханий співаками, мчав, здіймаючи куряву, Переяславським шляхом. Під'їхавши до корчми, що коло хутора Абази, фургон сплився. Дисканти просили пити, а баса просили випити. Герой мій теж хотів був вилізти разом з басами з фургона. І який жах! З корчми у вікно визирала... Хто б ви думали? Сама Парасковія Тарасівна. Він повалився на дно фургона і благав дискантів накрити його собою. Хлопці усі разом полягали на нього і так накрили, що він мало не задихнувся. Слава богу, що баса в корчмі недовго гаались. Баса, вчинивши лад і тишу в фургоні, звеліли поштареві рушати, а самі громогласно заспівали: «О всепстая мати, а все півники в хаті». До них приєднали і свої явгольські голоси дисканти, і вийшла пісня неабияка.

Отак весело й швидко їхали вони без усяких трагічних пригод, хіба от у яготинському трактирі баса спільними силами набили першого баса, покровителя Степана Мартиновича, за бешкетування, а набивши, зв'язали йому руки й ноги добре, поклали його у фургон і в такому жалюгідному стані привезли його до Переяслава.

Прибувши до Переяслава, Степан Мартинович подякував хоріві за послугу і, попросившись із ним, зайшов до Карла Йосиповича, попросив у нього півкарбованця на копче потрібне діло... Одержавши прохання, зайшов він у крамницю росіянина, купив зелену хустку з червоними берегами і побрався на хутір, міркуючи про своє мандрування, повне таких, можна сказати, драматичних і повчальних пригод.

Підійшовши до самісіньких воріт хутора, він дуже здивувався, почувши жіночий голос, що співав:

За три шаги півника продала,
За копійку дудника найняла.
Заграй мені, дуднику, на дуду,
Нехай свого лишенька забуду.

«Це Марина, це вона», — подумав Степан Мартинович і зайшов на подвір'я. Увійшовши тихенько в кухню, він остовпів від спокуси й жаху. Марина, п'яна Марина, обіймала і цілувала поважного сивоусого пасічника Корвія. Степан Мартинович неспроможний був і слова вимовити, тільки ахнув. Марина, відскочивши від пасічника, вхопила його за поли і пішла в танець, приспівуючи:

Ой мій чоловік
На Волощину втік,
А я ціп продала
Та музики найняла.

— Марино! Марино! Богомерзка блуднице розтлінвая, що ти робиш? Схаменися! — говорив Степан Мартинович.

Та Марина не схаменулась і приспівувала далі:

Ой заграйте мені,
Музиканти мої,
А я вам того дам,
Що ви зроду не бачили — і гу!

І заспівала знову:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

— Цур тобі, одійди, сатано! — вигукнув Степан Мартинович і, втерши поли з рук веселої Марини, побіг на пасіку. Знайшовши там у всьому добрий лад, він ліг під липою відпочити після турбот і хвилювання.

— А може, вони під час моїх мандрів уже й законний шлюб узяли, а я обізвав її блудницею непотребною! — І так от каючись, він заснув і бачив уві сні, як вінчалася Марина з Корнієм-пасічником і що сам він ніби був у нього за старшого боярина.

Сонце вже зайшло, коли Степан Мартинович прокинувся. Прийшовши на хутір, він побачив, що ворота зачинені, а кухня розчинена. На полу спить Марина, а пасічник Корній хропе під лавою. Він подивився на них, жалісливо похитав головою і, виходячи в сні, сказав:

— А хустку все-таки треба їй віддати. Вона жінка богобоязлива.

Другого дня Степан Мартинович віддав Марині хустку і просив її, щоб вона нікому не прокопчилася й словом про його відсутність. А вона просила його, щоб він теж мовчав про вчорашню її поведінку. І вони заприсяглись одне одному берегти тайну.

Минуло п'ять з половиною седмиць, повернулися по довгій відсутності щасливо на свій хутір і Никифор Федорович і Парасковія Тарасівна. Радісно відчинив їм ворота Степан Мартинович, допомагав зійти з брички і вів до покоїв. Коли метушня трохи вгамувалась, а на той час під'їхав своєю бідкою і Карло Йосипович, то вже надвечір зібралися всі четверо на ганку, і почалася розповідь про таке тривале мандрування. Спершу верховодила Парасковія Тарасівна, а потім уже Никифор Федорович. Парасковія Тарасівна почала так:

— Попроцалися ми з вами, Карле Йосиповичу, в середу, а в четвер рано ми були вже в Яготині. Поки Никифор Фе-

дорович закушували, я з дітьми вийшла з брички та й ходжу собі по базарі. Аж дивлюся, на базарі стоїть якийсь круглий будинок, і круг нього усе стовпи, стовпи. Мене діти й питають: «Матінко, що це воно?» Я й кажу: «Йй-богу, діточки, це знаю, треба буде спитати кого-небудь». Дивлюсь, на наше щастя, іде якась молодичка. Я й гукаю на неї: «Молодице! А йди лишень сюди!» Вона підійшла. «Скажи, голубко, що це у вас там на базарі стоїть?» Вона й говорить: «Церква». «Церква,— думаю собі,— чи не дурить вона нас?» Аж дивлюсь — і хрест зверху, на круглому даху. «Господи,— думаю собі,— хіба я тих церков у Києві не бачила, а такої, хоч і забожитись, то, мабуть, і в Єрусалимі нема».

З Яготина заїхали ми в Городище. Чудова людина Лев Миколайович! А які в нього діточки, ну, янголи божі, особливо Наталочка, а ще коли заспіває — просто краса, та ще й пальчиками вилясне. І так полюбила мого Зосю, що заплакала, коли прощалися. Були в монастирі в Лубнах, наїняли молебень святому Афанасієві. Ну як живий сидить за склом, мій голубчик. Ото церква — так церква, хоч з нашим Благовіщенням поряд поставити.

— Тільки не став поряд з нашим новим іконостасом,— перепинив її Никифор Федорович.

— Ну, та я вже там цього не знаю. У Хоролі теж почували. Тільки я, признатися, його й не бачила, який він, той Хорол. Проспала собі всю станцію, прокинулася уже в Вишняках за Хоролом. Отам і ночували ми, а не в самому Хоролі. Село величезне, тільки таке вбоге, аж страх дивитися. Дідич, кажуть, п'яниця непросипуща, живе десь, бог його знає, у Москві, кажуть, чи в Петербурзі, а управитель що хоче, те й робить. Як-бо його зовуть, того дідича, кат його бери! Никифоре Федоровичу, чи ви не пригадаєте?

— Н.,— сказав Никифор Федорович,— Оболонський.

— Еге ж, Н., так і є що Н. А церкву яку чудову вимурувано за селом. Якраз проти панського будинку. Кажуть, якась генеральша Пламенчиха вимурувала над могилою свого чоловіка. Праведна душа!

А ще в Білоцерківці ночували і перевозилися пороном через річку. Я страх як боялася: порон маленький, а бричка наша — слава богу! Білоцерківська пані, кажуть, дуже багата, а їсть тільки саму тараню, та й то у скоромні дні. А з залізної скрині з червінцями ніколи не встає, так і спить на ній. Кажуть, коли зайнявся в неї гамазей з усяким хатнім добром,— самого полотна, десятки, кажуть, возів на сто було, і можна було хоч половину врятувати. То що ж ви думаєте? Не дозволила. «Розкрадуть,— каже,— краще нехай згорить». Тьху, яка погань!

— У Решетилівці церков з десять, мабуть, буде, і живуть там усе козаци. Перед самою Полтавою обідали в корчмі. І тільки що лгк Никифор Федорович одпочити, приїздить архієрейські півчі.

Степан Мартинович зайорзався на стільці.

— Входять у корчму, і один як зареве: «Шинкарко, горілки!» Я мало не вмерла з переляку. Зроду не чула такого страшного голосу. А сам здоровий, високий, а на голові волосся — як щетина, так і стирчить. А про саму Полтаву я й розказати не вмію. Розказуйте вже ви, Никифоре Федоровичу.

Теж явище нечуване: дружина відмовляється говорити заради чоловіка.

— Добре, я вже все до кінця докажу. А ви б тим часом попоралнсь коло вареників. Карло Йосипович і Степан Мартинович, я думаю, не відмовляться повечеряти з нами?

Обидва слухачі на знак згоди кивнули головами. А Парасковія Тарасівна підвелася й пішла до покоїв.

— Еге ж,— почав Никифор Федорович,— благословення божє не покинуло-таки наших діточок. Я, правду сказати, ніколи в Полтаві не бував і не маю там нікого знайомого. Тільки чув, що попечителем гімназії там наш знаменитий поет Котляревський. Я, розпитавшись про його квартиру, пішов прямо до нього. Уявіть собі, що живе він у булиночку в сто разів гіршому за наш, просто хата. А слуг у нього сама наймичка Гапка та наймит Кирик. Сам він мене зустрів, привів у хату, посадив поруч себе й почав питати, яка в мене до нього справа. Я йому розповів. Та й прошу його допомогти. Тільки він усміхнувся та й питає: «Як вас на прізвище?» Я сказав: «Сокира».

«Сокира, Сокира,— повторив він.— У вас двоє дітей — Зосим і Саватій?» — Степан Мартинович сидів як на голках.— Котляревський говорив далі: «Одного ви хочете віддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?» — «Авжеж,— кажу я. Але поспитати його не зважився, відки він усе це знає. «Ви, здається, дивуетесь,— каже він,— що я знаю, як ваших дітей звати». — «І дуже дивуюся». — кажу. «Слухайте,— каже,— я розповім вам історію.— Степан Мартинович затремтів від страху.

— «Одного разу я гуляю собі коло своїх воріт»,— почав був він розповідати, та саме в цей час увійшов високий лакей і каже, що княгиня Р[єспіна] просить його до себе на чай. Він сказав, що буде, а я, взявши шапку, хотів був попрощатись і піти, а він і каже мені: «Не гнівайтесь на мене, приходьте завтра зранку, та приведіть і козаків своїх.— Степан Мартинович дихнув вільніше.— Але чого ж це я

кваплюся? Час ще с,— каже,— а історія в трьох словах. Еге ж, гуляю я коло воріт, дивлюсь, підходить до мене...»

Тільки Никифор Федорович це вимовив, як Степан Мартинович упав йому в ноги і заголосив:

— Помилуйте мене, раба недостойного, я переступив вашу святую заповідь. Я покинув вашу господу і побіг слідом ваши до самої Полтави.

Никифор Федорович зрозумів, у чому річ, і, цілуючи Степана Мартиновича, підвів його на ноги і посадив на стілець. І, коли той заспокоївся, він переповів усю історію, як йому розповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене, окаянного! А я, що не гідний розв'язати ремінь на взутті його, я... я дерзнув мало того що сісти з ним поруч, а навіть і трапезу розділити. І, паче ще, гривенна давав йому за протекцію моїм любезним учням. О, прости, прости мене, господи! З таким великим мужем, з попечителем, і поруч сидіти, як з своїм братом! Ох, аж страшно! Завтра ж, завтра піду до Полтави і впаду йому в ноги. Скажу...

— Не ходіть завтра,— сказав Никифор Федорович,— а на те літо поїдемо разом.

— Ні, не діждуся, умру до того літа, умру без покаяння. О, що я паробив!

— А ви паробили те, що завдяки вам дітей наших прийнято на казенний кошт: одного до гімназії, другого до корпусу. Ви так полюбилися Іванові Петровичу, що він не тільки влаштував наших дітей, а ще й посилав вам у подарунок свою «Енеїду» з власноручним написом. І мені теж, дай йому боже здоров'я, подарував свою «Енеїду» і теж з власноручним написом. Ходімо краще в хату, тут уже поночі, а в хаті я вам і книжку віддам, і свою покажу.

Не описую я вам радості Степана Мартиновича, коли він на власні очі побачив книгу і прочитав: «Поваги достойному С. М. Левицькому. На пам'ять. І. Котляревський». «І прізвище мое знає, о муж великий!» — І, ридаючи, він цілував напис.

По вечері Карло Йосипович поїхав до міста, і на хуторі все поснуло, окрім Степана Мартиновича. Він, узявши свою книжку, човном перевізся через Альту, прийшов у свою неоплачену школу і, засвітивши каганець, взявся читати «Енеїду». І прочитав її до кінця. Сонце підбилося вже високо, коли увійшов до нього в школу Никифор Федорович, а каганець горів, і Степан Мартинович сидів над книжкою.

— Добридень, друже мій! — сказав Никифор Федорович, входячи в школу.

Степан Мартинович підвів голову і тоді тільки побачив, що каганець даремно горить.

— Добридень! Добридень, Никифоре Федоровичу! А я все читав книжку. Неоціненна книга! Коли-небудь на паці я вам її вголос прочитаю. Чудова книга!

— От, от, чудова! Але ось про що моя мова. Що ми тепер, друже мій, робитимемо? Ми ж тепер з вами самотні! Вчити вам тепер нема кого, а мені нема кого екзаменувати. Що ми тепер робитимемо, га?

— Я й сам не знаю,— проказав повагом Степан Мартинович.

— Я думаю ось про що. Візьміть у мене наборг десять чи й двадцять колод бджіл та заведіть собі пасіку, хоч би й тут, коло своєї школи, та й пасічникуйте, а я теж пасічникуватиму. А коли господь многомилостивий благословить ваш почин, тоді повернете мені мої бджоли. А тим часом ми будемо в гості ходити один до одного. Згода?

— Паче всякої згоди.

— А коли так, то прийміть від мене і від моєї дружини сей недостойний дарунок за вашу некорисливість та істинно християнську любов до наших бідоласних дітей.

І він подав йому сувій гранатового сукна, додавши: «Я за кравцем Беркою послав уже в місто. Пошійте собі к покрові добрий сергук та інше».

Степан Мартинович тримав сукно в руках, дивився на нього і не міг вимовити й слова.

— На покрову буде якраз шість літ, як ви вперше з'явилися в моєму домі.

З сльозами вдячності узяв дорогий подарунок Степан Мартинович, і вони вийшли з школи. На хуторі зустрів їх Берко-кравець з трикутним аршином у руках. Зняв він мірку з Степана Мартиновича, для чого не раз довелось йому спинатися навшпиньки, бо він був занадто малий на зріст, а Степан Мартинович занадто високий. Знявши мірку, він тут же взявся й кроїти. Додому кравцям небезпечно давати такий дорогий крам: якраз зостанешся без поли або без рукава. Парасковія Тарасівна теж вийшла подивитись, як сергук кроїтимуть, і теж винесла подарунок недешевий, нібито від дітей з Полтави. І, віддаючи його Степанові Мартиновичу, говорила:

— Ось цей чорний шовковий платок для шії Зося прислав вам. А це — Ватя: теж шовкова дорога матерія на жилетку вам к покрові.

Приймаючи такі неоціненні подарунки, Степан Мартинович говорив, ридаючи від повноти сердечної: «Що ті принесе чи що ті воздам?»

Треба сказати, що Степан Мартинович говорив трьома діалектами. Чисто по-російському, а коли обставини вимагали, а часом і без будь-яких обставин, чисто по-українському. В ситуаціях патетичних — церковною мовою і майже завжди текстами з святого письма.

Поки він проливав сльози подяки, Парасковія Тарасівна винесла з кімнат два сувої полотна, кажучи:

— А це вам буде на сорочки. Це вже від мене взяти не відмовтесь. Пошиє ж вам хоч і наша Марина, а ми їй дамо одволітню свинку за роботу.

Степан Мартинович був невимовно щасливий. Затуливши обличчя руками, він мовчки вийшов на ганок, сів на східець і ридав, як мала дитина.

Незабаром вийшов і Никифор Федорович і, взявши його за руку, сказав:

— Ми вам хотіли добре зробити, а ви плачете. Не ображайте ж нас, старих і самотніх, Степане Мартиновичу.

— Я в радості постілю мою сльозами моїми омочу.

— Ну, так ходімо на пасіку. Ляжте там хоч на моїй постелі та й мочіть її скільки захочете.

Степан Мартинович підвівся і мовчки пішов слідом за Никифором Федоровичем.

Прийшовши на пасіку, Никифор Федорович дістав з кишені грудку крейди і позначив буквою Л десять вуликів, примовляючи: «Боже благослови ваш почин,— і додав, показуючи на вулики: — Прийміть у свою власність, Степане Мартиновичу!»

— Дайте мені хоч віддихатись. Ви мене умертвите вашими благодіяннями.

Вони посідали під липою, і при сій нагоді Никифор Федорович прочитав чималу лекцію про бджільництво. А наприкінці сказав:

— Найпрацьовитіше, богові і чоловікові найприємніше з усіх земнородних створінь — це бджола. А ходити коло неї і корисно, і богові не противно. Цей смиренний труд одвертає вас од усякого нечистого стосунку з корисливими людьми. А разом з тим заступає вас і від убожества, що гнітить і принижує людину.

Своїм довготривалим досвідом і спостереженням я дійшов думки, що бджола потребує не тільки чоловіка тямущого, а ще й смиренного та праведного мужа. А ви маєте в собі всі ці чесноти.

І з надією на бога і святих його угодників Зосима й Саватія хай благословенне буде і примножене ваше почиання!

Степан Мартинович у благоговійному мовчанні слухав. А Никифор Федорович провадив далі:

— Літо вінні минає, вже, слава богу, вересень надворі. Отже, вам тепер нема чого й думати пасіку заводити, а ви вже почніть з тієї весни. А тепер тільки виберіть для пасіки місце та обсадіть його якимись деревами, хоч би й липами, наприклад. А я, дасть бог, покладу бджоли зимувати у погріб та й поїду тижнів на два чи й три у Батурина. Там, коло Батурина десь, живе наш великий пасічник Прокопович. Послухаю його розумної науки, бо я тепер думаю тільки пасічникувати.

За день чи два після цієї розумної розмови, рано-вранці, ходив коло своєї школи Степан Мартинович глибоко замислений, з «Енеїдою» в руках. Він з нею ніколи й не розлучався. По довгій думі пішов він на хутір і, побачивши, що Никифор Федорович також у спогляданні гуляє і теж з «Енеїдою» в руках, він, побажавши йому па добридень, сказав:

— Знаєте, що я надумав?

— Не знаю, що ви надумали.

— Я надумав, за прикладом інших дяків, завести школу, себто набрати дітей і вчити їх письма.

— Благословляю ваш намір і спрнятиму оному в міру сил моїх,— і, помовчавши, він додав: — А пасіки все-таки не кидайте.

— Нащо ж? Пасіка пасікою, а школа школою.

Діставши таке втішне схвалення своєму намірові, він з того ж дня заходився клопотатись коло своєї школи, вшив її новими куликами, покликав двох молодичь і загадав вимагати зсередини і зокола білою глиною. А сам тим часом недалеко від школи копав усе невеличкі ямки для дерев, без будь-якої симетрії. Сусідки, дивлячись на всі ці витівки Степана Мартиновича, не знали, що й думати про свого дяка. І нарешті в один голос вирішили, що дяк їхній напевне жениться. А коли вони побачили його на покрову в суконному гранатовому сертуці, тоді всі як одна сказали: «Бере протопопівну». Але як вони здивувалися, коли після покрови їхній дяк пропав і пропадав тижнів зо три, а коли знайшовся, то вже не сам, а з чотирма хлопчиками — так літ од семи до десяти. Усе це було для сусідок непроглядною тайною, а тим часом діло само по собі було дуже просте. Степан Мартинович побував дома в Глим'язові і привіз з собою двох маленьких братів і двох небожів вчити їх письма на власний кошт. Фундамент школи був положений. Слава про його великі педагогічні здібності (звичайно, не без участі Карла Йосиповича) давно вже гриміла і в Переясла-

ві, і за межами його, та остаточно укріпилася, коли прийнято було близнят Сокири до гімназії й корпусу. За таких щасливих обставин до пилипівки школа його була повна школярів і в достатку забезпечена всім для існування потрібним, а поблизу розташований хутір (не Сокири, а іншого якогось полупанка), де було десяток хат, був повен маленьких помилувців усякого стану.

Для діяльності Степана Мартиновича відкрилося широке поле. І він був зовсім щасливий.

Незабаром після Миколи вернувся Никифор Федорович з Батурина від Прокоповича. І, на свій неабиякий подив, побачив він коло школи чималий клань землі, засаджений фруктовими деревами, а в кількох місцях купи хмизу й кілків. То розщедрились батьки учнів Степана Мартиновича, здебільшого наумівські та березанські козаки.

Настала зима, замело снігом і хутір Никифора Федоровича, і школу Степана Мартиновича. Але серед снігових заметів, між хутором і школою, було видно спершу тільки форми величезної стони Степана Мартиновича, а потім пролягла і втоптана стежка. Після денної праці Степан Мартинович щовечора приходив на хутір, як він казав, спочити від денних турбот. Йому завжди були раді, особливо Парасковія Тарасівна. І справді, було чого радіти: на світі не було другої людини, що з такою коли не увагою, то принаймні терпінням вислухувала б у сотий раз повість, з тими ж самісінькими варіантами, про мандрування Парасковії Тарасівни до Полтави й назад. Додавала вона часом до своєї повісті один епізод майже пошепки, іноді й голосніше, якщо бачила, що Никифор Федорович щось робить або просто читає літопис Кониського. Тоді вона майже запалювалася, розповідаючи про те, як вони, повертаючись із Полтави, приїхали на першу пречисту до Лубен якраз під гарячі дні ярмарку і ввечері ходили до театру й бачили там, як виставляли «Козака-віршувальника». Тут вона брала на тон нижче: «Чудово! Просто чудово! Справжній офіцер отой козак-віршувальник, а Маруся — панночка, та й годі. Не налюбуюся, було. А ще як заспіває:

Нуте, готовте танці, забави.

Ну чисто панночка, та й годі, ніби вчора з Москви приїхала. А як дійде до слів: «Бму Маруся навстрічу біжить», та й пробіжить трошки і ручки простягне, ніби до офіцера... чи то пак козака-віршувальника, я не втерплю, було, просто зарідаю, так розчулює».

— А що це там розчулює так? — питає, було, Никифор Федорович, коли почує.

— Я розказую, як ми в Лубнах...

— Знаю, знаю. Козака чи офіцера-віршувальника бачили. Пльоньте на цю балаканину, Степане Мартиновичу, та сідайте ближче, я вам прочитаю, як ходили наші козаки на Ладозький канал та на Орель. Лінію висипати. А ви б краще зробили, Парасковіє Тарасівно, якби звеліли нам чогонебудь зварити на вечерю.

Треба сказати, що Никифорові Федоровичу страшенно не сподобався знаменитий «Козак-віршувальник». Він звичайно говорив, що це нісенітниця двома мовами. І я цілком згодний з думкою Никифора Федоровича. Цікаво знати, що б він сказав, коли б прочитав «Малоросійську Сафо»²⁹. Я думаю, що він вигадав би якесь нове слово, бо слово «нісенітниця» для неї занадто слабе. Мені здається, ніхто так уважно не вивчив безглузких творів філософа Сковороди, як князь Шаховської. В українських творах пановного князя з усіма подробицями відбився ідіот Сковорода. А вельмишановна публіка бачить у цих каліках справжніх українців. Відні земляки мої! Нехай публіка — чоловік темний, їй і простити можна. Але великий граматик наш М. І. Греч³⁰ у своїй «Історії російської словесності» бачить у них, крім високої естетичної вартості, ще й історичний сенс. Він прямо говорить, що козак Климовський³¹ існував за часів Петра І. Глибоке знання нашої історії!!

Прочитавши епізод з літопису Кониського, приятелі по-вечеряли і розійшлися.

Так або майже так минали довгі зимові вечори на хуторі. Часом приїздив і Карло Йосипович нанюхатися табаки з своєї черепашкової табакерки і їхав назад, не вечерявши, хіба тільки іноді вип'є чарочку трохимівки та закусить шматочком бубличка, а іноді то й зовсім не закушує.

Йшлося до свята. Степан Мартинович уже почав розпускати своїх школярів по домівках. Уже й кабана, і другого закололи на хуторі. Парасковія Тарасівна власноручно взялася за ковбаси та інші начинки до свят. Скрізь і з усього було видно, що свято ходить вулицею, а в хату ще боїться зайти.

Ось такого критичного вечора приїхав на хутір Карло Йосипович і привіз листа з пошти, і лист той був з Полтави. Від дітей. І як би ви думали, від кого ще? Від І. П. Котляревського. Парасковія Тарасівна, коли почула, що лист із Полтави, вбігла в кімнату і ковбасу забула покинути в вагані.

— Де ж той лист? Голубчику, Карле Йосиповичу, де ж

лист? Прочитайте мені, дайте мені його, я хоч поцілую.

— Однесіть перше ковбасу на місце, а потім уже приходьте листа слухати,— сказав Никифор Федорович, розгортаючи листа.

— Ой, божевільна я і не схаменуся! — вигукнула вона й вибігла за двері.

Незабаром усі посідали круг столу, і почалося урочисте читання листів.

Спершу були прочитані листи від дітей, з повторенням кожного слова по кілька разів, властиво для Парасковії Тарасівни, причому, звичайно, не обійшлося й без сліз та радісних вигуків, як-от, приміром:

— Ой ви мої богослови-філософи! Соколи-орли мої сизі, хоч би мені одним оком подивитись тепер на вас!

А що починало смеркати, то догадлива Марина, без усякого від господині загадування, внесла в кімнату свічку й поставила її на стіл. Никифор Федорович розгорнув листа від Івана Петровича, перше подивився на підпис і потім уже почав читати:

«Ласкавії мої друзи, Никифоре Федоровичу, Парасковіє Тарасівно і Степане Мартиновичу!»

Усі мовчки поміж себе переглянулися.

Але тому що лист був писаний по-українському, чого не кожен зрозуміє, а інший і зрозумів би, так уста свої паскудити не захоче мужицькими словами, то через це я перекажу тільки зміст листа, від чого повість моя мізерна багато втратить.

Після звичайних поздоровлень з близькими святами Іван Петрович описує добрі якості дітей їхніх і дивується їх незвичайній схожості як фізичній, так і моральній, і каже, що він по мундирах їх тільки і розпізнає. «Я по них,— каже,— посылаю щосуботи. В неділю вони ввесь час зо мною, і я не налюбуюся ними. Не бажав би я собі кращих за ваші діти. Моя «Муха» щотижня повна описів їх дитячих прекрасних якостей». Далі він пише, що краще було б повести їх по одній якійсь дорозі: чи то по військовій, чи то по цивільній. А далі пише, що немає лиха без добра, бо від неоднакового їх виховання можна мати психологічний досвід, що й покаже, яка може вийти різниця від виховання між двома суб'єктами, цілком однаково організованими. А далі пише, що він неабияк здивувався, коли довідався, що вони добре читають по-німецькому, а ще краще знають латинь, і питає, хто їх учив. (Тут мовчки переглянулися Карло Йосипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка їх теж полюбила і постачає їх щонеділі пиріжками та бубликами на цілий тиждень. «Одного разу Зося попросив у мене

гривеника на якусь там кадетську потребу, але я йому не дав: з досвіду знаю, що недобре давати дітям гроші».

— А може, воно, бідолашне, вчителів хотіло дати, щоб краще показував,— промовила Парасковія Тарасівна, та Никифор Федорович глянув на неї по-своєму, і вона замовкла.

І каже: «Щоб ви про них не турбувалися: свята вони в мене пробудуть. А на свят-вечір з вечерею пошлю їх до мого друга N. У нього теж є діти, і вони там весело зустрінуть свято різдва Христового». Далі пише, щоб вони не забували його, старого, та щоб на час канікул приїздили у Полтаву, і що в Полтаві квартири дуже дешеві, і що Гапка його варить дуже добрий борщ з карасів сушених. «Як уже вона це робить,— каже,— бог її знає».

«Оставайтесь здорові, не забувайте одинокого І. Котляревського».

Р. С. Поклоніться, як побачитеся, доброму моєму Степанові Мартиновичу Левицькому».

Коли закінчився лист, Карло Йосипович підвівся, понюхав табаки і сказав «Ессе homo!» * Степан Мартинович теж підвівся і заплакав од зворушення. Та й як не заплакати? Йому, мізерному дякові, пише поклін, і хто ж? Попечитель гімназії. Парасковія Тарасівна теж устала і, повернувшись до образів та хрестячись, з сльозами на очах говорила: «Дякую тобі, милосердий господи, за твоє милосердя, за твою благодать святу. Послав ти янгола-хранителя моїм малим сиротам на чужині». І вона мовчки молилася й далі, а Никифор Федорович сидів, спершись ліктями над листом, і поринув у глибоке мовчання. Потім згорнув листа, поцілував його, глибоко зітхнув, устав із-за столу і мовчки вийшов у другу кімнату. За півгодини він вернувся, і очі його немовби почервоніли. Парасковія Тарасівна звернулась до нього, питаючи:

— Чи є в нього пасіка? Я тоді, коли була в Полтаві, і забула спитати Гапку. А то б послати йому хоч бочку меду. До свят вже не встигнемо, то хоч до великого посту.

— Пошлемо дві,— сказав Никифор Федорович і мовчки заходив по кімнаті.

Гості попрощались і пішли собі з миром, дивуючись баченому.

Минули й свята, і зима минає, а весна наступає, ось уже й великдень за тиждень. Степан Мартинович відпускає своїх пиколарів по домівках батьківських і наказує, щоб верталися до школи не раніше ушестя Христового. За прикла-

* Оце людина! (лат.).

дом семінарським він теж зробив вакацію своїм школярам. Після свят, попорядкувавши у своїй господі, себто припручивши догляд за школою та меншими братами старшим братам — двом богословам, а третьому філософові, і наказавши їм, щоб на дозвіллі копали рів, не дуже глибокий, біля дерев посаджених, давши всьому лад,— він позичив у знайомого йому міщанина бідку, звичайно, не таку розкішну, як у Карла Йосиповича, а таку собі простеньку, у другого, теж знайомого, міщанина найняв коня з хомутом на двадцять днів і ночей. Запріг коня в бідку і одного прегарного ранку, попрощавшись з хутором та школою, сів і поїхав підтющем до Полтави.

Парасковія Тарасівна послала дітям своє, хоч і зачне, материнське благословення і торбу бубличків, якось особливо спечених. А Зосі своєму ще й півкарбованця грошей, які Степан Мартинович мав передати йому потай од Івана Петровича. Він обіцяв усе це зробити, але не зробив. Він за півкарбованця одправив молебень угодникові Афанасію о здоров'ї отроків Зосима і Саватія, а Зосі якнайсуворіше наказав, щоб він не смів просити гривеничків у Івана Петровича.

У Полтаві з ним не трапилось нічого незвичайного, крім хіба того, що він був у соборі на рукоположенні во дякона його давнього знайомого баса і що новий дякон закликав його до себе, напоїв п'яним і на додачу трохи набив. З чого і зробив Степан Мартинович висновок, що його приятеля ніякий сан не виправить, що він як був басом, так і залишиться ним аж до могили.

Повернувшись додому з далекого і бідного на пригоди мандрування, школу свою знайшов він у повному ладі, а вдячні брати обкопали довкола новий вертоград його та ще й лозою обгородили. Подякувавши їм як годиться, себто купивши їм по парі юхтових чобіт і демікотону на жилетки, він їх таки просив допомогти йому перенести бджоли з хутора на свою пасіку. Другого дня це й було зроблено. Тепер він, окрім того, що стихарний дяк, учитель душ до тридцяти школярів та ще й пасічник неабиякий.

Минали непомітно дні, місяці й роки. Зося і Ватя росли душею й тілом у Полтаві, а Никифор Федорович і Парасковія Тарасівна старілися собі безтурботно на хуторі й одержували справно щосвята поздоровні листи від дітей. Потім почали одержувати щомісяця, потім і частіше, та вже й не простосерді дитячі листи, а листи такі, в яких почала визначатись вдача авторів листа. От, приміром, Зося

завжди писав досить лаконічно: що він майже старець поміж вихованцями та що по фронті він із перших. А Ватя писав докладніше: він скромно писав про свої успіхи, про убожество своє й не згадував. А про доброго і благородного свого покровителя він списував цілі сторінки. З його листів можна було довідатись про одяг, звички, заняття, одне слово, про щоденний побут автора «Наталки-Полтавки», «Москаля-чарівника» та «Перелицьованої Енеїди».

Наприкінці четвертого року прийшли від дітей листи такого змісту:

«Дорогі родителі!

Випускний екзамен я склав прекрасно: одержав добрі бали з усіх наук, а по фронті вийшов першим. Мене послають у дворянський полк до Петербурга. А тому й прошу прислати мені, скільки зможете на перший раз, грошей на непередбачені витрати.

Ваш покірний син *З. Сокирін*».

— Сокирін, Сокирін — поганий знак,— промовив стиха Никифор Федорович і розгорнув другого листа.

«Мої ніжні, мої любі родителі!

Бог благословив ваше про мене піклування і мою по сильну працю. Я склав свій екзамен майже задовільно, на велику радість собі і на радість нашому всіма любленому і поважаному добродійникові, який клакняється вам і достойному Степанові Мартиновичу. По екзамену мене удостоїли дорогоцінної для мене нагороди: мені прилюдно сам ректор вручив у прегарній оправі Вергілієву «Енеїду» латинською мовою і тоді ж прилюдно оголосив, що мене удостоєно бути посланим до університету, який я сам виберу, на казенний кошт, по медичному факультету. І я тепер прошу вашого батьківського благословення та поради, який саме вибрати мені університет: харківський чи найближчий — київський? Я бажав би останній, бо там професори хороші, особливо на медичному факультеті. А ще більш бажав би тому, щоб бути ближче до вас, мої безцінні, мої любі родителі!

Дожидаю вашого благословення та поради і цілую ваші батьківські руки.

Зостаюся з любов'ю і вдячністю ваш син *С. Сокира*.

Р. S. Поцілуйте за мене незабутнього мого Степана Мартиновича. Вчора й сьогодні добродійник наш скаржиться на біль у ногах і попереку і третій день уже з дому не вихо-

дить. Помоліться разом зо мною за його дорогоцінне здоров'я».

Прочитавши листа, Никифор Федорович сказав:

— Ну, хвалити бога, хоч один скидається на людину.

— Та ще на яку людину! — додав Карло Йосипович. — Я вам пророкую, що з нього вийде доктор, магістр, професор, та ще й знаменитий професор медицини й хірургії. А на додачу — член багатьох учених товариств. Запевняю вас, що так буде. От вам і ескулап молодий! — вигукнув він, цокаючи по табакерці.

— А з Зосі, ви думаєте, нічого не вийде путнього? — спитала Парасковія Тарасівна Карла Йосиповича.

— Боронь мене боже так думати! З нього може вийти добрий офіцер, полковник, генерал і навіть фельдмаршал. Це залежатиме від нього самого.

— Толците і отверзеться, просіте і дасться вам, — промовив стиха Степан Мартинович.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — сказав сухо Никифор Федорович і пішов до себе на пасіку.

Довго він ходив коло пасіки, схвильований якимось мішаним, невиразним почуттям між радістю й печаллю. І, заспокоївши себе надією на всеблагее провидіння, він повернувся в хату, повторюючи речення Богдана Хмельницького: «Що буде, то те й буде. А буде те, що бог нам дасть».

Другого дня написав він найщирішого вдячного листа до Івана Петровича й послав дітям по двадцять п'ять карбованців, найласкавіше прохаючи Івана Петровича віддати їх дітям, і щоб він превелику ласку для нього зробив — повідомив його, який діти вчинять ужиток з грошей. Бо, каже, гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна, і йому, як батькові, можна пробачити таке прохання. Саватіві він радив вибрати університет київський, а Івана Петровича просив панутити Зосима так, як господь підкаже його добродію сердцю.

Через місяць вони мали велике щастя обіймати Ватю в себе на хуторі. Ідучи до Києва, він умовив товаришів своїй перебути день у Переяславі, щоб побачитись йому з рідними, на що товариші охоче погодились, тим більше, що він і їх запросив на хутір. Зося теж виїхав з товаришами з Полтави, але тільки Харківським шляхом, а тому й не міг заїхати на хутір.

Після перших привітань Ватя побіг до школи з завіткою «Енеїдою» в руках. І, знайшовши свого наставника у

школі в оточенні школярів, що гули, як бджоли коло матки, кипувся йому на високу шию. Після першого, і другого, і третього поцілунку він подав йому дорогоцінну книжку, мовлячи:

— Ви перший відкрили мені завісу латинської мудрості, вам і належить сія наймудріша і найдорожча для мене латинська книжка.

Зворушений Степан Мартинович прийняв і поцілував книгу. І, любуючись оправою, він розгорнув її й побачив поміж сторінками червоний папір. Це були десять карбованців вдячного Ваті.

— Ви в книжці забули гроші. Ось вони.

— Ні, це вам Іван Петрович посилав через мене, щоб ви погурбувались передати їх вашим убогим батькам. (А насправді це була решта від двадцяти п'яти карбованців, присланих йому в Полтаву).

З радості Степан Мартинович одпустив учнів гуляти, а сам з Ватею пішов на хутір, тримаючи в руках розгорнуту книжку і декламуючи вірші славнозвісного поета. І коли б Ватя так само уважно слухав, як Степан Мартинович читав, то опинилися б обидва по коліна в калюжі, а так тільки сам педагог.

Прогостювавши днів два чи три на хуторі, Ватя почав збиратися в дорогу. А товариші були такі задоволені частуванням гостинної Парасковії Тарасівни, що й на думці не мали їхати далі. А тому неабияк здивувалися, коли Ватя почав прощатися з своїми так званими батьками. Та нічого не вдієш, і вони попрощались. І за кілька днів, прогулюючись по Шулявщині, готувалися складати екзамен для вступу до університету.

Під час перебування свого в університеті Саватій кожних ваканцій приїздив на хутір і обертався на пасічника. Тоді почали вже друкувати статті в часописах Прокоповича про бджільництво. Він їх уважно перечитував і успішно прикладав до діла, на превелику радість Никифора Федоровича. Іноді разом з Карлом Йосиповичем робили вони хімічні й фізичні спроби і навіть жабу (різали?) за методом Мажанді³². А вечорами збирались усі на ганку, і він читав у голос «Енеїду» Котляревського або й справжню Вергілієву «Енеїду». А що він любив пристрасно музику, особливо свої рідні сумовиті мелодії, то з великим успіхом брав у Никифора Федоровича уроки на гуслах і після десятка уроків співав уже, сам собі акомпануючи:

Стала хмара наступати,
Став дощик іти.

До Києва він завжди повертався з папкою, гарненько на-

пханою місцевою флорою, та з кількома скриньками метеликів і всяких кузюк.

За перебування своє в дворянському полку Зося писав щомісяця акуратно листи змісту майже одноманітного. Деякі або, краще сказати, більшу частину своїх листів він варіював словами: «Я незабаром з ласки божої пранорщик, а в мене грошей жодної копійки немає». З приводу чого звичайно говорив Никифор Федорович: «А будеш офіцером, то й гроші будуть».

Одного разу написав йому Ватя, щоб він прислав йому літографований естамп * з картини «Останній день Помпеї»³³, і на цю потребу послав йому три карбованці грошей. А Зося розсудливо розміркував, що три карбованці — гроші, а естамп що таке? Аркушик зіпсованого паперу, та й годі. І прямо написав братові, що про таку картину в Петербурзі й не чув і що гроші він йому згодом вишле; а якщо хоче, то на Невському проспекті сила різних картин продається, то можна буде купити одну й переслати. Ватя написав йому, щоб він купив якийсь естамп, якщо вже не можна знайти «Останній день Помпеї». Він і купив йому московський літографований копійчаний твір «Тінь Наполеона на острові Св. Єлени»³⁴. Ватя, діставши сей твір, не міг надивуватися естетичному почуттю рідного братика, і знаменитий куништ³⁵ полетів у нещ огненню.

Незабаром після всеспалення «Тіні Наполеона» голосно прошуміли, з'явившись на світ, «Мертві душі». «Библиотека для чтения»³⁶, а з нею і статечні добромисні люди вилаяли книжку й автора, називаючи книжку брудною і неморальною, а автора сіячем плевел на ґрунті виховання благодареної молоді.

Незважаючи, проте, на охоронців моральності й охоронниць російського слова, «Мертві душі» розлетілися швидше за птахів небесних по широкому царству російському. Прилетіло кілька примірників і до стародавнього Кисва і дебютували, звичайно, в університеті. Інспектор незадоволено і навіть з острахом помітив, що студенти збираються гуртками і щось регочучи читають. Спочатку він подумав (що дуже можливо): «Мабуть, якась каналія скомпонувала на мене пасквіль». Але, побачивши, що студенти читають друковану книжку, він відчув полегкість на серці. Як чоловік, що мало стежив за розвитком рідної літератури, і чоловік, що не належав до банди охоронників моральності, довідав-

* Е с т а м п — тут репродукція.

** К у н и ш т — гравюра.

пись, що книга титулується «Мертві душі» і, мабуть, страшно, махнувши рукою, сказав: «Нехай собі читають, аби не пиячили та на Хрести вікон троштити не ходили». Як бачимо, в інспектора дворянського поема «Мертві душі» не викликала ніяких побоювань.

Саватій перше уважно прослухав «Мертві душі», потім ще уважніше прочитав, а прочитавши, набрався наміру хоч би там що здобути цю книжку і під час вакацій читати вголос на хуторі. Зібравши в себе останній дрібязок і позичивши карбованця півтора, подався він до контори застрахування життя, вона ж і книгарня. Питає, чи є «Мертві душі», а книгар тільки очі витріщив. Йому здалося, що відвідувач питає про ті мертві душі, які застрахували своє земне буття в його конторі. І, обернувшись до відвідувача, сказав, що є тільки дві. «Будьте ласкаві мені один екземпляр». Книгар знову отетерів. «Ви мене не так розумієте. Чи одержали ви книжку, яка має назву «Мертві душі», твір М. Гоголя?» — «Ні, ще й оголошення не читали». — «Отже, нема й надії мати від вас її коли-небудь», — сказав Саватій і вийшов на вулицю. Він хотів був піти до Глюзберга, та згадав, що там не продають російських книжок, зайшов на хвилину додому, написав до брата листа, вклав у нього гроші й відніс на пошту. Сердега! Йому й на думку не спала «Тінь великого Наполеона».

Через місяць дістає він оповістку з поштової контори, що на його ім'я прийшла посилка на п'ять карбованців сріблом. Зрадивши, біжить він до інспектора, а від нього просто до поштової контори. Питає за посилку. Йому подають. Помацав — м'яке. «Вона», — промовив він і вийшов з контори. На вулиці розрізав мотузку складаним ножиком, розпорів клейонку, розгорнув обгортку і з жахом прочитав: «Ніклас, «Ведмежа Лапа»³⁸. Потьмарилося в очах у бідолахи, і напівроззнакована посилка випала з рук. Простоявши з хвилину, пішов він, сумний, сам не знаючи куди, а посилка так і зосталася на вулиці, аж поки її не підняв якийсь старець і, оглянувши уважно, пішов прямо в шинок. Шинкар мав щастя за шкалик придбати безсмертний витвір і, як людина письменна і допитлива, тепер щасливо почитує на дозвіллі, а часом і вголос читає своїм запізнілим одвідувачам.

При посилці листа не було, а була засунута лаконічна записка пренаївного змісту: «Мертві душі» заборонені. І цензор, і автор сидять у фортеці. А посилаю тобі чудову книжку — «Ведмежу Лапу». Твій брат такий і такий».

Та незважаючи на те, що й цензор, і автор сиділи в фортеці, «Мертві душі» незабаром з'явилися в конторі застраху-

вання життя і продавалися вільно. І Ватя, йдучи якось повз контору, побачив примірник, виставлений у вікні. Добре, що він не читав братової записки, а то б, чого доброго, брата назвав би безсовісним брехунцем. Прочитавши кілька разів обгортку і полюбившись нею, Ватя вирішив будь-що придбати велику книгу, тим паче, що й вакації наближалися. Після акту, того ж дня одніс він мундир свій, як річ тепер зовсім не потрібну, позичальникові нікчемного металу за невеликі проценти. І, придбавши за одержані гроші примірник великої книги, він мав невимовну насолоду читати її вголос на хуторі. Увечері — на ганку, а вдень — під липою на пасіці.

Чи не в сотий раз майже напам'ять читав він Парасковії Тарасівні, що уважно слухала його, «Повість про капітана Копейкіна»³⁷, коли це в'їхав на подвір'я своєю бідкою Карло Йосипович і ще здаля показав лист. Читання про Копейкіна, звичайно, було припинене, а читання листа почав сам Никифор Федорович і, звичайно, про себе. Прочитавши листа, він кинув його на підлогу і сперсердя сказав: «Тільки те й знає, що грошей просить. Легко сказати, триста карбованців!» І він пішов до покоїв, а за ним і Карло Йосипович.

Парасковія Тарасівна, піднявши обережно листа, передала його Ваті й просила прочитати (сама вона скорописі не читала, а тільки друковане), однак не так голосно, як про того капітана. І Ватя стиха прочитав ось що:

«Дорогоцінні мої родителі!

З ласки божої я тепер прапорщик лейб-гвардії гренадерського полку. А ви повинні самі знати, як повинен держати себе гвардійський офіцер. Тут не Полтава і не миршавий Переяслав, а люди добрі кажуть, столиця. А тому мені треба на перше обладнання принаймні 300 карбованців сріблом.

По сьому застаюся ваш син *З. Сокирін*».

Ватя, прочитавши листа, згорнув його й подав Парасковії Тарасівні.

— Та ти все прочитай, і тоді даси мені, я його сховаю.

— Та я ж усе й прочитав.

Вона, бідолашна, не йняла віри, розгорнула листа, порахувала рядки, і переконавшись у гіркій правді, кинула листа під стіл і, затуливши обличчя руками, гірко-гірко заридала.

Небого ти, небого! Це тільки квіти, а отруйний плід ще й не зав'язувався.

За кілька днів виблагала вона, плачучи, триста карбованців у Никифора Федоровича, і тому що він одмовився писати листа, а Ватя поїхав уже, то вона сама церковними буквами написала такого листа:

«Зосю мій, орле мій! Виплакала, виблагала я й посилаю тобі гроші, а Никифор Федорович на тебе гнівається».

Загорнула в лист гроші й сама повезла на пошту. Поштмейстер неабияк здивувався, побачивши листа з грошима і без адреси на конверті. Поїхала вона до Карла Йосиповича, той написав адресу, і лист лішов.

Одержавши гроші, гвардійський прапорщик не звернув уваги на лист або, краще сказати, на обгортку. Та другий, теж гвардійський прапорщик, підняв цю обгортку і, прочитавши, заховав у кишеню, а другого дня в екзерцис-гаузі показав її полковій братії. І почалося. Спершу не розумів Зося, в чому річ. А коли зрозумів, то одного прегарного ранку після навчання запросив усю чесну компанію до Сен-Жоржа*, влаштував розкішний сніданок і, напідпитку, розповів братії от що про лаконічного листа: що в нього в Полтаві осталася аміка, себто коханка, багата і неписьменна кущиха, яка краде в чоловіка гроші і постачає ними вашого покійного слугу. «Ура! — заревіла компанія. — За здоров'я усіх неписьменних коханок!» Гости повторювались до самого вечора. А ввечері вся компанія рушила дивитись на Тальйоні³⁸, звичайно, коштом щасливого коханця.

Не минуло й півроку, як од щасливого коханця одержали на хуторі листа такого змісту:

«Через вас, ніжні, дбайливі родителі, мушу я покинути гвардію і просити переводу в армію, бо я старець, а у вас скрині тріщать від золота.

Ваш благородний син *Сокирін*».

А причина переводу його в армію була ось яка.

Якось у Марцинкевича³⁹, в цьому славнозвісному танцкласі (який Зосим відвідував щоп'ятниці неодмінно), за якусь зрадницю почав він, п'яний, бійку з теж п'яними черкесами. До справи втрутилася поліція, і кінчилося тим, що черкесам, як азіатцям, пробачили, а його, як європейця, перевели в армію в тому ж чині.

Після цього переводу не забарився й другий, тільки без будь-якої вигадки з боку мого шибайголови-героя, бо він припинив усяку кореспонденцію зі скнарами, як він висловлювався, себто із своїми добродійниками.

* «Сен-Жорж» — назва ресторану за ім'ям власника-француза.

Для письменника плодovitішого, ніж аз грішний, і більш обізнаного з військовим побутом нашої дуже численної благородної молоді, для такого письменника тут одкривається широчезне поле, засіяне таким гірким насінням, що коли плід його достигне, то потомкам нашим не треба буде купувати сабуру. А талановитий письменник, як добрий городник, міг би потроху висмикувати плевели з пшениці. І то було б добре. Але талановиті письменники, які знають цей побут, більше звертають свою спостережливу увагу на солдатські приказки та їх безрадісні пісні, що тільки здаються молодечькими.

Хоч-не-хоч, а мушу пояснити причину переводу мого героя з армії у внутрішню сторожу, себто в астраханський гарнізонний батальйон.

У місті Ніжині квартирував армійський піхотний полк NN. У цей полк і перевели мого приятеля, і він оселився у білій хатині з садочком і квітничком, якраз проти грецького кладовища. Першого ж дня він побачив у квітнику таку квітку, що в нього й слинка потекла. Цією чарівною квіткою була красуня ще на самому світанку життя і одне-єдине добро найубогішого старого вдівця міщанина Макухи. Продовження і кінець повісті вам відомі, терпеливі читальники, і я не маю наміру набридати вам, переказуючи тисячу й одну, на жаль, не вигадану повість чи поему за цим сумним зразком, починаючи з «Еди» Баратинського⁴⁰ і кінчаючи «Катериною» Ш[евченка] та «Сердешною Оксаною» Основ'явенка. Продовження і кінець такі самісінькі, з тою хіба одміною, що приятеля мого мало не примусили були одружитися з міщанкою Якилиною, дочкою Макухи. Спасибі старому, доброму полковому командирові, що заступився за свого офіцера. Інакше якраз би й повинчали офіцера з міщанкою. Але й добрий старик, полковий командир, кращого нічого не міг вигадати, як звеліти йому негайно ж подати в перевод, та й по всьому. Офіцер другого ж дня подав у перевод, а тим часом одвідував Якилину, що ледве вже ходила, і запевняв старого, що з кожною поштою жде батьківського благословення. Прийшов перевод. І Зосим на радощах зайшов у так звану кондитерську Неминая і, добренько хильнувши перед виїздом, почав розповідати якомусь нетверезому, але багатому Попандонуло свою лицарську історію. Він так захоплююче розповідав, що багатий еллін* не стерпів і затопив йому всією п'ятірнею в благородний портрет, він — еллінові, а еллін знову йому, і завелся. Але тому що еллін був літами старіший і силою слабший, то він

* Еллін — грек.

і знемігся. А на ту хвилю наспів охоронник миру в особі городничого і звелів обох забіжк узяти під арешт. Почалася справа. Багатого гендьяра елліна виправдали, а благородного неможливого офіцера одружили з міщанкою Якилиною й перевели в астраханський батальйон.

О моя сердешна Якилино! Коли б ти могла прозирати в своє безталання, в свою гірку майбутню долю, ти втекла б у ліс або втопилася б у гнилому Острі, а не вінчалася б з благородним офіцером. Але ти, простодушна міщанко, в глибині непорочної душі своєї вірила пустим словам, що ніжне кохання вгамовує і звіра лютого. Це були тільки слова, більш нічого. А ти, дурненька, думала, що воно й справді так. Сердешна, як дорого ти заплатила за свою простодушність! Ти загинула, і не врятувало тебе від гіркої долі ані кохання ніжне твоє до п'яної потвори, ні навіть єдина твоя золота надія — твій первісток, твоє чудове дитя. Ви обоє валялися на брудній астраханській вулиці, поки вас не прибрала й не поховала великодушна поліція.

Та, незважаючи на всі витівки, приятель мій наближався вже до чину капітана. А брат його тільки що кінчив курс в університеті св. Володимира.

По екзамені удостоївся він скромного звання лікаря з чином дванадцятого класу. А після акту повідомлено його, що волею уряду його, як казенно-коштного вихованця, призначено до оренбурзького третьокласного шпиталю. В канцелярії йому видали третину платні наперед, прогони й по дорожню. І він, як бідняк, попрощався нашвидку з товаришами і другого дня, не дуже сумуючи, покинув старий Київ, може, й назавжди. Товариші хотіли були проводити його хоч би до Рязанова, та, очевидно, проспали, бо Саватій перевізся через Дніпро до схід сонця, а в Броварі приїхав якраз тоді, коли туркєня-смотрителька роздмухувала в сінях на кабиці вогонь, щоб зварити каву. Випивши за невеличку ціну склянку кави і взявши, теж за невелику ціну, пляшечку броварського лікеру (винахід тієї ж туркєні-смотрительки), він увечері уже весело розповідав про свій екзамен прихильним слухачам на ганку самотнього хутора.

Саватій вирішив пожити тижнів зо два на хуторі, може останні, серед наймиліших і найдорожчих його серцю людей. Незважаючи на одноманітність сільського, а тим паче хуторянського життя, дні летіли, як секунди. Такі вони взагалі — швидкі, в радості і такі ж повільні в журбі. Коли б на хуторі всі, не минаючи й Марини, бажали скорого кінця тим двом фатальним тижням, то вони тривали б принаймні місяць. Але тому що всі бажали віддалити фатальний день

розлуки, то він, на великий жаль кожного, і наближався так швидко.

Напередодні від'їзду, по обіді, Никифор Федорович узяв Саватія під руку і, як звичайно, повів його на пасіку. Не дійшовши кроків кілька, він схибився, показав на дві розкішні липи, що росли перед самим входом на пасіку, і сказав:

— Ці два дерева привіз я з архієрейського гаю, що в Андрушах, того ж року, коли вас ми знайшли на моєму хуторі, і посадив на спомин про ту велику радість. Дивись, які вони тепер широкі та високі і який розкішний цвіт дають. А вас з братом не судилося мені від бога на старості літ бачити такими ж однаково прекрасними, як оці липи. Брат твій згачьбив благородну натуру людини. Він зневажив усе святе на землі в особі вашої найніжнішої, хоч і не рідної, матері, а моєї доброї дружини. Мене він міг забути: я чоловік суворий і не люблю зайвих піжностей з дітьми. Але вона, моя бідолашна великомучениця, очей з нього не зводила. І тепер що ж? П'ятий рік хоч би звістку яку про себе подав. Як у воду впав. А вона, сердешна, день і ніч за нього молиться й плаче. Правда, я сам винен... Та це було її бажання, щоб бачити його офіцером, а не благородним чоловіком. Жни, що посіяла.

І вони повагом увійшли на пасіку, посідали під липою, і Никифор Федорович говорив далі:

— Еге ж, тяжко, Ватю, дуже тяжко кінчати дні свої і не бачити, що твої надії справдилися. Ти, Ватю, їдеш тепер у таку далеку країну, про яку в нас і чутки не було. Пиши нам з старою. Не лінуйся, описуй усе, що побачиш і що з тобою трапляється. Пиши все. Це для нас, майже самотніх старих, буде і нове, й повчальне. А якщо буде тобі потреба яка в чужій далекій стороні, то пиши до мене, як у ломбард, з якого вислали б тобі твої власні гроші. У мене для тебе завжди знайдеться четверик-другий карбованців. А тим часом ось тобі триста їх, таких самісіньких, як і Зосі послала моя стара. Дорога далека, а дорога любить гроші.— І він подав пачку асигнацій.

Саватій відмовився од грошей, кажучи, що на дорогу в нього є прогони і третина платні, а на місці, якщо треба буде йому грошей, то він нанише, а в дорозі зайві гроші — зайва морока.

— Ну, як знаєш. Тебе вчити нема чого. Хто не потребує грошей, той багатший за багатого. Тепер я тобі, Ватю, усе сказав, що в мене було на серці. І ще раз прошу: не забувай нас, старих, особливо її. Вона, бідна, зовсім приголомшена мовчанням Зосі.

Після цього старий пішов, щоб відпочити, як звичайно, під повіткою, а Саватій узяв «Енеїду» Котляревського і прочитав кілька сторінок напівголосно, ніби заколихуючи старого. Побачивши, що монотонне читання подіяло як треба, він згорнув книжку, встав і тихо вийшов з пасіки. І аж до вечора блукав кругом хутора, невизначно роздумуючи про своє самотнє майбутнє.

Увечері, коли всі зібралися на ганку, прийшов і Саватій, і після кількох слів, сказаних майже навмання, він ніби згадав про щось важливе і, звертаючись до Никифора Федоровича, промовив:

— Мені давно хотілось подивитися на вашу скрипку, та все забуваю, а ви якось казали, що то скрипка дорога.

— А таки й дуже дорога, і тим ще дорожча, що на ній грав добродійник мій, покійний отець Григорій. І мені відказав її по смерті.

— Дозвольте мені хоч глянути на неї.

— Поглянь, поглянь, але що ти в ній побачиш?

— А може, що й побачу.—І з тим словом пішов у кімнату Никифора Федоровича, дістав з ящика скрипку, попробував струни і, вийшовши у велику світлицю, заграв спершу мелодію, а потім варіації Липинського⁴¹ на відому галицьку пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась?

.....

Ефект був надзвичайний. Хвилини, може, зо дві сиділи слухачі мовчки, ніби зачаровані. Перший схопився з лави Никифор Федорович, вбіг у світлицю, плачучи обняв віртуоза і промовив:

— Сину мій, радосте моя! Надіє моя золота! Коли і де ти вивчився грати на скрипці цієї божественної пісні?

Саватій розповів:

— Випадково зустрів я в Києві, правду кажучи, на Хрестах, сивого старця-скрипача, і він так грав, що в мене волосся дуба ставало. Я познайомився з ним, просив його заходити до мене, і він навчив мене не тільки грати на скрипці, а почувати та розуміти музику.

— Напиши в Київ, щоб приїхав до мене цей божий чоловік. Я все йому віддам, і навіть мою пасіку.

— Його вже немає серед живих. Я сам на своїх плечах виніс його на Скавицю.

— Спасибі тобі, чадо моє єдине, що наклав ти землею прах великої людини. От що,— вів далі він повагом.— Довго я думав, кому залишу, кому зановім мій дорогий спадок,

мою скрипку, гусла і книги. Думав був, грішний, у труну покласти з собою, бо не бачив довкола себе чоловіка, гідного володіти таким добром. А тепер я чоловіка бачу такого, і чоловік цей — ти, моя золота надія. Візьми ж скрипку собі тепер. А книжки і гусла візьмеш у спадщину по мені з усім добром моїм, а тим часом нехай вони втішають нашу самотню старість.

І він підійшов до гусел, розкрив їх, торкнувся струн, розгладив обома руками свою густу, широку, срібну бороду (він уже три роки її носить), мов якийсь Оссіан*, ударив по струнах —

И вещи зарокотали.

Після прелюдії заспівав він своїм старечим, тремтячим, але натхненним голосом; до нього приєднав свій свіжий тенор Саватій, і вони заспівали:

У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла.
. . . . .

Карло Йосипович, на що вже був не тонкосльозий, а й він не витримав, вийшов з світлиці, дстаючи з кишені хусточку. А як заспівали вони:

Летить орел через море:
Ой дай, море, цити!
Тяжко, важко сиротини
На чужині жити,—

то Карло Йосипович уже й у світлицю не міг увійти, так і zostався на ганку до того часу, поки не сів на свою бічку та не поїхав до міста.

Другого дня запросили на обід покровське та благовіщенське духовенство. Спочатку сам протоієрей прочитав акафіст пресвятій богородиці, а Степан Мартинович із своїми школярами хором співали «О всепетая мати». Потім собором правили молебень, а Степан Мартинович, облачившись у сляхар, читав «Апостола». По відправі молебня тричі проспівали хором «Многая літа».

Духовенство трапезувало у світлиці, а школярам подали обід на дошках на дворі. А по обіді сама Парасковія Тарасівна видала їм по книшці, по стільнику меду та по п'ятаку грішми.

* Оссіан — легендарний кельтський співець, під ім'ям якого були видані в Англії в кінці XVIII століття Джемсом Макферсоном переробки зібраних ним народних пісень («Поєми Оссіана»).

А надвечір Саватій Никифорович міняв уже коней на першій станції і, немало дивуючись, побачив, коли перекладав речі, бодню з медом і мішок яблук.

У Полтаві зайшов він уклонитися будиначкові покійного Івана Петровича. Його зустрів молодий, досить незграбний чоловік і сліпа Гапка. Відправивши в будиначку панахиду за упокій душі свого добродійника, зажурений виїхав він з Полтави, благословляючи пам'ять доброго чоловіка.

Об'їхавши собор, з'їхав він з гори і якраз проти темної, з трьома банями, дерев'яної церкви, що її збудував Мартин Пушкар⁴², спинив поштаря і довго дивився не на пам'ятник XVII віку, а на протилежний бік вулиці, на біленьку, з зеленим садочком хатку. Перехожі думали, що він просив напитись, а йому довго не виносять. Хатка йому здалася пустою, і він хотів був сказати поштареві «рушай», як раптом у розбитому вікні хатини з'явилася молодиця з дитиною на руках. Він здригнувся, дивлячись на молодицю, і ледве проказав: «Можна зайти?» — «Можна», — одповіла молодиця, і він зскочив з воза, переступив перелаз і опинився в хатці.

— Здорова була, Насте! Чи впізнала ти мене?

— Ні. — І сама спалахнула й здригнулася.

Довго і сумно дивився він на її чудову, граціозно схилену на груди голову. Вона теж мовчала. Коли б не ворушилися на грудях складки білої сорочки, то можна було б подумати, що вона скам'яніла. Раптовий рум'янець змінив на блідість, і здавалося, що білява дитина грається на плечах мармурової Пенелопи*. Саватій узяв її руку і промовив:

— То ти мене й не впізнала, Насте?

— Впізнала... Я на дворі ще впізнала, та тільки так... соромно було сказати, — говорила вона, і з її карих прекрасних очей покотилися поволі буйні сльози, а дитина простягала ручки до Саватія й лепетала: «Тату! Тату!»

— Я їду далеко, Насте, і заїхав до тебе попрощатися.

— Спасибі вам! — промовила вона пошепки.

— Прощай же, моя Настусю! — І, поцілувавши її в щок, швидко вийшов на вулицю, сів на підводу й поїхав.

Настя довго стояла на одному місці і тільки шепотіла: «Прощайте, прощайте!» Глянула на дитину і гірко-гірко заплакала.

Переїхавши міст на Ворсклі, Саватій обернувся лицем до

* Пенелопа — дружина Одиссея, героя епічних поем античного світу «Іліади» й «Одіссеї» Гомера; у переносному значенні — вірна дружина.

Полтави і, здавалося, шукав очима біленьку хатину, що давно вже заховалася в деревах. «Вже й не видно її», — промовив він стиха і почав дивитися на запурену в зелені саді Полтаву. Довго дивився на будиночок, що приліпився на горі, коло собору, і на кам'яну маленьку башточку, бог знає нащо поставлену проти завітної хатини по той бік яру. Багато чого нагадала ця напівзруйнована башточка моєму сумному героєві. Дивлячись на неї, він згадав той час, коли він щонеділі приходив з гімназії і не раз ховався в ній, граючись у піжмурки з білявою та жвавою онукою Гапчиною, Настусею, тепер матір'ю такої ж прекрасної білявої дитини, якою сама була колись.

Гарна була тринадцятилітня Настуся, дуже гарна, особливо ж неділями, коли приходила вона до своєї бабусі на цілий день у гості. Пов'яже, було, на голівку червону стрічку, натикає за стрічку всяких квітів, а якщо черешні поспіли, то й черешень, та як тільки розвидниться, біжить до бабусі, сяде собі, як доросла, під хатою і замислиться. Про що ж могла замислитись тринадцятилітня дитина? А вона замислювалася про те, чи скоро повстають паничі та підуть до церкви і вона піде з ними. «А як вийдуть з церкви та пообідають, ми й почнемо гратися в піжмурки, я сховаюся в тій комірці, що на горі, а Ватя прибіжить та й знайде мене», — думала Настя і ставала червоною за свою стрічку, квіти й черешні і, забувшись, скрикувала: «Ах!»

— Чого ти там ахаш? — питалася Гапка, висунувши голову в вікно.

— Жаба, бабо.

— Вона не кусає, тільки як на ногу скочить, то бородавка буде. Іди в хату, ти змерзла!

— Ні, бабо, я не змерзла. — І вона зоставалася під хатою і знову замислювалася.

Ваті минуло вже шістнадцять, а Настусі п'ятнадцять літ, коли сховаються вони, було, від Зосі десь у бур'яні або втечуть аж за Ворсклу, назбирають усяких-усяких квітів та й посідають під дубом. Ватя сплете вінок з квітів, покладє його на голівку Настусі та й дивиться на неї цілий день аж до вечора. Потім поберуться собі за руки й прийдуть додому, і ніхто їх не питає, де були і що робили. Хіба що Зося іноді скаже: «Бач, повтікали, а мене не взяли з собою!» Минув ще рік, і дитяча любов обернулася вже не на дитячу. Уже Настуся була струнка, вродлива шістнадцятилітня дівчина, а Ватя — сімнадцятилітній красень парубок. Ночами він довго вже не міг заснути, Настуся теж.

Вона під горою, у себе в садочку, до півночі співала:

Зійшла зоря ізвечора,
Не назорілася...

. . . . .

А він, стоячи на горі, до півночі слухав, як співала Настуся.

Незабаром почалося трепетне стискання рук, раптові поцілунок і довге вечірнє стояння під вербою. Правда, що ці побачення закінчувались тільки довгим поцілунок. Ватя щодо цього був справжній лицар... Але сатана дужий, і бог знає, чим би могло закінчитися стояння вночі під вербою, коли б Ватя не склав дуже добре свого екзамену і несподівано не виїхав до Києва.

То було його перше і, можна сказати, останнє кохання.

У Києві, було, гуляючи надвечір у саду великою алеєю, зустрів він красуню — так холодом і пройме його, і він, приголомшений, довго стоїть на одному місці й дивиться, як миготить у юрмі красуня, і, отямившись, шепоче: «Не пара». І одводить очі на освітлену вечірнім сонцем панораму старого Києва. Потім ішов униз терасою на Хрещатині, приходив додому і, засвітивши свічку, сів за якусь енциклопедію і занурював у чорнило разом з пером і ясний світоч своєї самотньої молодості.

У Зосі так само рано прокинулося щось схоже на якусь там пристрасть до Олімпіади Карлівни, уже дорослої дочки інспектора, і так само це було перерване раптовим його від'їздом у дворянський полк. Та коли він, стрункий, гарний хлопець, одягнув гвардійський мундир, він раптом відчув у собі таємну силу магніту для прекрасних очей. І він не спинявся в священному трепеті, побачивши жіночу вроду, а чудові його очі вкривалися каламутною вологою або падали вогнем шаленого тигрени, і, чи була то дівчина, чи заміжня жінка, він не питав себе, навіщо, а просто починав залицятись, і майже завжди з успіхом. Він став справжнім дон-жуаном із зародками ще якихось пристрастей, що поганяють людину.

По приїзді в Астрахань Зося незабаром мав славу між морськими та гарнізонними офіцерами хвата на всі руки, себто крутія, але в військовому словнику це тривіальне слово замінене словом «хвата».

Прибувши в Астрахань, він сховав свою Якилину разом з сином у брудному завулку на Свистуні, а собі найняв квартиру в місті і запевнив її, що того вимагає служба. А вона, простосерда, й повірила. Один тільки батальйонний командир та його ад'ютант знали з формуляра, що він одру-

жений, і ще — та й то тільки догадувався — квартальний, бо в довіреному йому кварталі жила штабс-капітанша Сокиріна. Інша ж астраханська публіка і не догадувалася. А матілки то навіть дивилися на нього як на пристойну партію своїм уже позеленілим Катенькам та Сашенькам. Але він дивився на все це крізь пальці і несамовито гнув на не. Ще несамовитіше пив чистісінький ром, а на чихир і дивитись не хотів, обзиваючи його вірменським квасом. До всього того він з надзвичайним успіхом виявляв свою, можна сказати, геніальну здатність позичати й не віддавати гроші, за що частенько його величали не Ноздровим (астраханська освічена публіка тоді ще й не чула про «Мертві душі»), а просто шахраєм, за що він анітрохи не був у претензії. Щасливий темнерамент! Або, краще сказати, до чого може вдосконалити себе чоловік у товаристві порядних людей!

Неділями й святами почав він запопадливо ходити до вірменської церкви, на загородні вірменські гульбища, де незабаром здобув собі не одного матаха, особливо серед молодих синів багатих і старих батьків, і де після незчислених якшіолів* з'являлися карти і починалася забава, що кінчалася майже завжди бійкою, тож не раз він повертався до міста з пошкодженим «портретом». І після цієї тільки невдалої спекуляції навіщав він свою бідолашну Якилину, запевняючи її, що хотів купити для неї туркменського аргамака, привезеного з Новопетровського укріплення, сів спробувати, і ось що воно вийшло. Та, звичайно, вірила, а він собі рапортувався недужим і, дождаючи, поки «портрет» набере належного вигляду, значив на дозвіллі карти, з чого Якилина неабияк дивувалася. Загоївши «портрет» і позначивши карти, він зникав і незабаром з'являвся знову лагодити «портрет». І на сей раз запевняв Якилину, що хотів був для неї купити в купця N. N. в'ятський троян, і от що наробив клятий троян. Історія з «портретом» повторювалася часто, так що й простодушна Якилина почала запідозрювати щось недобре.

Зимою 1847 року не приходив він до Якилини з пошкодженим «портретом» місяців зо три. Вона прождала ще місяць — нема, ще місяць — нема та й нема. Вона вже думала, що, може, його, боронь боже, вбили коні, як одного прегарного ранку прийшов до неї вістовий з головної гауптвахті і сказав їй:

* Якшіол (*киргизьке*) — вигук на бенкеті, що означає — «хай живе».

— Його благородіє наказали вам, щоб ваше благородіє приділили їм сороківку або з речей що-небудь.

— Яке благородіє? — вигукнула вона з переляку.

— Його благородіє, штабс-капітан Зосим Никифорович.

— Де він?

Вістовий спершу всміхнувся, але як він і сам був українець, то вона легко зрозуміла, в чому річ, напвидку причепурилась, узяла за руку Гриця і сказала вістовому: «Ходімо».

Сердешна, ти поклала край і слідству, і судові, сама того не знаючи. Його тримали на гауптвахті й судили за різні злочини, майже не доведені на слідстві, а ти своєю появою все докінчила. Ти перед усім караулом назвала його своїм чоловіком, а всьому ж місту відомо, що він зять вірменина N. N., і так само всьому місту відомо, що прекрасна вірменочка дозволила себе викрасти й повінчатися з нею таємно у Чорному Яру. Що він, як справжній герой роману, і вчинив без суперечки, запалившись не так прекрасними оченятами своєї коханої, як червінчиками її шановного родителя. Честолюбний вірменин охоче простив, але щодо придачі законічно сказав: «Чека!»*

«Недобре! — подумав мій линар. — Трохи дав маху. Треба буде зайти з іншого боку». І, прийшовши додому, почав насамперед лаяти, а потім умовляти та упрошувати свою вірменочку, щоб вона обікрала батька, запевняючи її, що заради ж її щастя це треба зробити, що він, старий скнара, умре з голоду, а гроші куховарка вкраде. Але, незважаючи на всі його доводи, що треба обікрати батька, вірменочка рішуче сказала: «Чека».

— А, чека, то й чека! Я вживу своїх заходів. — І він вигнав свою вірменочку з квартири, знявши з неї салоп і дороге намисто. За витрати і збитки, як він сам висловився.

Після цієї катастрофи він почав множити свої мерзоти паче усякого писання і дійшов, нарешті, до того, що його посадили на збереження в гауптвахту.

Поки доведено було законним порядком, що він хват на всі руки і до того ж двосженець, та поки він перебував на збереженні, бідолашна Якилина ходила на поденну роботу чистити воблу і ввечері приносила своєму ув'язненому чоловікові заробленого гривеника.

Поки визначають гідну кару моему лицареві, я перенесу мою немудру розповідь у неісходимі киргизькі степи.

* Чека (*вірменське*) — ні.

— Чого ж це так премудро, господи боже мій милосердий, ти створив усе на світі? Не придумаю, не пригадаю! Одного ж дня і навіть, може, однієї години вони узрили світ божий животворящий, а тепер Зося вже капітанського рангу, а Ватю тільки вчора з школи випустили. І не придумаю, і не пригадаю, як це воно так на світі божому твориться?

Того ж дня, як вряджали Ватю з Переяслава, Парасковія Тарасівна задала собі таке питання, і багато днів вона його собі задавала. Але, не знаходячи в собі самій відповіді на своє мудре питання, вона надумала була спершу вдатися до Никифора Федоровича, та, поміркувавши, передумала. «До Карла Йосиповича хіба?» І теж передумала. Він німець, — міркувала вона, — то щось непутнє й скаже через свою німецьку натуру. Хіба що Степан Мартинович? Ба ні! Він не напоумить мене. А може, й напоумить. Адже я просто дурна, а він принаймні книжки читає, то, може, що й вичитав. Не знаю, чи прийде він увечері до нас, чи ні? Хіба самій піти до нього? Так, нібито на пасіку подивитись».

І, запнувши голову доброю хусткою, а в другу зав'язавши десяток бубличків, рушила за Альту.

Проходячи повз школу, вона спинилася й послухала, як школярі вчать, а йдучи далі, пошепки говорила:

— Бідолашні діти! Їм би треба хоч обід коли-небудь справити.

Степан Мартинович, побачивши крізь вікно свою дорогу відвідувачку, вибіг із школи з непокровенною главою, в самому білому полотняному халаті, і двома стрибками падаючись їй коло входу в сад і на пасіку, кажучи:

— Вітаю вас у нашій палестині...

— Ах, як ви мене пересякали!

— Смиренно прошу прощення прогрішеної моїх, — говорив Степан Мартинович, одчиняючи хвіртку в сад.

— А я сьогодні сиджу собі дома сама як палець. Никифор Федорович на пасіці, а Марина огородину поле. То я сиджу собі та й думаю: піду лишень я подивлюся, що воно за сад і за пасіку у Степана Мартиновича, та й його таки провідаю, бо він щось цурається нас.

— І подумати про мене, боже боронь, отаке грішне! Та я ж і вчора, і позавчора, і щовечора у вас сиджу, та й сьогодні знайду, як, дасть бог, управлюся.

— А я коли не бачу вас цілий день, то мені здається, що цілий рік.

По сій мові вони зайшли в курінь. У курені, долі на соломі, розстелене біле рядно і на ньому подушка. То було смиренне ложе Степана Мартиновича. Біля ложка стояв че-

реп'яний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки виглядав ріжок неодмінної «Енеїди». Парасковія Тарасівна з хвилину дивилася на все це і співчутливо сказала:

— Чудово, все чудово; нема чого більше й сказати. Але от що, — мовила вона, сідаючи на лежачий порожній вулик. — Навіщо ви книжку кидаєте на пасіці? Ну не дай боже якогось лихого чоловіка: прийде та й украде, а книжка ж, самі знаєте, дорога.

— Дорога, дорога книга, Парасковіє Тарасівно. Вона мое сдине наущення, пошли господи царство небесне незлобивій душі нашого добродійника Івана Петровича.

— Ми думаємо з Никифором Федоровичем, як бог дасть діждати, після Семена одправити панахиду по Іванові Петровичу та разом і обід для убогої братії справити. То чи не можна вам буде з вашими школярами «Со святыми упокой» співати при панахиді?

— Можна, і паче можна.

— Як воно у вас швидко все повиростало. Дивіться, яка липа, просто чудова!

— Їго ж, ця липа буде висока. А все ж не буде така, як я бачив за Дніпром, біля самої брами Мошнинського монастиря. На тій липі брат вратар і ложе собі спорудив, щоб од мух ховатися.

— Та, я гадаю, там, за Дніпром, усі такі липи?

— Ні, не всі, є й менші.

— А чи не читали ви у якійсь книзі про таку притчу, яка оце сталася з нашими Зосею та Ватею? — І Парасковія Тарасівна розповіла, що її дивує в кар'єрі Зосі й Ваті, й додала: — Я думаю, що Зося генералом буде, а бідний Ватя і капітанського рангу не опанує! А чого це, не знаєте? Не читали?

— Не знаю, не читав, — хвилину подумавши, відповів Степан Мартинович, а ще за хвилину додав:

— Думаю, про це пространно єсть написано у Єфрема Сіріна. Або ж у Юстіна Філософа⁴³. А в Тита Лівія нема.

— Оставайтесь ж здорові, — сказала Парасковія Тарасівна, швидко підвівшись з вулика. — Ось я вам гостинчика принесла, та забалакалася з вами й забула. — Кажучи це, вона похашцем вив'язувала бублички з хустки.

— Хвилиночку подождали б, я дістав би вам свого медку стільничок.

— Спасибі, іншим разом, — уже за хвірткою промовила Парасковія Тарасівна, а Степан Мартинович ще намірявся тільки піднімати праву ногу, щоб провести її хоч до Альти.

Під час побачення на пасіці школа ніби спорожніла і стояла собі, як звичайнісінька хата. В цей нетривалий час школярі перемовлялись між собою пошепки про власні інтереси, та коли вартовий школяр проказав: «Двері ада розверзаються»,— себто на пасіці хвіртка відчиняється, то на цей вигук усі разом загули, наче потривожений рій бджіл. Парасковія Тарасівна, проходячи повз школу, вже не спинялась, а йдучи, промовила: «Бідні діти! Як вони прекрасно читають, а він їх, бідолашних, мабуть, ще й б'є — справжній вовкулака!»

— Якщо не довелось провести до Альти, то хоть човен придержу, коли вона сяде в нього, та перепхну на той берег,— так говорив сам до себе Степан Мартинович, виходячи з пасіки. Та ба! Його кавалерському намірові не судилося справдитися. Парасковія Тарасівна не сподівалася на таку нечувану ввічливість, стрибнула в човен, як придніпряньський рибалка, махнула веслом, і човен уперся вже в другий берег річки. Степан Мартинович устиг тільки ахнути, та й годі.

Підходячи до будинку, Парасковія Тарасівна побачила бідку Карла Йосиповича і коня майже в милі, а коли в такого доброго господаря, яким був Карло Йосипович, кінь аж мокрий, то це значить, що хоч що-небудь та не те. І не встигла вона подумати це, як побачила, що з пасіки поспішає Никифор Федорович,— тільки борода біла на вітрі метляється, а Карло Йосипович слідом у своєму синьому фракці з металічними і без будь-якого малюнка гудзиками. Побачивши свою Парасковію, Никифор Федорович скрикнув, зрадівши:

— Параско! — І при цьому підняв праву руку, і вона ясно побачила листа в руці і теж скрикнула:

— Од котрого?

— Од Ваті. З самого Оренбурга!

Парасковія Тарасівна на хвилину немов заніміла, а Карло Йосипович, привітавшись, спитав, ні до кою, власне, з питанням не звертаючись:

— Мабуть, місяців зо два буде, як виїхав?

— На пречисту буде сім неділь! — одповіла Парасковія Тарасівна.

— Швиденько, далебі, швиденько,— казав він скоромовкою. — Я не думав, що так швидко. Добре, дуже добре! — І всі вони зійшли на ганок. Никифор Федорович пішов у свою кімнату по окуляри і зразу ж послав Марину по Степана Мартиновича: «Щоб ішов, скажи, швидше листа читати. Од Ваті, скажи, одержали!»

Не встиг він прохертити в окулярах скельця і вийти на га-

нок, як Степан Мартинович уже перевозився через Альту. Дивна швидкість!

Коли всі повсідалися по своїх місцях, Никифор Федорович озброїв свої старі счі окулярами, розпечатав листа, розгорнув його і, легенько прокашлявшись, почав читати:

— «Мої незабутні, мої найдорожчі родителі!»

Голос Никифора Федоровича затремтів, і він почав ремствувати, що окуляри його зовсім ослабли або просто шилом припали так, що й листа читати не можна, чому він і передав його Карлові Йосиповичу, прохаючи прочитати не кваплячись. Карло Йосипович і собі озброївся окулярами і замість того, щоб кашлянути, понюхав табаки і почав: «Мої незабутні, мої найдорожчі родителі!» Никифор Федорович і дух притаїв, а Парасковія Тарасівна завмерла, вслухаючись, і навіть сліз не втирала. Карло Йосипович читав далі:

— «Цілую позаочно ваші добродійні руки і благаю бога життєдавця, нехай продовжить він ваш дорогоцінний для мене вік. І в дорозі, і тут, на місці, я, слава богу, в доброму здоров'ї, тільки й досі якось дивно, ні до кого й ні до чого ще не придивився. Ще й тижня не минуло, як я перебуваю тут. Простіть мені великодушно, мої незабутні родителі, я хотів був писати вам другого ж дня, та за клопотом ніяк не встиг. Треба було з'явитись до начальства, то те, то се, так тиждень і пролетів. Тепер я, слава богу, трохи заспокоївся, найняв собі маленьку, на дві кімнатки, квартиру, якраз напроти шпиталу, в Старій Слободі. Вчора я був черговим, а сьогодні зовсім вільний день, і, щоб не пройшов він всує, я взявся за перо і думав описати вам короткочасну мою мандрівку, але як подумав гарненько, то виявилось, що й писати нема чого, що увесь простір, який промайнув перед моїми очима, тепер так само і в пам'яті моїй миготить. Ні одної риси не можу я добре пригадати. Невиразно тільки пригадую те неприємне враження, яке справили на мене степи, що за Волгою. Перевізівшись через Волгу, я в Самарі тільки пообідав та зараз же й виїхав. І от після волзьких чудових берегів передо мною розіслався степ, справжній калмицький степ. Перша станція від Самари була мені важка, друга легша, і очі мої почали звикати до безкраїх рівнин.

Протягом перших трьох переїздів далеко в степу ще можна було побачити неправильні ряди темного чагарнику, що ріс по берегах річки Сакмари. Нарешті й вони зникли. Пусто, як виметено. Тільки й бачив — і то разів зо три: понад великим шляхом будуються нові переселенці, а коло їх багажу вештаються в чотирикутних червоних шапках, наче кучерські, бридкі калмички з немовлятами на плечах,

достеменні циганки, хіба що не ворожать. За містом Бузулуком починають виступати на обрії в тумані плоскі узгір'я Общого Сирга. Любуючись цим величним обрієм, я непомітно в'їхав у Татищеву фортецю⁴⁴. Тут я віддав подорожню смотрителєві, а сам зостався надворі, і поки перепрягали коней, я пригадавав «Капітанську дочку», і мені як живий уявився грізний Пугач* у чорній баранячій шапці і червоній опанчі, на білому коні. Зовсім як наш стародавній кат. Сонце тільки що зайшло, коли я перевізся через Сакмару, і перше, що я побачив удалині, це був ще рожевого кольору величезний будинок з мечеттю і напрочуд гарним мінаретом. Цей будинок, недавно споруджений за малюнком О. Брюллова⁴⁵, називають тут караван-сарай. За караван-сараем я побачив місто, себто земляний високий вал, одягнений у червонуватий камінь, і незграбну сакмарську браму, якою я і в'їхав до Оренбурга.

На мій погляд, у фізіономії Оренбурга є щось антипатичне, та зовнішність може часом і обманути. І я краще зроблю, якщо не писатиму вам про нього, поки до нього не придивлюсь. Я маю намір писати тут щоденник і посилати вам по аркушику щотижня; от ви й бачитимете мене ніби перед собою, перечитуючи ті мої аркушки. А тим часом вибачайте, що я не пишу вам про себе докладніше. Поклоніться Карлові Йосиповичу і скажіть Степанові Мартиновичу, що я люблю його велику душу всім серцем моїм і помислом моїм. Цілую ваші благодатні руки, мої незабутні, мої неоціненні родителі. Не забувайте повік вас люблячого сина Ватю».

Прочитавши листа, Карло Йосипович бережно згорнув його і, подаючи Никифорові Федоровичу, промовив: «Прекрасний молодий чоловік!» А той узяв мовчки листа, поцілував його, поклав у літопис Кониського, що лежав на столі, і мовчки зійшов з ганку. Парасковія Тарасівна молилася богу і плакала. А Степан Мартинович, глибоко зітхнувши, задумався. Надумавшись досхочу, встав він з лави і підморгнув Карлові Йосиповичу, даючи знати, що він щось важливе надумав. А одвівши його набік, говорив йому пошепки:

— Я сам відчув на собі, коли мандрував до Полтави, як важко в чужій стороні без грошей. А він тепер, я добре знаю, бідує. А що він не просить, то це дарма. Я торік продав трохи воску та меду московським купцям. Школа мене годує й зодягає, а гроші гниють, як талац, у землю закопа-

* Грізний Пугач — Пугачов Ємельян, керівник селянсько-козацького повстання проти царизму на Поволжі та в Приураллі в 1773—1775 рр.

ний. Пошлю я йому, що маю. Як ви скажете? Чи посилати?

— Ні, заждіть, — сказав теж пошепки Карло Йосипович. — Якщо у вас є лежачі гроші, то на них можна знайти крапку дірочку.

Вони розійшлися.

Перевізшись через Альту, Степан Мартинович не пішов у школу, щоб школярі не заважали йому думати, яку ж дірочку знайшов Карло Йосипович його грошам. Думав він до самісінького вечора і лежачи, і сидючи, і стоячи на своїй пасіці. Та все-таки не міг розгадати, яка б це дірочка могла бути. Справа в тому, що Карло Йосипович одержав з Астрахані два листи в одному конверті: один на своє ім'я, а другий на ім'я сотника Сокири, коли він живий, або на ім'я Парасковії Тарасівни.

Зося в листі своєму до Карла Йосиповича описував у загальних висловах своє гірке становище і просив, якщо старі ще живі, то щоб він вибрав слушну годину, віддав ім листа і сам поклопотався про їх до нього прихильність, себто просив прислати йому грошей. Якщо ж відмовлять, він просто в петлю полізе.

Карло Йосипович добре знав, що Зосин лист не сподобається Никифорові Федоровичу, і тому передумав навіть і показувати йому листа, а вирішив прочитати його тільки Парасковії Тарасівні та Степанові Мартиновичу і спільно скинутись грішми й послати, щоб зарятувати бідолошного Зосю. Ось на цю дірочку й натякав він некмітливому Степанові Мартиновичу.

Незабаром трапилась і нагода прочитати Зосиного листа наодици, саме коли Никифор Федорович, за звичаєм, спочивав на пасіці по обіді. Лист був такого нехитрого змісту:

«Великодушні мої родителі!

Чотири роки я був у полоні в немилосердних горців і нарешті щедрістю великодушних людей визволений з оного і тепер перебуваю в м. Астрахані в скрутному становищі. З причини занепаłego на службі здоров'я я клопочуся тепер про відставку, хоч би з третинною платні. А тим часом не позбавляйте ласки вашого покійного сина — пришліть мені хоч сто карбованців поки що. За це вам повік дякуватиму. Зостаюсь ваш нещасний син Зосим Сокирін. Карло Йосипович знає мою адресу».

Парасковія Тарасівна не дослухала до кінця листа, ахнула і бухнулась на підлогу. Карло Йосипович заметушився біля неї, а педагог мій теж ахнув, побачивши сю трагедію, та й зостався так з роззявленим ротом, поки не опритомніла Парасковія Тарасівна. Простак, він зовсім не зна-

йомий був з цими жіночими слабостями. Прийшовши до тям, Парасковія Тарасівна скрикнула: «Зосю мій, дитино моя!» — і знову зомліла. Педагог почав був робити проект на усмішку, та не встиг і зостався з тим самим виразом. Парасковія Тарасівна знову опритомніла, попросила води, прошепотіла щось та й заридала, сердешна, як мала дитина. На цей час Никифор Федорович, відпочивши на пасіці, прийшов у світлицю, щоб попросити напиться у Парасковії Тарасівни яблучного кваску, який вони на тому тижні тільки почали. Та, побачивши, як, сидячи на підлозі, невтішно ридав його Парасковія, спитав у присутніх за причину такого гіркого ридання. Карло Йосипович переповів йому кількома словами зміст усієї трагедії і подав йому фатального листа, а той, озброївшись окулярами, поволі й уважно прочитав його і так само поволі згорнув і, подаючи Карлові Йосиповичу, сказав: «Бреше!» — але так тихо, що Парасковія Тарасівна не могла почути. Карло Йосипович був майже такої ж думки, тим паче, що Зося в листі своєму до нього ані слова не каже про свій полон у тих лютих горців. Але цього разу не висловив своєї думки, а тільки почував ніс і понюхав табаки. «Та невже ж він, донерветер*, надумав використати його, поважного старого чоловіка, як знаряддя свесі мерзеної брехні?» — так чи майже так думав простодушний добряга.

Тим часом Парасковія Тарасівна почала потроху затихати і вже не плакала, а тільки схлипувала. Присутні як могли заспокоювали її. А щоб зовсім її заспокоїти, Никифор Федорович дістав з своєї шкатулки стокарбованцеву аспінацію і віддав її нерозважній своїй Парасковії, сказавши.

— На, пошли йому.

— Мій голубе сизий,— говорила Парасковія Тарасівна, беручи гроші,— напиши ти йому хоч одне слово, порадує ти його, безталанного!

— Пиши сама.

— Та як же я напишу, коли я й писати не вмію?

— Як хочеш, а я не писатиму.

— Може, ви, Карле Йосиповичу, напишете?

— Запросіть ось Степана Мартиновича, нехай вони напишуть: у мене негарне письмо.

— Ви ж його вчитель, Степане Мартиновичу. Напишіть, голубчику, хоч єдине словечко, я за тебе день і ніч божа молитиму і пістрі на халат наберу, а то все в полотняному ходите.

Степан Мартинович згодився писати. А Никифор Федо-

* Донерветер (нім.)— хай йому чорт.

рович дістав з тієї самої шкатулки перо, каламар з чорнилом та папір і, поклавши все це на стіл, вийшов з світлиці разом з Карлом Йосиповичем.

Зоставшись удвох у світлиці, Степан Мартинович сів до столу, поклав перед собою папір, узяв перо в руку і прибрав такої пози, яку звичайно дають живописці письменникам, коли малюють їх безсмертні лики, отінені сапфіровими крилами генія творчості. Прибравши таку позу, він просив диктувати. Парасковія Тарасівна сіла теж до столу навпроти писця і несвідомо прибрала позу скорбної матері.

— Пишіть так,— крізь сльози проказала вона: — «Зосю мій, дитино моя єдина!»

Степан Мартинович довго думав і нарешті написав: «Єдиний сину мій, ласкавий добродію Зосиме Никифоровичу!»

Він дуже добре знав, що не годиться писати такі слова, які говоритиме неписьменна баба. Написавши титул, він спитав, що писати далі.

— Далі пишіть так: «Орле мій, Зосю! Посилаю тобі сто карбованців».

Він, звичайно, і ці, і дальші слова писав по-своєму. Лист вийшов досить оригінальний і не можна сказати, щоб короткий, бо він кінчився тільки тоді, коли списаний був увесь аркуш кругом, а другого аркуша боялася просити Парасковія Тарасівна у Никифора Федоровича.

Коли громогласно і не борзяся був перечитаний лист, то Парасковія Тарасівна подумала: «А я, дурна, мелю собі, що на язик попало, а воно он як треба було говорити». І вона подивилася на писця, благоговійно перед ним.

До вечора все зробили, лист і гроші доручили Карлові Йосиповичу з проханням завтра ж подати на пошту. Карло Йосипович, взявши на себе комісію сю, попрощався з господарями і, сідаючи на свою бідку, покликав до себе Степана Мартиновича й сказав йому на вухо:

— Ваші карбованці вільні: дірочку заткнуто.

Стьобнув свого буланого, і тільки його й бачили. А Степан Мартинович почвалав до своєї школи, і все йому було невтімки, що то за дірочка клята. А хитрий німець не хоче сказати просто.

Гроші прийшли в Астрахань якраз вчасно, бо ж бідоланна Якилина занедужала на пропасницю й лежала в міській лікарні, отже, й щоденний пропиток для мого героя урвався. І раптом неначе манна з неба впала. Йому видавали, як арештантові, потроху. Але й по це «трохи» почали нишком

навідуватися до нього товариші і пророкували йому, не так, як дотепер — хламиду поруги, а цілковиту волю і повну сатисфакцію. Цього вже він і сам не розумів. Під словом «цілковита воля» він розумів вовчий паспорт. А «повна сатисфакція»? Хоч як намагався, а не міг розжувати.

Через місяць після цієї події хуторян моїх порадував перший тижневий аркушик, одержаний з Оренбурга. Вата назвав сій тижневий щоденник, наслідуючи свого добродійника Івана Петровича Котляревського, «Оренбурзькою мухою». Хуторяни мої його так само називали, кажучи, наприклад: «До нас прилетіла «Оренбурзька муха», або «Ми ждемо «Оренбурзької мухи» і т. д. Покійного Котляревського «Полтавська муха»⁴⁶ була справжня бджола, а це було тільки невинне наслідування самої назви. Ця муха ні на яку непристойність чи підлість людську не напала, як полтавська; це був просто опис щоденного прозаїчного життя чесної і скромної молоді людини. А для хуторян моїх це було над усяку поезію. Читаючи тижневий звіт свого милого Ваті, вони з любов'ю слідкували за кожним його рухом. Вони бачать його, як він іде великою вулицею і зустрічає еполети та каски, каски та еполети, козаків та солдатів, солдатів та козаків; навіть жінки ходять вулицею в солдатських шинелях, чого він не бачив навіть на красниці в Києві. Або бачать його, як він сидить на горі й дивиться на Урал, і на гай за Уралом, і за гаєм на міняльній двір, а за двором степ та степ, хоч і не дивись, далі нічого не побачиш, а він усе дивиться та про щось думає. Бачать його, як він, нудьгуючи, повертається до себе додому, молиться богу й лягає спати. А завтра рано встає, надіває мундир, іде чергувати до шпиталю. Усе, геть-чисто все бачать. Навіть і те, як йому робить словесну догану головний лікар за те, що в нього на мундирі один гудзик розстебнувся, причому Парасковія Тарасівна говорила, що в отих головних хоч і янголом будь, а все-таки без догани не обійдеться.

«Оренбурзька муха» справно приходила на хутір щотижня. І чим далі, тим одноманітніша. Нарешті до того дійшло, що всі дні тижня були точнісінько такі, як понеділок; неділя тим тільки відмінна була від понеділка, що Ватя, якщо не був черговим, ходив до служби божої. Старі, втішаючись, читали «Муху», і їм на думку не спадало, що вона страшенно одноманітного змісту.

Нарешті дійшло до того, що він одверто почав ремствувати на нудьгу й одноманітність. «Нехай би на гауптвахту хоч раз посадили для різноманітності,— писав він,— але й того немає». На оренбурзьке громадянство дивився він з якоюсь неприязню, а дам вищого лету називав просто не-

письменними кокетками. Одне слово, він починав нудьгитись. Ідучи до Оренбурзького краю, він думав був на дозвіллі підготуватись захищати дисертацію на ступінь доктора медицини і хірургії. Та незабаром його охопила така нудьга, що він ладен був забути й те, що знав, а про широкі знання і думати було марно.

Більш як півтора року тривав для нього цей моральний підупад. Самий вигляд Оренбурга наганяв на нього сон. Думав був він просити переводу, посилаючись на клімат, але від заснування Оренбурга не було ще людини, яка скаржилася б на це. Клімат був прекрасний, хоч цибуля та інша городина й не родить. Та це, я гадаю, головним чином тому, що городину, кому вона потрібна, з Уфи привозять. А до Уфи, завважте, не більше й не менше як п'ятсот верстов. Одного разу він з нудьги одвідав Каргалу. «Все ж таки,— міркував він,— село, отже, мабуть, є й зелень». І уявляє собі його розчарування: хати, ворота та мечеті, а зелені тільки і є, що кропиви купчики попід тином, а сморід такий, що він не зміг і чаю напитися. «От тобі й село! Ну, та це не диво. Сказано — татарин: йому аби був кумис та шмат дохлої кобилятини, він і щасливий. Поїдемо в другу сторону». Поїхав він у Ніженку — це над Орським шляхом. Що ж? І там хати та ворота. Тільки мечетей не видно, але ж не видно й церкви. Та як день був липневий, жаркий, то він мимоволі мусив змінити проект, плюнути й повернутися назад, дивуючись баченому. Постукав він у тесові ворота, йому одчинила нічогенька з себе молодиця, але на диво заспана й брудна, хоч була неділя.

— Чи можна у вас спинитися на півгодини відпочити? — спитав він.

— Можна, для ца не можна! — мовила вона протягло.

Він увійшов на подвір'я і хотів був увійти в хату, але на нього з дверей війнуло такою тухлятиною, що він тільки носа затулює. На подвір'ї знайти собі куток було неможливо. Звелів він своєму візникові розстелити кошму під возом на вулиці і ліг помріяти про розкоші сільського життя, поки кові перепочинуть. А тим часом вийшла до нього на вулицю та сама заспана брудна молодиця і, лузаючи кавунове насіння, дивилася... або, краще сказати, ні на що не дивилася. Він повів до неї таку мову:

— А якби ти мені, красуне моя, зварила чогось попоїсти!

— Та хіба я куховарка яка?

— Ну хоч би юшку, наприклад. Адже у вас Урал під самим носом; мабуть, риби сила-силенна?

— Нима. Ми цим не займаємось.

— А чим же ви займаєтесь?
— Бацтани сіємо!
— Ну то вирви мені з пару огірочків.
— Нима. Ми тіки кавуни сіємо.
— Ну, а що сієте ще? Цибулю, приміром?
— Нима. Ми цибулю з міста купляємо!
«Оце так! — подумав він.— Село з міста городину во-
зять».

— Що ж ви ще робите?
— Калаці готовимо і квас творимо.
— А їсте що?
— Калаці з квасом, покіль бацтан достигне.
— А потім бацтан?
— Бацтан.
— Невиблагливі, нема що й казати.— І він замовк, мір-
куючи про те, як небагато треба, щоб зробити людину по-
дібною до худобини. А яка благодатна земля! Які розкішні
луки й плавні уральські! І що ж? Селяни з міста цибу-
лю везуть і... Та він не подумав цієї тиради: візник пере-
рвав її, сказавши:

— Коні, пане, відпочили.
— Ага, добре! Запрягай, поїдемо.

І поки візник затулював супоні, він уже сидів на возі.
За хвилину тільки курява знялася і, стелячись по вулиці,
заступила і ворота, і молодицю біля воріт.

З того часу Ватя не виїздив уже з Оренбурга аж доти,
поки йому одного прегарного квітневого ранку не об'явили,
що його відряджають з транспортом на Раїм.

О, як мальовниче описав він той квітневий ранок у своє-
му щоденнику! Він яскраво змалював у ньому і киргизський
степ, якого ще не бачив, роблячи його подібним до Сахари,
і патріархальне життя його людей, і баранту, і крадіжки. Одне
слово, усе, про що прочитав він од «Петра Івановича Вижигі-
на»⁴⁷ аж до «Чотирьох сторін світу»⁴⁸, геть усе пригадав.

Відіславши суботній, збільшений учетверо, аркушик на
пошту, Ватя з'явився куди слід по службі, і другого дня
рано-вранці коло Орської брами єфрейтор скоромовкою
питав: «Дозвольте довідатись про чин і прізвище і ку-
ди зводите їхати?» З коміра шинелі досить грубо вилеті-
ли слова: «Лікар Сокира в Орську фортецю. Подвись! * Ру-
шай!»

І троє помчав через форштат повз ту церкву і дзвіни-
цю, на яку Пугачов витяг був дві гармати, беручи облогою
Оренбург.

* Подвись! — підійми шлагбаум.

До станиці Островної він все любувався околицями Ура-
лу і заходив тільки на поштові станції, та й то коли хотіло-
ся пити. Але, під'їжджаючи до Островної, він замість сірої,
голої станиці побачив село, вкрите зеленню, і машинально
спитав поштаря:

— Тут теж оренбурзькі козаки живуть?
— Теж, ваше благородіє, тільки що хохли.

Він трохи здригнувся.

— А поштова станція тут?

— Далі, в Озерній.

— Там теж хохли живуть?

— Ні, наші, росіяни.

Під'їжджаючи ближче до села, він справді побачив укра-
їнську слободу: ті ж верби зелені, і ті ж біленькі в зелені
хати, і та ж дівчинка в плахті і польових квітах жене коро-
ву. Він заплакав, глянувши на картину, що так яскраво на-
гадала йому його прекрасну батьківщину.

Коло першої хати він наказав зупинитись і спитав у ву-
сатого чоловіка, що сидів на призьбі, чи можна буде йому
переночувати в них.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Він одпустив поштаря і зостався ночувати.

Тут він уперше в Оренбурзькому краї розважив душу
рідною розмовою. А щоб більше підживити небалакучого (як
і взагалі земляки мої) господаря, він спитав, чи є в них ши-
пок.

— Шипку-то, у нас, признаться, нема, а так добрі люди
держать про случай.

Ватя послав по горілку, почаствував господаря й госпо-
диню. А маленькому Івасеві дав грудочку цукру.

Господар став балакучіший, господиня прудкіше захо-
дилася коло печі з чаплією. Тільки Івась стояв, зачавши
в рота пальці разом з цукром, і спідлоба позирав на го-
стя.

Незабаром закричали за хатою курчата, і так само неза-
баром з'явилися вони на столі з кількома малосольними
огірками до послуг гостя.

— Закушуйте, будьте ласкаві,— говорила господиня,
ставлячи на стіл курчат,— а я тим часом побіжу до Домахи,
чи не позичу з десяти яєць, а то в нас, признаться, всі ви-
йшли.

І вона швидко вийшла з хати.

Другого дня вранці господар найняв Ваті пару коней до
станції, а здогадлива господиня піднесла йому в складні
на дорогу двоє курчат смажених, десять яєць і стільки ж

малосольних огірків. Беручи все це, Ватя спитав, що він їм винен за все.

— Та, признатись, нам би нічого не треба. Та думка та, що треба б дитині чобітки кушити.

Він дав їй кошовика.

— Господь з вами, та йому й за гривеничка Вакула пошись.

— Ну там собі як знаєш,— сказав Ватя і попрощався з своїми гостинними земляками.

Переночував він ще в Губерлі (передостання станція перед Орською фортецею), власне для того, щоб полюбуватися вранці Губерлинськими горами. Другого дня надвечір він уже побачив здаля Орську фортецю.

Ось як він розповідає в своїй «Мусі» про враження, яке справила на нього ця фортеця.

«29 квітня. До 12 години я гуляв у губерлинському гаю і любувався горами, що його оточують, та чистою річечкою Губерлею, що перетинає гай і покрутилася попід самими козачими хатами. Пообідавши рештками подарунка мосі здогадливої землячки, я покинув мальовничу Губерлю. Кілька годин я підіймався покрученою дорогою на Губерлинські гори. Коло пам'ятника в горах, над шляхом, на спомин про якусь трагічну подію, я напився чудової води з джерела. Піднявшись на гори, я побачив рівну одномоанітну пустиню. А серед пустині стирчить одинока будочка і біля неї висока тичка, обкручена соломою. Це козачий пікет. Поминувши пікет, я почав з'їжджати плоским схилом до станції Подгорної. Перемінивши коней, я підіймався години зо дві на високу плоску височину. З неї вималювалася перед моїми очима пустиня, від якої холонула в мене душа. За хвилину після тяжкого враження я почав вдивлятися у сумну панораму і помітив посеред неї біленьку плямку, обведену червоно-бурою стрічкою.

— А ондечки й Орська біліє,— промовив поштар, немов сам до себе.

— Так ось вона, славнозвісна Орська фортеця! — майже проказав я, і мені стало сумно, нестерпуче сумно, неначе бог зна яке лихо дожидало мене в цій фортеці. А страшна пустиня довкола неї здавалася мені розкритою могилою, що готова поховати мене живцем. У Губерлі я був зовсім щасливий, згадував вас, мої незабутні, уявляв собі, як Степан Мартинович читає Тіта Лівія під липою, а батенько, слухаючи його, робить часом свої зауваження про римського витію-історика. І раптом усе так змінилося! Невже так

сильно впливає декорація на уяву нашу? Виходить, що так. Під'їжджаючи ближче до фортеці, я думав (дивна думка), чи співають пісень у цій фортеці. І ладний був бог знає на що закластись, що не співають. Серед такої декорації можливе тільки мертве мовчання, яке переривають тяжкі зітхання, а не голосні пісні. Під'їжджаючи ближче й ближче широкою, тільки де-не-де зеленню вкритою лукою, я виразно вже міг розглядіти фортецю: біла плямка — це була невеличка кам'яна церква на горі, а червоно-бура стрічка — то дахи казенних будинків, як-от: казарм, цейхгаузів і т. п. Переїхавши дерев'яний, на хистких палях, місток, ми опинились у фортеці. Це простора площа, оточена з трьох боків каналом аршинів зо три завширшки та валом пропорціональної височини, а з четвертого боку — Уралом. Ось вам і фортеця. Недарма її киргизи називають Яман-кала. На мою думку, це найвідповідніша їй назва. І на місці цієї Яман-кали передбачалося колись заснувати обласне місто! Гарне було б місто! Хоч, правду сказати, і Оренбург мало чим виграє щодо місцевості. Ось що оживляло перший план цієї соної картини: гурт штампованих колодників, що лагодили дорогу до приїзду корпусного командира, а ближче до казарм на площі марширували солдати. Ідучи поволі повз солдатів, що марширували, я відразу побачив одного з них: високого, стрункого і — дивна гра природи — надзвичайно схожого на брата Зосю. Мене так вразила ця схожість, що я цілу ніч не міг заснути, уявляючи різні найменш можливі історії щодо брата. А до того ще смердюча татарська халупа, приділена мені як квартира, остаточно розвіяла мій сон.

30 квітня. З боєм у голові з'явився я сьогодні до коменданта, а від нього пішов познайомитися до собрата по науці. Собрат по науці здався мені схожим на стиглу жерделю і після взаємних привітань сказав мені як комплімент, що я надзвичайно схожий на одного нещасного, нещодавно присланого сюди з Астрахані. Я спитав його, що означає слово «нещасний». Він пояснив мені. І я, попрощавшись з ним, пішов шукати батальйонну канцелярію. В канцелярії я спитав писаря, чи немає в їх батальйоні нещодавно присланого рядового Зосима Сокиріна. Писар одповів: «Є,— і потім, глянувши мені в обличчя, додав: — Зосим Никифорович.— «Чи не можна мені прочитати його конфірмацію?» — «Можна».

І я прочитав от що: «По конфірмації військового суду, за різні протизаконні і неморальні вчинки, записується в

Окремий Оренбурзький корпус рядовим Зосим Сокирін, з вислугою».

— Чи не можна мені побачити цього рядового?— спитав я писаря.

— Можна. Будьте ласкаві йти за мною.

І послужливий писар привів мене в казарми. Я не опишу вам бруду і смороду, що збурюють душу і завжди є в казармах. Не читайте, бога ради, цього листа матінці: вона, бідолашна, не знесе такого важкого удару. На нарах у товстій брудній сорочці сидів Зося і, поклавши голову на коліна, як титан Флакмана⁴⁹, співав якоїсь солдатської солом'яної пісні. Побачивши мене, він зникнув, але відразу ж опанував себе і заговорив:

— Це ти, брате Ватю?

— Я.

— А це я,— сказав він, виструнчившись передо мною.

Мене поійняв жах від його невдаваної байдужості. Його відповідь приголомшила мене, і я довго не міг промовити до нього ані слова, а він усе стояв передо мною навитяжку, немов глумився з мене. Нарешті я набрався духу, спитав його, чи не треба йому чого-небудь.

— Треба,— відповів він, не змінюючи позиції.

— Чого ж тобі треба?

— Грошей!

— Але я багато не можу тобі дати.

— Скільки можеш.

Я дав йому десять карбованців.

— Спасибі, брате,— сказав він, беручи гроші, і потім удав: — Ми їй протремо очі.

Я, ідучи з казарм, просив його, щоб він заходив до мене вільний час, поки я не виїхав у степ.

Бувало мені іноді сумно, але такого важкого, такого гнітючого суму я ніколи ще не зазнавав. Мені здавалося, що я бачив Зося уві сні, що насправді таке перетворення неможливе в людині. Таке помертвіння всього людського. Прийшовши додому, я подивився на свої гроші і, не знайшовши десяти карбованців, переконався, що це справді Зося. Боже мій! Що ж тебе так страшно перемінило? Невже виховання? Ні, виховання скоріше нічого не зробить з людини або тільки споганить її, але перетворити її на грубу тварину ніяке виховання не в силі.

«Що ж, нарешті, довело тебе до такого жалюгідного стану, мій бідолашний Зося?»

І я не міг у собі знайти відповіді».

За всі дальші дні перебування Ваті в Орській фортеці в його щоденнику не було записано нічого цікавого. Транспорт збирався до фортеці і готувався, щоб 12 травня виступити в степ. Отже, крім башкирців, возів, верблюдів, козаків та солдатів, він нічого більше не бачив, а що побачив за ці дні, було зовсім нецікаве, а надто на папері. Брат відвідав його тільки один раз з якимось п'яним офіцером, з яким був на «ти». Просив у Ваті грошей — спершу сто карбованців, потім п'ятдесят, потім двадцять п'ять і, нарешті, десять. Десять Ватя обіцяв йому дати завтра, коли він протверезиться. Зося божився йому, що він зовсім тверезий. Товариш його честю навіть ручився, що у Зосима і ріски в роті не було, а не те щоб... Бачачи недійовість поруки найблагороднішого хлопця, Зося попросив у нього карбованець, щоб випити, в чому Ватя йому розсудливо не відмовив — інакше він міг би довести п'яного звіра до нестями, а тоді недалеко й до поліції; одне слово, кінець візиту міг вийти дуже сценічним.

Узявши карбованця, він спритно лягнув пальцем, промовивши: «Живемо!»,— і зробивши наліво кругом, вийшов з кімнати.

— Дивак, а преблагородний хлопець! — говорив його товариш, прощаючись з Ватею.

Це було останнє побачення Ваті з його братом в Орській фортеці.

За два дні після цього сумного побачення Ватя слухав за Ор'ю молебень перед дорогою, а через півгодини величезною темною масою транспорт рушив у степ, здіймаючи сірі хмари куряви. А ще через півгодини з-за Орі почали повертатися до фортеці всі, хто проводжав транспорт, та між ними не було видно «дивака, а преблагородного хлопця». Ватя, непривітаний, потопав у хмарах куряви.

В останньому листі з Орської фортеці Ватя писав своїм хуторянам, щоб вони довго не ждали від нього «Мухи», що він виходить у степ, а в поході, та ще при такому величезному транспорті, йому, може, ніколи буде й подумати про лист. «А коли повернуся з Раїма, тоді, дасть бог, спешу вам усе, що бачив, і то якомога докладніше». Але трапилося так, що він мусив у Раїмському укріпленні заступити лікаря N. і зостатися замість нього в степу протягом чотирьох років.

«Мої любі, мої незабутні хуторяни!

Я обіцяв вам описати докладно свій похід, коли повер-

нуся до Оренбурга. Але мені судилося повернутись туди не скоро: я заступив тут товарища і зостануся в укріпленні,¹ поки комусь іншому присудить доля заступити чи замінити мене. А поки це станеться, я обіцяю вам, як і перше, посылати мою, уже «Раїмську муху» з кожною поштою. А що пошта приходить і від нас іде не в точно визначений час, то ви й не турбуйтеся, якщо несправно з'являтиметься моя «Муха» на вашому благодатному хуторі.

12 травня транспорт у складі трьох тисяч возів і тисячі верблюдів виступив з Орської фортеці. Під час першого переходу (з незвички, мабуть) я нічого не міг бачити і чути, крім хмари куряви, возів, башкирців, верблюдів та напівголих киргизів-верблюдоводів. Одне слово, перший перехід відбувся швидко і непомітно.

Другого дня ми вирушили, як почало сходити сонце. Ранок був тихий, ясний, прегарний. Я їхав з передовими уральськими козаками за півверстви попереду транспорту і цілком міг віддаватися своїй тихій журбі і спогляданню природи довкола. Це був рівний, без будь-якого найменшого узгір'я степ, як білою скатертиною, вкритий ковилою неозорий степ. Чудова, але разом і сумна картина! Ні кущика, ні вибалка, анічогісінько, крім ковили, та й та стоїть, не ворухнеться, наче скам'яніла; ні шелесту коника, ні щебетання пташки, навіть ящірка не виблисне перед тобою рябеньким граціозним хребтом,— усе, окрім ковили, мертво. Все німе й бездиханне, тільки позаду тебе глухо стогне якесь велетенське страховище — це йде транспорт. Сонце підбивалося вище й вище, степ неначе починав здригатися, ворухнитись. Ще кілька хвилин — і на обрії постали білі сріблясті хвилі, і степ обернувся на океан-море. А бокові аванпости почали рости, рости і миттю обернулися в кораблі під вітрилами. Чари тяглися недовго. Через півгодини степ знову набрав свого безрадісного, монотонного вигляду; тільки бокові козаки їхали по двоє, як два величезних темних дерева. З-за обрію показалася біла хмарка. Я страшенно зрадів цьому явищу: все-таки різноманітність. Починаю лобуватися нею, а вона, лукава, то раптом розтане в повітрі, то знову з'явиться з-за обрію.

— Бач, собаки, що надумали! — промовив один козак.

— А що таке, Дію Степановичу? — спитав його другий.

— Хіба осліп, не бачиш? Степ горить!

— А й насправді горить. От собаки!

Я почав уважніше вдивлятися в обрій і справді замість хмарки побачив, як клубочився білий дим, що швидко зникав у розпеченому повітрі. Десь ополудні війнув назустріч нам тихий вітерець, і я відчув уже легкий дух диму.

Незабаром постала перед нами срібна стрічка Орі, і довга, в наш бік затока війнула прохолодою. Я дихнув вільніше, і поки транспорт розвертався своїм велетенським каре довкола затоки, я вже купався в ній. Пожежа все ще була попереду нас, і ми могли бачити тільки дим, а полум'я ще не з'являлося з-за обрію. По заході сонця почала світити над обрієм бліда заграва. В міру наближення ночі заграва червоніла і підходила до нас. З-за темної, поземної, ледь-ледь вигнутої де-не-де лінії почали з'являтися червоні струмені та язички. В транспорті усе затихло, ніби дожидаючи чогось надзвичайного. І справді, дивовижна картина постала перед моїми зачудованими очима. Увесь простір, що я його бачив удень, ніби розширився і облився вогневими струменями, які йшли майже рівнобіжно. Чудова, невимовно прекрасна картина! Я цілу ніч просидів під своєю джеломейкою і, любуючись вогняною картиною, згадував нашого поважного художника Павлова. Він не раз мені казав: «Учись, учись малювати, ця наука ніякій науці не перешкодить». І справді, як би стало тепер у пригоді це прекрасне мистецтво.

Поблизу транспорта, на темній, ледь вигнутій лінії, на вогняному фоні з'явився, пересуваючись, довгий ряд верблюдячих силуетів. Тут мені не на жарг стало прикро, що я не вмю малювати. Верблюди сунули один за одним по косогору і зникали в червонястому морозі, немов китайські тіні. На одному з них, поміж горбів, сидів голий киргиз та імпровізував свою однотонну, як і степ його, пісню. Картина була повна, і я, знеможений, тут же, під джеломейкою, й заснув. Уві сні бачив я знову ту саму вогненну картину з додачею «Содома й Гоморри» Мартена⁵⁰. Мене збудив вістовий. Транспорт готовий був уже вирушити. Я встиг ще якось випити склянку чаю, поки збирали мою джеломейку, потім сів на коня й поїхав з передовими козаками.

Ми довго їхали обгорілим степом, і ось тепер, дивлячись на цю чорну безкраю рівнину, я впевнився, що не вві сні, а насправді бачив я вчора пожежу. Опівдні ми підійшли знову до берегів Орі і розташувалися на почівлю. Дальший перехід ми йшли недалеко від Орі, і степ здавався різноманітнішим: де-не-де випиналися косогори, подекуди навіть біліли кручі берегів Орі, часом з'являвся очерет і навіть кущі саксаулу. Перебравшись на другий берег Орі, транспорт знову розкинув своє велетенське каре.

Як звичайно, транспорт вирушив разом із сонцем, тільки я, не як звичайно, опинився в ар'єргарді. Ор зосталася праворуч від нас, степ набирал, як і раніше, свого одоманітного, пудного вигляду. На половині переходу я помітив:

люди почали відокремлюватись від транспорту хто верхи, хто пішки, і всі в одному напрямку. Я спитав за причину цього у башкирського тюра, що їхав поруч мене, і він сказав мені, показуючи нагайкою на темну цятку: «Мана ауля агач» (тут святе дерево). Це слово мене здивувало. Як? У цій мертвій пустині дерево? І вже, звичайно, якщо воно існує, то повинно бути святе. Слідом за юрмою цікавих і я пустив свого Воронька. Справді, верстви за дві од шляху, у вибалку, зеленіло старе тополеве дерево. Я застав уже навкруг нього чималий натовп, який здивовано і навіть (так мені здалося) побожно дивився на зелену гостю пустині. Кругом дерева і на гілках його побожні киргизи понавішували клатки різнобарвних матерій, стрічки, пасма фарбованого кінського волосся, а найбагатша жертва — це шкура дикої кішки, міцно прив'язана до гілки. Дивлячись на все це, я відчув повагу до дикунів за їх невинні жертви. Я останній від'їхав од дерева і довго ще оглядався, ніби не йняв віри побаченому чуду. Я оглянувся ще раз і спинив коня, щоб востаннє полюбуватись обоготвореним зеленим велетнем пустині. Повіяв легесенький вітерець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою. А я, забувшись, ніби до живої істоти, промовив «Прощай», — і поволі поїхав за транспортом, що ховався в куряві.

Ми спинилися на річці Кара Бугак, поблизу форту, що його будували в той час. Тут ми переднювали, а що з нами їхав і піз, то другого дня відправили молебень і посвятили місце для форту. Мене, серед інших, запросив будівничий форт розділити його похідний обід у кибитці, і саме тут я познайомився з ним, єдиною людиною на весь безлюдний Оренбурзький край. Після довгої, найсердечнішої розмови ми з ним попрощались уже вночі. На дорогу подарував він мені пляшку острогону та дві цитрини — дорожочинний дар у такій пустині, як Каракуми, де я й оцінив належно цю дорожочинність.

Від Кара-Бугака до Іргизу перейшли ми ще дві невеличкі річки: Яман-Кайракли і Якші-Кайракли. Фізіономія степу така ж сама безрадісна, з тою тільки однією, що подекуди на плоских височинах чорніють, як маяки, киргизькі, з каміння чи просто з очерету та глини зліплені «мазанки», як їх називають уральські козаки. Та ще цікаво, що увесь цей простір усипаний кварцом. Чому нікому не спаде на думку на берегах цих річок пошукати золота? Може, і в киргизькому степу виник би новий Сан-Франціско. Хто знає?

Пройшовши всіяний кварцом простір, ми перейшли вбхід

річку Іргиз і пішли лівим плоским її берегом. Вдалині, на самому обрії, синіла гора, увінчана могилами батирів та киргизьких ауля, що зветься мана ауля, себто — тут святий.

Зоставивши гору праворуч, ми спинилися на березі Іргизу поблизу могили батиря Дустана. Цей грубо виліплений з глини пам'ятник нагадує загальним виглядом саркофаги стародавніх греків.

Ми спинилися якраз на тому місці, де вчора на транспорт, який пройшов перед нами, напала зграя хівинців і кілька чоловік захопила з собою, а кілька покинула вбитих. І тут я вперше побачив безголови, спотворені трупи, що валялися в степу, наче якимсь падло. Начальник транспорту наказав закопати їх, а священник одправив панахиду за убитих. Ще перехід — і ми в Уральському укріпленні.

Ніколи не забуду того сумного враження, яке справив на мене вигляд цього укріплення. Верстов за п'ятнадцять ми побачили на узгір'ї купу чогось невиразного, і на питання наше до провідника, що це таке, він нам одповів: «Іргиз-Кала».

Ми наблизились на таку віддаль, що можна було ясно розпізнавати предмети. Уявіть собі на сірому фоні купку сірих мазанок під очеретяними покрівлями, обведену земляним валом. Це було перше, яке я побачив, степове укріплення, що так неприємно вразило мене своїм сумним виглядом. І справді, воно здалеку більше скидалося на кошари, ніж на людські житла.

Поминувши Уральське укріплення, ми двічі спинилися на озерах, а третю ночівлю влаштували і також днювали на річці Джаловли. За цією гнилою річкою починаються страшні Каракуми (чорні піски). День був тихий і пекучий. Цілий день тільки й мови було, що про Каракуми. Хто бував у Каракумах, розповідали страхіття, а ми, не бувавши там, звісно, слухали й жахалися.

Задовго до світанку почали в'ючити верблюдів, що плакали, і мазати вози. Начальник транспорту підганяв, щоб якнайраніше вирушити і до спеки пройти перехід. Але уявіть собі наше здивування: коли ми увійшли в піщані горби, сонечко підбилося вже доволі високо, а сподіваної спеки не було й знаку. І що вище підіймалося сонце, то нордовий вітер свистів дужче і ставало холодніше, так що опівдні ми змушені були озброїтись шинелями.

Три доби ми не скидали шинелей і з оповідачів про страхіття Каракумів почали були підсміюватись, як раптом вітер почав швидко вщухати і пополудні зовсім затих. До криниць зоставалося ще верстов з десять, та ці десять

верстов здалися мені вдесятеро довшими. Снека була нестерпна.

Ніколи в житті я не почував такої страшної спраги і ніколи в житті я не пив такої паскудної води, як сьогодні. Загін, посланий уперед, щоб вичистити криниці, чомусь не знайшов їх, і ми прийшли на гнилу солоно-гірко-кислу воду. А до того ж, її і в рот не можна було взяти, не процідивши: на ній була пінява з вошей і мікроскопічних п'явок. Ось тепер я згадав про дарунок мого кара-бутацького приятеля, і, завдяки його догадливості, я з допомогою цитрини вплив склянку чаю. Нічим так швидко не вдовольниш спрагу, як гарячим чаєм уприкуску. Тільки той відчує справжню вартість цього китайського продукта, кому довелося хоч раз пройти цю киргизьку Сахару.

Транспорт рушив години за дві до світанку. Вночі, на мою думку, найкраще переходити Каракуми. Вночі не бачиш одноманітності піщаних горбів і не потребуєш далекого обр'ю. Але коні й верблюди інакше про це думають. Вони вдень — і під вагою, і на волі — мусять боротися з своїм найлютішим ворогом — гедзем, а вночі їхній ворог завокає, і вони втішаються миром.

Коли зійшло сонце, постала перед нами величезна, блідо-рожева рівнина. Це — висохле озеро, дно якого вкрилося тонким шаром білої, як рафінад, солі. Такі рівнини і раніш зустрічалися в Каракумах поміж піщаними горбами, але не такі великі, як ця, і не були осяяні сонцем, що саме сходило. Я довго не міг відірвати очей від цієї гігантської білої скатерті, злегка повитої рожевою тінню.

Один з козаків помітив, що я пильно дивлюся на білу рівнину, і сказав: «Не дивіться, ваше благородіє, осліпнете». Справді, я відчув легеньке тремтіння світла і, заплющивши очі, подався доганяти провідника, що виїхав далеко вперед. Отак я перебіг через усю сліпучу рівнину. На протилежному боці з високого горба я любувався невиданою картиною, будиши сам атомом цієї величезної картини. Через усю білу рівнину чорною смугою простягся наш транспорт, себто половина його, а друга половина, неначе хвіст чорної гадюки, викручувалася, перевалюючись через піщані горби. Дивна, страшна картина! Блискучий білий фон картини знову почав впливати на мої очі, і я зник серед піщаних горбів.

Надвечір багато людей прийшло до мене по лікарську допомогу: вони нічого, окрім сірого туману, не бачили. На очах у них не було жодної ознаки сліпоты, і я їм другого дня зав'язав очі волосяними чорними сітками. На тому справа й скінчилася.

Горби почали вирівнюватись, почали зустрічатися доволі широкі рівнини. Праворуч від шляху ми вже третій день бачимо сипю гору, і вона, здається, ніби відходить від нас.

В міру того, як вирівнювались піщані горби, ставала вужчою широка біла стрічка конячих та верблюдячих кістяків, що простяглася через Каракуми.

Ще перехід, і ми побачили на обрії, на півдні, ледве помітну синю поземну лінію. То було Аральське море. Сумний транспорт миттю оживився. Ніби відчув свіжість у повітрі, вірадрний подих моря.

Другого дня ми вже купалися в Сари-чеганак (затока Аральського моря). Ще один день просувалися ми берегами гнилих солоних озер тієї ж затоки і виїхали знову на рівнину, вкрити кущами саксаулу. Цей і дальший перехід, до озера Камишлибапа (затока Сир-Дар'ї), ми проходили вночі, тому що не було змоги пройти вдень. Снеки було в холодку сорок градусів, а в розпеченому піску за п'ять хвилин пеклося некруто яйце. Останній перехід ми пройшли вночі. Коли сходило сонце, ми вже близько підійшли до Раїмського укріплення. Вид на укріплення з степу ще сумніший, ніж на Кала-Іргиз. На рівній поземній лінії ледве виступає над валом довга, очеретом вкрита казарма. От і весь [Раїм?]. Назустріч нам вийшов майже весь гарнізон. Бліді, безрадісні, неначе в арештантів, обличчя. Мені стало страшно. «Чи не лютує у вас яка-небудь пошесть?» — спитав я одного офіцера. «Слава богу, все добре», — одповів він мені.

Під'їжджаючи до самого укріплення, ми побачили зелену широку смугу очерету; де-не-де з темної зелені виглядала срібляста Сир-Дар'я.

Отже, я на Раїмі.

Поміж двох широких озер виступає високий мис, на якому побудовано укріплення, що зветься Раїм, від *аби*, спорудженої тут сто літ тому над прахом батиря Раїма, — рештки цієї *аби* увійшли в межу укріплення.

Докладніше моє теперішнє місце пробування опишу в наступному аркушику.

А тепер молюся богові за ваше здоров'я, мої милі, мої незабутні хуторяни, і прошу вас — не забувайте мене в сій безрадісній пустині.

Р. С. Степан Мартинович нехай докладно опише мені, як його школа й пасіка, а Карлові Йосиповичу просто кланяюся, йому, я знаю, писати ніколи».

Років зо два після того, як одержали цього листа на хуторі, я з службового обов'язку мусив прожити кілька місяців у Золотоноші і в Переяславі. Під час перебування мого в Переяславі я мало не щодня одвідував хуторян, як давніх і близьких своїх приятелів, і, звичайно, завжди брав участь у майже публічному читанні «Раїмської мухи». Я кажу «майже публічному читанні», бо Никифор Федорович читав її усім, хто навідувався до нього на хутір. Цілу зиму слідкуючи за «Мухою», я помітив у ній якесь сумовите, монотонне бриніння; звичайно, хуторянам таке не спало й на думку. Перші аркуші свої з степу він ще якось по-жвавлював, наприклад, описуючи побут напівголих кочівників-киргизів, порівнюючи їх з біблійними євреями, а аксакалів * їх — з патріархом Авраамом. Іноді говорить він трохи про людей самого укріплення, порівнюючи їх з розмаїтою юрбою, викинутою на безлюдний острів, а оселю гумористично порівнює з халупою, яка не захищає ні від сонця, ні від дощу, ані від холоду та породжує силу-силенну бліх і блощиць. А від скорпіонів і тарантулів розстеляють на долівці повсть, якої вони, на думку киргизів, страшенно бояться, бо від повсті тхне бараном, а баран, як відомо, ласує ними, як ми (не в осуд вам сказати) устрицями.

В одному з аркушів своїх описує Ватя (теж у гумористичному тоні) земляка свого, що був у описаній експедиції на Аральському морі і повернувся в укріплення з широченною бородою. Уральські козаки (не виключаючи й офіцерів) прийняли його за свого розстригу-попа, який постраждав за віру. Земляк той, бачте, був з нещасних, — то тільки й знає, що благословляє їх великим хрестом та збирає посильне подаєння натурою, себто спиртом. І ця комедія тривала до того часу, аж поки ротний командир не наказав зголити йому бороду. Без бороди, звісно, благословення і пожертви припинилися. Втім, Ватя пише, що це чоловік не дурний, що вони близько здружилися. Так близько, що коли б не балакучий і освічений земляк, то він міг би назватися найревнішим камедулом **. Цей щасливий земляк (а щасливим він називає його тому, що, незважаючи на його паскудне становище, теперішнє і майбутнє, — йому вже більш як п'ятдесят літ, — не чув від нього і в найщирішій розмові ані найменшого нарікання на долю свою, за що він його жартома

* Аксакалі (*казахське*) — дослівно: білі бороди, тут у розумінні старійшини, найстаріші в роду.

** Камедул (*польське*) — монах.

й називає кантоністом *, себто сповитим замість пелюшки солдатською шинелею), пише він, подав йому такі важливі відомості про береги й острови Аральського моря, такі відомості геологічного змісту, що за них сам Мурчісон ⁵¹ сказав би спасибі.

В останньому конверті був і друкований наказ по Окремому Оренбурзькому корпусу, де надруковано, що Зосим Сокирін з унтер-офіцерів у прапорщики підвищується за відзнаку, чому Ватя неабияк і радіє, і дивується, і сам себе питає: чим він міг відзначитись?

А найостаннішого листа, в якому Ватя тільки й писав, що в укріпленні лютує скорбут, а коні від сибірської язви десятками дохнуть, добрий Степан Мартинович читав Никифорові Федоровичу, що лежав уже на божій постелі. Другого дня над ним відправили маслосвятіє, а третього, о третій годині після півночі, він відіслав свою чесну душу в лоно Авраамове.

У духівниці своїй Никифор Федорович призначив душеприкажчиками мене й Степана Мартиновича, бо Карло Йосипович поїхав цієї зими у гості в свій Дорпат та там і зостався. Парасковії Тарасівні у своїй духівниці він затверджує владу матері тільки щодо Саватія, а про Зосима і словом не згадує. А ще заповідає, щоб похорон одиравили у церкві Покрови, щоб історичний образ покрови пресвятої богородиці під час відправи стояв у головах коло його домовини, за що приносить він на церкву Покрови два пуда жовтого воску та пудовий, ярого воску, ставник перед образом покрови. А щоб тлінні останки його поховали небезпремінно на пасіці; і щоб над його могилою посадили липу в головах, а черешню в ногах; і щоб кам'яного хреста в Трахтемирові не замовляли, тому, каже, що камінь тільки зайвий тягар на домовині грішника, а щоб повісили на липі і на черешні образи святих Зосима і Саватія; і щоб щороку на покрову правили панахиду за його душу грішну і за душу праведного І. П. Котляревського, і щоб раз на рік годували щедро старцівську братію і всіх, хто захоче, — сто душ. Гусла ж і літопис Кониського покласти в шафу з книжками, замкнути і ключ поштою переслати Саватієві. «А ще, — додає він, — хто зважиться, окрім мого Саватія, накласти святотатственну руку на цей мій неоціненний скарб, хай буде проклятий!» Марині заповідав до смерті її видавати

* Кантоністи — сини солдатів, які з дня народження прикріплялися до військового відомства і яких готували до військової служби в спеціальних нижчих військових школах, так званых школах кантоністів.

щороку десять карбованців сріблом, а Степанові Мартиновичу двадцять п'ять і двадцять п'ять колод бджіл одноразово.

Поховавши точно, як заповідав він, свого найкращого друга, я незабаром поїхав у Київ на місце служби, доручивши Степанові Мартиновичу писати мені щомісяця докладно про все, що діється на хуторі.

Щопершого числа я акуратно одержував листа від вельмиповажного мого товариша. Листи його, звичайно, не блискували ані сліпучою блискавкою розуму й уяви, ні вчепністю, ні новим поглядом на речі, ані новими ідеями, ані навіть блискучим стилем, як, наприклад, вражають «Листи з-за кордону» законодавця російського слова⁵² чи задушевного щирого друга і помічника його «Листи з Фінляндії»⁵³. Ні, в листах мого товариша нічого цього не просвічувало. Зате в посланнях його нехитрих, неначе діамант у короні чеснот, палала його непорочна душа.

Читаючи його листи, я ніби сам перебував на хуторі і бачив найменші подробиці: бачив, приміром, як необережну Марину, що вільною годиною прийшла на пасіку, бджола укусила за ніс, і вона була така смішна, що навіть Парасковія Тарасівна усміхнулася.

Школу свою розпустивши на великдень, він уже не збирав її, щоб мати більше часу для догляду за пасіками і взагалі за господарством на хуторі, бо Парасковія Тарасівна зовсім від усього відмовилась і збиралася вже прийняти чин черниці, тільки не в Фролівському монастирі в Києві, а в Чигиринській богом береженій пустині. Вже була зовсім зібралася йти, і паспорт виправила, і торбв попила, як раптом, наче з неба вшав, з'явився на хуторі Зосим Никифорович. З'явився, і все пішло шкереберть. Спочатку він приховував свої мерзенні пристрасті, потім потроху почав їх виявляти, а потім завів у домі шинок і картярське збіговище, відсторонив від будь-якого втручання в справи господарства смиренного мого товариша і нарешті вигнав з дому найповажнішу лагідну бабусю Парасковію Тарасівну. Вона, бідолашна, знайшла притулок у жалісливого Степана Мартиновича і більш як три роки слухала шалені пісні п'яних картярів. Я хотів був вступитись за права законного спадкоємця, але вона мене благала не зачіпати Зосю, — а може ж, само все зрештою вийде на добре.

Минув ще й ще рік, а на добре не виходило. Нарешті я вирішив написати до Саватія листа, в якому радив йому: якщо він хоче невести спокій в останні дні своєї матері і зберегти хоч невелику частину своєї спадщини, то нехай візь-

ме, якщо можна, відставку, а не можна, то шестимісячну відпустку і — чим швидше, тим краще — приїздить на хутір.

Саватій так і зробив. Узав відставку, бо строк служби, призначений за освіту урядом, кінчився, отже, він міг розпорядитися собою, як хотів. Приїхавши на хутір, він теж мусив спинитися в школі, тому що в дім соромно було увійти. Спершу звернувся він до брата ласкаво, але той докинув йому таке слівце, якого не знайдете в словнику будь-якого городничого. Тоді Саватій звернувся до людей, що мали владу, і, відповідно духівниці, його зробили господарем хутора і належного йому добра, а Зосим був з ганьбою вигнаний.

Обурилося твоє тихе, лагідне серце, коли ти підійшов з ключем у руках до заповітної шафи, що стерегла святиню, у ній бережену, прокляттям людини на божій постелі. Обурилося твоє благородне серце, коли ти доторкнувся до замка, вже зламаного. Обурилося твоє бідолашне серце, коли ти, розчинивши шафу, побачив заповітні гусла, на яких гримів натхненний, як Давид, Григорій Гречка і поважний благородний батько твій бентежив іноді тихими акордами лагідне серце своєї подруги і тихе, благородне серце свого єдиного друга Степана Мартиновича. Ти побачив, що вони розбиті, струни живі порвані, а прекрасний малюнок — пастушки, що ведуть танок, — заплямлений гарячим тютюновим попелом. А псалтир його священний, Геродот⁵⁴ його, сдина його радість — літопис Кониського — напівпопиматований, бо ним закурювали люльки.

Побачивши все це, Саватій остовпів. Рясні сльози полилися по його мужніх спологнілих щоках, і він тихо, ледве чутно вимовив: «Бог вам суддя! Вандали! Варвари!»

На третій день після цієї сцени одержав я в Києві розбиті гусла з листом і негайно віддав їх вправному майстрові. А коли вони були полагожені і струни натягнені, я запакував гусла в ящик, узав відпустку на двадцять вісім днів і поїхав до Переяслава, себто на хутір. Я застав усіх ще в школі, але хату вже почистили, вибілили і на завтра запросили вже духовенство, себто соборного протоієрея з причетом і покровського отця Якова, теж із причетом, щоб посвятити оновлену оселю. Розпакували гусла, і де й узялася радість та веселоці! Саватій, легенько торкаючись струн, заспівав чудовим тенором своєї улюбленої пісні:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась,

Чи такі куми брали,
Талан-долю одібрали

Степан Мартинович йому стиха підспівував, а Парасковія Тарасівна, сидючи в кутку, ридма плакала.

Другого дня, десь о десятій годині, прийшло духовенство з хрестами та корогвами. Посвятивши будинок, обійшли хресним ходом навколо хутора й пасіки, співаючи псалми та стихарі. Сам протоієрей, черпнувши води з Альги і познаменувавши її животворящим хрестом, кропив спершу разом усіх біля себе, а потім кожного поодиноці. І по завершенні священнодійства, скинувши з себе ризи, благословив ястіє і питіє, сів до трапези, а за ним і інший чин духовний та світський.

Парасковія Тарасівна просто помолоділа. Вона згадала колишні свої релігійні бенкети і, як во время оно, обходила стіл кругом з пляшкою і чаркою, благаючи кожного гостя хоч покуштувати. Звісно, гості, за звичаєм, відмовлялись; один тільки ліберал, соборний стихарний паламар, не відмовлявся.

Коли ж трапеза наблизилась до кінця і нічого вже не подавали їстівного, окрім слив'янки, тоді духовенство, не виходячи з-за столу, підвелось і возгласило дружним хором:

Спаси уповавших на тя,
Мати незаходимого сонця.

Як закінчили гімн і пообідню подячну молитву, духовенство подякувало господарям і знову посідало на місця, вже не трапези ради, а для повчальної бесіди. Нижчий чин духовний, як ото: дяки, паламарі і клір, вийшли з світлиці і, погулявши трохи в саду, пішли на леваду. А там стояв тільки вчора вивершений ожеред сіна. От вони, за згодою всіх, розташувались у холодку і почили спом праведних всі до одного.

А в світлиці бесіда точилася майже до вечерні. Було говорено багато про речі, що торкаються громадського життя, а також про речі, що торкаються філософії та богослов'я. Особливо отець Никанор, молодий священник, богослов, говорив багато — і все з святого письма, і все по-римському, по-грецькому та по-єврейському, всіх письменників християнської старовини так і шкварив напам'ять. Старі, дивися його великому геніусу, тільки брадами білими похитували і багатозначно поглядали один на одного, ніби промовляючи: «Оце голова!» А Парасковія Тарасівна, слухаючи витію, просто плакала. Степан Мартинович, може більш за увесь собор розумів промовця, та не показував цього ні

єдиним рухом. Коли ж Парасковія Тарасівна заплакала, то він почав заспокоювати її, кажучи, що отець Никанор читає зовсім не жалісливе, а швидше сатиричне.

А отець протоієрей, щоб покласти край сій сльозоточивій трагедії, просив подати йому гусла. Гусла були подані, і він підвівся, розгладив руками білосніжну свою бороду, відгорнув широкі рукава своєї фіалкової рясї, поклав персти свої на струни і тихим старечим голосом заспівав:

О всепетая мати!

До нього приєднався собор духовенства, Саватій і навіть сам Степан Мартинович. Над усякі сподівання спів вийшов тихий і прекрасний. Як одспівали цей гімн, були просівані ще різні канти духовного змісту. Дійшло, нарешті, і до пісень мирського, житейського змісту. Вже почали були хором:

Зажурилась понада
Своєю бідою.

Але отець протоієрей, передбачаючи близьку спокусу і недремні сили ворога людського, звелів сідати на брички та рушати по домівках, що, на превеликий жаль Парасковії Тарасівни, і зробили.

А причет церковний вийшов з-під сіна уже смерком і, не заходячи на хутір, переліз через тин. А вийшовши на шлях, що вів до міста, за спільною згодою заспівав хором:

Жито, мати, жито, мати,
Жито, не полова.

Вечір був тихий, і Степан Мартинович, підійшовши до Альги, спинився й довго слухав пісню, що затихала вдалині, і не міг здогадатися, хто б це міг співати так сладкогласно.

Сповнивши священний обов'язок душеприкажчика, що його поклав на мене покійний друг мій, Никифор Федорович Сокира, я другого дня після описаного мною свята поїхав до Києва. Саватій Сокира мені дуже сподобався своїми правилами, поглядами на речі взагалі і на людину особливо. своїм молодечим чистим поглядом на все прекрасне у природі.

Коли він говорив про захід сонця або про схід місяця над сонним озером чи річкою, то я, слухаючи його, забував, що він медик, і тішився, що фізичні науки не погасили в його великосильній душі священної іскри божественної поезії.

Як прощалися, я не міг йому (бувши старшим) нічого кращого порадити, як іти за покликом власних почуттів

і переконань, і тільки заповідав йому писати до мене якнайчастіше.

Повернувшись у Київ, зняли ми з моєї нетичанки і бодню на троє відер білого, як цукор, липового меду.

— Це,— каже мій Ярема,— подарунок Степана Мартиновича. Вони самі поставили і твердо наказали, щоб не говорити вам ні слова.

— Ну, спасибі йому, що дав нам, старим, поласувати. Треба буде і йому що-небудь послати, га? Як ти гадаєш, Яремо?

— Авжеж, треба, ми з вами не скотина якась нечувствевна.

— Та що ж йому послати таке? Далекі, не надумаю. Замовити хіба Сенчилову образ для його пасіки? Але ж образ у нього є добрий. Ага! Він якось говорив, що йому хотілося б прочитати Єфрема Сіріна. Добре. Візьми, Яремо, оці гроші й записку та піди в Лавру, спитай там отця типографа. Віддай йому все це, а від нього візьми велику книгу і принеси додому.

За кілька днів Степан Мартинович сидів на своїй пасіці і намагався знайти у Єфрема Сіріна, чого вийшла така протилежність між рідними братами, а прочитавши від палітурки до палітурки, він глибоко замислився. І, поміркувавши, написав листа до отця типографа, прохаючи його прислати йому Юстіна Філософа, на що й додає п'ять карбованців сріблом. А що Юстіна Філософа не знайшлося в Києво-Печерській книгарні, то Степан Мартинович зостався при своїй думці, що такі чуда творяться токмо з єдиної і всемогутньої волі божої, і що він і не припускає навіть ніже найменшого впливу людини на людину.

Замість Юстіна Філософа отець типограф прислав йому акафіст пресвятої богородиці Одігітрії* і «Київський патерик»**, з якого він узяв прекрасні, повчальні ідеї і вирішив до скону свого наслідувати святого, прекрасного юного отрока праведного князя Бориса⁵⁵.

За рік одержав я всього два листи від Саватія Сокиря, та й ті без ніякого внутрішнього змісту. Листи ці нагадали мені школяра, що пише листа до своїх батьків, як дит-

* Богородиця Одігітрія— назва ікони (Одігітрія— грецьке слово, означає— «та, що вказує шлях»).

** «Київський патерик»— збірка легенд про київських святих, так званий «Києво-Печерський патерик», складений у XIII столітті, багато разів перероблюваний і доповнюваний пізніше.

тує йому навчитель. Втім, він і сам відчував пустоту своїх листів і посилався на те, що матеріалів ще не набралось для великого листа, кажучи, що найнудніша і наймонотонніша історія найщасливішого народу.

Зате акуратно, щомісяця постачав мені довгі послання предобрий Степан Мартинович. Усі події, що не мають нічого спільного з моїми хуторянами, він описував найдокладніше, присипляючи подробицями. Приміром: «Напередодні воздвиження чесного і животворящего хреста господнього у приятеля мого міщанина Карпа Зозулі кобила ожеребилась буляним лошатком. А в сусіди нашого тієї ж ночі вола вкрадено».

Що ж до самих хуторян, тут плодovitості його не було меж. Одне слово, він уявляв себе душеприкажчиком, а мене своїм товаришем.

В одному з своїх нелаконічних листів описує він появу Зосима на хуторі в якнайжалюгіднішому вигляді «Він постукав у двері моєї школи, коли я вже совершив молитви на сон грядущий і читав уже третій кондак акафіста пресвятої богородиці Одігітрії. Страх і трепет прийде на мя. «Хто там?»— вигукнув я гнівно. «Одчини,— каже,— Христа ради, Степане Мартиновичу».

Я чую, що зве мене на ім'я, узяв каганець, пішов і відчинив двері. Світ мені затьмарився у очах, коли на порозі школи побачив я ледве руб'ям прикритого блудного сина Зося.

— Що,— каже,— не пізнав мене, дядьку? Бач, який я молодець!

— Очам своїм це йому віри!— кажу.

— Ну то обмацай гарненько і рукам повір.

— Не вірю!— промовив я знову.

— Я,— каже,— твій колишній учень, а тепер заслужений злодій, п'яниця і привілейований картяр— Зосим Сокирін. Ну, тепер знаєш?

— Знаю,— кажу я.

— А коли знаєш, то й балакати нема чого більше. Посилай по сивупле! * Розумієш? По горілку. Та пошукай, чи немає де цвілого книша від торішньої хавтури **.

— Горілки,— кажу,— немає, та й посилати нікого.

— Давай гроші, я сам піду.

Я дав йому на квартиру гроші, і він швидко зник. Дістав я з комори меду, хліба поставив на стіл і хотів був читати далі акафіст, але дух мій був збурений і помисли мої поть-

* Сивупле (перекруч. франц.)— будь ласка.

** Хавтури— попівські побори.

марені були раптовим видінням. Довго ходив я по школі, як у лісі неісходимому, а Зосі все не було. Свічка перед образом догоріла, я другу засвітив, і та вже на половині. А Зосі все немає. «Господи,— думаю собі,— живий на небесах, серцевідче наш! Та чи ж не мана сатанинська з'явилася мені?» І, прочитавши «Да воскресне бог», я заспокоївся духом, прочитав знову акафіст пресвятої богоматері Одігітрії і перехрестив двері, вікна й комин, проказав тричі «Да воскресне бог» і ліг спати.

Другої ночі повторилось те ж саме видіння, третьої теж, і я все йому даю на квартиру горілки, і воно зникає. Я сповістив про це видіння Парасковію Тарасівну, і вона, бідолашна, виявила бажання пробути ніч у моїй школі, щоб побачити це видіння.

Увечері ми з Парасковією Тарасівною вийшли з хутора, ніби на прогулянку. Саватій Никифорович були в місті з обов'язку служби. Коли смеркло, ми прийшли в школу. Я засвітив свічку і, діставши «Пагєрик», почав читати, заспокоєння ради, житіє преподобного мученика Мойсея Угрина, що постраждав за цнотливість від однієї блудної боярині. І дочитав уже, як він, прекрасний юнак, серед інших бранців, коли ділили їх, припав на долю вєводиної вдови, лицем зіло красній, а серцем гасниду подібній. Перша почувла стукіт у двері Парасковія Тарасівна, а потім уже я. Згорнувши книжку, я пішов відчиняти двері, а вона вийшла за мною заховатися у снігах, щоб не було її видно. Та коли я відчинив двері з каганцем у руці і вона побачила обличчя свого Зосі, затьмарене розпустою, то скрикнула і впала додолу, знепритомнівши. А він рикнув на мене, аки лев лютий:

— А, падлюко, христопродавче, ти мене продати хотів! Кажи, хто тут, бо тут тобі й амінь! — І так здушив мені горло, що я ледве вимовив: — Твоя мати.

— А! Якщо сама вона, то це добре. Мені давно з нею побалакати хотілося. Де вона?

Я присвітив йому каганцем і показав на розпростерту долі Парасковію Тарасівну. Він, глянувши на неї, промовив: «Нічого, нехай відпочине, а ми з тобою побалакаємо. А чи виконав ти мій наказ? Сьогодні останній строк: гроші або молися богу», — каже до мене.

Саме в ту мить Парасковія Тарасівна застогнала. Я вийшов у сніг, взяв її, бідолашну, на руки і, як дитину малу, поклав на своє суворе ложе. Трохи згодом вона опритомніла й проказала: «Зосю мій! Зосю мій! Сину мій єдиний!»

— Я тут, матінко, що скажете?

Вона подивилась на нього й замилася гіркими сльозми. Він довго мовчки дивився на її гіркі сльози і нарепті промовив:

— От що, матінко! Ні умлівання, ні сльози, ні молитви, ані навіть ваші прокляття не зможуть захитати мене. Це все пісенітниця, дурниця. Одне, скажу вам, що може вернути мене на путь праведну, — це гроші, і тільки гроші. Дайте грошей, і чим більше, тим краще. Та й справді, за що мене позбавлено спадщини? Певне, за вашою протекцією! Ось тепер і розщедрюся!

— Зосю мій! Сину мій єдиний! — промовила вона знову.

— Годі вже — «єдиний!» Я тобі такий самий син, як ти мені мати. Ану ж, ворущися, Степане Мартиновичу! Вона тобі потім віддасть!

Дістав я з бодпі все, що в мене було, і віддав йому в руки. Він узяв гроші, полічив їх і спитав: «Більше нема?»

— Нема, — кажу, — всі до єдиного пенязя.

— Дивись, брехати гріх. Ти сам мене вчив. Ну, на перший раз досить. Тепер марш на Підварки! Тепер я їм покажу, хто я такий. До побачення, матінко! Подбайте, щоб сплатити борг.

І, сказавши це, він вийшов з школи. Парасковія Тарасівна ще раз промовила: «Зосю мій! Сину мій єдиний!» — і впала на постелю аки мертва.

Покинувши її зомлілу, я пішов на хутір сповістити Саватія Никифоровича про те, що сталося, і просити допомоги, але він, вернувшись з міста, ліг спати, того не знаючи, що матері дома немає: він думав, що вона теж спить. Коли я повернувся у школу, Парасковія Тарасівна уже сиділа на ліжку і тяжко плакала. Я не зміркував, що треба заспокоїти її в скорботі, а, засвітивши свічку перед образом, почав читати акафіст божої матері Одігітрії. Вона теж підвелась і, гірко плачучи, молилася. Після акафіста прочитав я ще канон тієї ж божої матері Одігітрії, а потім молитви на сон грядущий і, ставши навколішки, прочитав ще молитву «Господи, не лиши мене небесних твоїх благ». Після одгусти у мовчки вийшов з школи і коли повернувся, то вона вже спала сном праведниці на моєму старечому одрі. Я тихо розгорнув Єфрема Сіріна і, оберігаючи сон праведниці, сидів над книжкою до самого ранку.

Вранці пішли ми на хутір, і я розповів Саватієві Никифоровичу про все, що сталося вночі. І на розповідь мою він тільки заплакав.

Увечері того ж дня дістав він розпорядження від городничого провести, з обов'язку повітового лікаря, медичний

огляд понівеченого тіла, знайденого в пустці покритки Н. на Підварках.

Прочитавши се розпорядження, він мовчки подивився на Парасковію Тарасівну, а та зайшлася сльозами і промовила: «Зосю мій, сину мій єдиний!»

Поміж інших дрібних подій на хуторі повідомив мене шановний мій товариш і про цю неабияку подію, але сам Саватій не писав мені про це ані слова, ба навіть про те, що він обіймає тепер посаду повітового лікаря в місті Переяславі.

Далеко, дуже далеко від моєї милої, моєї прекрасної, моєї бідної батьківщини я любив іноді, дивлячись на широкий безлюдний степ, полинути думкою на берег широкого Дніпра і сісти десь, хоча б у Трахтемирові, в холодку під розлогою вербою, дивитись на позолочену призахідним сонцем панораму, а на темному фоні цієї широкої панорами, мов алмази, горять переяславські храми божі, і один з них яскравіше за інші сяє своєю золотою головою. Це собор, що його спорудив Мазепа. І багато, багато усяких подій воскресає в пам'яті моїй, коли я уявляю собі оцю чарівну панораму.

Та найчастіше я плекаю старечу уяву картинами золотоголового, садами повитого і тополями увінчаного Києва. І після ясного, непорочного захоплення, нав'язаного спогляданням краси твоєї нев'янущої, впаде на моє посиротіле старе серце журба, і я лину у віки давноминулі і бачу його, сивоголового, поважного, смиренного старця; з писаною великою книгою в руках, він проповідує здивованим дикунам своїм і кровожерним, корисливим поклонникам Одіна*. Який ти прекрасний був у цій ризі смирення і любовудрія, святий мій і незабутній старче!

І ми зрозуміли твої смиренні глаголи і тебе, як старого і непотрібного вчителя, не вигнали й не забули. А одягли тебе, немов Гориню-богатиря, у броню міцну. Спершу зробили суворим твоє лагідне серце усобицями, кровозмішаннями і братовбивствами, зробили з тебе справжнього варяга і потім уже наділи броню й поставили сторожити поневолене плем'я і зайдами знеславлену, самим богом заповідану тобі святиню.

Хто, відвідуючи Києво-Печерську лавру, не спочивав

* Одін — за міфологією скандинавських народів, верховний бог.

на друкарському ганку, про того можна сказати, що був у Києві і не бачив київської дзвіниці.

Мені здається, що ніде ніякий зовнішній вид не довершить так щирої молитви, як вид з друкарського ганку.

Я довго, а може, й ніколи не забуду цього знаменитого ганку.

Одного разу, давно колись, вислухавши ранню службу в Лаврі, вийшов я, своїм звичаєм, на друкарський ганок. Ранок був тихий, ясний, а перед очима уся Чернігівська губернія і частина Полтавської. Я хоч був тоді не меланхолік, але перед такою величною картиною мимоволі віддався меланхолії. І тільки почав був порівнювати лінії і тони пейзажу з могутніми акордами Гайдна, як почув стиха вимовлене слово: «Мамо!.. Мені, мамо, завжди здається, що я на цьому ганку ніби слухаю далі службу божу». Я оглянувся мимоволі. (Гріх переривати нескромним поглядом такий чудовий настрій людської душі. Та я согрівив, бо мова ця вразила мене паче всякої музики). Це була молода дівчина, струнка, із смаком і скромно одягнена, але далеко не красуня. А та, кого вона називала «мамо» — була жінка висока на зріст, суха, смаглява і колись сліпуча красуня. Вона була в чорному вовняному капоті чи в довгій блузі, оперезана ремінним поясом із срібною застілкою. На голові був, замість звичайного жіночого капелюшка, білий широкий, без будь-яких прикрас, чепчик. Я, не знаю чому, не запропонував їм лавку, а вони, теж не знаю чому, якось хвилину мовчки подивились на пейзаж і пішли. Я теж підвівся і пішов за ними. Вони пройшли лаврським двором, тихо розмовляючи між собою, і вийшли в святу браму Миколи Святоші, і я за ними. Вони вийшли з фортеці, і я за ними. Вони пішли в напрямку «Зеленого трактира», і я за ними. Вони увійшли в браму трактира, і я тут тільки отямився і спитав себе самого, що ж я роблю. І, не знайшовши відповіді, я ввійшов у трактир і почав розбирати ієрогліфи, написані крейдою на чорній дошці. Після тривалого розбирання таємних знаків я розгадав нарешті тайну, що такий і такий номер зайняла така й така вихованка. І хоч я й тепер не можу похвалитися знанням тактики в галузі залицання, а тоді й поготів. Добравши змісту в хитрому зображенні, я, й сам не знаю як, опинився в загальній ідальній і замовив там собі теж не знаю чого, а з слугою заговорив теж про щось таке, що трапилося колись. А після всього цього я зайшов тут-таки, на Московській вулиці, до мого знайомого художника Ш[евченка], який недавно приїхав з Петербурга. Поговорив з ним про мистецтво взагалі, про живопис зосібна, і, думаючи піти в Лавру, я пішов у сад

(тут, видно, справа приречення долі). Походжаю я собі великою алеєю сам-сімісінський (було це в будень) та й сяду часом, щоб полюватися старим Києвом, освітленим вечірнім сонцем. Тільки дивлюся, з-за липи, з бічної алеї, виходять мої ранкові незнайомки. Тут я підвівся, ввічливо вклонився і запропонував відпочити трохи на лавці, вибачаючись, що вранці цього не зробив на друкарському ганку. Вони мовчки сіли. І сестра-жалібниця (так я тоді думав) спитала мене:

— Ви, мабуть, живописець?

Я відповів: «Еге».

— І малюєте краєвиди Києва?

Я відповів: «Еге».

По довгій паузі вона спитала:

— Ви давно вже в Києві?

Я відповів: «Давно!»

— Намалюйте мені оцей краєвид, яким ми зараз любуємось, і пришліть у «Зелений трактир» в номер N. N.

Малюнок акварельний був у мене давно початий. Я його старанно докінчив і на першому плані поміж липами намалював моїх незнайомок, і себе теж намалював, на лаві в поетичній позі, у солон'яному брилі.

Другого дня вранці я сидів з закінченим малюнком на друкарському ганку і дожидав моїх незнайомок, ніби вони мені звелили самому принести малюнок не в «Зелений трактир», а на друкарський ганок. Не встиг я помріяти гарненько, як незнайомки мої появилися.

— А! Ви вже тут? — мало не скрикнула старша.

— Тут, — відповів я.

— Давно?

— Давно, — відповів я.

— Та й папка з вами. Ви, мабуть, малювали?

— Ні, не малював! — І дістав з папки малюнок, який вона замовила вчора. Вона довго мовчки дивилася на малюнок і на мене, потім узяла мою руку, міцно потисла і сказала: «Дякую вам. І будьмо знайомими, добрими приятелями, а якщо можна — то й друзями. А це, здається, можливо!» — дала вона, дивлячись на свою молоду подругу.

— Сядьмо, спочиньмо трохи, — сказала вона, і ми всі троє посідали. Помовчавши якийсь час, вона заговорила до мене:

— А знаєте, Глафіра у мене виграла сьогодні заклад. Ми з нею вчора сперечалися. Я переконувала її, що ви ідіот, а вона доводила протилежне!

— Дякую вам, — сказав я молодшій, а старшій мовив: —

Нема за що дякувати, — після чого ми всі розреготались і зійшли з друкарського ганку.

Другу осінь прожив я в них у селі і вже називав їх своїми рідними сестрами. А наприкінці осені старшу назвав уже мамою, а меншу нареченою. Я був зовсім щасливий. Навесні вони приїхали в Київ, та ба! мене вже там не було. Я далеко вже був тієї весни і згадував про свою радість, що тільки промайнула, як про казковий чарівний сон.

От чому так любо мені згадувати про друкарський ганок.

Багато літ і зим пролинуло після цієї події над мою самотньою, вже посівілою головою. Я знову в Києві і знову одвідую завітний ганок. І тепер, напередодні свята першої пречистої, після ранньої служби божої, вийшов я на друкарський ганок і, любуючись пейзажем, згадав те щасливе швидкоплинне щастя і ніби слухав голос янгола, що вимовляв слово «мамо». Я так віддався спогадам, що мені ніби й справді причулося це дитяче миле слово, і так виразно, що я оглянувся. І уявіть моє здивування: з коридора на ганок виходила Парасковія Тарасівна, а за нею, як журавель, виступав друг мій і сотовариш Степан Мартинович, але таким франтом, що якби не ріденька біла борідка, то я подумав би, що він просто жениться приїхав у Київ. Сертук на ньому довгий, з гранатового дорогого сукна, капелюх чорний, пуховий, з широкими крисами, чоботи, правда, домашні, але старанно начищені, а патериця просто архієрейська, з срібною головою. Франт, та й годі!

Після того як привіталися й поцілувалися, я посадовив їх на лавку і спитав, чи давно вони в Києві.

— Уже третій день, — відповів Степан Мартинович, — і привезли вам листа від Саватія Никифоровича, та не можемо знайти Рейтарську вулицю, вона десь на старому Києві, а ми ще там не були. Сьогодні думаємо йти на акафіст Варвари-великомучениці, а завтра, як господь дасть, запричастимось святих тайн Христових тут, у Лаврі. І тоді вже думали шукати Рейтарську вулицю. А господь дав так, що й шукати її не треба: ви самі нам її покажете. Листа я вам і зараз віддав би, та він у мене в шкатулі на квартирі. А квартира наша тут, на Печерському, у домі міщанки Сиволашки.

Я, слухаючи цей монолог, дивився на Парасковію Тарасівну. Вона сиділа, заплющивши очі, і здавалася мені ще не заснулою страдницею. На лагідному її обличчі позначилося так багато сердечного горя, що я не міг дивитися на неї і звернувся з новим запитанням до Степана Мартиновича:

— Ну, що доброго у вас на хуторі діється?

— Хвала богу милосердому, усе добре і нічого лихого не сталося. Незабаром гадаємо повінчати молодих. Та про це вам сам Саватій Никифорович докладно пише.

— Куди ж ви збираєтесь тепер іти?

— А ми думаємо, якщо господь благословить, поклонитися святим угодникам печерським. Тільки тепер тісно, то ми зайдемо, поки благочестиві прочани повиходять з печер, і тоді думаємо просити отця-ключаря, щоб повів нас сам або послав з нами когось із братії.

Я був знайомий з отцем Досифесом, настоятелем шпитального монастиря, і пішов до нього та попрохав зробити нам велику послугу і просити кого треба, щоб нам дозволили відвідати печери не разом з численними прочанами. Прохання моє було задоволене, і з нами послали за провідника поважного старця отця Йоакима.

Поклонившись святим угодникам печерським, ми пішли на квартиру. Взявши листа, я покинув своїх приятелів і пішов додому, та, за звичкою, зайшов у сад, сів на своїй улюбленій лаві і, розпечатавши листа, читав ось що:

«Безцінний друже батька мого і мій заступниче і покровителю!

Простіть мене великодушно за моє довге мовчання, хоч ніщо не може виправдати мою ледачу натуру. Та й те правда, що писати листа без змісту — те ж саме, що лити з пус-того в порожнє. Правда, траплялися матеріали для щирого дружнього листа, але матеріали такого роду, що не підіймалося перо повідомляти їх кому б там не було. А тепер сумні тяжкі хмари ховаються за гори і на обрії показується осяйна Аврора, провісниця мого світлого, спокійного щастя. Простіше сказати, я одружуюся. Наречена моя живе тепер з своєю матір'ю у школі доброго мого майбутнього весільного батька Степана Мартиновича, і дожидає вашого благословення. Приїздіть, мій добродійнику, і благословіть її, сироту, на велику дорогу нового усміхненого життя! У неї, як і в мене, батька немає, тільки мати зосталася. І ми, за згодою матерів наших, вирішили, щоб її поблагословили ви, а мене — мій єдиний, благородний мій друг і навчитель Степан Мартинович. Приїздіть хоч тільки глянути на мою прекрасну наречену.

З обов'язку повітового медика я тепер часто виїжджаю, а хутір наш передаю в руки Степана Мартиновича і, здається, незабаром зовсім його передам.

Одного разу з службових обов'язків я їду польовою дорогою. Болото було; найнята конячка ледве ногами переступала; смеркало, дощик накрапав — одне слово, перспектива

була безрадісна. Візник мій, теж не бачачи в майбутньому нічого радісного, запропонував мені підночувати. «Та де ж, — кажу йому, — серед шляху, чи що?»

— Крий боже, серед шляху! Нехай ляхи, татари почують у таку непогодь серед шляху. А ми звернемо. Он бачите лісок?

— Бачу, — кажу я.

— Отже в тім ліску єсть хутір пані Калитихи. От вона нас і впустить почувати.

— Добре, — кажу я, — звертай з шляху!

— Стривайте, отут буде шляшок.

Проїхавши з півверстви, я побачив ледве помітний шляшок, що вів до згаданого хутора. Ми поїхали цим ледве помітним шляшком і незабаром опинились у лісі. Візник мій почав насвистувати якоїсь журливої пісні, а я замислився собі бог знає про що.

— Сей ліс зоветься, пане, Лапин ріг, — мовив візник, — а за що його так зовуть, то бог його знає. Брежуть старі люди, що тут жив колись давно розбійник Лапа і що великі скарби поховав тут у озерах. І старі люди говорять, що як висохнуть ті болота та озера, то можна буде мішками золото носити. Бог його знає, коли то те буде. А он і хутір.

Справді, між деревами показався вогник, і незабаром ми під'їхали до зачинених воріт. Собаки нас зустріли страшним гавкотом, потім ми почули жіночий досить грубий голос: «Хто тут?» — «Благословіть, матушко, переночувати на вашім хуторі», — одповів мій візник. «Боже благослови, тільки самі вже одчиняйте ворота, бо мої наймити вечеряють, їм ніколи, а я не в силі». Візник мій зліз з воза, відчинив ворота, втягнув мене з возом і своєю конячкою на подвір'я та й знову зачинив ворота. І, звертаючись до господині, сказав: «Добривечір, матушко!» — «Добривечір, добрий чоловіче! Відкіля бог несе?» — «А от везу панка з Глим'язова. Та бачите, яка непогодь». Я теж підійшов до господині і сказав по-російському: «Дозвольте, якщо можна, переночувати у вас».

— Будьте ласкаві, ми дуже раді, — відповіла вона мені теж по-російському, та з ледве помітним українським акцентом: — Прошу ласкаво до кімнати.

Я зійшов на ганок. На порозі мене зустріла дівчина з свічкою в руці, по-селянському одягнена, але охайно і навіть вишукано. Одступаючи назад у кімнату, вона сказала чисто по-російському: «Прошу покорно!» — з чого я й зрозумів, що це не служниця.

Увійшовши в кімнату, ми спинились одне проти одного

і простояли, поки не ввійшла в кімнату господиня хутора і не сказала:

— Наталочко, чого ж ти не просиш гостя сідати? Стоїть собі з свічкою, як паламар. Рекомендую вам, це полтавська інститутка! Прошу ласкаво, сідайте! І бог їх знає, чого вони їх вчать у тому інституті! Ну вже по господарству я в свосі і не питаю, та хоч би людину чужу вміла привітати. А то стоїть собі!

Потім звернулася вона до дівчини, сказала їй щось пошепки, і та вийшла в другу кімнату. Господиня пішла слідом за нею, сказавши: «Вибачайте!» Я тим часом почав оглядати кімнату. Кімната була як для хутора досить велика і невідповідно низька, але чиста й охайна; меблі старовинні і різностильні; на стіні висів у чорній дерев'яній рамі портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі, поряд з якимось в'язанням, лежала книжка «Отечественных записок»⁵⁶, розгорнута на «Давіді Копперфільді»⁵⁷. В цей час увійшла господиня. Я тільки тепер звернув на неї належну увагу. Це була жінка висока на зріст, повна, але вміру, з лицем ще доволі молодим і лагідним. Одягнена вона була на манір багатой міщанки або статечної попаді. А якби в неї на голові замість хустки був кораблик, то я подумав би, що це явилась передо мною з того світу якась сотничиха або полковниця.

— Що це ви, — сказала вона, об'яснивши свічку, — цікавитесь, що читає моя Наталочка? Та вона в мене, слава богу, дуже охоча до читання. Ще й мене на старості літ привчила, то воно тепер мені й нудно сидіти без читання. Думаю на той рік виписати ще й «Современник»⁵⁸, а то однієї книжки на місяць для нас мало, ми її напам'ять вивчаємо.

Незабаром подали чай, себто самовар. А слідом за самоваром увійшла й Наталочка, одягнена вже як панночка.

— Не втерпіла-таки... — промовила мати, усміхнувшись, і потім додала: — Наливай же чаю, Наталочко! Я її, бачте, привчаю потроху до господарства, — сказала вона, звертаючись до мене.

— І дуже добре робите, — відповів я. — Та тільки нащо вони вбрання змінили? Їм наше народне вбрання до лиця.

— Мені вона сама більш подобається в простій одежі, та от же поговоріть ви з нею.

Наталочка червоніла, червоніла і нарешті зашарілася, як вишня, і вибігла з кімнати.

— Ах ти безсеречна! — промовила їй мати вслід і взялася сама розливати чай.

Незнайомки мої належали до тих небагатих людей, з якими зближаєшся при першій зустрічі. За три години я з

ними добре познайомився і в усіх дрібницях довідався про їх домашній побут, нахили, звички, прибутки й видатки і навіть про частину їх біографії.

Олена Петрівна Калита, удова небагатого дідича нашого повіту, виховувалася теж в інституті, але хутір, як вона каже, перевиховав її по-своєму. «А коли Наталочка родилася в нас, то ми з покійним моїм Яковом того ж дня вирішили щороку відкладати з наших небагатих прибутків маленьку суму власне на виховання Наталочки. От і виховали, — додала вона жартома, — а вона не вміє й чаю налити».

По вечері я з ними попрощався, щоб завтра вдосвіта рушити в дорогу.

І справді, вдосвіта я покинув хутір. Мене провели за ворота табун індиків і табун гусей; окрім них, ніхто ще на хуторі не ворушився. Коненята відпочили, візник мій повеселішав і, ще не сідаючи на воза, насвистував якоїсь пісні.

Виїхавши за ворота, він повернув праворуч, а мені здавалося, що треба взяти ліворуч. Але тому що вчора вночі приїхали на хутір, то я й не міг напевне сказати, котра дорога паша. А тому й вирішив звіритися на досвідченість візника, кажучи сам собі: «Він мене завіз на хутір, він і вивезе». Попустивши віжки, балакучий візник після панегірика господині хутора та її дочці почав мені описувати її багатство:

— Оце все, що тільки оком скинеш лісу, все її. А ліс-то, ліс милений: дуб, наголо дуб, хоч би тобі одна погана осика. Та що тут ліс? А другі добра, а степи, а озера, а стави та млини! Та що й казати! Сказано — пані, так пані і єсть. А ще я вам скажу... — Тут коні спинилися. Візник, захопившись розповіддю, не роздивившись круг себе, гукнув на коні, вони смикнули — і задня вісь одскочила, а я випав з воза. Тоді він гукнув: «Прууу, скажені! — і, поглягнувши кругом, промовив: — От тобі й на... Дивися, проклятий пень де став: якраз посеред шляху. Я ще вчора думав, що ми в цім диявольському лісі де-небудь та зачепимось. Воно так і сталося».

— Що ж ми тепер будемо робити? — спитав я.

— А бог його знає, що тут робити! — І, поміркувавши, додав: — Ех, голівко бідна, сокири нема, а то б повалив дуба — от тобі й вісь. Вернемося на хутір, там чи не дамо якої ради.

Я зрадів, сам не знаю чому, цій добрій ідеї і, звичайно, одразу ж виявив згоду. І поки візник клав колесо на воза, я поволі пішов поміж деревами до хутора.

Сонце вже протидало золотими смугами гущавину лісу, коли я підійшов до хутірського живоплоту. Тут я спинив-

ся, щоб подумати, з якого боку я покинув шлях. В цю хвилину розліявся якось дивно по лісі прекрасний дівочий голос. У мене серце завмерло, і я, наче остовпілий, стояв і довго не міг вслухатися в мелодію. Голос до мене наближався, я вже почав розбирати слова пісні:

Ой ти, козаче, ти зелений барвіночку!
Хто ж тобі постеле в полі білу постіленьку?

Голос дедалі слабшав і, нарешті, зовсім затих. Я, виволзившись од чарів лісової музи, пішов попід огорожею і незабаром опинився на хуторі. Перше, що впало мені в око, це була Наталочка, яка саме виходила з садової хвіртки. Вона мені здалася справжньою богинею квітів: уся голова в квітах, між волоссям, замість перлів, буси з білих черешень. Якби вона була одягнена панночкою, ефект був би не повний, але до вбрання селянки так підходили ці величезні квіти й черешневі буси, що барвистішого, гармонійнішого і прекраснішого я зроду нічого не бачив. Вона, якусь хвилину постоявши, зникла за хвірткою, а на ганку з'явилася мати, одягнена як і вчора. Побачивши мене, вона голосно засміялась і промовила:

— Що, далеко заїхали?

Я привітав її з добрим ранком і зійшов на ганок.

— Мабуть, з нами не скоро покінчите? — говорила вона, сміючись. — Прошу ласкаво, — додала вона, показуючи на лавку. Я сів. — Наталочко! — крикнула вона. — Скажи Одарці, нехай самовар винесе сюди на ганок! Я з нею так звикла до своєї простої мови, що часом і про гостей забуваю.

— Я сам дуже люблю нашу мову, особливо наші чудові пісні!

Слідом за Одаркою, що несла самовар, опустивши голову, скромно виступала Наталочка, що вся зашарілася.

— Чуєш, Наталочко, вони теж люблять наші пісні! А вже вона в мене то й коли спить, здається, співає. І, чи повірите, ні одного романсу не знає. Як вернулася з Полтави, співала була іноді якийсь «Чорний цвіт», а тепер і той забула.

Я неуважно слухав і любувався Наталочкою, і мені майже прикро було, що вона знову вирядилась панночкою.

— Ах я божевільна! — вигукнула раптом господиня. — А ти, Наталочко, і не нагадаєш! Та сьогодні ж субота. А ми в суботу збиралися їхати до Переяслава. Одарко! — Служниця з'явилася на порозі, сказавши стиха: «Чого?»

— Скажи Корнієві, щоб він бричку лагодив і коні готував, і, пообідавши, рушимо в дорогу.

— Добре, — сказала Одарка і зникла.

— От як добре, що я вчасно згадала. Якщо ви не поспішаєте, то обідайте з нами та будете нам за кавалера до самого міста.

— Навіть і в місті, якщо ви побажаєте.

До обіду я гуляв з Наталочкою в саду і коло хутора, оглядали і критикували їх затишний пречудовий хутір. Показувала вона мені в саду і власне господарство, себто квітник. Правда, в ньому не було нічого особливо рідкісного, зате було чисто, як не буває і в голландського квітникаря. Я з насолодою дивився на її немудрий квітник.

— Я мамі, — говорила вона самовдоволено, — я мамі щоранку з травня і до жовтня приношу букет квітів. А барвінок у нас зеленіє до пізньої осені. А навесні він ще під снігом зеленіти починає. Я страшенно люблю барвінок.

— Справді, барвінок дуже добра зелень. А чи маєте ви плющ?

— Ні, не маємо.

— То я обіцяю вам кілька корінців.

— Дякую вам.

Я тільки вголос обіцяв їй плющ, а в думці обіцяв багато всяких квітів і навіть виписати з Риги квіткового насіння, та, не знаю чому, мені не хотілося сказати їй про це.

По обіді, не довго збираючись, ми сіли на бричку, а Одарку посадили на мого реставрованого воза і рушили в дорогу. Надвечір ми були вже в Переяславі, і мені не легко було умовити моїх нових знайомих, щоб побували у нас на хуторі. Нарешті вони згодились. Вони прогостювали у нас два дні і так здружилися з моєю матір'ю, що розлучилися плачучи. Матінка була дуже рада своїм приятелям і протягом цих двох днів була б зовсім щасливою, коли б не свіжа згадка про покійного Зосю, яка не дає їй спокою ні вдень ні вночі.

Взаємні наші відвідини тривали мало не рік і кінчилися тим, що я вже другий місяць у ролі жениха і дуже щасливий. Отож, приїздіть, благословіть моє щастя. А щоб не відкладати на колісь, то зберіться на швидку руку і приїздіть разом з матінкою і моїм весільним батьком і другом Степаном Мартиновичем. Приїздіть, незабутній мій, щирий друже. Є багато такого, про що не пишу вам власне тому, щоб здивувати вас прекрасною несподіванкою. До побачення. Ваш шанобливий син і щирий друг *С. Сокира*».

Збиратися старому парубкові в подорож нескладно. Ярема мій усе влаштував, а мені тільки зоставалося влізти в нетичанку, і ми в дорозі.

25 січня 1856

Слідом за мною приїхала на хутір і Парасковія Тарасівна з своїм чичероне Степаном Мартиновичем. До весілля підготували все, що треба, і ми першої ж неділі поїхали до утрені, потім до обідні у церкву Покрови і після обідні окружили, з божим благословенням, наших молодих і справили бенкет на всю переяславську палестину, одне слово такий, що Степан Мартинович, незважаючи на свої літа і сан, ні навіть на свій образ, пішов танцювати журавля.

Після весілля я прожив ще тижнів зо два у школі Степана Мартиновича і був свідком повного щастя своїх названих дітей.

Парасковія Тарасівна цілком щиро тішилася моєю радістю, тільки іноді, дивлячись на молоду, прекрасну дружину свого Саватія, пошепки крізь сльози промовляла: «Зосю мій! Зосю мій! Сину мій єдиний!»

20 липня [1855]

Великий Торвальдсен¹ почав свою блискучу артистичну кар'єру вирізьблюванням орнаментів і тритонів* з риб'ячими хвостами для тупоносих копенгагенських кораблів. От і герой мій свою, хоч і не таку блискучу, та все ж артистичну кар'єру почав з того, що перемелював на жорнах вохру та мумію і фарбував підлоги, дахи та паркани. Безрадісний, безнадійний почин. Та й чи багато ж вас, щасливих геніїв-художників, що починали інакше? Ох, як небагато! В Голландії, приміром, у її найславетнішу золоту добу, Остаде², Бергем³, Теньєр⁴ і ціла юрма славнозвісних художників (окрім Рубенса⁵ і Ван-Дейка⁶) в лахмітті починали й кінчали свою велику кар'єру. Правда, не досить брати за приклад саму тільки меркантильну Голландію. Розгорніть Вазарі⁷ і там побачите те саме, як не гірше. Кажу тому — гірше, що тоді навіть політика намісників святого Петра вимагала мистецької декорації, щоб засліпити натовп і затьмарити еретицьке вчення Віклефа й Гуса⁸, що вже починало виховувати непохитного домініканця Лютера⁹. І тоді, кажу, коли Лев X і Леон II¹⁰ спохватилися й сипали золото кожному стрічному маляреві й мулярові, і за тих золотих часів умирали великі художники з голоду, як-от Корреджіо і Цампієрі¹¹. Таке траплялося (на жаль, частенько) завжди і скрізь, куди тільки доходило божественне животно-ряще мистецтво!

Трапляється і в наш освічений дев'ятнадцятий вік, вік філантропії і всього, що йде на користь людськості, хоч він цілком спроможний відхилити й захистити жертви,

«Приречені богині покарання».

За що ж, спитать тільки, цим втіленим янголам, цим представникам живої чесноти на землі припадає майже завжди така сумна, така гірка доля? Мабуть, за те, що вони втілені янголи.

Ці балачки тільки віддаляють від читальника те, що я збираюся показати йому як на долоні.

---

* Тритони — казкові морські істоти з тулубом людини і риб'ячим хвостом

Літні ночі в Петербурзі я трохи не завжди проводив на вулиці або де-небудь на островах, а найчастіше на академічній набережній. Особливо подобалось мені це місце, коли Нева спокійна і, як велетенське дзеркало, відбиває на собі з усіма подробицями величний портик Рум'янцевського музею, ріг сенату і червоні занавіски в домі графині Лаваль. Зимовими довгими ночами цей дім освітлювався всередині, і червоні занавіски, як вогонь, горіли на темному фоні, і мені щоразу досадно було, що Нева вкрита льодом та снігом і декорація втрачає свій справжній ефект.

Любив я також літом зустрічати схід сонця на Троїцькому мості. Чудова, велична картина!

В істинно художньому творі є щось чарівливе, прекрасніше за саму природу, — це натхненна душа художника, це божественна творчість. Зате бувають і в природі такі чудові явища, що перед ними поет-художник падає ниць і тільки дякує творцеві за хвилини солодких чарів.

Я часто любувався пейзажами Щедріна¹², і особливо полонила мене невелика його картина «Портічі перед заходом сонця». Чарівний твір! Та він ніколи не зачаровував мене так, як краєвид Виборзької сторони, що відкривається з Троїцького мосту перед появою сонця.

Одного разу, налюбувавшись досхочу цією нерукотворною картиною, пішов я до Літнього саду відпочити. Коли мені траплялося бувати в Літньому саду, я ніколи не зупинявся ні в одній з алей, прикрашених мармуровими статуями: на мене ці статуї справляли преногане враження, особливо потворний Сатурн*, що жере таке ж потворне, як і сам, своє дитя. Я завжди минав цих незграбних богинь та богів і сідав одпочити на березі озера й любувався прегарною гранітною вазою та величною архітектурою Михайлівського замку¹³.

Підходячи до того місця, де велику алею перетинає поперечна і де серед богинь та богів Сатурн жере своє дитя, я мало не наштотхнувся на живу людину у брудному тиковому халаті, що сиділа на відрі якраз навпроти Сатурна.

Я зупинився. Хлопчина (бо то справді був хлопчина літ чотирнадцяти або п'ятнадцяти) озирнувся й почав ховати щось за пазуху. Я підійшов до нього ближче, і спитав, що він тут робить.

— Я нічого не роблю, — відповів хлопчина сором'язливо. — Йду на роботу, та по дорозі до саду зайшов. — І, трохи помовчавши, додав: — Я малював.

* Сатурн — в римській міфології один з найстарших богів, боячись зазіхання на свою владу з боку власних дітей, він пожирав їх.

— Покажи, що ти малював.

Він вийняв з-за пазухи чвертку сірого письмового паперу й несміливо подав мені. На чвертці було досить правильно намічено контур Сатурна.

Довго я тримав рисунок у руках і любувався замурзаним лицем автора. В неправильному й худорлявому лиці його було щось привабливе, особливо в розумних і лагідних, мов у дівчинки, очах.

— Ти часто ходиш сюди малювати? — спитав я його.

— Щонеділі, — відповів хлопчина, — а як де близько робимо, то й у будень заходжу.

— Ти вчишся малярства?

— І живописного ремесла, — додав він.

— У кого ж ти в науці?

— В кімнатного живописця Ширяєва¹⁴.

Я хотів розпитати його докладніше, але він узяв в одну руку відро з жовтою фарбою, а в другу жовтого ж таки обтертого великого пензля й хотів іти.

— Куди ти квапишся?

— На роботу. Я й так уже спізнився, хазяїн прийде, то перепаде мені.

— Зайди до мене в неділю вранці, і якщо є в тебе які малюнки своєї роботи, то принеси мені показати.

— Добре, я прийду, тільки де ви живете?

Я записав йому адресу на його ж рисунку, і ми розсталися.

У неділю рано-вранці я повернувся з усенопної своєї прогулянки, і в коридорі перед дверима моєї квартири зустрів мене мій новий знайомий, уже не в тиковому брудному халаті, а в чомусь схожому на сертук коричневого кольору, з великим сувоєм паперу в руці. Я поздоровався з ним і простягнув йому руку; він кинувся до руки й хотів поцілувати. Я відсмикнув руку: мене збентежило його рабське приниження. Я мовчки увійшов до хати, а він зостався в коридорі. Я скинув сертук, надів блузу, закурив цигару, а його все ще нема в кімнаті. Я вийшов у коридор, дивлюсь — приятеля мого як не було. Зійшов униз, питаю двірника: «Не бачив такого?» — «Бачив. — каже, — малого з паперами в руці, вибіг на вулицю». Я на вулицю — і сліду нема. Мені стало сумно. пеначе я загубив щось дороге для мене. Нудьгував я до другої неділі і ніяк не міг добрати, чого б це так раптово втік мій приятель. Дождавшись неділі, я о другій годині ночі пішов на Троїцький міст і, полюбувавшись сходом сонця, подався в Літній сад. Обійшов усі алеї — нема мого приятеля.

ля. Хотів був уже йти додому, та згадав Аполлона Бельведерського *, себто пародію на Бельведерського бога, що стоїть окремо коло самої Мойки. Я туди — є мій приятель! Побачивши мене, він перестав малювати й почервонів до вух, як дитина, спіймана на краденні варення. Я взяв його за тремтячу руку й повів, як злочинця, до павільйону, а мимохідь сказав заспаному трактирному гарсонові подати нам чаю.

Я приголубив, як умів, мого приятеля і, коли він отямився, спитав його, чого він утік з коридора.

— Ви на мене розсердились, і я злякався,— відповів мені хлопець.

— І не думав я на тебе сердитися,— сказав я йому,— але мені непріємно було твоє приниження. Тільки собака лиже руку, а людина цього не повинна робити.— Ці гострі слова так вплинули на мого приятеля, що він знову схопив мене за руку.

Я засміявся, а він почервонів як рак і стояв мовчки, опустивши голову.

Напившись чаю, ми розсталися. На прощання я сказав йому, щоб він неодмінно зайшов до мене або сьогодні, або в ту неділю.

Я не маю щасливої здібності одразу розгадувати людину, зате маю нещасну здібність швидко зближатися з людиною. Тому, кажу, нещасну, що швидке зближення рідко обходилось мені даром. Особливо з підсліпуватими й зизоокими: ці підсліпуваті й зизоокі далися мені взнаки! Скільки траплялось мені з ними стикатися, хоч би один з них був порядною людиною! Всі до одного погань. Десь-то таке вже має шастя.

Тільки втретє я бачу мого нового знайомого, а вже заприятелював з ним, уже до нього прихилився, вже полюбив його. І справді, в його обличчі було щось таке, чого не можна не полюбити. Обличчя його, спершу негарне, ставало для мене дедалі привабливішим. Бувають же на світі отакі щасливі обличчя!

Я пішов просто додому, боячись, щоб йому не довелося ждати мене в коридорі. І що ж? Вхожу на сходи, а він уже тут. У тому самому коричневому сертучку, умитий, причесаний і усміхнений.

— Ти неабиякий скороход,— сказав я.— Ти ж заходив ще до себе на квартиру? Як же ти встиг так скоро?

* Аполлон Бельведерський — антична статуя бога Аполлона, яка вважалась найдосконалішим зразком чоловічої краси.

— Та я поспішав,— відповів він,— щоб бути вдома, як хазяїн з обідні прийде.

— Хіба в тебе хазяїн такий суворий?

— Суворий і...

— І сердитий, хочеш сказати?

— Ні, я хотів сказати, скупий. Він наб'є мене, а сам радий буде, що я спізнився на обід.

Ми увійшли до кімнати. В мене стояла на мольберті копія зі старого Беласкеса ¹⁵, що у Строгановій галереї, і він припав до неї очима. Я взяв у нього з рук сувій, розгорнув його і почав розглядати. Тут було все, що споганює Літній сад, од вертких богинь з солодкими усмішками до потворного Фракліта й Геракліта ¹⁶. І нарешті кілька рисунків з барельєфів, що прикрашають фасади деяких будинків, і між ними — з купідонів, якими оздоблено дім архітектора Монферрана, що на розі набережної Мойки й Фонарного провулка.

Одно, що мене вразило в цих надто вже слабеньких копіях, це незвичайна їх схожість з оригіналами, особливо контурів Фракліта й Геракліта. Були вони виразніші за свої взірці, правда, й потворніші, та все ж таки на рисунки не можна було дивитись байдуже.

Я в душі радів своїй знахідки. Мені й на думку тоді не спало спитати себе, що я робитиму при моїх досить-таки мізерних статках з цим алмазом у лущині? Правда, в мене й тоді майнула ця думка, та зараз же й потонула у приказці: «Бог не без милосердя, козак не без долі».

— Чому в тебе нема жодного рисунка відтушованого? — спитав я його, віддаючи йому сувій.

— Я рисував усі ці рисунки рано-вранці, до схід сонця.

— Виходить, ти не бачив, як вони освітлюються?

— Я ходив і вдень дивитись на них, та тоді не можна було малювати, люди ходили.

— Що ж ти збираєшся тепер робити: зостанешся в мене обідати чи підеш додому?

Він якусь хвилину помовчав і, не підводячи очей, ледве чутно промовив:

— Я зостався б у вас, коли ваша ласка.

— А як же ти потім поладнаєш з хазяїном?

— Я скажу, що спав на горіщі.

— То ходім обідати.

У мадам Юргенс ще нікого не було, коли ми прийшли, і я був дуже радий. Мені непріємно було б зустріти яку-небудь прилизану чиновницьку пику, що тупо усміхалася б, позираючи на мого не дуже-то чепурного приятеля.

По обіді я хотів був повести його до Академії і показа-

ти «Останній день Помпеї». Та не все разом. Поки що я по-радив йому або йти погуляти на бульвар, або читати книжку. Він вибрав книжку. А я, щоб проекзаменувати його в цьому, сказав читати вголос. На першій сторінці славнозвісного роману Діккенса «Ніклас Нікльбі» я заснув, але ні автор, ні читець у тім не винні: мені просто хотілося спати, бо я не спав уночі.

Коли я прокинувся і вийшов у другу кімнату, мені якось приємно впала в око моя безладна студія. Ні недокурків цигар, ні тютюнового попелу ніде не було видно, скрізь усе було прибрано й виметено, навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на гвіздку, і та була вичищена, блискуча, як скло; а творець усієї цієї гармонії сидів край вікна і малював маску славнозвісної натурщиці Торвальдсена — Фортунати.

Все це мене дуже радувало. Ці послуги ясно свідчили на його користь. Я, однак, сам не знаю чому, не дав йому помітити, що мені приємно. виправив йому контур, проклав тіні, і ми пішли в «Капернаум» чай пити. «Капернаум» себто трактир «Берлін» на розі Шостої лінії та Академічного провулка. Так охрестив його, здається, Піменов¹⁷ за часів своєї завзятої студентської молодості.

За чаєм хлопець розповів мені про своє життя. Сумна, невесела повість. Але він розповідав так наївно-просто, без тієї скарги й нарікання. До цієї сповіді я думав про те, звідки взяти грошей, щоб полішити його виховання, та, вислухавши сповідь, і думати перестав. Він був кріпак.

Мене так приголомшило це сумне відкриття, що я зовсім втратив надію дати лад його освіті. Мовчки сиділи ми добрих півгодини. Він розбудив мене з цього остоупіння своїм плачем. Я глянув на нього і спитав, чого він плаче. «Вам неприємно, що я... Він не доказав і залився слезами. Я запевнив його, як міг, що він помиляється, і ми пішли до мене на квартиру.

По дорозі зустрівся нам старий Венеціанов¹⁸. Привітавшись, він уважно подивився на мого товарища і спитав, приязно усміхаючись: «Чи не майбутній художник?» Я сказав йому: «І так, і не так». Він спитав про причину. Я пояснив йому пошепки. Старий задумався, міцно потиснув мені руку, і ми розійшлися.

Венеціанов своїм поглядом, своїм потиском руки ніби кинув мені докір за безнадійність. Я підбадьорився і, згадавши деяких художників, учнів і вихованців Венеціанова, побачив, правда невиразно, щось немов надію на обрії.

Protégé мій увечері, прощаючись зо мною, попросив у мене якого-небудь естампика — змалювати. У мене трапив-

ся один примірник у той час тільки що надрукованої гравюри Служинського¹⁹ за рисунком Зав'ялова «Геркулес Фарнезький» та ще «Аполліно» Лосенка²⁰. Я загорнув оригінали в аркуш петергофського паперу, дав йому італійських олівців, розказав, як зберігати їх від затвердіння, і ми вийшли на вулицю. Він пішов додому, а я до старого Венеціанова.

Не місце, та й не до речі розводитися тут про велику людяність цього художника; хай це зробить хтось із багатьох учнів його, котрий докладніше за мене знає всі його великодушні подвиги на ниві мистецтва.

Я розповів старому все, що знав про мою знахідку, і просив у нього поради, що мені робити далі, щоб довести діло до бажаного кінця. Він, як чоловік практичний у таких справах, не обіцяв мені і не радив нічого певного. Порадив тільки познайомитися з його хазяїном і, наскільки можна, стушувати теперішнє тяжке становище хлопця.

Я так і зробив. Не дождаючи неділі, я на другий день до схід сонця пішов у Літній сад. Та ба! не знайшов там мого приятеля; і на другий день, і на третій те саме. І я вирішив ждати, що неділя скаже.

У неділю вранці прийшов мій приятель і на запитання моє, чому він не був у Літньому саду, сказав, що в них почалася робота у Великому театрі (в той час Кавос²¹ переробляв внутрішній розпис Великого театру) і що з цієї причини він тепер не може бувати в Літньому саду.

І цю неділю ми провели з ним, як і минулу. Уже ввечері, прощаючись, я спитав, як звати його хазяїна і коли він буває на роботі.

Другого дня я зайшов у Великий театр і познайомився з його хазяїном. Похвалив без міри його трафарети і плафонні рисунки його власної композиції і тим заклав міцні підвалини нашому знайомству.

Він був цеховим майстром живописного і малярського цеху. Держав постійно трьох, а інколи й більше замазур у тикових халатах як нібито учнів і, коли треба було, наймав, подешно й помісячно, костромських дядьків — малярів та склярів. Отож, він був у своєму цеху не останній майстер і щодо майстерності, і щодо капіталу. Крім згаданих матеріальних якостей, я побачив у нього на стінах кілька гравюр, Одрана²² і Вольпато²³, а на комоді кілька томів книжок, і серед них «Мандрівку Анахарсіса Молодшого»²⁴. Це мене підбадьорило. Та ба! Коли я здалеку натякнув йому про поліпшення становища його тикових учнів, він здивувався з такої нечуваної думки і почав мені доводити, що це не приєво б ні до чого більш, як до їхньої ж таки загибелі.

На першій раз я з ним не сперечався. Та й даремно було б упевняти його в протилежному. Люди матеріальні і нерозвинені, які прожили свою убогу юність у бруді і злиднях і так-сяк вилізли на світ божий, не вірять ні в яку теорію. Для них не існує інших шляхів до добробуту, крім тих, якими вони самі пройшли. А часто до цих грубих переконань примішується ще грубіше почуття: мене, мовляв, не гладдили по голівці, так за що ж я гладитиму.

Майстер живописного цеху, здається, не був вільний од цього антилюдського почуття. Мені все ж таки вдалося згодом умовити його, щоб він не забороняв моему протігге одвідувати мене у свята і (в будні), коли нема роботи, приміром, зимою. Хоч він і згодився, та однак вважав це за пустощі, що ведуть тільки до загибелі. Він мало не вгадав.

Минуло літо й осінь, настала зима. Роботи у Великому театрі закінчили, театр відкрили, і чарівниця Тальйоні розпочала свої чарівні операції. Молодь шаленіла, а старизна просто казлася. Тільки суворі матрони й завзяті левиці вперто копили губи і під час несамовитих оплесків презирливо мовили: «*Mauvais genre*» *. А неприступні пуританки в один голос вигукували: «Розпуста! Розпуста! Відкрита привселюдна розпуста!» І всі ці святенниці й лицемірки не пропустили ні одного спектаклю Тальйоні. А коли славетна артистка згодилася бути *princesse Troubeskou* ** — вони перші оплакували велику втрату і ганили цю жінку за те, чого самі неспроможні були зробити з усіма косметичними засобами.

Карло Великий ²⁵ (так називав покійний Василь Андрійович Жуковський теж уже покійного Карла Павловича Брюллова) безмежно любив усі прекрасні мистецтва, в чому б вони не виявлялися, але до сучасного балету він був майже байдужий, і коли й говорив іноді про балет, то так, ніби мовилося про цукеркову іграшку. Під кінець свого тріумфу Тальйоні протанцювала качучу в балеті «Хітана» ²⁶. Того ж вечора розлетілася качуча по всій нашій Пальмірі ^{***}, а другого дня вона вже панувала і в палатах аристократа, і в скромному кутку коломенського чиновника ²⁷. Скрізь качуча: і вдома, і на вулиці, і за робочим столом, і в трактирі, і... за обідом, і за вечерю — одне слово, завжди і скрізь качуча. Не кажучи вже про вечори й вечірки, де качуча стала конечною. Все це нічого — красі і юності все до лиця. А то поважні матері і навіть батьки сімейства — і ті туди ж таки. Це просто бу-

* Поганий смак (франц.).

** Княгиню Трубецькою (франц.).

*** Пальміра — столиця одного стародавнього царства в Сирії. В 20—30-х роках XIX ст. і поети, і прозаїки часто називали російську столицю Петербург «Північною Пальмірою».

ла хвороба св. Вітта* у вигляді качучі. Батьки й матері скоро опам'ятались і повбирали у хітан своїх малят, що ледве починали ходити. Сердешні малята, скільки ви сліз пролили через ту кляту качучу! А зате ефект був повний, ефект дійшов до спекуляції. Приміром, коли в амфітріона не було власного карапузика, то вечірку прикрашали карапузиком-хітаном, позиченим на час.

Перекази недавні, та віри їм не ймуть.

У самий розпал качучоманії мене одвідав Карло Великий (він любив одвідувати своїх учнів), сів на кушетці й задумався. Я мовчки любувався його розумною кучерявою головою. За хвилину він скинув на мене очима, усміхнувся, спитав: «Знаєте що?» — «Не знаю», — відповів я. «Сьогодні Губер ²⁸ (перекладач «Фауста») обіцяв мені дістати квиток на «Хітану». Ходімо». — «Коли так, то пошліть свого Лук'яна до Губера, щоб він дістав два квитки». — «Чи не побіжить цей хлопцев?» — сказав він, показуючи на мого протеже. «Ще й як побіжить, пишій записку». На клаптику сірого паперу він написав італійським олівцем: «Дістань два квитки. К. Брюллов». До цього лаконічного послання я ще додав адресу, і Меркурій** мій полетів.

«Що це у вас, модель чи служник?» — спитав він, кивнувши вслід хлопцеві. «Ні те, ні те», — відповів я. «Обличчя його мені подобається: не кріпацьке». — «Зовсім не кріпацьке, а тим часом...» Я не доказав, зупинився. «А тим часом він кріпак?» — підхопив Брюллов. «Отаке лихо — кріпак», — додав я.

«Барбаризм!» — прошепотів він і замислився. Хвилину подумавши, Брюллов кинув на підлогу цигару, узяв капелюха й пішов, але зараз же вернувся і сказав: «Я підожду його: мені хочеться ще раз глянути на його обличчя. — І, закурюючи цигару, попросив: «Покажіть мені його роботу!» — «Хто вам казав, що в мене є його робота?» — «Повинна бути», — сказав він рішуче. Я показав йому маску Лаокоона ^{***}, рисунок закінчений, і слідок Мікеланджело, тільки намічений. Він довго дивився на рисунки, себто тримав їх у руках, а дивився — бог його знає, на що він дивився тоді. «Хто його пап?» — спитав він, підвівши голову. Я сказав йому прізвисьце дідича. «Про вашого учня треба добре подумати.

* Хвороба св. Вітта — нервово-посмикувальна тіла.

** Меркурій — в староримській міфології бог, який провіщує волю верховного бога Юпітера іншим богам і героям; тут, у переносному розумінні, посланець, вісник.

*** Маска Лаокоона — гіпсовий зліпок з відомої античної статуї, що зображає жерця Лаокоона і двох його синів, яких задушують змії.

Лук'ян обіцяв угостити мене ростбіфом, приходьте обідати». Сказавши це, він підійшов до дверей і знову зупинився: «Приведіть його коли-небудь до мене. До побачення!» І пішов.

За чверть години повернувся мій Меркурій і сказав, що вони, себто Губер, хотіли самі зайти до Карла Павловича.

— А знаєш ти, хто такий Карло Павлович? — спитав я його.

— Знаю,— відповів він,— тільки я його ніколи в очі не бачив.

— А сьогодні?

— Та хіба то він був?

— Він.

— Чому ж ви мені не сказали, я хоч би глянув на нього. А то я думав, так просто якийсь добродій. А він не заїде до вас ще коли-небудь? — спитав хлопець, трохи помовчавши.

— Не знаю,— сказав я і почав одягатися.

— Боже мій, боже мій! Як би мені на нього хоч здала глянути. Знаєте,— говорив він далі,— я, коли йду вулицею, все про нього думаю і дивлюсь на перехожих — шукаю між ними його. Портрет його, що на «Останньому дні Помпеї», кажете, дуже схожий?

— Схожий, а ти все ж не впізнав його, коли він був тут. Ну не сумуй! Якщо він до неділі не заїде до мене, то в неділю ми з тобою зробимо йому візит. А поки що ось тобі квиток до мадам Юргенс! Я сьогодні вдома не обідаю.

Отак розпорядившись, я вийшов.

У Брюллова в майстерні я застав В. А. Жуковського і графа М. Ю. Вельєгорського. Вони любувалися ще не закінченою картиною «Розп'яття Христа», писаною для лютеранської церкви Петра й Павла. Голова Марії Магдалини була вже закінчена, і В. А. Жуковський, дивлячись на це прекрасне, все в сльозах обличчя, сам заплакав. Обнімаючи Карла Великого, він цілував його, ніби створену ним красуню.

Частенько доводилось мені бувати в Ермітажі разом з Брюлловим. Це були блискучі лекції з теорії живопису. І щоразу лекція завершувалась Теньєром і особливо його «Казармою». Перед цією картиною він зупинявся, бувало, надовго і після захопленого, прочуленого панегірика славнозвісному фламандцеві казав:

— Заради однієї цієї картини можна приїхати з Америки.

Те саме можна тепер сказати про його «Розп'яття», а надто про цю тужну голову Марії Магдалини.

Після обіймів та поцілунків Жуковський вийшов у дру-

гу кімнату. Брюллов, побачивши мене, усміхнувся й пішов за Жуковським. За півгодини вони повернулися в майстерню, і Брюллов, підійшовши до мене, сказав, усміхаючись: «Фундамент є». У цей час двері розчинилися, і ввійшов Губер, уже не в мундирі шляховика, а в чорному шикарному фракку. Тільки що він привітався, як до нього підійшов Жуковський і, по-приятельському стискаючи йому руку, попросив його прочитати останню сцену з «Фауста». Губер прочитав. Враження було повне, і поет нагородив поета щирим поцілунком.

Незабаром Жуковський і граф Вельєгорський вийшли з майстерні, і Губер на привіллї прочитав нам новонароджену «Терпсіхору»*. Брюллов тоді сказав:

— Я, хай там що, не їду дивитись «Хітану».

— Чому? — спитав Губер.

— Щоб зберегти віру в твою «Терпсіхору».

— Як це?

— Краще вірувати в прекрасну вигадку, ніж...

— Та ти хочеш сказати,— перебив його поет,— що стагилі мій вірш вище за божественну Тальйоні? Мізинця, пігтя на її мізинці не вартий, не гріх, що забожусь. Стривай, я мало не забув: ми сьогодні в Олександра їмо макарони і стофатто** з лакрима-крісті***. Там буде Нестор, Мишко і саєтега, саєтега...**** І, нарешті, П'яненко. Їдьмо! — Брюллов узяв капелюха. «Ой, стривай! Я й забув... — говорив Губер, виймаючи з кишені квитки.— Ось тобі два квитки, а після спектаклю до Нестора на біржу». (Так жартома називали літературні вечори в Н. Кукольника).— «Пам'ятаю»,— відповів Брюллов і, надіваючи капелюха, дав мені квитка. «І ви з нами?» — спитав Губер, звертаючись до мене. «І я з вами»,— відповів я. «Поїхали!» — сказав Губер, і ми вийшли в коридор. Лук'ян, зачиняючи двері, пробурмотів: «От тобі й ростбіф!»

Після макаронів, стофатто й лакрима-крісті товариство попрямувало «на біржу», а ми, себто я, Губер і Карло Великий, пішли в театр. Дожидаючи увертюри, я любувався творами мого protégé. (Для всіх орнаментів і арабесок, що оздоблюють плафон***** Великого театру, етюдів зробив він

* Терпсіхора — в англійській міфології муза, покровительська мистецтва танців. Очевидно, Шевченко мав на увазі «Циганку» Губера, в якій він змальовував Тальйоні в балеті «Хітана».

** Стофатто — м'ясна страва (штудат).

*** Лакрима-крісті — італійське червоне вино.

**** Інші й інші (лат.).

***** Плафон — стеля або частина стелі, що прикрашена живописом чи рельєфом.

за вказівками архітектора Кавоса. Про це сказав мені не сам він і не честолюбний його хазяїн, а машиніст Карташов, який завжди був у театрі під час роботи і щодня рановранці вгощав часом мого протеже). Я хотів був сказати Брюллову про арабески свого учня, та увертюра гримнула. Усі, і я з усіма, впилися очима в завісу. Увертюра кінчилася, завіса хитнулася і піднялася. Почався балет. До качучі все йшло гаразд; публіка трималася, як і всяка благопристойна публіка. Як тільки вдарили кастаньети, все здригнулося й затрепетало. Оплески тихо, як далекий гуркіт грому, пролунали по залу, потім голосніше й голосніше, і — качуча кінчилася, — і грім ударив. Благопристойна публіка, а з нею і я, грішний, сказала, реве, що кому заманеться: хто браво, хто да саро*, а хто тільки стогне та ногами й руками працює. Після першого випадку глянув я на Карла Великого, а в нього, сердешного, піт котиться, — працює руками й ногами і щодуху вигукує: «Да саро!» Губер теж. Я трохи перевів дух і собі давай за вчителем. Потроху буря почала вщухати; вдесьте викликана чарівниця випурхнула на сцену і, кілька разів дуже граційно присівши, зникла. Тоді Карло Великий підвівся, витер піт з чола, і, звертаючись до Губера, сказав: «Ходімо на сцену, познайом мене з нею». — «Ходімо», — сказав Губер радісно. І ми пішли за лаштунки. Там уже роїлася юрма поклонників — здебільшого поважних лиця, окулярів та біноклів. Ми й собі пристали до юрми. Добре-таки помоцувались, протиснулися ми всередину цієї маси. І господи, що там побачили! Ефірна, легка, як вітерець, чарівниця лежала у вольтерівському кріслі з роззявленим ротом і роздутими, мов у арабського коня, ніздрями, а по обличчю, наче каламутні струмки навесні, текли змішані з потом білила й рум'яна. «Гидко!» — сказав Карло Великий і повернув назад. Я за ним, а бідолашний Губер — воістину бідолашний! — тільки що закінчив припасований до нагоди комплімент і, вимовляючи прізвище Брюллова, озирнувся круг себе, а Брюллова нема. Не знаю, як він виплутався з тієї халепи.

Зосталася ще одна дія балету, та ми пішли з театру, щоб не псувати десерту капустою, як висловився Брюллов. Не знаю, чи бував він у балеті після «Хітани», знаю тільки, що він ніколи не говорив про балет.

Повертаюсь до мого героя. Після того як Брюллов ска-

* Да саро — по-італійському — «давай з початку»; те саме, що «bis».

зав мені оті слова: «Фундамент покладено», в уяві моїй надія почала набирати виразніших форм. Я почав думати, чим би найкраще зацікавити свого учня. Домашні засоби мої були мізерні. Я думав про античну галерею. Андрій Григорович (наглядач галереї), мабуть, і погодився б, та в галереї статуї так освітлені, що малювати неможливо. Довго я роздумував, а потім звернувся з сороківкою до живого Антіпоя*, натурщика Тараса, щоб він у неklasні години пускав мого учня у гіпсовий клас. На цьому й погодились. За тиждень мій приятель (а він і обідав у класі) намалював голову Люція Вера²⁹, розпутного повірника Марка Аврелія, і голову «Генія», твір Канови³⁰. Потім перевів я його до фігурного класу і сказав йому на перший раз нарисувати анатомію з чотирьох боків. Вільним часом я приходив у клас і захоплювався невтомного трудівника фунтом ситника і шматком ковбаси, а так він обідав шматком чорного хліба з водою, коли Тарас води принесе. Бувало, і я люблюся Бельведерським торсом, та не втерплю й сяду малювати. Чудовий, майстерний витвір стародавньої скульптури! Недаремне цим шматком Геркулеса в хвилини його відпочинку напоначки захоплювався сліпий Мікеланджело. І дивно. Якийсь пан Герсеванов у своїх подорожніх враженнях так по-художницькому правильно оцінює педантичний твір Мікеланджело «Страшний суд»³¹, фрески божественного Рафаеля³² та багато інших славетних творів скульптури й живопису, а в торсі Бельведерському** вбачає тільки шматок мармуру, нічого більше. Дивно!

Після анатомії мій приятель зробив рисунок Германіка й танцюючого фавна***. І от одного ранку привів я його до Карла Великого. Радість його була невимовна, коли Брюллов лагідно й поблажливо похвалив його малюнки.

Я зроду не бачив веселішої, щасливішої людини, ніж був мій учень ті кілька днів. «Невже він завжди такий добрий, такий лагідний?» — питав він мене кілька разів. «Завжди», — відповідав я. «І ця червона — улюблена його кімната?» — «Улюблена», — відповідав я. «Все червоне! Кімната червона, диван червоний, занавіски на вікні червоні. Халат червоний і малюнок червоний! Все червоне! Чи побачу я його ще коли-небудь так близько?» І після цього запитання він почи-

* Антіпоя — вродливий юнак, якого не раз зображали античні скульптори II ст.

** Бельведерський торс — частина статуї, яка зображує відпочиваючого Геркулеса.

*** Тобто рисунок з гіпсових копій античних статуй, які зображують римського полководця Германіка (I ст.) і фавна (лісовика і польовика).

нав плакати. Я, звичайно, не втішав його. Та й яке співчуття, яка втіха може бути вища за ці щасливі, ці райські, божественні сльози? «Все червоне!» — повторював він кризь плач.

Червона кімната, обвішана переважно східною дорогою зброєю, кризь прозорі червоні занавіски освітлена сонцем, мене, звиклого до цієї декорації, на хвилину вразила, а йому вона запам'яталася до могили. Після довгого і страшного поневіряння забув він усе: і мистецтво, і духовне життя своє, і любов, що отруїла його, і мене, щирого друга свого, — геть усе забув, а червона декорація і Карло Павлович були його останнім словом.

На другий день після цього візиту зустрівся я з Карлом Павловичем, і він попросив у мене адресу, ім'я та прізвище його пана. Я дав йому. Він узяв візника й поїхав, сказавши мені: «Увечері зайдіть!»

Діждавшись вечора, я зайшов.

— Це найбільша свиня у торжковських пантофлях! * — такими словами зустрів мене Карло Павлович.

— У чому річ? — спитав я його, догадавшись, про кого мова мовиться.

— Річ у тому, що ви завтра підете до цієї амфібії, хай визначить ціну за вашого учня.

Карло Великий був у поганому настрої. Довго він мовчки ходив по кімнаті, нарешті плюнув і промовив: «Вандалізм! Ходімо нагору», — додав він, звертаючись до мене, і ми мовчки пішли в горішні кімнати, де була його спальня, бібліотека й разом їдальня.

Він сказав принести лампу, попросив мене читати що-небудь уголос, а сам сів кінчати малюнок — сепію «Сонна ода Ліска» для альбома, здається, Владиславлева.

Мирна робота наша, однак, тривала недовго. Йому, видно, не давала спокою свиня у торжковських пантофлях.

— Ходімо на вулицю, — сказав він, закриваючи малюнок.

Ми вийшли і довго ходили по набережній, потім пішли на Великий проспект. «Що, він у вас тепер вдома?» — спитав мене Брюллов. «Ні, — відповів я, — він у мене не почув». — «Ну, то ходімо вечеряти». І ми зайшли до Делі.

Я бачив на своєму віку чимало всіляких російських дідців: і багатих, і середніх, і хуторян. Бачив навіть таких, що весь час живуть у Франції і в Англії і захоплено говорять про добробут тамтешніх фермерів та селян, а в себе

* Торжковські пантофлі — зроблені в місті Торжку, колишньої Тверської губернії, яка славилася сап'яновими та оксамитовими виробами. «Свиня» — помічник Шевченка Павло Васильович Енгельгардт.

вдома останню вівцю в селянина грабують. Бачив я багато оригіналів цього типу, але такого оригінала, руського чоловіка, який би грубо прийняв у себе вдома К. Брюллова, не бачив.

Цікавість моя була дуже збуджена, я довго не міг заснути, все думав і питав себе, що воно за свиня в торжковських пантофлях. Цікавість моя, однак, охолола, коли я другого дня вранці став одягати фрак. Розсудливість взяла гору. Розсудливість говорила мені, що ця свиня не така вже й дивина, щоб за неї жертвувати власним самолюбством, хоч справа вимагала ще більшої жертви. Та ось питання: а коли й я, за прикладом мого великого вчителя, не витримаю, — тоді що?

Подумавши трохи, я скинув фрак, сдягнув своє повсякденне пальто й подався до старого Венеціанова. Він практич у таких справах, йому, мабуть, не раз і не двічі доводилося мати сутички з цими оригіналами, та з сутичок цих він виходив з честю.

Венеціанова я застав уже за роботою. Він робив тушню рисунок власної ж картини «Мати навчає дитину молитися богу». Рисунок цей призначався для альманаху Владиславлева «Утренняя заря».

Я пояснив йому причину невчасного візиту, сказав адресу амфібії. Старий покинув роботу, одягнувся, і ми вийшли на вулицю. Він узяв візника й поїхав, а я повернувся до дому, де вже й застав мого веселого, щасливого учня. Його щастя і веселість щось ніби затьмарювало. Він був схожий на людину, що бажає поділитися з приятелем великою тайною, але боїться, щоб ця тайна не перестала бути тайною. Скидаючи пальто й надіваючи блузу, я помітив, що з моїм приятелем щось негаразд.

— Ну, що ж у тебе новенького? — спитав я. — Що ти робив учора ввечері? Як поживає твій хазяїн?

— Хазяїн нічого, — відповів хлопець, запинаючись. — Я читав «Андрія Савояра», поки не лягли спати, а потім засвітив стеаринову свічку, що ви мені дали, і малював.

— Що ж ти малював? — спитав я його. — З естампа чи так що-небудь?

— Так, — сказав він, червоніючи. — Я недавно читав твори Озерова, і мені сподобався «Едіп в Афінах», то я пробував komponувати...

— Це добре. Ти приніс з собою свою композицію? Ану покажи мені.

Він вийняв з кишені невеликий сувій паперу і, тремтливими руками розгортаючи його й подаючи мені, промовив:

— Не встиг пером обрисувати.

Це був перший його твір, якого він, ледве наважившись,

показав мені. Сподобалась мені його скромність, або, краще сказати, несміливість. Це певна ознака таланту. Сподобався мені також і самий твір його своєю простотою: Едіп, Антігона і вдалині Полінік. Тільки три постаті. У перших спробах рідко трапляється такий лаконізм. Початкові спроби завжди дуже складні. Молода думка не скупчується, не зосереджується в одне промовисте слово, в одну ноту, в одну рису. Їй треба простору, вона ширяє і в ширянні своєму часто заплутується, падає і розбивається об непохитний лаконізм.

Я похвалив його за вибір сцени і порадив читати, крім поезії, історію, але найбільше і найстаранніше змалювати гарні естампи, як-от, приміром, з Рафаеля, Вольпато чи з Пуссена, Одрана: «І ти, й ти є у твого хазяїна, от і малою у вільний час. А книжки я тобі доставатиму». І відразу ж дав йому кілька томів Гіліса («Історія стародавньої Греції») ³³.

«У хазяїна,— промовив він, беручи книжки,— окрім тих, що на стінах висять, у нього повна папка естампів, але він мені не дозволяє малювати з них: боїться, щоб я не поцупував. А знаєте...— говорив він далі, усміхаючись,— я сказав йому, що ви водили мене до Карла Павловича й показували мої малюнки, і що...— тут він залунав,— і що він... та зрештою я сам у те не вірю».— «Що ж,— підхопив я,— він не вірить, що Брюллов похвалив твої малюнки?» — «Він не вірить навіть, що я бачив Карла Павловича, і назвав мене дурнем, коли я його став запевняти».

Він хотів ще щось сказати, як увійшов Венеціанов і, скидаючи капелюха, промовив, усміхаючись: «Нічого особливого! Дідич як дідич! Правда, він мене з годину продержав у передпокої, ну, та це ж у них звичай такий. Що вдієш, звичай — то ж і закон. Прийняв мене у себе в кабінеті. От кабінет його мені не сподобався. Правда, все розкішне, дороге, пишне, але все це по-японському пишне. Спершу я говорив про культуру взагалі і про філантропію зокрема. Він довго слухав мою мову уважно й мовчки і нарешті перебив: «Та ви скажіть прямо, просто, чого ви хочете од мене з вашим Брюлловим? Зробив він мені ласку вчора. Це справдешній американський дикуно!» І він голосно зареготав. Я спершу зніяковів, та швидко взяв себе в руки і спокійно, просто пояснив йому справу. «Отак би давно сказали. А то філантропія! Яка тут філантропія! Гроші, та й годі! — додав він самовдоволено.— То ви хочете знати останню ціну. Так я вас зрозумів?» Я відповів: «Саме так».— «Так ось вам моя остання ціна: 2500 карбованців! Згодні?» — «Згоден»,— відповів я. «Він людина ремісника,— каже він далі,— в домі необхідна...» І ще щось хотів говорити, але я вклонився і вийшов. І ось я перед вами»,— додав старий, усміхаючись.

— Щиро вам дякую.

— Вам щиро дякую! — сказав він, міцно стискаючи мені руку.— Ви мені дали нагоду хоч що-небудь зробити на користь нашому прекрасному мистецтву і нарешті бачити дивака — дивака, який називає нашого Великого Карла американським дикуном— І старий незлобиво засміявся.— Я,— пересміявшись, сказав він,— я поклав свою лепту. Тепер діло за вами. В разі невдачі я знову звернуся до Аглицького клубу *. А тим часом до побачення!

— Ходімо разом до Карла Павловича,— сказав я.

— Не піду, та й вам не раджу. Пам'ятайте приказку: «Невчасний гість гірший за татарина». Тим паче в художника, та ще й уранці. Це буває гірше за цілу орду татар.

— Ви мене примушуєте червоніти за сьогоднішній ранок,— сказав я.

— Авітрохи. Ви зробили як щирий християнин. Для праці й відпочинку ми визначили години, але для доброго діла нема призначених годин. Ще раз дякую вам, що ви сьогодні зайшли. До побачення! Ми сьогодні обідаємо вдома. Приходьте. Бельведерського якщо побачите, тягліть і його з собою,— додав він, виходячи. Бельведерським називав він Аполлона Миколайовича Мокрицького ³⁴, учня Брюллова і гарячого прихильника Шіллера.

На вулиці попрощався я з Венеціановим і пішов сказати Карлові Павловичу про результат власної дипломатії. Та ба! навіть Лук'яна не знайшов. Липін, спасибі йому, визирнув з кухні і сказав, що вони пішли в портик. Я в портик — і там замкнено. (Портиком називався у нас будинок за теперішнім академічним садом, де були майстерні Брюллова, барона Клодта ³⁵, Заурвейда ³⁶ й Басіна ³⁷). Через Литейний двір я вийшов на вулицю і, проходячи повз крамницю Довіцеллі, побачив у вікні кучерявий профіль Карла Великого. Він теж помітив мене і вийшов на вулицю. «Ну що?» — питає. «Де ви сьогодні обідаєте?» — спитав я. «Не знаю, або що?» — «А от що,— кажу я,— ходімо до Венеціанова обідати. Він вам таку чудасію розкаже про амфібію, якої ви, певне, ніколи не чули та ніколи й не почувете». — «Гаразд, ходімо»,— сказав він, і ми подалися до Венеціанова.

За обідом старий розповів нам історію свого сьогоднішнього візиту, і, коли дійшла мова до американського дикуна, всі ми зайшлися сміхом, і обід закінчився нестримним реготом.

* Аглицький клуб — назва ресторану, при якому були зали для гри в карти.

Між Великим і Середнім проспектом, на Сьомій лінії, в будинку Кастюріна Товариство заохочення художників займало велику квартиру для своїх п'яти пансіонерів. Окрім кімнат, в яких жили пансіонери, там ще були дві учбових зали, оздоблені античними статуями, як-от Венера Медиційська, Аполліно, Германік і група гладіаторів. Цей притулок (замість гіпсового класу під опікою Тараса-натурщика) я ладнав для свого учня. Окрім згаданих статуй, там був ще людський кістяк, а знати кістяк йому конче треба було, тим паче, що він напам'ять малював анатомічну статую Фішера, а про кістяк не мав ніякого уявлення.

З таким-от добрим наміром, другого дня після обіду у Венеціанова, зробив я візит тодішньому секретареві Товариства В. І. Григоровичу³⁸ і попросив, щоб він дозволив моему учневі відвідувати пансіонерські учбові зали.

Люб'язний Василь Іванович дав мені замість квитка на вхід записку до художника Головні, що жив разом з пансіонерами як їх старшина.

Не варто було б мені зупинятися на такій мізерній прояві, як художник Головня, але тому що він проявляв рідкісна, тим паче між художниками, то я й скажу про нього кілька слів.

Сильно, різко намальована постать Плюшкіна блідне перед цим антихудожником Головню. У Плюшкіна принаймні була юність, а отже, й радість, хоч і не повна, не бурхлива радість, та все ж таки радість, а в цього бідолахи нічого й схожого на юність і на радість не було.

Він був пансіонером Товариства заохочення художників, і, коли за конкурсом Академії мистецтв він мав виконати програму на другу золоту медаль (сюжет програми був: Адам і Єва над трупом свого сина Авеля), йому потрібна була жіноча модель; а її в Петербурзі не легко, а головне, не дешево дістати. Хлопець зметикував і пішов до щедрого покровителя художників, тодішнього президента Товариства заохочення художників Кікіна, просити допомоги, себто грошей, щоб найняти натурщицю. І, одержавши асигнацію у сто карбованців, зашив її в матрац, а первозданну красуню написав з ляльки, яку живописці вживають для драпірування.

Хто знає, яку вагу для молодого художника має золота медаль, той зрозуміє огидню душу юнака-скнари. Перед ним Плюшкін просто марнотрат.

Оцій-о моральній потворі відрекомендував я, подавши записку, мого морально прекрасного найдю.

На перший раз я сам виїняв з шафи кістяка, посадив його на стільці в позі превідчайдушного гультая і, легкими

рисами позначивши загальне його положення, сказав своєму учневі прорисувати подробиці.

Через два дні я з великою приємністю порівнював його рисунок з анатомічними літографованими рисунками Басіна і ясно бачив, що подробиці в мого учня чіткіші й достеменніші. Та це чи не збільшуване скло винне, через яке я дивився на свого найдю. Як би там не було, тільки мені його рисунок подобався.

Він і далі малював кістяк у різних позах, і під опікою натурщика Тараса, статую Мідаса, повішеного Аполлоном*.

Все це йшло своїм звичаєм, і своїм-таки звичаєм зима минала, а весна надходила. Учень мій став помітно худнути, бліднути і задумуватись.

— Що з тобою? — питав я його. — Чи здоровий ти? — «Здоровий», — відповідав він сумно. «Чого ж ти плачеш?» — «Я не плачу, я так». І сльози ручаєм текли з його виразистих чудових очей.

Я не міг розгадати, що все це означає. І почав уже думати, чи не стріла злого амура уразила його непорочне молодіє серце, як одного майже весняного ранку він сказав мені, що не може приходити до мене щодня, бо з понеділка почнуться роботи і він муситиме знову фарбувати паркан.

Я підбадьорював його, як тільки міг. Але про наміри Карла Павловича не казав йому ні слова, і найперше тому, що сам майже нічого такого не знав, на що можна було б з певністю сподіватися.

У неділю я навідався до його хазяїна з тим наміром, щоб спитати чи не можна буде замінити мого учня звичайним простим маляром.

— Чому ж не можна? Можна, — відповів він. — Поки ще живописні роботи не почалися. А тоді вже вибачайте. Він у мене рисувальник. А що таке рисувальник у нашому ремеслі, вам не казати. А ви як гадаєте, — говорив він далі, — спроможний він буде поставити за себе робітника?

— Я вам поставлю робітника.

— Ви? — здивовано спитав він мене. — Та з якої речі, задля якої вигоди ви ось турбуєтесь?

— Так, — відповів я, — зичев'я, задля власної приємності.

— Добра приємність — даремно розкидатися грішми! Вид-

* .Мідаса, повішеного Аполлоном. — Мідаса замість Марсія, з яким Аполлон, за старогрецьким міфом, вступив у музичне змагання і, перемігши його, скарвав за те, що Марсій насмілювався змагатися з ним, богом музики.

шо, у вас їх як полови? — І, усміхнувшись самовдоволено, він спитав: — Приміром, по скільки ви берете за портрет?

— Дивлячись який портрет, — відповів я, вгадуючи його думку, — і який давалець. От з вас, наприклад, я більш як сто карбованців сріблом не візьму.

— Ну ні, голубчику, з кого завгодно беріть по сто карбованців, а з нас якби десяточку взяли, то це ще так-сяк.

— То краще ж ми зробимо ось як, — сказав я, подаючи йому руку, — відпустіть мені місяців на два вашого рисувальника, от вам і портрет.

— На два? — промовив він замислено. — На два багато, не можу. На місяць можна.

— Ну хоч на місяць. Згоден, — сказав я. І ми, наче гендлярі, перебили руки.

— Коли ж почнемо? — спитав він мене.

— Хоч завтра, — сказав я, надіваючи капелюха.

— Куди ж ви? А могоричу?

— Ні, дякую! Коли закінчимо, тоді можна буде. До побачення!

— До побачення!

Що таке один швидкий місяць волі багатьма важкими, довгими роками неволі? В корці маку одне зернятко. Я любився ним увесь цей щасливий місяць. Його виразне юнацьке обличчя сяяло такою світлою радістю, таким повним щастям, що я, прости мені, господи, позавидував йому. Убога, але охайна й чиста його одежа здавалась мені франтовитою, навіть його фризова шинеля здавалась мені пошитою з байки, і то з найкращої ризької байки. У мадам Юргенс під час обіду ніхто не поглядав скося то на нього, то на мене. Виходить, не я один бачив у ньому таку щасливу переміну.

Одного з цих щасливих днів ми йшли удвох до мадам Юргенс і зустріли на Великому проспекті Карла Павловича.

— Куди ви? — спитав він нас.

— До мадам Юргенс, — відповів я.

— І я з вами, мені чогось раптом їсти захотілося, — сказав він і повернув з нами на Третю лінію.

Карло Великий полюбляв зрідка відвідати спритну мадам Юргенс. Йому подобалась не сама догідлива мадам Юргенс і не служниця її Олімпіада, що була моделлю для Агарі покійному Петровському³⁹. Йому подобалось, як справдешньому артистові, наше розмаїте товариство. Там він міг бачити і вбогого роботягу, севатського чиновника, в єдиному, далеко не новісінькому віпмундірі, і університетського студента, блідого і охлялого, що ласував обідом мадам Юргенс за шеляг, зароблений у багатого бурша-гуляки за перепи-

сування лекцій Фішера. Тут він бачив багато-багато такого, чого не міг бачити ні в Дюма, ні в Сен-Жоржа*.

Зате щоразу, коли він приходив, уважна мадам Юргенс запрошувала його до окремої кімнати і нашвидку готувала для нього яку-небудь особливу страву, від чого він, щирий соціаліст, завжди відмовлявся. Але цього разу не відмовився і сказав приготувати стіл в окремій кімнаті на три особи — й послав Олімпіаду до Фокса** по пляшку джаксону.

Мадам Юргенс землі під собою не чула; так забігала, заметушилася, що мало свій новий парик не зірвала разом з чепчиком, коли згадала, що заради такого дорогого гостя треба перемінити чепчик.

Для неї він був справді дорогий гість.

З того самого дня, коли він вперше одвідав її, столовників почало більшати з дня на день. І які столовники! Не потолок якась — художники, та студенти, та сороківчані сенатські чиновники, а люди, яким потрібна була пляшка медоку*** і який-небудь особливий бефстек.

І це дуже природно. Коли платять четвертака за те, щоб подивитись на даму з Амстердама, то чому ж не заплатити тридцять копійок, щоб подивитись зблизька на Брюллова? І мадам Юргенс дуже добре це розуміла і по змозі користалася з цього.

Учень мій мовчки сидів за столом, мовчазний і зблідлий випив склянку джаксону, мовчки потиснув руку Карлові Великому і на квартиру прийшов мовчки, а вдома вже, не роздягаючись, упав на підлогу і проплакав решту дня і цілу ніч.

Ще залишався тиждень його незалежності, але він другого дня після описаного обіду згорнув сувоєм свої малюнки і, не сказавши мені ні слова, вийшов з хати. Я думав, що він пішов, як завжди, на Сьому лінію, а тому й не питав його, куди він іде. Настав час обіду — його нема, і ніч настала — його нема. На другий день я пішов до його хазяїна, і там нема. Я злякався і не знав, що й думати. На третій день надвечір він приходить до мене більше ніж завжди блідий і розпатланій.

— Де ти був? — питаю я. — Що з тобою? Ти хворий? Ти недужий?

— Недужий, — ледь чутно відповідає він. Я послав двірника до Жадовцева, приватного лікаря, а сам тим часом узявся роздягати його і вкладати в ліжку. Він, наче покірлива дитина, слухався мене.

* Дюма, Сен-Жорж — прізвища відомих у Петербурзі 30-х років рестораторів.

** Фокс — виноторговець.

*** Пляшка медоку — французьке вино.

Жадовцев поглядів у нього пульс і порадив мені одвезти його до лікарні. «Бо,— каже,— гарячку з вашими засобами вдома лікувати небезпечно». Я послухався його і того ж вечора одвіз свого бідолашного учня до лікарні св. Марії Магдалини, що коло Тучкового мосту.

Завдяки впливові Жадовцева, як приватного лікаря, хворого мого прийняли без узаконених формальностей. Другого дня я дав знати його хазяїнові про те, що трапилось, і форм було виконано з усіма аксесуарами.

Я одвідував його щодня по кілька разів, і щоразу, коли я виходив з лікарні, мені ставало все сумніше й сумніше. Я так звик до нього, так зріднився з ним, що без нього не міг собі місця знайти. Піду, було, на Петербурзьку сторону, зверну в Петровський парк (в той час він ще тільки починався), вийду до дач Соболевського і знову назад до лікарні. А він усе ще горить вогнем. Питаю доглядальницю: «Що, не опритомнює?» — «Ні, голубе». — «Не марить?» — «Одне тільки: червоний і червоний!» — «Нічого більше?» — «Нічого, голубе». І я знову виходжу на вулицю, знову проходжу Тучковим мостом, іду на дачу п. Соболевського і знову повертаюсь до лікарні. Так минуло вісім днів; на дев'ятий він опритомнів, і, коли підходив я до нього, він подивився на мене так уважно, так виразно, так сердечно, що я цього погляду ніколи не забуду. Хотів він сказати мені щось і не міг, хотів простягнути мені руку і тільки заплакав. Я пішов з лікарні.

Черговий медик, зустрівши мене в коридорі, сказав мені, що небезпека минула, що молода сила взяла своє.

Заспокоєний добрим медиком, я прийшов додому. Закурив цигару, цигара якось погано куриться, я кинув її. Вийшов на бульвар. Усе щось не так, усе чогось не вистачає для моєї радості. Я пішов в Академію, зайшов до Карла Павловича, — його нема вдома. Виходжу на набережну, а він стоїть собі біля величезного сфінкса й дивиться, як по скреслій Неві лине ялик з веселими пасажирами і за ним тягнеться довга тоненька срібляста струминка.

— Що, ви були в мене у майстерні? — спитав він мене, не вітаючись.

— Не був,— відповів я.

— Ходімо.

І ми мовчки пішли в його домашню майстерню. В майстерні застали ми Липіна. Він приніс палітру зі свіжими фарбами і, вмовившись у зручному кріслі, любувався ще не висохлим підмалювком портрета Василя Андрійовича Жуковського. Коли ми входили, бідолашний Липін схопився, засоромився, як школяр, спійманий на гарячому.

— Сховайте палітру. Я сьогодні не працюватиму,— сказав Карло Павлович до Липіна і сів на його місце. Принаймні півгодини мовчки дивився він на свій твір і, звертаючись до мене, сказав:

— Погляд повинен бути лагіднішим. Його вірші такі лагідні, солодкі. Правда ж?

І, не давши мені відповісти, спитав:

— А знаєте ви призначення цього портрета?

— Не знаю,— відповів я.

Ще хвилин десять мовчання. Потім він підвівся, узяв капелюха і промовив: «Ходімо на вулицю, я розкажу вам про призначення портрета».

Вийшовши на вулицю, він сказав: «Я передумав. Про такі речі не розказують завчасно. До того ж я цілком певний, що вас цікавість не мучить»,— додав він жартома.

— Коли вам так хочеться,— сказав я,— хай це зостанеться для мене загадкою.

— Тільки до другого сеансу. Ну, як же там ваш протеже, краще йому?

— Почав одужувати.

— Виходить, небезпека минула?

— Принаймні так медик каже.

— До побачення,— сказав він, подаючи мені руку.— Зайду до Гальберга. Навряд чи він, бідолаха, підведеться,— додав він сумовито, і ми розійшлися.

Мене надзвичайно цікавив цей таємничий портрет. Я здалеку догадувався про його призначення, і хоч як сильно хотілось мені переконатись у правдивості моєї догадки, одначе в мене вистачило мужності навіть і не натякнути про неї Карлові Великому. Правда, одного ранку зробив я візит В. А. Жуковському, нібито щоб полюбуватись сухими контурами Корнеліуса⁴⁰ і Петра Гессе⁴¹, а насправді, чи не дізнаюся я чого про таємничий портрет. Однак я помилився.

Кленц, Валгалла, Пінакотекка⁴² і взагалі Мюнхен заповнили весь ранок, так що навіть Дюссельдорф не було згадано жодним словом, а портрета просто на світі не було.

Незабутній Василь Андрійович захоплено вихваляв німецьке мистецтво, коли надійшов граф М. Ю. Вельгорський і перебив його.

— Ось вина і причина теперішнього клопоту вашого,— сказав Василь Андрійович, показуючи на мене графові.

Граф щиро потиснув мені руку. Я зробив уже проект на запитання, як увійшов слуга і промовив якесь мені не знайоме превосходительне прізвище. Я побачив, що мій проект не легко виконати, вклонився та й вийшов, як то кажуть, спіймавши облизня.

А тим часом молоде здоров'я перемагало. Учень мій, як казковий славутий богатир, оживав і дужчав на очах. Він за якийсь тиждень після двотижневої гарячки звівся на ноги і почав ходити, тримаючись за своє ліжко, але так скоручно й повесело, що я, незважаючи на заборону лікаря говорити з ним на абстрактні теми, якось спитав його: «Ти видужуєш, тобі весело, чого ж ти нудьгуєш?» — «Я не нудьгую, мені весело, але я не знаю, чого мені хочеться.. Мені хотілося б читати». Я спитав лікаря, чи можна йому дати читати що-небудь. «Не давайте, тим паче книжок серйозних!» Що ж мені з ним робити? Доглядати його я не можу, а більше допомогти йому нічим. У цьому тяжкому роздумі зринула у мене в пам'яті «Перспектива» Альберта Дюрера⁴³ з російським тлумаченням, яку я во время оно вивчав, вивчав та й кинув, не добравши глузду. І дивно. Я згадав про плутанину Альберта Дюрера і зовсім забув про прегарний тлумачний курс лінійної перспективи нашого професора Воробйова. Рисунок до цього курсу перспективи були в мене у папці (правда, в безладді). Я зібрав їх і, спочатку порадившись з медиком, віддав їх своєму учневі разом з циркулем та косинцем і відразу ж таки прочитав йому першу лекцію з лінійної перспективи. Другу і третю лекції перспективи мені вже не було потреби витлумачувати йому: він як швидко видужував, так швидко й розумів цю математичну науку, хоч і не знав чотирьох правил арифметики.

Лекції перспективи кінчилися. Я просив старшого медика виписати його з лікарні, але медик гігієнічно розтлумачив мені, що для остаточного одужання йому доконче треба бути під медичним наглядом ще хоч би з місяць. Не маючи іншої ради, я мусив погодитись.

За цей час я часто зустрічався з Карлом Павловичем, бачив разів зо два чи зо три портрет Василя Андрійовича Жуковського після другого сеансу. В розмові з Карлом Павловичем помічав ненавмисні натяки на якийсь секрет, але, не знаю чому, я сам відхилив його відвертість. Я наче чогось боявся, а тим часом майже вгадував секрет.

Таблиця незабаром відкрилася. 22 квітня 1838 року рано-вранці одержую власноручну записку В. А. Жуковського такого змісту:

«Ласкавий добродію N. N.

Зайдіть завтра об одинадцятій годині до Карла Павловича і дожидайте мене в нього, дожидайте мене неодмінно, хоч би як пізно я приїхав.

В. Жуковський.

Р. S. Приведіть і його з собою».

Сльозами облив я цю святу записку і, не довіряючи її кишені, затиснув у руці й побіг до лікарні. Швейцар, хоч і мав наказ пропустити мене в будь-яку годину дня, цього разу, однак, не пустив мене, сказавши: «Рано, ваше благородіє, хворі ще сплять». Мене це трохи охолодило. Я розтулив пальці, розгорнув записку, прочитав її мало не по складах, обережно згорнув її, поклав у кишеню і повільною ходою пішов додому, в душі дякуючи швейцарові за те, що він зупинив мене.

Давно, дуже давно, ще в парафіяльній школі, потай від учителя читав я славнозвісну перелицьовану «Енеїду» Котляревського.

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє,—

ці два рядки так глибоко викарбувались у моїй пам'яті, що я й тепер їх, повторюючи, часто припасовую до діла. Оці два рядки і спали мені на думку, коли я повертався додому. І справді, чи знав я напевне, що ця свята записка стосується його справи? Не знав, тільки передчував, а передчуття часто обманює. А що, якби воно тепер обмануло? Яке б я страшне зло зробив, та ще й кому? Найдорожчій людині! Подумавши так, я сам себе злякався.

За цю довжеленну добу я разів з двадцять підходив до дверей Карла Павловича і з якимсь незрозумілим страхом повертався назад. Чого я боявся, і сам не знаю. За двадцять першим разом я вирішив подзвонити, і Лук'ян, виглянувши у вікно, сказав: «Іх нема вдома». У мене наче гора з плечей упала. Наче я вчинив величезний подвиг і нарешті зітхнув вільно.

Бадьоро виходжу я з Академії на Третю лінію, як тут Карло Павлович назустріч. Я зовсім розгубився і хотів був тікати від нього, але він зупинив мене запитанням:

— Ви одержали записку від Жуковського?

— Одержав,— ледве чути відповів я.

— Приходьте ж до мене завтра об одинадцятій годині. На все добре! До речі... якщо він може, приведіть і його з собою,— додав він і пішов.

«Ну,— подумав я,— тепер ніякого сумніву, а все ж:

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє».

Минуло кілька хвилин, і цей мудрий афоризм випарувався з моєї вельми непрактичної голови. Мене охопило непоборне жажання привести його завтра до Карла Павловича.

А чи дозволить медик? От питання. І щоб розв'язати його, я пішов до лікаря на квартиру, застав його вдома і розповів йому причину мого раптового візиту. Лікар навів мені кілька фактів божевілля, що виникло з раптової радості або раптового горя. «А тим паче,— закінчив він,— що ваш протеже ще не зовсім видужав після гарячки». На такі аргументи відповідати не було чим. І я, подякувавши лікареві за добру пораду, попрощався і вийшов на вулицю. Довго шліфував я брук без будь-якого наміру; хотів був зайти до старого Венеціанова, чи не скаже він мені чогось більш певного, та було вже після півночі, а він не наш брат бурлака,— виходить, нема чого й думати про полуношні одвідини. «Чи не піти мені,— подумав я,— на Троїцький міст полюбуватися на схід сонця?» Але до Троїцького мосту не близько, а я починав уже почувати втому. Чи не лучче мені з того всього сидіти спокійненько біля сих величезних сфінксів? * Нева ж та сама. Та сама, та не та. І, подумавши, я подався до сфінксів. Сівши на гранітну лавку, я сперся на бронзового грифона й довго любувався тихоплиною красунею Невою.

Сходило сонце, коли на Неву по воду прийшов академічний швейцар і розбудив мене, примовляючи ніби повчально: «Добре, що люди ще не ходять, а то подумали б: який гультай!».

Подякувавши гривеником швейцарові за послугу, я пішов додому і заснув уже справжнім, як кажуть, хазяйським сном.

Рівно об одинадцятій годині прибув я на квартиру до Карла Павловича, і Лук'ян, відчиняючи мені двері, сказав: «Просили подождати». У майстерні впала мені в очі знайома тільки своєю славою та Міллеровим естампом картина Цампієрі «Іоанн Богослов». Знову заковика! Чи не з нагоди цієї картини пише мені Василь Андрійович? Чому ж він пише: «Приведіть і його з собою»? Записка була при мені, я дістав її і, прочитавши кілька разів *post scriptum*, трохи заспокоївся і підійшов до картини ближче, та проклятий сумнів заважав мені доскочу навітшатися цим надзвичайно витонченим твором.

Хоч як заважав мені сумнів, однак я не помітив, як увійшов до майстерні Карло Великий у супроводі графа Вельсгорського і В. А. Жуковського. Я, вклонившись, поступився їм своїм місцем і відійшов до портрета Жуковського. Вони довго мовчки любувалися великим твором бідолашного му-

* Сфінкси — на набережній Неві в Петербурзі біля Академії мистецтв поставлені були 1834 року два кам'яні сфінкси, привезені з Єгипту.

ченика Цампієрі, а я завмирав від дождання. Нарешті Жуковський витяг з кишені складений по формі документ і, подаючи мені, промовив:

— Передайте це учневі вашому.

Я розгорнув папір. Це була його відпускна, засвідчена графом Вельсгорським, Жуковським і К. Брюлловим. Я по-божно перехрестився і тричі поцілував ці славетні підписи.

Я дякував як міг великому людяному тріо і, попрощавшись абияк, вийшов у коридор та й побіг до Венеціанова.

Старий зустрів мене радісним запитанням: «Що нового?» Я мовчки витяг з кишені неоціненну грамоту і подав йому.

— Знаю, все знаю,— сказав він, повертаючи мені папір.

— Та я ж то нічого не знаю! Дуже прошу, розкажіть мені, як все це сталося.

— Хвалити бога, що сталося, а ми спершу пообідаємо, а потім я візьмусь розказувати. Історія довга, а головне — прекрасна історія.

І він голосно прочитав з Жуковського:

Дети, овсяный кисель на столе, читайте молитву ⁴⁴.

— Читаємо, татку,— почувся жіночий голос, і з вітальні вийшли дочки Венеціанова, а з ними А. М. Мокрицький. Ми сіли за стіл. За обідом, проти звичаю, було якось гамірно й весело. Старий захоплено розповів історію портрета В. А. Жуковського і майже не згадав про власну участь у цій благородній історії. Тільки в кінці додав: «А я був лише простим маклером у цій великодушній справі».

А сама справа ось як відбувалася.

Карло Брюллов написав портрет Жуковського, а Жуковський і граф Вельсгорський цей самий портрет запропонували царській сім'ї за 2500 карбованців асигнаціями і за ці гроші визволили мого учня. А старий Венеціанов, як він сам висловився, зіграв у цій добрій справі роль щирого і благородного маклера.

Що ж мені тепер робити? Коли і як мені сповістити йому цю радість? Венеціанов порадив мені те саме, що й лікар, і я був цілком певний, що ця обачність конче потрібна. Але як же я витримаю! Чи припинити свої одвідини на деякий час? Не можна, він подумає, що я теж занедужав чи відцурався його, і журитиметься. Подумавши, я зібрав усю силу волі й пішов до лікарні Марії Магдалини. Перший сеанс я витримав, що краще й не треба, за других і третіх одвідин я вже почав його потроху підготовляти. Питав медика, коли його можна виписати з лікарні. І медик не радив поспішати. Мене знову почала мучити нетерплячка.

Якось уранці приходять до мене його колишній хазяїн і ні сіло ні впало починає мені дорікати, що я пограбував його просто-таки по-варварському, що я вкрав у нього найкращого робітника і що він через мене втрачає не одну тисячу карбованців! Я довго не міг зрозуміти, в чім річ і яким чином я став грабіжником. Нарешті він сказав мені, що вчора покликав його дідич, розповів йому все як було і вимагав у нього знищення контракту. І що вчора ж таки він був у лікарні, і що хворий нічого про це не знає. «От і вся тобі обачність!» — подумав я. «Чого ж ви тепер од мене хочете?» — спитав я його. «Нічого, хочу дізнатись тільки, чи правда все це». Я відповів: «Правда», і він пішов.

Я був задоволений, що справа так повернула: він тепер уже підготовлений і може прийняти цю звістку спокійніше, ніж перше.

— Це правда? Можна вірити тому, що я чув? — таким питанням зустрів він мене біля дверей своєї палати.

— Я не знаю, що ти чув.

— Мені казав учора хазяїн, що я... — І він зупинився, наче боячись закінчити фразу. І, помовчавши трохи, ледве чутно вимовив: — Що мене відпущено!.. Що ви... — І він залився слізьми.

— Заспокойся, — сказав я йому, — це ще тільки схоже на правду. — Але хлопець нічого не чув і не переставав плакати.

За кілька днів він виписався з лікарні й, дуже щасливий, оселився в мене на квартирі.

Багато, незліченно багато прекрасного в божественній, безсмертній природі, але тріумф і вінець безсмертної краси — це збуджене від щастя лице людини. Вищого, прекраснішого з природі я нічого не знаю. І цими чарами раз у житті мені пощастило досхочу натішитися.

Протягом кількох днів він був такий щасливий, такий прекрасний, що я не міг дивитися на нього без зворушення. Він переливав і в мою душу своє безкрає щастя.

Бурхливе захоплення його змінювалось тихою усмішкою радості. У всі ці дні він хоч і брався до роботи, та йому не працювалось. І він бувало покладав свій малюнок у папку, витягне з кишені відпускну, прочитає її мало не по складах, перехреститься, поцілує і заплаче.

Щоб одвернути його увагу від предмета його радості, я взяв у нього відпускну нібито для того, щоб засвідчити її в громадянській палаті, а його щодня водив у академічні галереї. А коли пошили вбрання, я одягнув хлопця, як нянька, і пішли ми в губернську управу. Засвідчивши безцінний акт, повів я його у Строганову галерею, показав йому ори-

гінал Веласкеса. І тим закінчилися того дня наші походи.

Другого дня, годині о дев'ятій ранку, одягнув я його знову, одвів до Карла Павловича, і як батько любого сина передав вчителю, так я передав його безсмертному нашому Карлові Павловичу Брюллову.

З того дня він почав одвідувати академічні класи і став пансіонером Товариства заохочення художників.

Давно вже я збирався змінити нашу Північну Пальміру на який-небудь тихий куточок гостинної провінції. Цього року бажаний куточок звільнився в одному з провінційних університетів, і я поспішив скористатися з цього. Во время оно, коли я одвідував гіпсовий клас і мріяв про країну чудес, про світову столицю, увінчану куполом Буонаротті*, — якби мені тоді давали місце вчителя малювання при університеті, я кинув би олівець і вигукнув би: «Та й варто ж хіба після цього вивчати божественне мистецтво!» А тепер, коли уява урівноважилася із здоровим глуздом, коли в майбутнє не кризь райдужну призму, а так просто дивися, то мимоволі в голову лізе приказка: «Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі».

Ще взимку мені треба було їхати на місце, але деякі власні справи, а надто справи учня, тепер уже не мого, а К. Брюллова, мене затримали в столиці, потім недуга його та повільне одужування і, нарешті, фінанси. Коли все це гаразд кінчилося, я, як сказав уже, влаштував свого любого хлопця під крилом Карла Великого і в перших числах травня виїхав, і надовго виїхав, із столиці.

Покидаючи любого учня свого, я передав йому свою квартиру з мольбертом та іншими мізерними меблями і з усіма гіпсовими речами, що їх теж не можна було взяти з собою. Я радив йому до зими запробити до себе якого товариша, а зимою приїде до нього Штернберг, який був тоді на Україні і з яким я умовився зустрітися в одного спільного знайомого у Прилуцькому повіті. Під час цієї зустрічі я збирався попросити предоброго Віля, щоб він, повернувшись до столиці, оселився з моїм учнем на квартирі. Так воно і сталося на превелику мою радість. Радив ще йому навідуватись до Карла Павловича, але обережно, щоб не набридати йому частими візитами, не нехтувати класами і як можна більше читати. А в кінці просив його частенько пи-

* Світова столиця, увінчана куполом Буонаротті — Рим, куди в той час командували для удосконалення крапких вихованців Академії мистецтв після закінчення ними курсу. Купол Буонаротті — купол собору Петра в Римі, побудований за проектом Мікеланджело Буонаротті.

сати мені листи, і писати так, як би він писав батькові рідному.

І, здавши його на ласку одвічної матері, я розстався з ним, і — гай-гай! — розстався навіки...

Перші листи його одноманітні і схожі на докладний і монотонний щоденник школяра. І тільки для мене вони цікаві, ні для кого більше. В дальших листах почав виявлятися і лад, і письменність, а іноді навіть і зміст, як, наприклад, його дев'ятий лист.

«Сьогодні, о дев'ятій годині ранку, звипули ми у свій картину розп'яття Христового і з натурщиками відіслали в лютеранську Петропавлівську церкву. Карло Павлович доручив мені супроводжувати її до самої церкви. За чверть години він і сам приїхав; при ньому звелів натягнути знову на раму і поставити на місце. Вона не була ще покрита лаком і тому здаля й не показувала нічого, крім темної матової плями. По обіді ми пішли з Михайловим⁴⁵ і покрили її лаком. Незабаром прийшов і Карло Павлович; спершу сів він на передню лаву; посидівши трохи, він перейшов на найдальшу. Тут і ми підійшли до нього й посідали. Довго він сидів мовчки, тільки зрідка примовляв: «Вандал! Жодного променя світла на алтар. І навіщо їм картини? От якби,— сказав він, звертаючись до нас і показуючи на арку, що розділяла церкву,— якби на всю величину цієї арки написати картину «Розп'яття Христа», то це була б картина, гідна богочоловіка».

О, якби хоч соту, хоч тисячну частку міг я передати вам того, що я від нього чув тоді! Та ви самі знаєте, як він говорить. Його слова не можна покласти на папір, вони скам'яніють. Він тоді ж таки створив цю величезну картину з усіма щонайдрібнішими подробицями, написав і на місце поставив. І яка картина! Миколи Пуссена⁴⁶ «Розп'яття» — просто суздальщина*, а про Мартена нема що й казати.

Довго він ще фантазував, а я слухав його побожно; потім він надів капелюха і вийшов, а слідом за ним і я з Михайловим. Проходячи повз статуї апостолів Петра й Павла, він промовив: «Ляльки в мокрому шматті! А ще з Торвальдсена!» Проходячи повз крамницю Даціаро⁴⁷, він увійшов

* Просто суздальщина — грубий ремісницький виріб; у місті Суздалі, колишньої Владимирської губернії, працювали іконописці-ремісники.

у нагови роззяв і зупинився біля вікна, завішаного розфарбованими французькими літографіями. «Боже мій,— подумав я, дивлячись на нього.— І це той самий геній, який ось допіру так високо ширяв у сфері прекрасного мистецтва, тепер любить нудотними красунами Гревідона!⁴⁸ Незрозуміло! А тим часом — правда.

Сьогодні вперше я не був у класі, бо Карло Павлович не пустив мене,— посадив нас з Михайловим за шапки двох проти себе одного і програв нам колясу на три години. Ми поїхали на острови, а він зостався вдома дожидати нас на вечерю.

P. S. Не пам'ятаю, чи я писав вам у попередньому листі, що у вересневий третинний екзамен мене переведено до натурного класу за «Бійця» номером першим.

Якби не ви, мій незабутній, мене б і через рік не перевели до натурного класу. Я почав одвідувати анатомічні лекції професора Буяльського. Він тепер читає кістяк. І що я знаю кістяк напам'ять, то це теж з вашої ласки. Скрізь і в усьому ви, мій єдиний, мій незабутній добродійнику. Прощайте.

Вірний вам усім еством своїм N. N.»

Я маю намір довести його історію до кінця його ж таки власними листами, і це буде тим цікавіше, що в своїх листах він часто описує роботу і майже щоденний домашній побут Карла Павловича, якого він був і улюбленим учнем, і товаришем. Для майбутнього біографа К. Брюллова я згодом видам усі його листи, а тепер наведу тільки ті, що безпосередньо стосуються його занять та розвитку на ниві мистецтва і розвитку його внутрішнього високоморального життя.

«Ось уже й жовтень кінчається, а Штернберга все нема та й нема. Я не знаю, що мені робити з квартирою. Вона мене не обтяжує, я плачу за нею навпіл з Михайловим. Я майже безвихідно у Карла Павловича, тільки ночувати приходжу додому, а іноді й ночую в нього. А Михайлов на ніч додому не приходить. Бог його знає, де він і як він живе? Я з ним зустрічаюся тільки в Карла Павловича та інколи в класах. Він дуже оригінальна, доброго серця людина. Карло Павлович каже мені зовсім перейти до нього жити, але мені й совісно, і, боюсь вам сказати, мені здається, що я вільніший при своїй квартирі, а по-друге, мені страшенно хочеться прожити хоч кілька місяців разом зі Штернбергом тому власне, що ви мені так радили. А ви мені поганого не порадите.

Карло Павлович надзвичайно старанно працює над копією з картини Доменікіно «Іоани Богослов». Копію цю замовила йому Академія мистецтв. Під час роботи я читаю. У нього неабияка своя бібліотека, але зовсім невпоряджена. Кілька разів ми бралися дати їй який лад, та все марно. А втім, читати є що. Карло Павлович обіцяв Смірдіну⁴⁹ зробити малюнок для його «Ста літераторів», а за те до його послуг вся бібліотека Смірдіна. Я прочитав уже майже всі романи Вальтера Скотта і тепер читаю «Історію хрестових походів» Мішо⁵⁰. Мені вона подобається більше за всі романи, і Карло Павлович каже, що йому теж. Я накидав ескіз, як Петро Пустинник⁵¹ веде натови перших хрестоносців через одне з німецьких містечок, дотримуючись манери і костюмів Реча. Показав Карлові Павловичу, і він дуже суворо заборонив мені брати сюжети з будь-чого, крім біблії, стародавньої грецької та римської історії. «Там, — сказав він, — усе просто-та і грація, а в середній історії — аморальність і цотворність». І в мене тепер у хаті, крім біблії, жодної книжки нема. «Мандрівку Анахарсіса» й «Історію Греції» Гіліса я читаю в Карла і для Карла Павловича, і він завжди слухає з однаковою присмістю.

О, якби ви бачили, з якою увагою, з якою душевною любов'ю закінчує він свою копію! Я просто побожно ставлюсь до нього, та й не можна інакше. Але яка то чарівна, магична сила оригіналу! Чи це просто упередження, чи, може, час так чудесно стушував ці фарби, чи Доменікіно... Ба ні, це грішна думка. Доменікіно ніколи не міг бути вищим за нашого божественного Карла Павловича. Мені іноді хочеться, щоб скоріше винесли оригінал.

Якось за вечерею зайшла мова про копії, і він сказав, що ні в живописі, ні в скульптурі він не допускає справжньої копії, себто відтворення. А що в словесній поезії він знає одну-єдину копію, — це «Шільйонський в'язень» Жуковського. І зараз же прочитав його напам'ять. Як він чудово вірші читає! Йй-богу, краще за Брянського⁵² й Каратигіна⁵³.

До речі, про Каратигіна. Цими днями випадково зайшли ми до Михайлівського театру. Ішла, як він висловився, пересолена драма — «Тридцять років, або Життя карцяра»⁵⁴. Між другою і третьою дією він пішов за лаштунки й одягнув Каратигіна для ролі старця. Публіка дуріла, сама не знала чого! Як багато важить костюм для доброго актора.

Тальйоні вже приїхала до Петербурга і незабаром почне свої чарівні польоти. Він, однак, чомусь її не полюбляє. Ох, якби скоріше Штернберг приїхав! Я, не бачивши, полюбив його. Карло Павлович для мене занадто величезний, і, незважаючи на його добрість і приязнь, мені іноді здається,

що я — сам-один. Михайлов прекрасний і благородний товариш, але нічим не захоплюється, ніяка краса, здається, його не чарує. А може, я його не розумію. Прощайте, мій незабутній добродійнику!»

«Я невимовно радий! Давно і так нетерпляче очікуваний Штернберг нарешті приїхав. І як зненацька, несподівано. Я злякався і довго не вірив своїм очам; думав, чи, бува, не привид. Я ж у той час komponував ескіз «Бзекііль на полі, всяному кістьми». Це було вночі, годині о другій. Раптом двері відчиняються, — а я заглибився в «Бзекіїля» й забув замкнути двері на ключ, — двері відчиняються і з'являється в шубі і в теплій шапці людська постать. Я спершу злякався і сам не знаю, як вимовив: «Штернберг?!» — «Штернберг», — відповів мені він, і я, не давши йому шубу скинути, став цілувати його, а він відповідав тим самим. Довго ми мовчки любувалися один одним, нарешті він згадав, що поштар біля воріт дожидає, і пішов до поштаря, а я до двірника — попросити, щоб переніс речі до хати. Коли все це було зроблено, ми вільно зітхнули. І дивна річ. Мені здавалося, що я зустрів давнього знайомого або, краще сказати, бачу вас самих перед собою. Поки я розпитував, а він розказував, де і коли він вас бачив, про що говорили і як розійшлися, то й ніч минула. І ми тоді тільки світанок помітили, коли побачили, що від свічника падає ясно-блакитна тінь.

— Тепер, я думаю, можна й чаю напитися, — сказав він.

— Та й я думаю, що можна, — відповів я. І ми пішли в «Золотий якір».

Після чаю поклав я його спати, а сам пішов сказати про мою радість Карлові Павловичу, але він теж спав. Нічого не вдієш, я вийшов на набережну і не встиг пройти кількох ступнів, як зустрів Михайлова, що теж, здається, цілу ніч не спав; він ішов з якимсь добродієм у пальті і в окулярах.

— Лев Олександрович Елькан⁵⁵, — сказав Михайлов, показуючи на добродія в окулярах.

Я назвав своє прізвище, і ми потиснули один одному руку. Потім я сказав Михайлову про приїзд Штернберга, і добродій в окулярах зрадів, наче це приїхав його давно сподіваний друг.

— Де ж він? — спитав Михайлов.

— У нас на квартирі, — відповів я.

— Спить?

— Спить.

— Ну, тоді ходімо в «Капернаум», — там, десь-то, ще не сплять, — сказав Михайлов. Добродій в окулярах кивнув головою і вони, взявшись під руки, пішли, і я слідом за ними.

Проходячи повз квартиру Карла Павловича, я помітив у вікні голову Лук'яна і з цього зробив висновок, що маестро уже встав. Я попрощався з Михайловим і з Ельканом і пішов до нього. В коридорі я зустрів його зі свіжою палітрою й чистими пензлями, привітався з ним і повернувся назад. Тепер я не тільки вголос, а й сам собі читати не міг би. Походивши трохи по набережній, я пішов додому. Штернберг іще спав; я тихенько сів на стільці навпроти його ліжка і любувався його по-дитячому непорочним обличчям. Потім узяв олівця й папір і заходився малювати сонного вашого, а отже, і мого друга. Схожість і вираз як на ескіз вийшли добре, і тільки я окреслив усю постать і намітив складки ковдри, як Штернберг прокинувся і спіймав мене на гарячому. Я збентежився; він це помітив і засміявся щиросердим сміхом. «Покажіть, що ви зробили?» — сказав він, встаючи. Я показав. Штернберг знову засміявся і став вихваляти мій рисунок. «Я коли-небудь відплачу вам тим самим», — сказав він, сміючись. І, схопившись з ліжка, умився, розв'язав чемодан, почав одягатися. З чемодана, з-під білизни, Штернберг вийняв товсту папку і, подаючи її мені, сказав: «Тут усе, що я зробив торішнього літа на Україні, крім декількох картинок олійними фарбами й аквареллю. Подивіться, як масте час, а мені треба декуди поїхати. До побачення! — сказав він, подаючи мені руку. — Не знаю, що сьогодні в театрі. Я страшенно за ним згудьгувався. Підемо разом до театру». — «Залюбки, — сказав я. — Тільки ви зайдіть за мною до натурального класу». — «Добре, зайду», — сказав він уже за дверима.

Якби не прийшов по мене Лук'ян від Карла Павловича, я й гадки не мав би про обід, мені навіть досадно було, що заради Лук'янового ростбіфа я мусив покинути Штернбергову папку. За обідом я сказав Карлові Павловичу про моє щастя, і він побажав його бачити. Я сказав йому, що ми умовилися з ним бути в театрі. Він виявив бажання пристати до нас, коли йде що-небудь порядне. На щастя, того дня в Александринському театрі ставили «Зачарований дім»⁵⁶. Клас уже закінчувався, коли зайшов Карло Павлович; він забрав мене і Штернберга з собою, посадив у свою коляску, і ми поїхали дивитися Людовіка XI. Так закінчився перший день.

Другого дня вранці Штернберг узяв свою товсту папку, і ми вирушили до Карла Павловича. Він був зачарований вашою, як він висловився, одноманітно-різноманітною батьківщиною і задумливими земляками вашими, так прекрасноправдиво переданими у Штернберга.

Яка безліч рисунків і яке все прекрасне! На маленькому клаптику сіренького обгорткового паперу проведено поземну

лінію, на першому плані вітряк, пара волів коло воза з мішками. Все це не намальовано, а тільки натягнуто, але яка це чарівність! Очей не одведеш. Або в тіні кристалотї верби край самого берега біленька, соломкою вкрита хатка вся відбилась у воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а на воді качки плавають. От і вся картина, і яка повна, жива картина!

І таких картин, або, краще сказати, животрепетних начерків повна Штернбергова папка. Чудесний, незрівнянний Штернберг! Недарма його поцілував Карло Павлович.

Мимоволі згадав я братів Чернецових⁵⁷; вони недавно повернулися з мандрівки по Волзі і приносили Карлу Павловичу показати свої рисунки: величезна папка ватманського паперу, по-німецькому ретельно пірцем покреслена. Карло Павлович глянув на кілька рисунків і, закривши папку, сказав, — звичайно, не братам Чернецовим: «Я тут не тільки матінки Волги, а й калюжі путячої не сподіваюсь побачити». А в одному ескізі Штернберга він бачить усю Україну. Йому так сподобалася ваша батьківщина і сумовиті обличчя ваших земляків, що він сьогодні за обідом поставив уже собі хутір на березі Дніпра, поблизу Кисва, з усіма угіддями у цюнайчарівнішій декорації. Одне, чого він боїться і чого ніяк спекатись не може, — це дідичі, або, як він називає їх, феодали-собачники.

Він зовсім дитина, дитина з усією привабливістю.

І сьогоднішній день ми закінчили спектаклем: ставили Шіллерових «Розбійників». Опері майже нема, інколи поставлять «Роберта» чи «Феннелу»⁵⁸. Балет або, краще сказати, Тальйоні все знищила. Прощайте, мій незабутній добродійнику!

«Ось уже більше як місяць ми живемо разом з незрівнянним Штернбергом, і живемо так, що дай боже рідним братам так жити. Та й яке ж він добре, лагідне створіння! Справдешний художник! Йому все усміхається, як і він всьому усміхається. Щаслива, завидна вдача! Карло Павлович його дуже любить. Та й хіба можна, знаючи, не любити його?»

Ось як ми проводимо дні і ночі. Вранці о дев'яній годині я йду в живописний клас. (Я вже роблю етюди олійними фарбами і на останньому екзамені одержав третій номер). Штернберг зостається вдома і робить зі своїх ескізів або малюнки аквареллю, або невеличкі картини олійними фарбами. Об одинадцятій годині я або заходжу до Карла Павловича, або приходжу додому і снідаю разом із Штернбергом чим бог послав. Потім я знову йду в клас і зостаюся там до третьої години. О третій годині ми йдемо обідати до мадам Юр-

генс. Інколи і Карло Павлович з нами, бо я майже щодня в цей час заставав його у Штернберга, і він часто відмовлявся від розкішного аристократичного обіду заради мізерного демократичного супу. Воістину надзвичайна людина! По обіді я йду в класи. На сьому годину в класи приходить Штернберг, і ми або йдемо в театр, або, трохи погулявши по набережній, вертаємось додому, і я читаю що-небудь уголос, а він працює, або я працюю, а він читає. Недавно ми прочитали «Вудстока» Вальтера Скотта. Мене незвичайно зацікавила сцена, де Карл II Стюарт, ховаючись під чужим ім'ям у замку старого баронета Лі, відкривається його дочці Юлії Лі, що він король Англії, і пропонує їй при дворі своєму почесне місце наложниці. Справжня королівська подяка за гостинність. Я начеркав ескіз і показав Карлові Павловичу. Він похвалив мій вибір і самий ескіз і сказав вивчати Павла Делароша⁵⁹.

Штернберг недавно познайомив мене з сім'єю Шмідта. Це якийсь його далекий родич, прекрасна людина, а сім'я його — просто благодать господня. Ми часто вечорами буваємо в них, а по неділях і обідаємо. Прехороша, мила сім'я! Я завжди виходжу від них наче чистішим і добрішим. Я не знаю, як і дякувати Штернбергові за це знайомство.

Ще познайомив він мене з родиною українського аристократа, того самого, в котрого ви з ним зустрічалися торішнього літа на Україні. Я рідко там буваю і то, власне, заради Штернберга. Не до душі мені цей поблажливий тон і підле підлабузництво його неотесаних гостей, яких він годує своїми розкішними обідами й напуває українською слив'яною. Я довго не міг зрозуміти, як це Штернберг терпить такі картини? Нарешті питання з'ясувалося само собою. Він одного разу повернувся від Тарновських⁶⁰ зовсім не схожий на себе, себто сердитий. Довго мовчки ходив по кімнаті, нарешті ліг у ліжко, встав і знову ліг; і це повторив разів зо три, нарешті заспокоївся й заснув. Чую — він уві сні вимовляє ім'я однієї з небог Тарновського. Тепер я почав догадуватися, в чому річ. На другий день Вільо мій знову подався до Тарновських і повернувся пізно вночі заплаканий. Я вдав, ніби не помічаю цього. Він упав на канапу і, затуливши лице руками, плакав, як дитина. Так минула добра година. Потім підвівся він з канапи, підійшов до мене, поцілував і гірко усміхнувся; сів біля мене і розказав мені історію свого кохання. Історія звичайнісінька. Він закохався у старшу небогу Т[арновського], а воля хоч і відповіла йому тим самим, але заміж вийти воліла за якогось лисого доктора Бурцева. Звичайнісінька історія. Після сповіді він трохи заспокоївся, і я вклав його в ліжко.

На другий і третій день я його майже не бачив: піде рано, прийде пізно, а де він проводив дні, бог його знає. Пробував я з ним заговорити, та він ледве мені відповідає. Кликав навідатись до Шмідтів — він заперечливо похитав головою. У неділю вранці я покликав його поїхати зо мною в оранжереї Ботанічного саду, і він, правда, вимушено, але погодився. Оранжереї на нього вплинули гарно. Він повеселішав, почав мріяти про мандрівку в ті чарівні краї, де ростуть всі ці дивні рослини, як у нас будяки.

Вийшовши з оранжереї, я порадив обідати на Крестовському в німецькому трактирі. Він залюбки погодився. По обіді ми послушали тірольців, подивилися, як спускаються з гір, і поїхали прямо до Шмідта. Шмідти того дня обідали у Фіцтума (інспектора університету) й zostалися там на вечір. Ми туди, нас зустріли вигуком — де ми пропадали? У Фіцтума спізнали ми насолоду, слухаючи квінтет Бетгове-на й сонату Моцарта, де соло виконував славнозвісний Бем⁶¹, і десь там коло першої години ночі повернулись додому. Сердешний Вільо знову замислився. Я не втішаю його, та й чим я можу його втішити?

Другого дня, за дорученням Карла Павловича, я пішов до крамниці Смірдіна і між іншими книжками взяв два номери «Библиотеки для чтения», де надруковано «Ніклас Нікльбі», роман Діккенса. Думаю влаштувати літературні вечори у Шмідтів і запросити Штернберга. Як задумано, так і зроблено. Того ж дня, після вечірніх класів, вирушили ми до Шмідтів з книжками під пахвою. Видумку мою зустріли з радістю, і після чаю почалось читання. Першого вечора читав я, другого Штернберг, потім знову я, потім знову він, і так ми чергувалися, аж поки не закінчили роман. Це дуже добре вплинуло на Штернберга. Після «Нікласа Нікльбі» таким способом прочитали ми «Замок Кенільворт», потім «Пертську красуню» і ще кілька романів Вальтера Скотта. Частенько просиджували ми з ним за північ і так незчулися, як і різдвяні святки настали. Штернберг майже заспокоївся, принаймні працює і рідше сумує. Дасть бог, що й це пройде. Прощайте, мій батьку рідний. Не обіцяю писати до вас скоро, бо святки настають, а я, з ласки Штернберга, окрім Шмідтів, завів ще деякі знайомства, і то знайомства, які слід підтримувати. Зробив я собі на свята новий костюм і з англійської байки пальто, точнісінько таке, як у Штернберга, щоб недаремне нас Шмідти називали Кастором і Поллуксом*. А на весну думаємо замовити

* Кастор і Поллукс — в античній міфології брати-близнюки; імена, що стали загальними для визначення вірної дружби.

собі камлотові шинелі. В мене тепер гроші водяться. Я почав малювати акварельні портрети, спершу по-приятельському, а потім і за гроші. Тільки Карлові Павловичу ще не показую — боюся. Я більше дотримуюсь Соколова⁶², — Гау⁶³ мені не подобається — нудотно-солодкий. Думаю ще взятися до французької мови, це конче треба. Бралась підготувати мене одна літня вдова з умовою, щоб я її сина вчив малювати. Взаємна послуга. Але мені це не подобається: по-перше, тому, що далеко ходити (в Ертелів провулок), а по-друге, панькатися дві години з розбещеним хлопчиськом — це теж добра морока. То краще я ці дві години віддам на акварельний портрет і заплачу вчителеві гроші. Я гадаю, і ви скажете, що краще. У Карла Павловича є Гіббон⁶⁴ французькою мовою, і я не можу дивитись на нього байдуже. Не знаю, чи бачили ви його ескіз, або, краще сказати, невелику картину «Приїзд Гензеріха до Рима». Тепер вона в нього у майстерні. Чудова! Як чудове усе, що виходить з-під його пензля. Якщо не бачили, то я зроблю невеликий малюнок і пришлю вам. «Бахчисарайський фонтан» теж пришлю. Це, здається, ще при вас почато?

Ой, стривайте! Трохи не забув — готується надзвичайна подія: Карло Павлович жениться, після свят і весілля. Наречена його — дочка ризького почесного громадянина Тімма. Я не бачив її, але, кажуть, надзвичайна красуня. Брата її я зустрічаю інколи в класі: він учень Заурвейда, напрочуд вродливий юнак. Коли все це відбудеться, то опишу вам як-най докладніше, а тепер ще раз прощайте, мій незабутній добродійнику!»

«Ось уже два місяці, як я не писав вам. Таке довге мовчання непростенне, але я начебто навмисне вичікував, поки кінчиться цікавий епізод з життя Карла Павловича. В останньому листі писав я вам про сподіване одруження. Тепер опишу вам докладно, як це сталося і як розладалося.

У самий день весілля Карло Павлович одягнувся, як він звичайно одягається, взяв капелюха і, проходячи через майстерню, зупинився перед копією Домінікіно, вже закінченою. Довго стояв він мовчки, потім сів у крісло. Крім нього й мене, в майстерні не було нікого. Мовчання тривало ще кілька хвилин. Потім ви, звертаючись до мене, сказав: «Чампієрі начебто каже мені: «Не одружуйся, загниєш».

Я не знайшов, що йому сказати, а він узяв капелюха й пішов до своєї нареченої. Цілий цей день він не повертався додому. До весілля зовсім не готувалися. Навіть ростбіфа Лук'ян не смажив цього дня. Одне слово, на весілля й не ски-

далося. У класі я почув, що вінчатиметься він о восьмій годині вечора в лютеранській церкві святої Ганни, що на Кірочній. Після класу взяли ми зі Штарнбергом візника й вирушили на Кірочну. Церква вже була освітлена, і Карло Павлович з Заурвейдом та братом молоді був у церкві. Побачивши нас, він підійшов, подав нам руку і сказав: «Женюся». У цей час увійшла в церкву молода, і він пішов їй назустріч. Я зроду не бачив та й не побачу такої красуні. Увесь час вінчання Карло Павлович стояв у глибокій задумі. Він ні разу не глянув на свою прекрасну наречену. Вінчання кінчалося, ми поздоровили щасливе подружжя, провели його до карети і по дорозі заїхали до Клея, повечеряли й за здоров'я молодих випили пляшку кліко*. Усе це відбувалося 9 січня 1839 року. І у Карла Павловича весілля закінчилося пляшкою кліко. Ні того, ні наступних днів не було ніякого бенкету.

Через тиждень після цієї події зустрівся я з ним у коридорі, якраз навпроти квартири графа Толстого, і він закликав мене до себе йоставив обідати. Перед обідом він щось черкав у своєму альбомі, а мені сказав читати «Квентіна Дорварда»⁶⁵. Тільки що я почав читати, як він зупинив мене й досить голосно гукнув: «Еміліє!» За хвилину увійшла невимовної краси жінка, дружина його. Я незграбно вклонився їй, а він сказав: «Еміліє! На чому ми зупинилися? Або ні, сідай, ти сама читатимеш. А ви послушайте, як вона майстерно читає по-російському». Вона спершу не хотіла читати, але потім розгорнула книжку, прочитала кілька фраз, дуже по-німецькому вимовляючи, зайшлася сміхом, кинула книжку і втекла. Він покликав її знову і з ніжністю закоханого попросив її сісти за фортепіано і заспівати відому каватину з «Норми». Зовсім без манірності сіла вона за інструмент і по кількох прелюдіях заспівала. Голос у неї не сильний, не ефектний, але такий солодкий, чарівливий, що я слухав і сам собі не вірив, що це співає істота смертна, земна, а не яка-небудь ефірна мавка. Чи це магічний вплив краси, чи вона справді добре співала, тепер я вам не можу сказати певно, тільки я й тепер ніби чую її чарівний голос. Карло Павлович теж був зачарований її співом, бо сидів він, склавши руки над своїм альбомом, і не чув, як увійшов Лук'ян і двічі повторив: «Обід подано».

По обіді на той самий стіл Лук'ян подав фрукти і пляшку лакрима-кристі. Пробыло п'яту годину, і я зоставив їх за столом і пішов у клас. На прощання Карло Павлович подав

* Кліко — французьке шампанське, пазває так за ім'ям власниці винних складів.

мені руку і попросив приходити до них щодня на обід. Я був безмежно радий з таких запитань.

Після класів зустрів я їх на набережній і приєднався до них. Невдовзі вони пішли додому й мене запросили до себе. За часм Карло Павлович прочитав «Анджело» Пушкіна і розказав, як покійний Олександр Сергійович просив його написати портрет його дружини і як він безцеремонно відмовив йому, бо дружина його зизоока. Він пропонував Пушкіну з самого нього написати портрет, але Пушкін відплатив йому тим самим. Незабаром після цього поета не стало, і так ми й не маємо його портрета. Кіпренський показав його якимсь денді, а не поетом.

Після чаю молода чарівна господиня навчила нас гальбевельф і програла мені сороківку, а чоловікові каватину з «Норми» і зараз же сіла за фортепіано й розплатилася. Після такого розкішного фіналу я подякував чарівній господині й господареві й подався додому. Це було вже далеко по півночі; Штернберг ще не спав, дожидав мене. Я, не скидаючи капелюха, розказав йому свої пригоди, і він назвав мене щасливим.

— Можеш позавидувати й мені, — сказав він. — Мене запрошує генерал-губернатор Оренбурзького краю до себе в Оренбург на літо. Я був сьогодні у Володимира Івановича Дала ⁶⁶, і ми умовилися вже про подорож. На тому тижні — прощай! — Мене ця звістка приголомшила. Я довго не міг говорити і, отямившись, спитав його: «Коли ж це ти так швидко встиг усе оборудувати?» — «Сьогодні, — відповідає він. — Годині о десятій присилає по мене Григорович. Я прийшов. Він пропонує мені цю подорож. Я згоджуюсь, їду до Дала. — і справу влаштовано». — «Що ж я без тебе робитиму? Як же я житиму без тебе?» — спитав я його крізь слюзи. «Так, як і я без тебе. Будемо вчитися, працювати і самотини не помітимо. Слухай, — додав він, — завтра ми обідаємо у Йохіма. Він тебе знає і просив мене привести тебе до нього. Підеш?» Я відповів: «Піду». І ми полягали спати.

Другого дня ми обідали в Йохіма. Це син відомого каретника Йохіма, веселий, простий і прекрасно освічений німець. По обіді показав він нам свою збірку естампів і між іншим кілька зошитів тільки що одержаних чудових літографій Дрезденської галереї. А що це було в суботу, то ми й вечір провели в нього. За часм якось мова зайшла про кохання і про закоханих. Сердешний Штернберг сидів як на шпильках. Я намагався змінити розмову, та Йохім, як наемисне, роздував її. І наостанку про самого себе розповів такий анекдот:

— Коли я був закоханий у мою Адельгайду, а вона в мене ні, то я вирішив накласти на себе руки. Я вирішив

умерти від чаду. Приготував усе, що слід, як-от: написав записки декільком друзям і, між іншим, їй (ї він показав на дружину), дістав пляшку рому і звелів пригостити жаровню з холодним вугіллям, скалок і свічку. Приготувавши все це, я замкнув на ключ двері, налив склянку рому, випив, і мені почався маритися «Бенкет Балтазара» Мартена ⁶⁷. Я повторив дозу, і мені вже нічого не марилося. Оповіщені про мою передчасну і трагічну смерть друзі збіглися, виламали двері й побачили мене п'яного як ніч. Річ у тому, що я забув жар розвести, а то неодмінно вмер би. Після цієї пригоди вона стала до мене прихильнішою і нарешті згодилася зробити мене своїм чоловіком.

Розповідь свою закінчив доброю склянкою пуншу. Йохім надзвичайно сподобався мені своєю манерою, і я поклав собі за обов'язок навідуватися до нього якнайчастіше.

Неділю ми провели у Шмідта, об одинадцятій годині повернулись додому і вже почали роздягатись, коли Штернберг, тикнувши руку в кишеню, витягнув звідти замість хусточки афішу.

— Я й забув! Сьогодні у Великому театрі маскарад, — сказав він, розгортаючи афішу. — Поїдемо!

— Мабуть, що поїдемо, спати рано, — сказав я, і, одягнувши замість штурків ффраки, поїхали спочатку до Поліцейського мосту в крамницю костюмів, узяли капучини й чорні півмаски й подалися до Великого театру. Осяйну залу швидко наповняла замаскована публіка, музика гриміла, і в гаморі безлічі одночасних розмов верещали маленькі капучини. Невдовзі стало гаряче, і маска мені страшенно набридла; я скинув її, Штернберг теж. Може, декому це здалося дивним, та нам же що до того!

Ми пішли в горішні бічні зали передихнути від тисняви й духоти. Нами, хоч би на сміх, не зацікавилась жодна маска. Тільки на сходах зустрів нас Елькан, той самий добродій в окулярах, що зустрівся якось мені з Михайловим. Він мене впізнав, Штернберга теж упізнав і, регочучи на все горло, схопив нас у свої обійми. У цей час підійшов до нього молодий мічман, і він відрекомендував нам його, називаючи своїм щирим другом Сашею Оболонським. Була вже третя година, коли ми зійшли нагору. В одній з бічних зал був накритий стіл, і люди так смачно вечеряли, що мені захотілося їсти. Я пошепки сказав про це Штернбергові, а він уголос погодився. Але Елькан і Оболонський запротестували проти цього, вони рекомендували їхати до незмінного Клея і повечерять як слід. «А то, — додав Елькан, — тут не погодують, а візьмуть удесятеро». Ми однак погодилися й поїхали до Клея.

Молодий мічман сподобався мені своєю хвацькою манерою. До цього часу я зустрічався тільки зі своїми скромними товаришами, а світського юнака оце вперше побачив зблизка. Каламбурами й дотепами так і сипле, а водевільних куплетів безліч,— просто чудовий хлопець. Ми просиділи у Клея аж до світанку, а тому що бравий мічман був трохи напідпитку, то ми взяли його до себе; з Ельканом розсталися в ресторані.

Ось як я тепер живу! По маскарадах вештаюся, в ресторанах вечеряю, гроші розтринькую. А чи даво ж, чи давно сяяв над Невою той незабутній ранок, коли ви мене вперше побачили в Літньому саду перед статуєю Сатурна? Незабутній ранок, незабутній мій добродійнику. Чим і як я гідно віддячу вам? Крім чистої і щирої сльози-молитви, я нічого не маю.

О дев'ятій годині я своїм звичаєм пішов у клас, а Штернберг з гостем zostався вдома; гість іще спав. Об одинадцятій годині зайшов я до Карла Павловича і вислухав чарівну догану від чарівної Емілії Карлівни. До другої години грали ми в гальбе-цвельф. Вона хотіла, щоб я до обіду був у них. Я вже почав був згоджуватись, та Карло Павлович зауважив, що нехтувати класами не слід, і я, збентежений по вуха, подався у клас. О третій годині я знову прийшов, а о п'ятій покинув їх за столом і знову пішов у клас.

Так, як оце описано, проводив я всі дні у них, окрім суботи й неділі. Субота була присвячена Йохімові, а неділя — Шмідтові й Фітцуму. Ви помічаєте, що всі мої знайомі — німці. Але які прекрасні німці! Я просто закоханий у цих німців.

Штернберг цілий тиждень був заклопотаний своєю подорожжю і, мабуть, щось таки забув, така вже в нього вдача. В суботу ми пішли до Йохіма, зустріли там старого Кольмана⁶⁸, відомого аквареліста і вчителя Йохімового.

По обіді Кольман звелів учневі своєму показати нам свої студії з дерев, на що учень неохоче погодився. Етюд зроблено чорним та білим олівцем на сірому папері. І зроблено так чудово, так виразно, що я не міг налюбуватись ними. За один з етюдів він одержав другу срібну медаль. І добрий Кольман, як тріумф учня свого, дуже вихваляв цей етюд і всім святам божився, що він сам не намалює так прекрасно.

Штернбергові залишалося тільки днів зо два, не більше, провести з нами, тим-то Йохім і спитав його, що він збирається робити в ці дні. Штернберг, здається, про це й не подумав. І Йохім запропонував ось що. Завтра, себто в неділю, одвідати галереї Строганова і Юсупова, а в понеділок Ермітаж. Проект було прийнято. І другого дня заїхали ми до

Йохіма й вирушили в галерею Юсупова. Доновіли князеві, що такі й такі художники просять дозволу подивитись його алерею; на це ввічливий господар звелів сказати нам, що сьогодні неділя і прегарна погода, а тому він рекомендує нам, замість мистецької втіхи, втіху від розкішної погоди. Нам, звісно, залишилось подякувати князеві за люб'язну пораду, та й годі. Щоб не вислухати такої ж поради і у Строганова, ми вирушили в Ермітаж і години зо три втішались як справжні поклонники прекрасного мистецтва. Обідали в Йохіма, а вечір провели в театрі.

В понеділок уранці Штернберг одержав записку від Даля. Володимир Іванович писав йому, щоб він о третій годині був готовий до виїзду. Він поїхав попрощатися зі своїми друзями, а я заходився складати його чемодан. На третю годину ми вже були в Даля, а о четвертій поцілувались із Штернбергом коло Середньої рогадки, і я сам-один повернувся в Петербург мало не плачучи. Думав заїхати до Йохіма, але мені хотілось самотності і не хотілось їхати додому: я боявся порожнечі, що вразить мене в моїй квартирі. Відпустивши коло застави візника, я пішов пішки. Пройдена дорога не втомила мене, як я сподівався, і я довго ще ходив по набережній навпроти Академії. У квартирі Карла Павловича світилося. Невдовзі світло погасло, і за хвилину вийшов він з дружиною на набережню. Я, щоб не зустрітися з ними, пішов додому і, не світивши в хаті, роздягнувся й ліг спати.

Я тепер майже не буваю вдома: без Штернберга тоскно й порожньо. Михайлов оселився зо мною і, як і раніш, не сидить вдома. Він теж познайомився десь з мічманом Обо-лонським, мабуть, у Елькана. Мічман часто приходив уночі і, якщо Михайлова нема вдома, лягав спати на його ліжку. Молодик цей мені починає менше подобатися, ніж перше: чи він таки одноманітний, чи мені так здається, бо я сам тепер на себе не схожий. І справді, класи одвідую так само ретельно, але працюю мляво. Карло Павлович це помітив, мені прикро, і я не знаю, як виправитись. Емілія Карлівна зо мною, як і раніш, ласкава, як і раніш, грає зо мною в гальбе-цвельф. Скоро по від'їзді Штернберга він сказав мені приготувати олівці й папір. Він хоче намалювати дванадцять голівок з дружини своєї у різних поворотах для задуманої картини за баладою Жуковського «Дванадцять зачарованих дів». Однак папір і олівці лежать без ніякого вжитку.

Це було наприкінці лютого; я своїм звичаєм обідав у них. Цього фатального дня вона здавалась мені особливо чарівною; за обідом частувала мене вином і була така ласкава, що коли пробіло п'яту годину, я ладен був забути про клас, однак во-

на сама мені нагадала. Нічого не вдієш, я встав з-за столу й пішов, не прощаючись, пообіцявши зайти з класу й неодмінно обіграти її в гальбе-цвельф.

Класи кіпчилися, заходжу, як обіцяв, до них, мене на дверях зустрічає Лук'ян і каже, що пан сказали нікого не приймати. Я дуже здивувався з такої переміни й пішов додому. Вдома я застав Михайлова, що рідко трапляється, і бравого мічмана. За веселими теревеннями ми й незчулися, як минув вечір. Годині о дванадцятій вони пішли вечеряти, а я ліг собі спати.

Другого дня вранці по дорозі з класу заходжу я до Карла Павловича, входжу в майстерню, і він весело зустрічає мене такими словами: «Поздоровте мене, я знову царубок!» Спочатку я його не зрозумів, але він сказав те саме ще раз. Я все ще не вірив, і він додав уже зовсім невесело: «Дружина моя вчора по обіді пішла до Заурвейдів і не повернулася». Потім він звелів Лук'янові сказати Липіну, щоб той подав йому палітру й пензлі. За хвилину все було подано, і він сів до роботи. На станку стояв незакінчений портрет графа Мусіна-Пушкіна⁶⁹. Він заходився працювати над ним. Хоч як він прикидався байдужим, робота явно зраджувала його. Нарешті він кинув палітру й пензлі і промовив ніби сам до себе: «Невже це мене так турбує? Працювати не можу». І він подався нагору. О другій годині я пішов у клас, все ще не зовсім упевнений в тому, що сталося. О третій годині, вийшовши з класу, я не знав, що робити; йти до нього чи дати йому спокій. Лук'ян зустрів мене в коридорі і поклав край моїм ваганням, сказавши: «Пан просять обідати». Усе ж обідав я сам, а Карло Павлович ні до чого й не доторкнувся, навіть за стіл не сідав, скаржився, що голова болить, а сам курив цигару. Другого дня він зліг у ліжку і пролежав два тижні. Весь цей час я не відходив од нього. Інколи він починав марити, але ні разу не промовив імені дружини своєї. Нарешті він почав одужувати і одного вечора покликав брата свого Олександра і просив пораяти йому адвоката, щоб він порушив клопотання про формальне розлучення. Тепер він уже виходить і замовив Довіцієлі велике полотно — думає почати картину «Вознесення божої матері» для Казанського собору. А дождаючи полотна й літа, почав портрет на весь зріст князя Олександра Миколайовича Голіцина⁷⁰ [для] Федора Івановича Прянишнікова. Старий на портреті сидітиме й буде в андріївській стрічці та в сірому фракку.

Не пишу вам про чутки, що ходять про Карла Павловича і в місті, і в самій Академії, чутки щонайбезглуздіші, обурливі, їх повторювати гріх. В Академії загальний голос називає автором цієї гидоти Заурвейда, і я маю підставу цьому

вірити. Нехай усе це трохи задавниться, і тоді я напишу вам про мої підозри. А поки набереться й виробиться матеріал, прощайте, мій незабутній добродійнику.

P. S. Від Штернберга з Москви одержав я листа. Добрий Вільо, він і вас не забуває. Кланяється вам і просить, якщо трапиться вам зустріти на Україні небогу Тарновського, пані Бурцеву, то перекажіть їй від нього щонайглибше поважання. Сердешний Вільо, він усе ще пам'ятає її!»

Листа, що прийшов після цього, я не наводжу, бо в ньому, окрім безглузких пліток та щонаймерзенніших наклепів, адресованих на ім'я Карла Великого, нічого не було, а такі речі не повинні мати місця в розповіді про одного з найблагородніших людей. Нещасливе його одруження закінчилося полюбовною угодою, себто розлукою, за яку він заплатив їй тринадцять тисяч карбованців асигнаціями. Ото й усе, що є цікавого в листі.

«Петербурзького сіренького літа як не було. Надворі сира, гнила осінь, а в Академії нашій блискуча виставка. Що б то вам приїхати глянути на неї? І я вами полюбувався б. По лінії живопису з учнівських робіт нічого особливо вищачного нема, окрім програми Петровського «Явлення янгола пастухам». Зате скульптура відзначилася — Рамазанов і Ставассер⁷¹, особливо Ставассер. Він зробив круглу статую молодого рибалки. І то як зробив! Просто чарівна річ, особливо вираз — живе лице, затаївши віддих, стежить за рухом поплавця. Я пам'ятаю, коли статуя була ще у глині, Карло Павлович несподівано зайшов у кабінет Ставассера і, любуючись його статуєю, порадив йому втиснути трохи нижню губу рибалки. Він це зробив, і вираз змінився. Ставассер ладен був молитися на великого Брюллова.

Про живопис взагалі скажу вам, що задля однієї картини Карла Павловича варто приїхати з Китаю, а не тільки з України. Чудо-богатир за одним разом і підмалював, і закінчив, і тепер вгощає жадібну публіку своїм чудовим витвором. Велика його слава! І неосяжний його геній!

Що мені сказати вам про самого себе? Одержав першу срібну медаль за етюд з натури. Ще написав невеличку картину олійними фарбами — «Сирітка хлопчик ділиться підтином своєю милостинею з собакою». От і все. Ціле літо ретельно ходив на заняття у класи і ранніми ранками — з Йохімом на Смоленське кладовище малювати лоцухи та дерева. Мені Йохім дедалі більше до душі. Ми з ним майже щодня бачимось, він увесь час одвідує вечірні класи, добре зійшовся з Карлом Павловичем, і вони часто бувають один у

одного. Іноді ми дозволяємо собі прогулянку на Петровській або Хрестовській островах з метою намалювати чорну ялину або білу березу. Разів зо два ходили пішки в Парголово, і там познайомив я його зі Шмідтами. Вони літом живуть у Парголово. Йохім надзвичайно задоволений цим знайомством. Та й хто не буде задоволений сім'єю Шмідта!

Розкажу вам ще одну прекумедну пригоду, що з мною трапилася. На одному поверсі зо мною оселився недавно якийсь чиновник з родиною. Родина його — жінка, двоє дітей і небога, прегарна дівчина років п'ятнадцяти. Звідки я знаю всі ці подробиці, я вам зараз розкажу.

Ви пам'ятаєте добре вашу колишню квартиру: з малесенької передньої двері відчиняються в загальний коридор. Якось я відчиняю ці двері — і увіть мій подив! Передо мною, збентежившись і зашарівшись до вух, стоїть прегарна дівчина. Я не знав, що сказати їй, і, з хвилину помовчавши, вклонився, а вона, закривши обличчя руками, побігла і зникла в сусідніх дверях. Я не міг зрозуміти, що б це могло означати, і, довго поміркувавши над різними здогадами та припущеннями, пішов у клас. Працював я погано; мені все заважала загадкова дівчина. Другого дня вона знову зустріла мене на сходах і спалахнула, як і перше; я теж, як і раніш, остовпів. По хвилині вона засміялася так по-дитячому, так щиро, що я не втерпів і сам став сміятися. Чиїсь кроки зачоггали на сходах і урвали наш сміх. Вона приклала палець до уст і втекла. Я тихо піднявся сходами і ввійшов у свою квартиру ще більш спантеличений, ніж першого разу. Вона кілька днів не давала мені спокою. Я щохвилини виходив у коридор, сподіваючись зустріти знайому незнайомку, але вона, коли й вибігала в коридор, то так швидко ховалася, що я не встигав кивнути їй головою, не то що статечно вклонитися. Так було цілий тиждень. Я вже почав був забувати про неї. Тільки слухайте, що трапилось. У неділю, годині о десятій ранку, входить до мене Йохім і вводить — вгадайте, кого? Мою таємничу страшенно збентежену красуню.

— Я у вас піймав злодія, — казав він, сміючись.

Побачивши загадкову пустунку вкрай збентеженою, я сам збентежився анітрохи не менше за пійманого злодія. Йохім це помітив і, випускаючи її руку, лукаво усміхнувся. Звільнена красуня не зникла, як можна було чекати, а осталася тут-таки і, поправивши косиночку й косу, роздивилася і промовила: «А я думала, що ви якраз навпроти дверей сидите й малюєте, а ви он де, в другій кімнаті».

— А якби навпроти дверей він малював, тоді що було б? — спитав Йохім.

— Тоді я дивилася б у дірочку, як вони малюють.

— Чому в дірочку? Я певен, що товариш мій настільки ввічливий, що дозволить вам бути в кімнаті під час роботи. — Щоб підтвердити Йохімові слова, я кивнув головою і підсунув гості стільця. А вона, не звернувши уваги на мою ввічливість, обернулася до станка, де стояв недавно початий портрет пані Салової, і тільки почала захоплюватися намальованою красунею, як у коридорі залунав різкий голос:

— Де ж це вона пропала! Пашо!!

Гостя моя здригнулася і зблідла. «Тітонька», — прошепотіла вона й кинулася до дверей, але раптом спинилася, приклала пальчик до уст і, з хвилинку постоявши, зникла.

Посміявшись з цієї оригінальної пригоди, ми з Йохімом подались до Карла Павловича.

Пригода ця сама по собі мізерна, та мене вона ніби непокоїть, вона у мене з голови не виходить, я про неї увесь час думаю: Йохім іноді глузує з моєї задуми, і мені це не подобається. Мені навіть досадно, нащо він трапився під час цієї пригоди.

Сьогодні я одержав листа від Штернберга. Він збирається в якийсь похід на Хіву й пише, щоб не ждали його, як він перше писав, на свята в Петербург. Мені скучно без нього. Його для мене ніхто не замінить. Михайлов поїхав до свого мічмана в Кронштадт, і я вже більше як два тижні його не бачу. Препродна людина, прекрасний художник і, леле! який же він шалапут! Поки його нема, я за рекомендацією Фіцтума запросив до себе студента Демського. Скромний і прекрасно освічений і, до того ж, бідний молодий поляк. Він цілий день проводить в аудиторії, а вечорами вчить мене французької мови й читає Гіббона. Двічі на тиждень, вечорами, я ходжу в залу Вільного економічного товариства слухати лекції з фізики професора... Ходжу ще, разом з Демським, раз на тиждень слухати лекції з зоології професора Курторги⁷². Як ви самі бачите, часу я не марную. Нудьгувати зовсім нема коли, а я все ж таки нудькую. Мені чогось бракує, а чого — я й сам не знаю. Карло Павлович тепер нічого не робить і майже вдома не живе. Я з ним бачуся дуже рідко, і то на вулиці. Прощайте, мій незабутній, мій добродійнику. Не обіцяю вам писати скоро: час у мене минає скучно, монотонно, — писати нема про що, і я не хотів би, щоб ви дрімали над моїми одноманітними листами так, як я тепер дрімаю над цим посланієм. Ще раз прощайте!»

«Я сказав вам неправду: обіцяв писати не скоро, а от не минуло й місяця після останнього мого послання, а я знову беруся до листа. Подія поквапила! Це вона ввела вас в оману, а не я. Штернберг занедужав у хівинському поході, і розум-

ний, добрий Даль порадив йому покинути військовий табір і вернутися додому, і він цілком несподівано явився передо мною 16 грудня вночі. Якби я був сам у кімнаті, то прийняв би його за привид і, звичайно, злякався б; але ми були з Демським і перекладали найвеселіший розділ з «Брата Якова» Поль де Кока⁷³. Отож, сказати би так, поява Штернберга здалася мені майже природним явищем, хоч подив і радість мої від цього анітрохи не зменшилися. Після перших обіймів та поцілунків відрекомендував я йому Демського, і що була ще тільки десята година, то ми пішли в «Берлін» напитися чаю. Ніч, звичайно, минула в розпитах і в розповідях. На світанку Штернберг знемігся й заснув, а я, дождавшись ранку, взявся до його папки, такої ж повної, як і та, що він привіз втір із України. Однак тут уже не та природа, не ті люди. Хоч усе таке ж прекрасне й виразне, але все зовсім інше, окрім легкого сумовитого серпанку, та це, десь-то, відсвіт задумливої душі художника. В усіх портретах Ван-Дейка головна риса — розум та благородство, і це пояснюється тим, що Ван-Дейк сам був високоблагородним розумником. Так я пояснюю собі загальну експресію прекрасних рисунків Штернберга.

О, коли б ви знали, як весело, як невимовно швидко й весело минають для мене тепер дні і ночі. Так весело, так швидко, що я не встигаю вивчити мініатюрного уроку п. Демського, за що й похваляється він зовсім од мене відмовитись. Та, хай бог боронить, я цього не допущуся. Знайомств наших не поменшало, не побільшало, всі ті самі, але всі вони так розцвіли, так повеселішали, що мені просто не сидиться вдома. Хоч, правду вам сказати, вдома в мене теж не без краси, не без чарів! Я кажу про сусідку, про ту саму злодійку, що її спіймав коло дверей Йохім. Яке це миле, безневинне створіння! Справжня дитина! І то дитина щонайкраща, незіпсована. Вона до мене щодня кілька разів забіжить, пострибає, пощобече і випурхне, мов пташка. Просить мене інколи малювати її портрет, та більш як п'ять хвилин не всидить. Просто живе срібло. Недавно треба було мені жіночої руки для портрета однієї дами. Я попросив сусідку потримати руку, вона, добра, погодилась. І що ж ви думаєте? Секунди не потримає спокійно. Справжня дитина. Так я бився, бився і нарешті мусив запросити модель для руки. Що ж, думаєте, вийшло з того? Тільки я всадив модель і взяв палітру в руки, вбігає в кімнату сусідка, як завжди пустотлива, сміється, а як тільки побачила натурщицю, скам'яніла, потім заплакала і, мов тигреня, кинулась на неї. Я не знав, що й діяти. На щастя, трапилась у мене малинова оксамитна мантилья тієї самої дами, що з неї я портрет писав. Я взяв

мантилью і накинув їй на плечі. Вона опам'яталася, підійшла до дзеркала, полюбувалася собою з хвилину, потім кинула мантилью на підлогу, плюнула на неї й вибігла з кімнати. Я відпустив натурщицю, і рука так і зосталась незакінченою.

Три дні по цій пригоді сусідка й на поріг мій не ступала. Коли зустрічалася зо мною в коридорі, то затулялась руками й тікала у другий бік. На четвертий день, тільки що прийшов я з класу додому й почав підготовляти палітру, аж входить сусідка, скромна, тиха, я просто не впізнав її. Мовчки відкрила по лікоть руку, сіла на стілець і прибрала позу тієї дами, що на портреті. Я, як ніде нічого, взяв палітру, пензлі й заходився працювати. За годину рука була закінчена. Я дуже дякував за таку ласкаву послугу. Та вона хоч би усміхнулася, встала, мовчки опустила рукав і мовчки вийшла з кімнати. Мене це, признаюсь вам, дійняло до жогого, і я тепер сушу голову, як мені відновити недавно гармонію. Так минуло ще кілька днів, гармонія почала очевидно відновлятися. Сусідка вже не тікала від мене в коридорі, а іноді навіть усміхалась. Я вже починав сподіватися, що ось-ось двері розчиняться і влетить моя пташечка червоноопера. Двері, однак, не розчинялися, і пташечка не влітала. Я починав турбуватися і придумувати сільце для лукавої пташки. І коли моя задумливість стала вже нестерпно не тільки для мене самого, а й для предоброго Демського, в цей самий час з киргизького степу, мов янгол з неба, являється до мене Штернберг.

Тепер я живу самим тільки Штернбергом і для самого Штернберга, отож якби сусідка не траплялась мені іноді в коридорі, то, може б, і зовсім я її забув. Йї страшенно хочеться забігти до мене, та от лихо: Штернберг увесь час вдома, а коли йде куди, то йду і я з ним. На святки вона, однак, не втерпіла, і як нас вечорами вдома не буває, то вона наділа маску вдень і прибігла до нас.

Я вдавав, що не впізнаю її. Вона довго вертілася і всіляко намагалася показати, що це вона, але я вперто не впізнавав її. Нарешті вона не витерпіла, підійшла до мене і майже на повний голос сказала: «Противні, це ж я!» — «А коли ви скинете маску, — сказав я пошепки, — тоді я і впізнаю, хто ви!» Вона трохи зам'ялася, потім скинула маску, і я відрекомендував їй Штернберга.

З того дня в нас пішло все, як і раніш. Зі Штернбергом гона не церемониться так само, як і зо мною. Ми пригощаємо її, мазуху, різними ласощами і взагалі обходимося з нею, як добрі брати з рідною сестрою.

— Хто вона така? — якось спитав мене Штернберг.

Я не знав, що відповісти на це несподіване питання. Ніколи мені й на думку не спадало спитати її про це.

— Десь-то, або сирота, або дочка дуже безтурботної матері,— говорив він.— В усякому разі, вона бідолашна. Чи хоч письменно вона?

— І цього не знаю,— одповів я нерішуче.

— Давати б їй читати що-небудь. Все голова мала б хоч яку роботу. А до речі, дізнайся, якщо вона читає, то я подарую їй дуже моральну і гарно видапу книжку. Це «Векфільдський священник»⁷⁴ Гольдсмита. Прегарний переклад і прегарне видання.— А за хвилину після цього він мовив, звертаючись до мене з усмішкою:— Ти помічаєш, на мене сьогодні найшла мораль. Приміром, таке питання: чим можуть кінчитися візити цієї наївної пустунки?

Мене злегка пройняло дрожем, але я зараз же заспокоївся і відповів: «Я думаю, нічим».

— Дай боже,— сказав він і задумався.

Я завжди люблюсь його благородним, по-дитячому безтурботним обличчям, але тепер це миле обличчя здалося мені зовсім не дитячим,— воно здалось мені обличчям дозрілої людини, що занадто багато пережила. Не знаю чому, але мені мимохіть спала на думку Тарновська, і він ніби підглядев мою думку, подивився на мене і глибоко зітхнув.

— Бережи її, друже мій! — сказав він.— Або сам стережись її. Як тобі серце підкажує, так і роби. Тільки пам'ятай і ніколи не забувай, що жінка — свята й недоторканна річ і разом з тим така зваблива, що ніяка сила волі неспроможна протистояти цій звабі. Хіба тільки почуття високої євангельської любові. Тільки воно може захистити її від ганьби, а нас од вічного каяття. Озбройся ж цим прекрасним почуттям, як лицар залізним панцирем, і йди сміливо на ворога.— Він на хвилину замовк.— А я страшенно постарів з того року,— сказав він, усміхаючись.— Ходімо краще на вулицю, в кімнаті якось ніби душно.

Довго мовчки ходили ми по вулиці, мовчки повернулись додому і полягали спати.

Вранці я пішов у клас, а Штернберг зостався вдома. Об одинадцятій годині я приходжу додому і що ж я бачу? Вчорашній професор моралі вбрав мою сусідку в боброву з оксамитним верхом і з золотою китичкою татарську шапочку і в якийсь червоний шовковий, теж татарський, шугай і сам, надівши башкирську гостроверху шапку, награв на гітарі качучу, а сусідка, ну Тальйоні, та й годі, так і витинає соло.

Я, звичайно, тільки плеснув руками, а вони хоч би очима повели — шкварять собі качучу як ніде нічого. Натанцювавшись донесхочу, вона скинула шапочку, шугай і вибігла

в коридор, а мораліст поклав гітару й зареготав, мов божевільний. Я довго здержувався, але нарешті не витерпів і так щиро завторував, що прімо заглушив. Нареготавшись донесхочу, посідали ми на стільця один навпроти одного, і по хвилині мовчання він перший заговорив:

— Вона дуже принадне створіння. Я хотів був намалювати з неї татарочку, та вона не встигла вбратися, як почала танцювати качучу, а я, як ти бачив, не втерпів і, замість олівця й паперу, схопив гітару, а що було далі, ти знаєш. Та ось чого ти не знаєш. До качучі вона розповіла мені свою історію, певна річ, лаконічно, та навряд чи й сама вона знає подробиці, а все ж якби не ця клята шапочка, вона б не спинилася на половині розповіді, а то побачила шапку, схопила, наділа — і все забуто. Може, вона з тобою буде балакучішою. Випитай у неї добре, її історія десь, певне, дуже драматична. Батько її, каже вона, вмер торік в Обуховській лікарні.

У цей час двері розчинилися і ввійшов Михайлов, якого ми давно не бачили, а за ним бравий мічман. Михайлов, не довго балакаючи, запросив нас на сніданок до Олександра. Ми переглянулись зі Штернбергом і, звичайно, згоднілися. Я прохопився був про клас, та Михайлов так несамовито засміявся, що я мовчки надів капелюха і взявся за клямку.

— А ще хочеш бути художником! Хіба в класах створюються справжні великі художники? — урочисто виголосив невгамовний Михайлов. Ми погодилися, що найкраща школа для художника — таверна, і в добрій згоді пішли до Олександра.

Коло Поліцейського мосту ми зустріли Елькана; він прогулювався з якимсь молдаванським бояром і говорив помолдавському. Ми взяли і його з собою. Дивне явище цей Елькан. Нема тієї мови, якою б він не розмовляв. Нема того товариства, в якому б він не зустрічався, починаючи з нашої братії і кінчаючи графами та князями. Він, неначе той казковий чарівник, скрізь і ніде. І на Англійській набережній, коло контори пароплавства — приятеля за границю виряджає, і в конторі диліжансів або навіть коло Середньої рогатки — також виряджає якогось щиросердного москвича, і на весіллі, і на хрестинах, і на похороні, і все це протягом одного дня, який він закінчує своїми одвідинами всіх трьох театрів. Справжній Пінетті*. Його дехто остереігається, як шпигуна, але я не бачу в ньому нічого схожого на таке створіння. Він, по суті, невгамовний балакун і добрячий хлопець, а до того ще й поганий фейлетоніст.

* Пінетті — фокусник, який гастролював у Росії в 30—40-х роках.

Його ще жартома називають Вічним Жидом, і цей титул він сам вважає пристойним для себе.

Зо мною він розмовляє не інакше, як по-французькому, і за це я йому дуже вдячний: це для мене добра практика.

Замість сніданку в Олександра ми добре пообідали і розійшлися по домах. Михайлов і мічман у нас переночували і вранці поїхали в Кронштадт. Свята минули в нас швидко, отже, весело. Карло Павлович каже мені готуватись до конкурсу, на другу золоту медаль. Не знаю, що то воно буде? Я ще так мало вчився. Але бог допоможе — спробуємо. Прощайте, мій незабутній добродійнику. Більше не маю нічого сказати вам».

«Уже й м'ясиці, і великий піст, і, нарешті, й великодні свята минули, а я вам не писав ані слова. Не подумайте, мій безцінний, мій незабутній добродійнику, що я забуваю вас! Нехай мене бог боронить од такого гріха. В усіх помислах, в усіх вчинках моїх ви, як найсвітліша, найвідрадніша істота, присутні в моїй вдячній душі. А причина мого мовчання дуже проста: нема про що писати — одноманітність. Не можна сказати, щоб ця одноманітність була скучною, монотонною. Навпаки, дні, тижні й місяці для мене летять непомітно. Яка добродісна річ праця, особливо коли її заохочують! А мені, хвалити бога, заохоти не бракує: на екзаменах я ніколи не сідаю нижче третього номера. Карло Павлович увесь час мною вдоволений — яка ж може бути відрадніша, істотніша заохота для художника? Я безмежно щасливий! Ескіз мій на конкурсі прийняли без будь-якої зміни, і я вже взявся до програми. Сюжет я полюбив, він припав мені до душі, і я весь поринув у нього. Це сцена з «Іліади» — Андромаха * над тілом Патрокла. Аж тепер я добре зрозумів, як необхідно вивчати антиків і взагалі життя й мистецтво стародавніх греків. І як мені в цьому стала в пригоді французька. Я не знаю, як дякувати доброму Демському за цю послугу.

Ми з Карлом Павловичем дуже оригінально зустріли великдень. Він ще вдень казав мені, що хоче йти до утрені в Казанський собор, щоб подивитись на свою картину при вогненному освітленні і хресний хід. Увечері він звелів подати чай о десятій годині, щоб непомітніше минув час. Я налив йому й собі чаю. Він закурих цигару, ліг на кушетку й почав читати вголос «Пертську красуню». А я хо-

* Андромаха — в старогрецькій поемі «Іліади» — дружина троянського царевича Гектора, забитого Ахіллесом, одним з вождів грецького війська, що облягло Трою. Шевченко помилково замість імені Гектора поставив ім'я Патрокла.

див туди й сюди по кімнаті. Тільки я й пам'ятаю. Потім чую невиразно начебто грім, розплющую очі — в кімнаті видно, лампа на столі ледве блимає, Карло Павлович спить на кушетці, книжка валяється долі, а я лежу в кріслі і слухаю, як б'ють з гармат. Погасивши лампу, я тихенько вийшов з кімнати й пішов додому. Штернберг ще спав. Я вмився, одягнувся і вийшов на вулицю. Люди вже з посвяченими пасками виходили з Андріївської церкви. Ранок був справді святковий. І знаєте, що найбільше зворушувало мене в цей час? Совісно сказати. А сказати треба, треба тому, що мені гріх було б приховувати од вас будь-яку думку чи відчуття. Я був в цей час справжньою дитиною. Мене найбільше радував тоді мій новий непромокальний плащ. Хіба не дивно? Мене тішить святочна обнова. А як подумати, то й не дивно. Дивлячись на поли свого блискучого плаща, я думав: «Чи давно я в затрапезному заяложеному халаті не смів і подумати про такі ось шати. А тепер! Сто карбованців викидаю за якийсь плащ, просто Овідієве перетворення *. Або, бувало, роздобудеш якось цього вбогого півкарбованця і несеши його на гальорку, не вибираючи спектакля. І за півкарбованця, бувало, так щиро нарегочусь і гірко наплачусь, що іншому й за ціле життя своє не доведеться так плакати і так сміятися. І чи давно ж це було? Вчора, не давніше, — і така дивна зміна. Тепер, приміром, я вже інакше не йду до театру, як узавши крісло або місце за кріслами, і йду дивитися не що трапиться, а вигадую так, щоб потрапити на бенефіс або на повтор бенефісу, або хоч і на старе що, але завжди з вибором. Правда, що я втратив уже той невдаваний сміх і щирі сльози, та мені їх майже не жаль». Згадуючи все це, я вас згадую, мій незабутній добродійнику, і той святкий ранок, коли вас сам бог навів на мене в Літньому саду, щоб витягти мене з болота і нікчемності.

Свята зустрів я в сім'ї Уварових. Не подумайте — графів. Хай бог боронить, ми ще так високо не літасмо. Це проста, скромна купецька сім'я, але така добра, мила, гармонійна, що дай боже, щоб усі на світі сім'ї були такі. Я для них зовсім як близький, рідний. Карло Павлович теж до них частенько навідується.

Свята провели ми весело. За тиждень ні разу не обідали в мадам Юргенс, а все в гостях — то в Йохіма, то у Шмідта, то у Фіцтума, а вечори або в театрі, або у Шмідта. Су-

* Овідієве перетворення — жартівливий натяк на поета Овідія Назона (43 рік до н. е. — 17 рік н. е.) і його твір «Метаморфози», де розповідаються міфи про чудесні перетворення людей.

сідка наша, як і раніш, навідувалася до нас, і все така ж пустунка, як і перше була. Жаль, що вона не може бути мені моделлю для Андромахи: занадто молода й субгільна, якщо можна так висловитись. Я дивуюся, що воно за жінка її тітонька. Вона, здається, й не думає про свою пустунку-небогу. Іноді вона в нас казиться години зо дві підряд, а тітоньці й байдуже. Дивно! Штернберг доказав мені її історію. Матері вона не пам'ятає, а батько її був якийсь убогий чиновник і, либонь, чи не п'яниця, бо коли вони жили в Коломні, то він щодня приходив зі служби «червонесенький» (як вона сама висловила) і сердитий, і якщо в нього були гроші, то він посилав її до шинку по горілку, а якщо грошей не було, то посилав її на вулицю просити, а віцмундир завжди носив з подертими ліктями. Тітка, теперішня її опікунка, а його рідна сестра, іноді приходила до них і просила його, щоб він Пашу віддав їй на виховання, та він і слухати не хотів. Чи довго вони так жили в Коломні, вона не пам'ятає. Тільки якось зимою він зі служби додому не прийшов почувати, вона сама почувала вдома й нічого не боялася. На другу ніч він теж не прийшов, а на третій день прийшов по неї від батька служитель з Обуховської лікарні. Вона пішла до нього, і служитель по дорозі розповів їй, що батька її будочники вночі підібрали на вулиці й відпровадили в поліцію, а з поліції вже другого дня в гарчці привезли його до лікарні і що минулої ночі він ненадовго опритомнів, назвав своє прізвище, розказав, де його квартира, і просив, щоб привели її до нього. Хворий батько не впізнав її і прогнав од себе. Тоді вона пішла до тітки й зосталась у неї.

От і вся її сумна історія.

Цими днями подарував їй Штернберг «Векфільдського священика». Вона схопила книжку, як дитина хапає гарненьку цацьку, і, як дитина, погралася нею, подивилась на малюнки й кинула на стіл, а йдучи додому, й не згадала про книжку. Штернберг серйозно впевнений, що вона неписьменна, і я те саме думаю, зважаючи на її сумне дитинство. У мене навіть виникла думка (якщо вона справді неписьменна) навчити її принаймні читати. Штернбергові думка моя сподобалась, і він охоче взявся допомагати мені. І він так упевнений в її неписьменності, що того ж таки дня пішов у книгарню й купив їй букваря з картинками. Та добрий проект наш так і зостався проектом. І ось чому. Другого дня, коли ми хотіли почати першу лекцію, приїхав з Криму Айвазовський⁷⁵ і зупинився в нас на квартирі. Штернберг дуже радо привітав свого товариша. А мені, не знаю чому, на перший раз він не сподобався. В ньому є,

незважаючи на його елегантні манери, щось не симпатичне, не художницьке, а ввічливо-холодне, відразливе. Папки своєї він нам не показує, каже — покинув у Феодосії в матері, а дорогою нічого не малював, бо квапився застати перший заграничний пароплав. Однак він прожив з нами більше як місяць, не знаю, що його змусило. І за весь цей час сусідка ні разу до нас не навідалась: вона боїться Айвазовського. І я за це ладен щодня проводити його за границю. Та от мені лихо: разом з ним і мій безцінний Штернберг їде.

Минуло ще кілька днів, і ми провели мого Штернберга до Кронштадта. Коло нього зібралось нас чоловік із десять, а коло Айвазовського ні одного. Дивна річ між художниками! Разом з нами проводжав Штернберга і Михайлов. І прислужився ж він нам! Після дружнього веселого обіду Стіварта він заснув богатирським сном. Ми хотіли його розбудити, та не могли і, взявши дві пляшки кліко, подалися зі Штернбергом на пароплав. На палубі «Геркулеса» випили вино, доручили нашого друга п. Тирінову (начальникові пароплава), попрощались і вже увечері повернулись у трактир. Михайлов уже напівпрокинувся. Ми взялися розказувати йому, як проводжали Штернберга, — він мовчав, і як були на пароплаві, він усе мовчав, і як випили дві пляшки кліко. «Негідники! — промовив він, почувши слово «кліко». — Не збудили товариша провести!..»

Нудно мені без мого дорогого Штернберга. Так нудно, що я не тільки від квартири, де мені все його нагадує, а навіть від своєї жвавої сусідки ладен утікати. Не пишу вам тепер нічого більш — нудно, а я вам не хочу нагнати нудги своїм монотонним посланієм. Візьмуся краще до програми. Прощайте».

«Літо так у мене швидко промайнуло, швидше, ніж у пероби-денді одна хвилина. Я після виставки тільки зоглядівся, що воно вже пішло у вічність. А тим часом за літо ми з Йохімом кілька разів навідувались на Крестовський острів до старого Кольмана, і під його керівництвом я зробив три етюди: дві ялини й одну березу. Предобра душа цей Кольман! Шмідти повернулись уже в місто, і саме вони й нагадали мені своїми докорами, що вже минуло літо. Я їх ні разу не одвідав. Далеко, а в мене всі дні і ночі ішли на програму. Зате як щиро вони поздоровляли мене з успіхом. Еге ж, з успіхом, мій незабутній добродійнику! Яка це велика річ для учня — програма! Це його пробний камінь, і яке щастя для нього, коли він на цьому камені виявив себе не підробним, а справжнім художником. Я цього

щастя зазнав повністю. Не можу описати вам це чудове, це безмежно солодке почуття. Це тривала присутність усього святого, всього прекрасного на світі в одній людині. Заге який гіркий, який тяжкий стан душі передує цій святій радості. Це чекання. Незважаючи на те, що Карло Павлович запевняв мене в успіху, я так мучився, як мучиться злочинець перед стратою. Ні, більше. Я не знав, умру я чи зостанусь живим. А це, на мою думку, важче. Вироку ще не було виголошено. І дожидаючи цього страшного вироку, ми зайшли з Михайловим до Делі зіграти партію в більярд, але в мене тремтіли руки, і я не міг покласти жодної кулі, а він, як ніде нічого, так і шкварить. А він же теж був під судом. Його програма стояла поруч з моєю. Мене дратувала така байдужість. Я кинув кия і пішов додому. В коридорі зустріла мене, сміючись, щаслива сусідка. «Що?»—спитала вона мене. «Нічого»,— відповів я. «Як то нічого? А я прибрала вашу кімнату, як на великдень. А ви йдете такий скучний». І вона теж хотіла зробити скучну міну, та ніяк не могла. Я подякував їй за увагу і запросив у кімнату. Вона так по-дитячому щиро стала втішати мене, що я не витримав, розреготався. «Нічого ще не відомо, екзамен ще не кінчився»,— сказав я. «То навіщо ж ви мене обманули, безсовісний! Якби знала, не прибирала б у кімнаті». І вона надула свої рожевенькі губки. «У Михайлова ж,— говорила вона далі,— я не прибрала. Хай собі зі своїм мічманом валяються, як ведмеді в барлозі, мені байдуже!» Я подякував їй за особливу приязнь до мене і спитав її, чи радітиме вона, коли Михайлов медаль одержить, а я ні. «Я йому руки поламаю. Очі повидираю. Я його вб'ю на смерть!»— «А коли я?»— «Я тоді сама вмру від радості».— «За що ж мені така увага?»— спитав я її. «За що?.. За те... за те... що ви обіцяли мене зимою письма вчити...»— «І дотримаю слова»,— сказав я. «Ідіть же до Академії,— сказала вона,— і дізнайтеся, що там робиться, а я вас підожду в коридорі».— «А чому не тут?»— спитав я. «А якщо прийде мічман, що я тоді робитиму?» «Справді»,— подумав я і, не кажучи їй слова, вийшов у коридор. Вона замкнула двері і ключ сховала в кишеню. «Я не хочу, щоб вони без вас увійшли в вашу кімнату і що-небудь зіпсували».— «З чого ж вона взяла, що вони в мене що-небудь зіпсують,— подумав я,— так просто, дитяча примха».— «До побачення!»— сказав я, йдучи донизу по сходах.— «Побажайте мені щастя».— «Від щирого серця!»— сказала вона гаряче і зникла. Я вийшов на вулицю. Я боявся увійти в Академію. Академічна брама здалася мені роззявленою пащею якогось страхіття. Наблукавшись по вулиці, я перехрестився і про-

біг у страшну браму. На другому поверсі в коридорі, мов тіні коло Харонового перевозу*, блукали юрмою мої нетерплячі товариші. До них і я пристав. Професори вже пройшли з циркуля в конференц-залу. Страшна хвилина наближалася. Андрій Іванович (інспектор) вийшов з круглої зали, я перший трапився йому назустріч, і він, проходячи повз мене, шепнув мені: «Поздоровляю». Я ніколи зроду не чув і не почую такого солодкого, такого гармонійного звуку. Я чимдуж кинувся додому і з радості розцілував мою сусідку. Ще добре, що ніхто не бачив, бо це було на сходах. Хоч я в цьому нічого поганого не вбачаю, а все-таки хвалити бога, що ніхто не бачив.

Так або майже так, шматуючи душу, відбувся цей екзамен. І все те, що я вам написав, тільки темний силует з живої натури, легка тінь дійсної події. Її нічим не можна передати: ні пером, ні пензлем, ні навіть живими словами.

Михайлову з екзаменом не пощастило. Якби зо мною, бори боже, сталося таке нещастя, я б збожеволів, а він, як ніде нічого, прийшов додому, одягнув тепле пальто й поїхав до свого мічмана у Кронштадт. Я не знаю, що в нього за приязнь до цього мічмана. Мене цей молодик зовсім нічим не приваблює, а Михайлов душі в ньому не чує. Спершу, правда, і мені він сподобався, та це ненадовго. А от сердешний мій учитель Демський! Оце справді симпатична людина. Він, бідолаха, хворий, і безнадійно хворий. Сухоти в останньому періоді. Він ще ходить, але ходить ледве-ледве. Цими днями зайшов поздоровити мене з медаллю, і ми провели з ним вечір у щирій дружній розмові. Він пророкував мені моє майбутнє так переконано, так природно, виразно, що я мимохіть вірив йому. А він, сердешний, і гадки не має про свою недугу. Він так щиро втішається своїм майбутнім, як може втішатись тільки сповнений здоров'я молодик. Щасливий, якщо можна мрію назвати щастям! Він каже, що головне і найважче вже переможено, себто злидні, що він уже не змушений просиджувати ночі, переписуючи лекції за якийсь там карбованець, що він тепер зовсім не залежить від скрути, може поринати в свою улюблену науку, що він коли не перевершить свого ідола Лелевеля⁷⁶ у вітчизняній історії, то принаймні зрівняється з ним, що майбутня його дисертація відкріє йому всі засоби, щоб здійснювати його блискучі надії. А тим часом бідолаха кашляє кров'ю і намагається приховати це від мене. І, боже мій, чого б я не віддав за те,

* Харон — в античній міфології — перевізник тіней померлих через підземну річку Ахерон в загробне царство.

щоб здійснилися його полум'яні бажання! Та ба! зовсім ніякої надії. Навряд чи доживе він, поки Нева скресне.

В хвилину, коли Демський щонайщиріше виливав свою душу, різко грюкнули двері і ввійшов бравий мічман.

— Що, Мишко в себе? — спитав він, не скидаючи шапки.

— Він ще вчора поїхав до вас, — одповів я.

— Виходить, ми з ним розминулися. Ну, хай прогуляється. А між іншим, я у вас почую. — І він увійшов до кімнати Михайлова. Я дав йому свічку. Що мені було робити? Демського я попросив лягти на ліжку Михайлова, твердо сподіваючись, що в нас її ніхто не завоює. Демський помітив мого незручне становище, усміхнувся, взяв шапку і подав мені руку. Я теж мовчки взяв шапку і вийшов з ним на вулицю, а мічмана полишив на самого себе. Провівши Демського до його квартири, я дуже неохоче повернувся назад, і що ж я застаю вдома? Сусідка моя не знала, що мене вдома чекає, й забігла в мою кімнату, а бравий напівроздягнений мічман схопив її і хотів був двері на ключ замкнути, та в цю хвилину я підійшов до дверей і перешкодив йому. Сусідка видерлася в нього з рук, плюнула йому межі очі і втекла. «Живе срібло, та й годі», — сказав мічман, обтираючись. Мене ця сцена образила. Але я цього не дав йому помітити, і тому що не було ще пізно, без церемонії покинув його на квартирі, а сам пішов шукати кращого товариша, щоб коротати осінній вечір.

Візити мої до товаришів були невдалі, коло кожних дверей я цілував колодку. До Шмідтів іти було пізно, Карла Павловича теж не було вдома, і я не знав, де собі місце знайти. Мене мучив проклятий мічман. Я ненавидів його. Не знаю, чи були то ревності, чи просто почуття огиди до людини, яка зневажила святе почуття скромності в жінці. Жінку, яка б вона не була, ми повинні якщо не поважати, то принаймні обходитися з нею пристойно. А мічман знехтував і тим і тим. Він просто п'яний або в глибині душі мерзотник. Саме це якось мимоволі здається мені вірогіднішим.

У квартирі Карла Павловича засвітилося, я зайшов до нього і в нього переночував. Карло Павлович все-таки відчув, що душа в мене чимсь розбурхана, але з делікатності ні про що не спитав мене. Сказав постелити мені в одній кімнаті з ним і став читати вголос. То була книжка «Вашінгтона Ірвінга»⁷⁷ «Христофор Колумб». Читаючи, він зарозумів імпровізував картину, як невдячні іспанці виводять з баркаса на берег обтяженого кайданами великого адмірала. Яка сумна, повчальна картина. Я подав йому клапоть паперу й олівця, та він одмовився й читав далі.

Так якось за вечерею, розказуючи про свою мандрівку по стародавній Елладі, він начеркав чудову картину під назвою «Афінський вечір»*. Перед нами була афінська вулиця, осяяна вечірнім сонцем. На обрії начорно закінчений Парфенон, але рихтовання ще не знято. На першому плані, серед вулиці, пара буйволів везе мармурову статую «Ріка Іліс» Фідія**. Збоку сам Фідій, а його зустрічають Перікл і Аспазія*** і все, що було славного в Періклових Афінках, починаючи зі славнозвісної гетери і до Ксантіппи****. І все це осяяне промінням призахідного сонця. Розкішна картина. Що «Афінська школа»***** перед цією живописною картиною? А він саме тому тільки її й не довів до кінця, що вже існує «Афінська школа». І скільки отаких картин він закінчує або натхненним словом, або ескізом з вершок завбільшки в своєму аж ніяк не розкішному альбомі. Так, приміром, минулої зими він начеркав кілька малесеньких ескізів на ту саму тему. Я нічого не міг зрозуміти і тільки догадувався, що великий мій учитель замишляє щось велике. І я не помилюся.

Цього літа я став помічати, що він до схід сонця щодня йде до своєї майстерні, в портик, у своїй сірій робочій куртці і не виходить звідти до самого вечора. Один тільки Лук'ян знав, що там діється, бо він приносив йому обід і воду. Я тоді працював над програмою і не міг читати йому, хоч був певний, що він охоче прийняв би таку послугу, бо сам любить читання. Так минуло три тижні. Я тремтів від нетерплячки. Ніколи він так ретельно не одвідував свою студію. Мабуть, щось незвичайне. Та й хіба творить звичайне такий велетенський геній!

Якось надвечір я відпустив натурщика і хотів був вийти на вулицю. В коридорі зустрівся мені Карло Павлович з неюленою бородою. Він захотів побачити мою програму. Я з трепетом увів його в свій кабінет, він зробив кілька незначних зауважень і сказав: «Тепер ходімо дивитись мою програму». І ми пішли в портик.

* «Афінський вечір» — малюнок Брюллова, на якому зображено Елладу (стародавню Грецію) V ст. до н. е. та її культурний центр — Афіни. Парфенон — храм богині Афін Паллади в Афінській фортеці.

** Фідій — видатний старогрецький скульптор.

*** Перікл — видагний державний діяч стародавніх Афін (IV ст. до н. е.). Аспазія — його кохана, відома своїм розумом і красою.

**** Ксантіппа — ім'я сварливої дружини філософа Сократа.

***** «Афінська школа» — фреска Рафаеля у Ватікані.

Я не знаю, чи розповідати вам про те, що я там побачив? Розповісти я вам повинен, але як же я розповім нерозповідне?

Відчинилися двері в майстерню, і передо мною постало величезне темне полотно, напнуте на раму. На полотні чорною фарбою написано: «Поч. 17 липня». За полотном музична скринька грала хор ноблів з «Гугенотів»⁷⁸. Завмираючи від хвилювання, пройшов я за полотно, оглянувся, і мені дух затаюло: передо мною стояла не картина, а з усім своїм жахом і величчю — жива облога Пскова⁷⁹. Ось для чого робив він ті малесенькі ескізи. Ось для чого торік літом їздив він у Псков. Я знав про його задум, але ніколи не міг уявити собі, щоб це так швидко здійснилося. Так швидко і так пре-красно! Поки що я зроблю для вас невеличкий контур з цього нового чуда, опишу вам його, певна річ, дуже обмежено.

Праворуч від глядача, на третьому плані картини, вибух башти, трохи ближче пролом у стіні і в проломі — рукопашна сутичка. І то сутичка така, що дивитися страшно; здається, чуєш галас і брязкіт мечів об залізні лівонські, польські, литовські й бозна ще об які залізні шоломи. Ліворуч, на другому плані картини, хресний хід з корогвами та з образом божої матері, а на чолі хресного ходу — єпископ з мечем святого Михайла, князя псковського. Який сильний контраст! На першому плані, посередині картини, блідий чернець з хрестом у руці, верхи на гвідому коні. Праворуч від ченця здихає білий кінь Шуйського, а сам Шуйський біжить до пролому з піднятими вгору руками. Ліворуч від ченця благочестива бабуся благословляє парубка, або, краще сказати, хлопчину на супостата. Ще лівіше дівчина поїть водою з відра-потомлених воїнів. А в самому кутку картини напівголий воїн помирає на руках у молодій жінки, можливо, майбутньої вдови. Які прекрасні, різноманітні епізоди! І я вам їх навіть половини не описав. Мій лист був би безконечним і все-таки неповним, якби я надумав описувати всі деталі цього досконалого твору мистецтва.

Вдовольніться на перший раз хоч цим прозовим обрисом надзвичайно поетичного твору. Згодом пришлю вам контур з нього, і ви тоді ясніше побачите, який це божественний витвір.

Про що ж мені ще писати вам, незабутній добродійнику? Я так рідко й так мало пишу вам, що мені совісно. Докори ваші, що я лінуюсь писати, не зовсім справедливі. Я не лінуюсь, я не мастак про буденне життя своє розповідати цікаво, як це інші вміють робити. Я недавно (власне, заради листів) прочитав «Кларису»⁸⁰, переклад Жюля Жанена, і

мені сподобалась тільки передмова перекладача, а листи такі солодкі, такі довгі, що хай йому біс. І як це вистачило терпіння в людині написати такі безконечні листи? А листи з-за границі мені ще більш не сподобались: претензії багатого, а глузду мало. Педантизм, та й годі. Я, признаюсь вам, маю велике бажання навчитися писати, та не знаю, як це зробити. Навчіть мене. Ваші листи такі гарні, що я їх напам'ять вивчаю. А поки опаную ваш секрет, писатиму вам, як серце продиктує. І моя простосерда одвертість нехай поки що буде замість майстерності.

Переночувавши в Карла Павловича, я годині о десятій дуже неохоче пішов до себе на квартиру. Михайло був уже вдома і наливав ще сонному мічманові у склянку якусь вино, а моя легковажна сусідка, як ніде нічого, виглядала з моєї кімнати й заходилася від сміху. Ні крихітки самолюбства, ні тіні скромності. Чи це проста, природна наївність? Чи це наслідки вуличного виховання? Питання для мене нерозв'язне. Нерозв'язне тому, що я несвідомо прихильний до неї, як до премилої дитини. І, як справжню дитину, я посадив її за буквар. Вечорами вона заучує склади, а я що-небудь черкаю або з неї ж таки портрет малюю. Голівка просто чарівна. І дивна річ! Відколи вона почала вчитися, перестала реготати. А мені смішно стає, коли я дивлюсь на її серйозне дитяче личко. Знічев'я за зиму я думаю написати з неї етюд при вогненному освітленні, точно в такій самій позі, як вона сидить з указкою в руці, заглибившись у буквар. Це буде дуже гарна картина — а еа Грьоз⁸¹. Не знаю, чи дам я собі раду з фарбами. В олівці вона добре виходить.

Цими днями я познайомився з її тітонькою, і вельми оригінально. Як завжди, об одинадцятій годині ранку погортаюсь я з класу; в коридорі зустрічає мене Паша й каже, що тітонька просить до себе на каву. Мене це дуже здивувало. Я відмовляюся. Та й справді, як увійти в незнайомий дім і просто на вгощення? Вона, однак, не дає мені й слова вимовити, тягне мене за рукав до своїх дверей, як упертого бичка. Я, як упертий бичок, упираюсь. Уже мало не звільнив свою руку, як розчинилися двері і з'явилась на підмогу сама тітонька. Не кажучи й слова, вона хапає мене за другу руку, втягають у кімнату, двері на ключ — і просять бути як удома.

— Ласкаво прошу, без церемонії, — каже, захекавшись, господиня. — Вибачайте за простоту. Пашо, що ж ти рота роззявила? Неси швидше каву!

— Зараз, тітко! — озвалась Паша з другої кімнати і за хвилину з'явилася з кофейником і чашками на підносі,

Справжня Геба *. Тітка теж трохи скидалася на Хмарогонителя **.

— Нам давно хотілося познайомитися з вами,— так почала привітна господиня.— Та все якось нагоди не випадало, а сьогодні, хвалити бога, я таки поставила на своєму. Ви вже вибачайте нам за простоту. Чи не бажаєте чашечку кави? Давно щось нашої охтянки не видно. А в крамничці вершки нікудишні. Та що вдієш? До мене Паша давно вже чіпляється, щоб я познайомилася з вами, та ви ж такий відлюдько, справжній чернець, навіть у коридор зайвий раз не виглянете. Випийте ще чашечку. Ви з нашою Пашею просто чудо сотворили. Ми її просто не впізнаємо. З ранку до ночі за книжкою, води не скаламутить, аж любо. А вчора, уявіть собі, як ми здивувалися, дістала з картинками книжку, ту саму, що ваш товариш подарував їй, розгорнула й почала читати, правда, ще не дуже жваво, але розуміти можна все чисто. Як це називається та книжка? «Векфільдський священик»,— сказала Паша, виходячи з-за перегородки.— Ага, ага, священик. Як він, бідолашний, і у в'язниці сидів, як він і дочку свою непутящу розшукував. Всю книжку до кінця прочитала, де й сон подівся».— «Хто навчив тебе?»— питаю її. Вона каже — ви. От уже, правду кажучи, зробили ви нам послугу. Кирило Опанасович мій коли не на службі, то вдома сидить над паперами. Настане вечір, ми як візьмемось мовчати, так вечір роком стане. А тепер! Та я просто й незчулася, як він пролетів! Може, вип'єте ще чашечку?» Я відмовився і хотів іти. Де там! Анітрохи не церемонячись, господиня схопила мене за руку й посадила на своє місце, примовляючи: «Ні, у нас — не знаю, як у вас! — у нас так не роблять — увійшов і вийшов. Ні, ласкаво просимо погостити з нами та закувати, чим бог послав». Однак від закуски й від розмови я відмовився, поскаржившись на біль у животі й на кольку в боку, чого в мене, хвалити бога, ніколи не було. А річ у тому, що мені треба було йти в клас,— перша година вже кінчалася. Я дав слово честі, і мене було відпущено до сьомої години вечора. Вірний своєму слову, о сьомій годині вечора я прийшов до гостинної сусідки. Самовар уже був на столі, і вона зустріла мене зі склянкою чаю в руках. Після першої склянки чаю вона відрекомендувала мене своєму, як вона висловилась, господареві, лисому в окулярах дідкові, що сидів у другій кімнаті за столиком над ку-

* Геба — в античній міфології — богиня молодості і краси, прислужниця богів.

** Хмарогонитель — античний бог, — «батько богів та людей» (у греків — Зевс, у римлян — Юпітер), владар грому й блискавки.

ною паперів. Він підвівся зі стільця, поправив окуляри і, подавши мені руку, сказав: «Ласкаво прошу, сідайте». Я сів, а він зняв з носа окуляри, протер їх хусточкою, надів їх знову на ніс, сів мовчки на своє місце і знову заглибився в свої папери. Так минуло кілька хвилин. Я не знав, що мені робити. Становище моє ставало смішним. Господиня, спасибі, вирядувала мене. «Не заважайте йому,— сказала вона, виглянувши з другої кімнати.— Ідіть до нас, у нас веселіше». Я мовчки пішов од працювотого господаря до метушливої господині. Смирениця Паша сиділа за «Векфільдським священиком» і розглядала картинки.

— Бачили нашого господаря? — сказала господиня.— От він завжди такий. Так звук до цих паперів, що й хвилини без них не проживе.

Я сказав якийсь комплімент працювотості і попросив Пашу, щоб вона читала вголос. Досить повільно, але правильно й виразно прочитала вона сторінку з «Векфільдського священика» й була нагороджена від тітоньки склянкою чаю внакладку і панегриком, якого й на трьох сторінках не спишеш. А мені, як менторові, окрім безмежної вдячності, запропоновано було рому з чаєм. Але як ром був ще у Фогта і Паша мала тільки збігати по нього, то я відмовився від рому й від чаю і тим завдав чималой прикрасі гостинній тітоньці.

Об одинадцятій годині повечеряли, і я пішов, пообідявши навідуватись до них щодня.

Не можу вам ясно визначити, яке враження справило на мене це нове знайомство. А перше враження, кажуть, дуже багато важить у знайомстві. Я задоволений з цього знайомства тільки тому, що знайомство моє з Пашею досі здавалось мені негожим, а тепер ніби все це усувалося і наша дружба начебто скріплюлася цим несподівано-новим знайомством.

Я став бувати в них щодня і за тиждень був уже як давній знайомий або, краще сказати, як свій у сім'ї. Вони мені запропонували в себе стіл за ту саму ціну, що й у мадам Юргенс. І я зрадив добру мадам Юргенс і не каюся: мені надокучило безтурботне парубоцьке товариство, і я залюбки прийняв сусідчину пропозицію. У них мені так гарно, тихо, спокійно, все це по-домашньому, все це так відповідає моїй вдачі, так гармоніє з моєю миролюбною натурою. Пашу я називаю сестрицею, тітоньку її своєю тітонькою, а дядечка ніяк не називаю, бо я його тільки й бачу що за обідом. Він, здається, і в свята ходить на службу. Мені так добре в них, що я майже нікуди не виходжу, окрім до Карла Павловича. В Йохіма не пам'ятаю коли й був, у Шмідтів і Фіцтума теж. Сам бачу, що не гаразд я роблю, та що ж ти вдієш: не вмю брехати перед добрими людьми. Не вистачає світського ви-

ховання, та й годі. Другої неділі зроблю усім їм візити і вечір проведу у Шмідта, а то щоб, бува, й справді не роззнайомитись. Все це нічого, все це якось владнається. А от моє лихо: не можу поладнати з Михайловим, себто власне не з Михайловим, а з його нерозлучним другом мічманом. Він майже постійно в нас ночує. Це ще нічого, та він наведе з собою бозна-яких людей і цілу ніч — карти та пиятика. Не хотілося б мені перемінити квартиру, та, мабуть, що доведеться, як ці оргії не припиняться. Хоч би вже швидше весна наставала, — нехай би собі йшов у море цей нестерпний мічман.

Почав я етюд з Паші фарбами при вогні, дуже гарненько виходить голівка, жаль тільки, що проклятий мічман заважає працювати. Хотілося б до свят кінчити й почати що інше, та навряд. Я пробував уже в сусідок розташуватися з роботою, та все якось незручно. Мені так сподобалося вогненне освітлення, що, закінчивши цю голівку, я думаю почати другу, з Паші ж таки — «Весталку». Шкода тільки, що тепер не можна роздобути білих троянд для вінка, а це конче треба. Та на це ще є час.

Паша починає вже добре читати й полюбила читання. Це мене дуже тішить. Але мені трудно підбирати їй книжки. Романи, кажуть, негоже читати молодим дівчатам. А я, далекі, не знаю, чому негоже. Добрий роман облагороджує серце і витоншує уяву. А яка-небудь суха розумна книжка, окрім того, що нічого не навчить, та ще й, чого доброго, відіб'є охоту до книжок. Я їй на перший раз дав «Робінзона Крузо»⁸², а потім дам мандрівку Араго⁸³ або Дюмон-Дюрвіля, а там знову який-небудь роман, а потім Плутарха⁸⁴. Жаль, що нема в нас перекладеного Вазарі, а то я познайомив би її із знаменитостями нашого прекрасного мистецтва. Чи добрий мій план? Як ви вважаєте? Як маєте сказати що проти нього, то сповістіть мене в першому ж листі, і я вам буду щиро вдячний. Вона тепер цікавить мене, неначебто щось близьке, рідне. Я на неї, письменну, дивлюся, як художник на свою незакінчену картину. І за великий гріх вважаю полишити на неї саму вибір книжок, або, краще сказати, випадковити книжок, бо їй нема з чого вибирати. Лучче було не вчити її читати.

Я набрид вам своїми сусідками, та що вдієш? За приказкою: «У кого що болить, той про те й говорить».

А коли правду сказати, то мені тепер і говорити більш нема про що. Ніде не буваю і нічого не роблю. Не знаю, що мені доля готує на друге літо. А я його не без трепету дожидаю, та й чи можна його дождити інакше. Те літо має покласти справжній фундамент під обрану мною, або, краще сказати, вами, діяльність. Карло Павлович каже, що невдов-

зі після свят буде оголошено програму на першу золоту медаль. Я майже неприємно від самої думки про цю фатальну програму. Що, як мені пощастить? Я збожеволюю. А ви? Невже ви не приїдете подивитися трілітню виставку і глянути на мою схвалену програму та на смиренного творця її, як на свій власний утвір? Я певен, що ви приїдете. Напишіть мені про ваш приїзд у першому ж листі. І я матиму причину відмовити Михайлову у квартирі. Мічман, здається, і йому вже набрид. Ще добре, що я маю притулок у сусідок. А то довелось б цуратися власної квартири. Напишіть, будь ласка, що ви приїдете. Тоді я все разом запораю.

Прощайте, мій незабутній добродійнику. В другому листі напишу вам про дальші успіхи моєї учениці і про наслідки майбутнього конкурсу. Прощайте.

P. S. Відолашний Демський уже з кімнати не може вийти. Не пережити йому весни».

Одержавши цього листа, я написав йому, що не на виставку, а може, й на великдень приїду до нього в гості і що приїду до нього просто на квартиру, як Штернберг приїжджав. Я написав йому це для того власне, щоб визволити його від невідчепного мічмана. Правду кажучи, я побоювався за його ще несталый молодий характер. Чого доброго, якраз може зробитися двійником безпардонного мічмана. Тоді прощай усе — і геній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті. Усе це вляжеться, як у могилі, на дні всепоглинаючої чарочки. Приклади ці, на жаль, дуже навіть частенькі, особливо в нас у Росії. І що за причина? Невже тільки п'яне товариство може вбити всякий зародок добра в молодика? Чи тут є ще щось для нас не зрозуміле? А втім, народна мудрість дійшла одного висновку: «Скажи, хто твої знайомі, і я скажу, хто ти такий». А Гоголь, мабуть, теж правду сказав, що руський чоловік як добрий майстер, то конче й п'яниця. Що б це означало? Нічого більше, я гадаю, як тільки недостатність загальної цивілізації. Так, приміром, сільський чи інший який писар серед чесних неписьменних дяків — однаково, що Сократ в Афінах. А подивіться на нього — це ж зовсім ненормальна, безпробудно п'яна тварюка, тому саме, що він майстер своєї справи, що він один-єдиний грамотій між сотнею селяків, з яких тягне на пиятику й на розпусту. А вони тільки дивуються з його здібностей і ніяк не можуть второпати, що б це означало, що такий великорозумний чоловік і такий безпросвітний п'яниця. А простакам і невтямки, що він один між ними майстер письменного чи іншого якого діла, що нема йому суперника, що давальці його назавжди зостануться йому вірними, бо, крім нього, не-

ма до кого звернутись. І він собі байдуже, так-сяк робить свою роботу, а легкі заробітки пропиває.

Ось, по-моєму, одна-єдина причина, що у нас коли хто майстер своєї справи, то неодмінно й гіркий п'яниця. А крім того, помічено, що й між цивілізованими націями люди, які виходять з-поміж звичайних людей, обдаровані вищими душевними якостями, завжди і скрізь більше чи менше були шанувальниками, а частенько і щирими поклонниками веселого бога Бахуса*. Це вже, мабуть, неодмінна риса незвичайних людей.

Я особисто і добре знав геніального математика нашого О[строградського]⁸⁵ (а математики взагалі не схильні захоплюватись), з яким мені трапилося кілька разів обідати за одним столом. Він, крім води, нічого не пив за обідом. От якось я і спитав його: «Невже ви ніколи не п'єте вина?» — «В Харкові ще колись я випив два погрібці та й сказав собі — годі», — відповів математик просто.

Однак небагато хто кінчає двома погрібцями, а неодмінно беруться до третього. Частенько й до четвертого, і от на цьому фатальному четвертому кінчають свою сумну кар'єру, а то й саме життя.

А він, себто мій художник, належав до категорії людей пристрасних, запальних, з уявою гарячою. (А це якраз і є лютий ворог життя самостійного, статечного. Хоч я й зовсім не прихильник монотонної тверезої ретельності і повсякденної одноманітної волячої діяльності, та не скажу, щоб я був і одвертим ворогом статечної ретельності. Взагалі, в житті середній шлях є найкращим шляхом. А в мистецтві, в науці і взагалі у діяльності розумовій середній шлях ні до чого, крім безіменної могили, не приводить).

В художникові моєму я хотів би бачити великого, незвичайного художника і звичайну людину в домашньому житті. Та ці дві великі властивості рідко живуть під одним дахом.

Усім серцем бажав би я передбачити й одвернути все, що шкідливо впливає на молоду уяву мого улюбленця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я серйозно боюсь. Та й від сусідки не можна сподіватися нічого доброго. Це ясно як день. Ще тепер це могло б кінчитися розлукою і слізьми, як звичайно кінчається перше палке кохання. Але з допомогою тітоньки, яка йому так сподобалася з першого разу, кінчиться все це смолоскипом Гіменея і, дай боже мені помилитися, розпустою та злиднями.

Він мені не каже, що він закоханий по вуха в свою ученицю. Та й який юнак відкрис цю священну тайну? На одно

* Бахус — в античній міфології бог вина і впиробства.

слово коханої він кине́ться у вогонь і в воду, перше ніж вимовить їй словами своє ніжне почуття. Такий той юнак, що кохає щиро. А хіба ж бувають юнаки, що кохають інакше?

Щоб хоч трохи відтягти його від сусідок, навмисне не згадую про них ні словом. Я радив йому якнайчастіше навідуватись до Шмідта, Фіцтума та Йохіма, як до людей, потрібних для його внутрішньої освіти. Навідуватись до старого Кольмана, якого добрі поради щодо пейзажного живопису йому конче потрібні. І що божий день, як у храм, як у світільник найпрекраснішого мистецтва, ходити в майстерню Карла Павловича. І під час цих одвідин зробити для мене аквареллю копію з «Бахчисарайського фонтана». А наприкінці описав йому всю важливість очікуваної програми, якій він повинен присвятити всього себе і всі свої дні і ночі до самого екзамену, себто до жовтня місяця, — такий строк і така робота здавалися мені достатніми, щоб хоч трохи охолодити перше кохання, — і писав, що коли мені не можна буде на ціле літо зостатися в столиці, то на осінь я неодмінно знову приїду і то власне заради його програми.

Лист мій, як я і сподівався, мав свій добрий вплив, але тільки наполовину: програма йому вдалася, а сусідка — ой леле! Але нащо передчасно підіймати завісу таємничої долі? Прочитаємо ще один і останній його лист.

«Волею чи неволею, не знаю, а знаю тільки те, що ви мене тяжко обманули, мій незабутній добродійнику. Я ждав вас, як найдорожчого моєму серцю гостя, а ви — хай вам бог простить... І нащо було обіцяти? А скільки було клопоту мені з моїми мешканцями. Ледве збувся їх. Правда, Михайлов одразу погодився, а невгамовний мічман дотягнув-таки аж до весни, себто до вербного тижня, і, розстаючись, ми мало не посварилися. Він неодмінно хотів зостатись і на великдень, але я рішуче сказав йому, що це неможливо, бо я, кажу йому, дожидаю вас. «Ото яка важна персона ваш родич! І в готелі може зупинитися!» — сказав він, покручучи свої дурні вуса. Мене охопила лють. І я ледве не наробив безнарядних грубощів, та, спасибі, Михайлов стримав мене. Я не знаю, що йому так дуже сподобалося в нашій квартирі, мабуть, тільки те, що вона дарова, не наймана. Зимою, бувало, Михайлов по кілька ночей вдома не ночує і вдень зрідка загляне й зараз же піде. А він тільки й вийде пообідати та напитися і знову лежить на канапі — або спить, або курить люльку. Останнім часом він уже й чемодана з білизною перевів. І коли я вже зовсім відмовив йому у квартирі, він усе ще приходив кілька разів ночувати. Просто безсовісний. І ще одна дивина. До самого його від'їзду в Миколаїв (його пере-

ведено до Чорноморського флоту) я його щовечора, повертаючись з класу, зустрічав або в коридорі, або на сходах, або коло воріт. Не знаю, кому він робив вечірні візити. Та бог з ним. Слава тобі господи, що я його спекався.

Яких успіхів досягла моя учениця за зиму! Чудо, та й годі! Якби її почали вчити у свій час,— з неї могла б бути просто вчена. І якою вона стала скромною, лагідною — аж люблю. Дитячої грайливості й наївності анітрохи не зосталось.

Правду кажучи, мені навіть шкода, що письменність — коли це тільки письменність — знищила в ній цю милу дитячу пустотливість. Я радий, що хоч тінь моєї милої наївності зосталась у мене на картині. Картина вийшла дуже приємна. Вогненне освітлення хоч і нелегко, але вдалося мені. Проводячи мені сто карбованців сріблом, і я залюбки на це погоджуюсь, тільки після виставки. Мені хочеться неодмінно поставити мою милу ученицю на суд людей. Я був би цілком щасливий, якби ви не обманули мене вдруге і приїхали на виставку. А вона цього року буде особливо цікава. Багато художників — і наші, й чужоземці з-за границі — обіцяють прислати свої твори, серед таких Орас Верне, Гюден і Штейбен⁸⁶. Приїжджайте задля самого Аполлона і дев'яти його прекрасних сестриць⁸⁷.

Досі моя програма посувається тупо; не знаю, що далі буде. Карло Павлович з композиції задоволений, більше нічого про неї не можу сказати вам. З того тижня візьмусь серйозно. А досі я її наче уникаю. Не знаю, що це означає. Учениця моя — і та вже починає підганяти мене. Ох, коли б я міг розказати, як подобається мені ця проста добра родина. Я в них наче рідний син. Про тітоньку вже нема що й казати: вона повсякчас добра й весела. Ні, понурий і мовчазний дядечко — і той часом кидає свої папери, сідає з нами коло шиплячого самовара і нишком підкидає жарти, певля річ, зовсім немудрі. Я іноді дозволяю собі розкіш, звичайно, коли зайва копія забряжчить у кишені: вгощаю їх ложею третього ярусу в Александринському театрі. І тоді загальне вдовolenня — безмежне, особливо коли спектакль складається з водевілів, а учениця і модель моя кілька днів після такого спектаклю і уві сні, здається, співає водевільні куплети. Я люблю або, краще сказати, обожаю все прекрасне, як у самій людині, починаючи з її прекрасної зовнішності, так само, коли не більше, і високе й витончене творіння розуму і рук людських. Мене захоплює по-світському вихована жінка — і чоловік теж. Усе в них, починаючи з висловів і до рухів, доведено до такої рівної, стрункої гармонії. У всіх них кров, здається, однаково пульсує. Дурень і розумник, флегматик і сангвінік між ними рідко трапляються, та навряд чи

й бувають взагалі. І це мені безмежно подобається. Однак ненадовго. Це, певне, тому, що я народився і виріс не між ними, а копітчим вихованням своїм тим паче не можу рівнятися з ними. І тому мені, незважаючи на всю чарівливу принадність їхнього життя, більше подобається сімейний побут простих людей, таких, як от мої сусіди. Серед них я зовсім спокійний, а там все чогось наче боїшся. Останнім часом я і у Шмідтів почуваю себе незручно. І не знаю, що б це означало? Буваю я в них майже щонеділі, але не засиджуюсь, як бувало раніш. Може, це тому, що нема милого незабутнього Штернберга між нами. А до речі, про Штернберга. Я недавно одержав від нього листа з Рима. Та й дивак же він страшенний! Замість власних вражень, які справило на нього вічне місто*, він рекомендує мені: і кого ж ви гадаєте? Дюпати⁸⁸ і Піранезі⁸⁹. От дивак! Пише, що в Лепрі він бачив великий собор художників, серед них і Іванова⁹⁰, автора майбутньої картини «Іоани Предтеча проповідус в пустині». Російські художники глузують нишком з нього, кажуть, що він зовсім застряв у Понтійських болотах** і все ж не знайшов такого мальовничого сухого пенька з відкритим корінням, якого йому треба для третього плану своєї картини. А німці взагалі захоплені Івановим. Ще зустрів він, у кафе Греко, страшенно вифранченого Гоголя, який розповідав за обідом дуже масні українські анекдоти. Але головне, що він зустрів, в'їжджаючи у вічне місто і вже бачачи купол св. Петра і безсмертний велетень Колізей***, це каучуча, граційна, пристрасна, така, якою вона є в самому народі, а не така манірна, нафарбована, як її бачимо на сцені. «Уяви собі,— пише він,— що славетна Тальйоні копія з копії того оригіналу, який я бачив безплатно на римській вулиці!» Але пацо мені робити виписки? Я вам пришлю його листа в оригіналі. Там ви і про себе дещо цікаве прочитаете. Він, сердешний, усе ще згадує про Т[арновську]. Ви її часто бачите. Скажіть, чи щаслива вона зі своїм ескулапом? Коли щаслива, то нічого не кажіть їй про нашого друга. Не порушуйте пустим спогадом її тихого сімейного спокою. А як ні, то скажіть їй, що друг наш Штернберг, найблагородніше у світі створіння, любить її і досі так само щиро й ніжно, як і перше любив. Це розважить її душевну тугу. Хоч би як людина мучилась, хоч би якою зазнавала лиха, але, почувши одне привітне сердечне слово, слово щирого співчуття від далекого незмінного друга, вона забуває своє гнітю-

* Вічне місто — Рим.

** Понтійські болота — в Італії, в околицях Рима.

*** Велетень Колізей — величезний цирк стародавнього Риму (на 80 тисяч глядачів).

че горе хоч ненадовго, хоч на годину, на хвилину. Вона зовсім щаслива. А хвилинка повного щастя, кажуть, замінює безконечні роки щонайтяжчих злигоднів.

Читаючи ці рядки, ви посміхнетеся, найдорожчий мій друже. І, чого доброго, подумайте, чи й я не зазнаю якого лиха, що так красно міркую про злигодні. Можу побожитися, в мене ніякого горя, а так чогось смутком душу поїняло. Я зовсім щасливий, та й чи може бути інакше, коли маю таких друзів, як ви і любий, незабутній Вільо? Небагатом з людей припадає така солодка доля, як припала мені. І якби не ви, пролетіла б повз мене сіна богиня, а ви її спынили над завехаяним бідолашним замазурою. О боже мій, боже мій! Йі такий щасливий, такий безмежно щасливий, що мені здається, я задихнуся від цієї повноти щастя, задихнуся і вмру. Мені несподмінно треба хоч якого-небудь горя, хоч маленького, а то, самі поміркуйте: що б я не задумав, чого б я не побажав, мені все вдається. Усі мене люблять, усі голублять, починаючи з нашого великого маестро. А його любові, здається, вже досить для повного щастя.

Він часто заходить до мене, іноді навіть і обідає в мене. Скажіть, хіба міг я думати про таке щастя, коли вперше побачив його у вас, у цій самій квартирі? Багато і дуже багато вельмож-царедворців не удостоїлись такого великого щастя, яке я, невідомий злидар, маю. Чи є на світі така людина, що не позавидувала б мені тепер?

На тому тижні заходить він до мене в клас, глянув на мій етюд, зробив хутенько деякі зауваження і викликає мене в коридор. Я думав, що безна-якний секрет. І що ж? Він пропонує мені їхати разом з ним на дачу до Уварових обідати. Мені не хотілось іти з класу. і я ночав був одмовлятися, але він назвав мої резони нголярством та недоречною старанністю і сказав, що пропустити один клас — не має значення. «А головне,— додав він,— я вам по дорозі прочитаю лекцію, якої ви і від професора естетики ніколи не почувсте». Що я міг сказати на це? Прибрав палітру й невзлі, переодягнувся й поїхав. По дорозі, однак, і згадки не було про естетику. За обідом, як звичайно, точилася весела загальна розмова, а вже по обіді почалася лекція. Ось як це було.

У вітальні, за чашкою кави, старий Уваров заговорив про те, як швидко минають години і як ми не цінуємо цих коротких годин. «Особливо юнаки»,— додав старий. дивлячись на своїх спив. «Та от вам живий приклад,— підхопив Карло Павлович, показуючи на мене:— Він сьогодні пропустив клас, щоб тільки побайдикувати на дачі».

Мене як окропом облили. А він, нічого не помічаючи, прочитав мені таку лекцію про всепоглинаючий швидкоплин-

ний час, що я тільки тепер відчув і зрозумів символічну статую Сатурна, який жере дітей своїх. Цю лекцію було прочитано з такою любов'ю, з такою батьківською любов'ю, що я при гостях заплакав, як дитина, спіймана на збитках.

Після всього цього, скажіть, чого мені ще не вистачає? Вас! Тільки вашої присутності не вистачає мені. О! чи діждусь я тієї великої радісної хвилини, коли обійму вас, мого рідного, мого щирого друга? А знаєте що? Якби ви не написали, що приїдете до мене на великдень, я неодмінно одвідав би вас тієї зими. Та, видно, святі в небі позаздрили моему земному щастю і не допустили цього радісного побачення.

Незважаючи, однак, на всю повноту мого щастя, мені іноді буває так нестерпно сумно, що я не знаю, куди сховатися від цього гнітючого смутку. В ці страшенно довгі хвилини тільки одна моя чарівна учениця має на мене благотворний вплив. І як би мені хотілося тоді розкрити їй свою стражденну душу, розлитися, розтанути в сльозах перед нею!.. Та це образити її незайману скромність. І я собі швидше лоба розіб'ю об стіну, ніж дозволю образити будь-яку жінку, тим більш її. Її — прекрасне і пренепорочне дівча.

Я, здається, писав вам тієї осені про мій намір написати з неї весталку в пандан * старанній учениці. Та зимою важко було дістати лілії чи білі троянди, а головне, мені завважав нестерпний мічман. Тепер цих перепон нема, і я думаю між роботою, себто між програмою, здійснити мій задушевний проект. Тим більш це можливо, що програма моя нескладна, всього три постаті. Це — Йосиф⁹¹ пояснює сні своїм товаришам по темниці — виночерієві і хлібодарові. Сюжет старий, заяложений, і тому треба добре його опрацювати, себто скомпонувати. Механічної роботи тут небагато, а попереду ще більш як три місяці. Ви мені пишете про важливість моєї, мабуть, чи не останньої програми і радите якнайстаранніше вивчити її або, як ви кажете, проїнятися нею. Все це дуже добре, і я цілком певний в необхідності цього. Але, єдиний мій друже! Я боюся й вимовити. «Весталка» мене більше і повсякчас заповонює. А програма — це другий план «Весталки». І хоч як я намагаюся поставити її на перший план,— ні, не можу. Відходить, і що б це означало — не знаю. Думаю перше закінчити «Весталку» (вона в мене вже давно почата). Закінчу — та й з пліч, тоді вільнішим візьмусь до програми.

Програма! Я щось недобре передчуваю з моєю програмою. І відкіля береться це фатально передчуття? Чи не відмовитись від неї до другого року? Але втратити рік! Чим

* В пандан — відповідно.

ця втрата відплатиться? Певним успіхом. А хто ручиться за цей успіх? Правда ж, я хворий? Я справді наче трохи з глузду з'їхав. Я стаю схожим на «Метафізика» Хемніцера*.

Благаю вас, приїжджайте, підніміть мою душу з занепаду. Який же я безсовісний егоїст? На якій підставі я майже вимагаю вашого приїзду? В ім'я якої розумної ідеї ви маєте кинути вашу роботу, обов'язки і їхати за тисячу верств, для того тільки, щоб побачити якогось напівідіота?

Геть, недостойна малодушності! Легковажність хлопчиська, нічого більше, а я вже, хвалити бога, допущений до програми на першу золоту медаль. Я вже людина, що кінчає... ні, ні, художник, що починає свою, може, велику кар'єру. Мені соромно перед вами, мені соромно самого себе. Якщо тільки не маєте великої потреби, то не їдьте до столиці, не приїжджайте хоч до того часу, поки я не кінчу мою програму і мою задушевну «Весталку». А тоді, коли приїдете, себто до виставки, о, тоді моя радість, мое щастя буде безмежне.

Ще одне і дивне, і постійне мов бажання: мені страшенно хочеться, щоб ви хоч мимохідь глянули на модель моєї «Весталки», чи то пак на мою ученицю. Правда ж, дивне, смішне бажання? Мені хочеться показати вам її, як найліпший, найчудесніший витвір божественної природи. І, о самолюбство! Наче і я сприяв моральній прикрасі цього чудесного створіння, себто навчив російського письма. Правда ж, я страшенно самолюбний? І справді, письменність надала їй якоїсь особливої чарівності. Одна маленька вада в неї, і цю маленьку недосконалість недавно я помітив: вона, як мені здається, читає неохоче. А тітонька її давно вже перестала тішитись своєю грамотійкою Пашею. Після свят дав я їй прочитати «Робінзона Крузо». Що ж би ви думали? Вона за цілий місяць ледве-ледве прочитала до половини. Признаюся вам, така байдужість мене дуже засмутила. Так засмутила, що я почав уже каятись, що й читати її навчив. Звичайно, я їй нічого цього не сказав, а тільки подумав. А вона немов підслухала мою думку. Другого ж дня дочитала книжку і ввечері за часм з таким щирим запалом і з такими подробицями розповіла безсмертний твір Дефо своїй байдужій тітоньці, що я ладен був розцілувати свою розумницю-ученицю. В цьому я бачу багато спільного між нею і мною. На мене іноді надходить така байдужість, що я стаю зовсім ні на що не здатний. Але зо мною, хвалити бога, ці випадки бувають нетривалі, а вона... І чого я не розумію: коли пішов од мене невгамовний мічман, зробилась

* «Метафізика» — байка Івана Івановича Хемніцера (1745—1784), яка висміювала любителів пофілософствувати з усякого приводу.

якось особливо скромною, задумливою, байдужою до книжки. Невже вона?.. Та я цього припустити не можу: мічман — створіння антипатичне, жорстоке і навряд чи може зацікавити жінку навіть найгрубішої організації. Ні, ця думка безглузда. Дівчина задумується і стає апатичною просто тому, що такий її вік, як запевняють нас психологи.

Я вам набридаю своєю прекрасною моделлю і ученицею. Ви, чого доброго, ще подумаете, що я до неї не байдужий. Воно й справді на те скидається. Вона мені надзвичайно подобається, але подобається, як щось дуже близьке, рідне. Подобається, як найніжніша сестра рідна.

Та досить про неї. А опріч неї, тепер мені й писати вам більше нема про що. Про мою програму тепер писати ще нема чого, вона ледве-ледве підмальована, та й після закінчення її я вам не писатиму. Я хочу, щоб ви про неї в газеті прочитали. А найбільше хочу, щоб самі її побачили. Я говорю це так певно, наче вже усе закінчено, зостається тільки взяти медаль з рук президента і туш на трубах прослухати.

Приїжджайте, мій незабутній, мій сердечний друже. Без вас мій тріумф неповний буде. Тому неповний, що ви один-єдиний винуватець мого теперішнього і майбутнього щастя.

Прощайте, мій незабутній добродійнику. Не обіцяю вам писати швидко. Прощайте!

Р. С. Бідолаха Демський не дождався навіть, поки Нева скресне: умер, і вмер, як істинний праведник, тихо, спокійно, наче заснув. У лікарні Марії Магдалини мені часто доводилось спостерігати останні хвилини згасання людського життя. Але такого спокійного, байдужого розставання з життям я не бачив. За кілька годин перед смертю я сидів коло його ліжка і читав уголос якусь брошуру легкого змісту. Він слухав, приплющивши очі, і час од часу ледве помітно піднімались у нього куточки рота; це було щось схоже на усмішку. Читання тривало недовго. Він розплющив очі і, звернувши їх до мене, ледве чутно промовив: «І хочеться ж вам на такі дурниці дорогий час марнувати.— І, перевірши дух, додав:— Лучче б малювали що-небудь, хоча б і з мене».

При мені, як і завжди, була книжка, або так званий альбом, і олівець. Я почав окреслювати його сухий, різкий профіль. Він знову глянув на мене і сказав, сумно усміхаючись: «Правда, спокійна модель?» Я малював мовчки. Тихенько розчинилися двері, і в кімнату заглянуло обвинуте чимсь зайложеним, брудне лице кватирної хазяйки, але, побачивши мене, вона сховалася і двері причинила. Демський, не розплющуючи очей, усміхнувся і дав знак рукою, щоб я нахилився до нього. Я нахилився. Він довго мовчав і на-решті ледве чутно промовив, здригаючись: «Заплатіть їй,

благаю вас, за квартиру. Дасть бог, поквитаємось». При мені не було грошей, і я зараз же пішов додому. Вдома мене, не пам'ятаю, що затримало, тітоньчина кава чи щось таке. Не пам'ятаю. Прийшов я до Демського вже перед заходом сонця. Кімнатка його була освітлена яскраво-оранжевим сйивом призахідного сонця так ясно, що я мусив на кілька хвилин зажмурити очі. А коли я розплющив їх і підійшов до ліжка, під ковдрою вже був тільки труп Демського, в такій точно позі, як я його покинув живим. Брижі на ковдрі не зсунулися з місця, усмішка й на півлінії не змінилася, очі заплющені, наче він спить. Так спокійно вмирають тільки праведники, а Демський належав до сонму праведників. Я склав йому на грудях напівзахолоді руки, поцілував у холодне чоло і прикрив ковдрою. Потім знайшов хазяйку, оддав їй борг покійного, попросив розпорядитися похороном на мій кошт, а сам пішов до трунаря. Третього дня запросив я священника з церкви св. Станіслава, взяв биндюжника, і ми вдвох з двірником винесли й поставили скромну домовину на биндюги й рушили з Демським у далеку дорогу. За домовиною йшов я, патер Посяда і маленький паламар. Жодна старчиха не йшла з нами, а їх немало ми зустрічали по дорозі. Ці бідолашні дармоїди, як голодні собаки, носом чують милостиню. Від нас вони ні на що не сподівались і не помилилися. Ненавиджу я цих огидних ледацюг, що промишляють собі подачками, спекулюючи іменем Христовим. З кладовища запросив я патера на квартиру покійного, не для того щоб поминки справляти, а для того щоб показати йому скромну бібліотеку Демського. Вся бібліотека вміщалася в невеликому, ледве збитому ящику і складалася з п'ятдесяти з чимсь томів, переважно історичного та юридичного змісту, мовами: грецькою, латинською, німецькою і французькою. Вчений патер вельми не байдуже перегортав грецьких та римських класиків досить скромного видання, а я відкладав тільки французькі книжки. І дивно, окрім Лелевеля, польською мовою — тільки один малесенький томик Міцкевича⁹², дуже лубочного познанського видання. Більше нічого не було. Невже він не любив своєї рідної літератури? Не може бути. Коли бібліотеку було розібрано, я взяв собі французькі книжки, а всі інші запропонував ученому патерові. Совісний патер нізачо не згоджувався придбати такий скарб зовсім даром і запропонував своїм коштом покласти на могилі Демського гранітну плиту. Я з свого боку запропонував половину витрат. І ми зразу ж визначили розмір та форму плити і напис склали. Напис дуже простий: «Leonard Demski, mort. anno 18...» * Покінчивши з цим усім

* Mort. anno 18... (лат.) — помер року 18...

і взявши кожен свою частку спадщини, ми розійшлись, як давні приятелі.

Дивно, однак, невже покійний Демський не наближав до себе й сам не наближився ні до кого, крім мене? В квартирі його я ніколи нікого не зустрічав. Але коли ми з ним виходили з хати, то на вулиці часто зустрічались його знайомі, по-приятельському здоровались, а деякі навіть потискали йому руку. І все це були люди порядні. І то правда, — чи одвідає так звана порядна людина убогого роботягу в його похмурій халупі? Сумно! Бідні порядні люди!

Прощайте ще раз. Не забувайте мене, мій незабутній добродійнику».

З цього довгого і строкатого листа я вчитав, по-перше, що художник мій, як і личить справдешньому художникові, вельми благородна і дуже лагідна людина. Прості люди не можуть так щиро, так безкорисливо пригортатися до таких нещасних, усіма покинутих бідолах, яким був покійний Демський. У цій прекрасній, безкорисливій прихильності я не бачу нічого особливого; це звичайний прояв взаємного співчуття до всього великого і прекрасного в науці і в людині. З природи свої і за заповітом нашого божественного вчителя ми повинні бути такими. Але, на жаль, дуже й дуже небагато хто з нас додержав святого заповіту його і зберіг свою божественну природу в любові і цноті. Дуже небагато хто! Тим-то нам і здається чимсь незвичайним людина, що любить безкорисливо, людина істинно благородна. Ми, як на комету, дивимось на таку людину і, надивившись досхочу, — щоб наше брудне, себелюбне ество не так різко самим нам впадало в око, — починаємо і ту чисту людину бруднити, спершу прихованим наклепом, потім явним, а коли й цей не бере, прирікаємо її на злидні і страждання. Щастя ще, коли запроторимо в дім для божевільних. А то й просто вішаємо, як найпідлішого злочинця. Гірка, та, на жаль, істина! Я, однак, недоречно зарпортувався.

Друге, що я вчитав з недоладного листа дорогого мені художника, — це те, що він, сердешний, сам того не помічаючи, закохався по вуха у свою гарненьку моторну ученицю. Це річ звичайна. Це добре, це навіть конче треба, а тим паче художникові, бо інакше заопититься серце над академічними етюдами. Кохання — це животворящий вогонь у душі людини. І все, створене людиною під впливом цього божественного почуття, позначене печаттю життя і поезії. Все це дуже добре, тільки ось що. Ці, як називає їх Лібельт⁹³, вогненні душі надивовижу нерозбірливі у справах кохання. І часто трапляється, що істинному і вкрай зачарованому по-

клонникові краси припадає на долю такий морально потворний ідол, що тільки кухонний дим йому й пасує, а він, простота, кадить перед ним щонайчистішим фіміамом. Дуже й дуже небагато із цих вогнених душ супроводила гармонія. Від Сократа, Бергема і до наших днів та сама потворна неадаптованість у буденному житті. І, на превелике лихо, ці вогненні душі закохуються зовсім не по-кавалерійському, а гірше за якого-небудь бідолашного піхотинця, себто на все життя. Ось чого я не розумію і чого побоююся в моєму художникові.

Чого доброго, й він, за прикладом світових геніїв, закабалить свою ніжну чуйну душу якомусь сатані у спідниці. І добре ще, коли він, як Сократ і Пуссен, жартом одчепиться від домашнього сатани й піде своїм шляхом, а інакше — прощай мистецтво і наука, прощай поезія і все чарівне в житті, прощай навіть Чашу розбито, дороге миро розлито і змішано з болотом, а осяйний світильник мирного артистичного життя згас від отруйного дихання хатньої мідяниці. О, якби могли ці світочі людськості обійтись без родинного щастя, як чудово було б! Скільки великих творінь не потонуло б у цьому домашньому вирі, а зосталося б на землі на науку й насолоду людям. Та ба! і для генія, мабуть, як і для нашого брата, домашній камінь і сімейне коло необхідні. Це, мабуть, тому, що для душі, яка відчуває і любить усе піднесено-прекрасне в природі і в мистецтві, після високої насолоди у цій чарівливій гармонії конче потрібен відпочинок. А цей солодкий заспокоювач втомленого серця може існувати тільки в колі дітей і щирої, приязної дружини. Блаженна! сто-крат блаженна та людина, блаженний той художник, чие так несправедливо назване прозаїчним життя осяяла прекрасна муза гармонії. Його блаженство, як господній світ, неосяжне.

У спостереженнях своїх щодо родинного щастя я ось що помітив. Зауваження моє стосується взагалі людей, але особливо натхненних прихильників усього доброго і прекрасного в природі. От саме вони, бідолахи, і стають тяжкою жертвою свого обожуваного ідола — краси. І їх винити не можна, бо краса взагалі, а краса жінки особливо, впливає на них нищівно. Інакше й бути не може. А це якраз і є каламутне, всеотруйливе джерело всього прекрасного й великого в житті.

— Як це так? — вигукнуть шалені молодики. — Красуню бог для того тільки і створив, щоб робити втішним наше повне сліз і хвилювання життя. — Правда. Призначення її від бога таке. Але ж вона або, краще сказати, ми примудрилися змінити її високе божественне призначення. І зробили з неї бездушного, безживного ідола. В ній одне почуття по-

глинуло всі інші прекрасні почуття. Це егоїзм, породжений свідомістю власної всепереможної краси. Ми ще в дитинстві дали їй відчуття, що вона в майбутньому шматуватиме й запалюватиме серця наші. Правда, ми їй тільки натякнули, та вона так швидко зметикувала, так глибоко зрозуміла і відчула цю майбутню силу, що з того ж фатального дня стала незайманою кокеткою і домогильною поклонницею власної краси; дзеркало стало єдиним супутником її жалюгідного самотнього життя. Її не може переіменити ніяке виховання в світі. Так глибоко запало випадково кинуте зерно себелюбства і невиліковного кокетства.

Отаким результатом моїх спостережень над красунями взагалі, а над привілейованими красунями особливо. Привілейована красуня нічим не може бути, окрім красуні. Ні щирою, лагідною дружиною, ні доброю, ніжною матір'ю, ні навіть палкою коханкою. Вона дерев'яна красуня — та й годі. І нерозумно було б вимагати чогось більше від дерева.

Ось чому я й раджу любитися цими прекрасними статуями здаля, але ніяк з ними не зближатися, а тим паче не одружуватися, особливо художникам і взагалі людям, що присвятили себе науці чи мистецтву. Якщо художникові конче потрібна красуня для його улюбленого мистецтва, для цього є натурщиці, танцівниці й інші майстрині цехові. А вдома йому, як і простому смертному, потрібна добра, щира жінка, а зовсім не привілейована красуня. Вона, привілейована красуня, на одну тільки мить освітить яскравим сліпучим промінням радості мирну домівку обранця божого; а потім, як од метеора, що тільки майнув, так від цієї хвилевої радості і сліду не зостанеться. Красуні, як і справжній актрисі, конче потрібен натовп поклонників, правдивих чи вдаваних, для неї однаково, як для стародавнього ідола: аби були поклонники, а без них вона, як і той стародавній божок, — прекрасна мармурова статуя — та й годі.

«Не кожне слово в рядок», — каже наша приказка, бувають же винятки й між красунями: природа безконечно різноманітна. Я глибоко вірю в цей виняток, але вірю як у зовсім незвичайне явище; тому я такий обережний у своєму віруванні, що прожив уже між порядними людьми більш як піввіку, а такого дивного явища не трапилось мені бачити. А не можна ж сказати, щоб я належав до мізантропів чи до безпардонних огудників усього прекрасного. Навпаки, я до нестями люблю прекрасне як у самій природі, так і в божественному мистецтві.

Недавно зо мною ось що трапилось. Далеко, дуже далеко від порядного або цивілізованого товариства, у глушині майже безлюдній, довелося мені випадково животити досить-

таки чималий час. І в цю саму глушину залетіла, тільки не випадково, світська красуня, — такою принаймні вона згодом сама себе називала. От я знайомлюсь, а я, треба вам сказати, на знайомства не дуже трудний. Знайомлюся, приглядаюся до нової знайомої красуні, і — о чудо з чудес! Ані крапельки схожості з красунями, яких я раніше бачив. «Чи не здичавів я в цьому відлюдді?» — думаю собі. Ні, з усіх поглядів прекрасна жінка. І розумна, і скромна, і навіть начитана, і, як то кажуть, ні тіні манірності. Мені самому соромно стало за своє приглядання, і я — всяку недовіру геть і стаю не то що поклонником, — цього ремества я не сприйняв, — стаю добрим, щирим приятелем. Не знаю, за що, але я їй сподобався, і ми стали майже друзями. Я не мого натішитись моїм відкриттям, аж у старому серці ворухнулося щось більше, ніж звичайна проста прихильність, і я ледве не зіграв ролі водевільного старого дурня. Випадок врятував. І зовсім звичайний випадок. Якось уранці, а в них у хаті я був уже як свій, вони мене часто навіть на ранішній чай запрошували, — отож, якось уранці я помітив, що в неї над самою потилицею волосся заплетене в дрібні косички. Мені це відкриття не сподобалось. Я перше думав, що в неї природно завивається волосся на потилиці, а воно он що. І саме це ось відкриття й не дало мені признатися в коханні. Я знову став простим добрим приятелем. Майже щодня розмовляючи про літературу, музику й інші мистецтва, з освіченою жінкою совісно ж плітки розводити. У цих розмовах я помітив, і то вже на другий рік, що вона дуже поверхова і про прекрасне в мистецтві чи в природі говорить досить байдуже. Це трохи похитнуло мою віру. Далі. Нема на світі такої книжки німецькою і російською мовою, якої б вона не читала, і жодної не пам'ятає. Я спитав, чому б це. Вона сказала, що ще до заміжжя якась жіночка хвороба відбила в неї пам'ять. Я простодушно повірив. Тільки помічаю: якісь заяложені віршики, читавши їх ще дівчинкою, вона й тепер пам'ятає. Після цього мені було совісно говорити з нею про літературу. А незабаром я помітив, що в них немає жодної книжки в хаті, окрім пам'ятної на цей рік. Зимовими вечорами вона грала в карти, коли збиралась партія, але я думав, що це для годиться, а того й не помітив, що вона була дуже не в настрої, коли їй не вдавалося скласти партію. У неї зразу ж починала страшенно боліти голова. А якщо партія збиралась в чоловіка, то вона, як ніде нічого, сідала коло столу й дивилась у карти гравців, ніби у свої власні, і це мило заняття часто тривало в неї далеко за північ. Як тільки починалась ця бездушна сцена, я зараз же виходив на вулицю. Огідно бачити молоду прегарну жінку за

такою пустою роботою. Я тоді зовсім розчарувався, і вже вона здавалася мені поліпом або, краще сказати, справедливою привілейованою красунею.

І якби її самота тривала ще рік чи два в цьому темному закутку без кровожерних залипальників, себто без левів та онагрів, я певен, що вона здуріла б або стала б справжньою ідіоткою. Стану напівідіотки вона вже досягла. А я ж, я ж то телепень! Уявив собі, що ось нарешті відкрив Ельдорадо*. А це Ельдорадо — просто дерев'яна лялька, на яку я згодом не міг дивитися без огиди.

Читаючи цю грізну сентенцію про красунь, дехто подумав, що я другий Буонаротті в цьому роді. Зовсім ні. Такий самий поклонник, як і перший-ліпший з леопардів, а мого, ще невгамовніший. А річ у тому, що люблю відкривати свої переконання в усій їх наготі, незважаючи на чин і звання. До того ж, я це роблю тепер власне для друга мого, художника, а не з наміром друкувати свої думки про красунь. Нехай бог боронить од цієї дурості. Та мене ж тоді рідна сестра готова була б повісити на першій осиці, як Юду-зрадника. А втім, вона не красуня, її нема чого остерегатися.

Де ж початок цього зла? А ось де: початок у вихованні. Якщо нижних батьків бог благословить донею-красунею, вони самі починають її псувати, віддаючи їй перевагу перед іншими дітьми. А про виховання своєї улюблениці вони ось що думають і навіть кажуть: «Навіщо даремно затуркувати дитину пустою книжкою? Вона й без книжки і навіть без приданого зробить собі блискучу кар'єру». І красуня, справді, робить блискучу кар'єру. Пророкування батьків справдилося, чого ж більше? Це початок зла. А продовження (зрештою, я не запевняю, а тільки припускаю), продовження осьде.

Любе наше слов'янське плем'я хоч і зараховують до родини кавказької, але зовнішністю своєю воно не далеко пішло від племен фінського й монгольського. Отже, у нас красуня — явище дуже нечасте. І це нечасте явище, ледве тільки з пелюшок, ми починаємо напихати своїми недоладними похвалами, самолюбством та іншим мотлохом. І нарешті робимо з нього дерев'яну ляльку на шарнірах, схожу на ту, що нею живописці користуються для драпірування.

В країнах, які бог благословив породою чудових жінок, вони повинні бути звичайними жінками. А звичайна жінка, по-моєму, є найкраща жінка.

До чого ж це я завів таку довгу орацію про інматуральність людських сердець, а отже й мого? Здається, на науку моєму другові. Але я думаю, що це повчання буде для нього

* Ельдорадо — фантастична золота країна в іспанських легендах і казках; у переносному значенні — земний рай.

зовсім зайвим. Та й весталка його, наскільки зміг я зрозуміти з його описів, навряд чи здатна залігти глибоко в серце художника, який так добре відчуває все велично-прекрасне в природі, як мій приятель. Це має бути бистроока, кирпатенька пустунка типу швачки чи меткої покоївки. А такі особи — не рідкість, і вони зовсім безпечні.

А от такі особи, як її шовкова тітонька, вони теж частенько трапляються, але надзвичайно небезпечні. Тітонька її, хоч і солодкою він її описує, нагадує мені гоголівську сваху, яка на запитання шукача нареченої, чи оженить вона його, відповідає: «Ох, оженю, голубе! Та ще й так спритно, що й незчуєшся». Приятель мій, певна річ, не має нічого спільного з гоголівським геросом і з цього погляду я за нього майже не боюся. Вогонь першого кохання хоч і жаркіший, зате й скороминучіший. Знову ж, як подумаю, не можна й не побоюватись, бо ці дивні речі, коли женяться незчувшись, дуже часто трапляються не тільки з розумними, а навіть з обережними людьми. А від друга мого я на велику обережність не сподіваюсь. Ця чеснота — не художницька. Про всякий випадок я написав йому листа, звичайно, не повчального (боже мене борони від цих повчальних посланій). Я написав йому по-дружньому одверто, чого я побоююсь і чого йому треба побоюватись. Без церемонії звернув його увагу на милу тітоньку як на головну і найнебезпечнішу пастку. Відповіді я, однак, не одержав: очевидно, він йому не сподобався. А це поганий знак. А втім, ціле літо він працював над програмою, то не дивно, що міг і забути про мій лист.

Минуло літо, минув вересень і жовтень — приятель мій ні слова. Читаю в «Пчеле»⁹⁴ розгляд виставки, жваво написаний — мабуть, писав Кукольник. «Весталку» мого друга підносять до небес, а про його програму ні слова. Що б це могло означати? Невже вона йому не вдалася? Я написав йому ще одного листа, просив його пояснити мені своє вперте мовчання, про його програму і взагалі про роботу не згадуючи й словом, знаючи з досвіду, як неприємно відповідати на приятельське запитання: «Як іде робота?» — коли робота йде погано. Місяців через два одержав я на листа мого відповідь. Відповідь лаконічну і вкрай неадекватну. Він ніби соромився чи боявся висловити мені одверто те, що його мучило, а його щось страшенно мучило. Між іншим, він у листі своєму натякає на якусь невдачу (мабуть, на програму), що мало не довела його до могили. І пише, що коли він існує на світі, то існуванням своїм завдячує добрим сусідам, які виявили йому щире співчуття й гарячу турботу про нього; що він тепер майже нічого не робить, мучиться і душевно, й фізично і не знає, чим зрештою усе це кінчиться.

На все це я дивився, звісно, як на перебільшення. В молодих сприйнятливих натурах це звичайна річ: вони завжди роблять з мухи слона. Мені хотілося докладніше обізнатися з його становищем. Мене щось турбувало. Але як, від кого? Від нього я толку не доб'юся. Звернувшись до Михайлова, я попросив його написати мені все, що він знає про мого друга. Михайлов не довго барився з відповіддю. Ось що він написав у своєму оригінальному й одвертому посланні.

«Друг твій, братику, дурень. Та ще й який дурень. Відколи світ стоїть, не було ще такого незвичайного дурня. Йому, бач, не вдалася програма; і що ж він зробив з розпачу? От не вгадаєш; оженився, їй-бо, оженився. І знаєш, із ким? Зі своєю весталкою! Та ще й вагітною. От чудасія! Вагітна весталка. І, як він сам каже, саме вагітність і змусила його оженитися. Та не думай, що він сам був причиною цього гріха. Де там. Це падлюка мічман накапостив. Вона сама призначалася. Молодець мічман! Наколобродив та й поїхав собі в Миколаїв, як піде нічого. А твій ото великодушний дурень і — геп, як курка в борщ. Де, каже, вона тепер дінеться? Хто її тепер прихистить, бідолаха, коли рідна тітка виганяє з дому? Узяв та й прихистив. Ну скажи сам, чи бачив ти такого дурня на білому світі. Мабуть, і не чув навіть. Правду сказати, нечувана великодушність. Або, правильніше, нечувана дурість. Усе це ще нічого. А ось що без краю смішне. Він написав з неї «Весталку», з вагітної. Та як написав! Просто розкіш. Такої наївно-щотливої краси я ще не бачив ні на картині, ні в природі. На виставці натовп від неї не відходив. Вона викликала такий галас, як, пам'ятаєш, коли викликала «Дівчина з тамбурином» Тиранова⁹⁵. Чудесна річ! Сам Карло Павлович перед нею багато разів зупинявся, а це щось та означає. Її купив якийсь багатий вельможа і добре заплатив. Копій та літографій з неї — в усіх крамницях і на всіх перехрестях. Одне слово, успіх повний. А він, дурень, оженився. Цими днями я заходив до нього і помітив у ньому якусь неприємну зміну. Тітонька, здається, прибрала його до рук. У Карла Павловича він ніколи не буває. Мабуть, соромиться. Почав він зі своєї жінки і з не своєї дитини мадонну з одвічним дитям. І коли він закінчить так добре, як почав, то це перевершить «Весталку». Експресія дитяти і матері напрочуд сильна. Дивуюсь, як це йому не вдалася програма. Не знаю, чи допустять його, женатого, на той рік до конкурсу. Здається, ні. Оце й усе, що я можу тобі розповісти про твого неадекватного друга. Прощай. Карло Павлович наш не зовсім здоровий; навесні думає почати працю в Ісаакіївському соборі. Твій М.»

Невимовний смуток огорнув мене, коли я прочитав цього простого приятельського листа. Блискуче майбутнє мого улюбленця, мого друга я бачив уже закінченим, закінченим на самому світанку осяйної слави. Та зарадити лихові вже було неможливо. Як людина, він зробив нерозсудливо, але дуже благородно. Якби він був простим художником-ремісником, ця подія не мала б ніякого впливу на його роботу. Але на нього, на художника, на художника воістину полум'яного, це може мати просто-таки згубний вплив. Втратити надію бути посланим за границю коштом казни — одного цього досить, щоб знищити навіть дуже сильну енергію. А своїм коштом побувати за границею — про це йому тепер і думати нічого. Якщо, працюючи вдень і вночі, він заробить децю, то жінка й діти відберуть той убогий заробіток перше, ніж він подумає про Рим та його безсмертні чудеса. Отже,

Італія, щасливий край,
Куди в пориві одкровення
Летить окрилене натхнення
Побачити жаданий рай.

Цей щасливий, чарівний край закрився для мого друга назавжди. Хіба що який незвичайний випадок одчинить йому двері цього невимріяного раю. Але такі випадки вельми і вельми рідко трапляються. В нас перевелися ті справжні покровителі, які давали художникові гроші, щоб він їхав за границю і вчився. У нас тепер якщо й рискне який багач на таку розкіш, то тільки з дитячого гонору. Він бере художника разом з собою за границю, видає йому платню, як найманому лакеєві, і поводить з ним, як з лакеєм, примушує його малювати готель, де він зупинився, або морський берег, де його дружина приймає морські ванни, й такі інші вельми нехудожні речі. А простаки дзвонять: «От справжній amator і знавець прекрасного, художника з собою возив за границю!» Відний художнику! Що твориться в твоїй лагідній душі, коли ти слухаєш ці дурні несамовиті вигуки? Не заздрю тобі, бідолашній поклоннику прекрасного в природі і в мистецтві. Ти, як кажуть, був у Римі й папи не бачив. А слава, що ти був за границею, тобі повинна здаватися тяжким докором. Ні, краще з торбиною йти за границю, ніж з паном їхати в кареті. Або зовсім одмовитись бачити

Жаданий рай,

а знайти собі притулок де-небудь у куточку своєї прозаїчної вітчизни і в ньому нишком поклонятися божественній статуї Аполлона.

Нерозумно, страх як нерозумно розпорядився своїм майбутнім мій приятель. Ось уже тижнів зо два, як я щодня пе-

речитую одвертий лист Михайлова і все ж не можу повірити в цю непростенну дурість. Так не віриться, що мені іноді спадає на думку самому побувати в Петербурзі і на власні очі побачити огидну правду тяжкої звістки. Якби це був час вакацій, я б і не задумався, але тепер, на жаль, учбові місяці. Отже, від'їзд коли й можливий, то тільки двадцятьвосьмиденний. А за половиною цих днів що я можу зробити для нього? Нічогосінько, хіба тільки побачу те, чого не хотів би і ввісні бачити. Подумавши добре і отямившись від першого враження, я поклав собі ждати, що скаже старий Сатурн*. А тим часом запровадити постійне листування з Михайловим. На листи мого приятеля я втратив надію. А надія на листи Михайлова зовсім не справдилася. Розраховуючи на Михайлова, я випустив з уваги, що він менше ніж будь до чого здатний до постійного листування. А що я одержав від нього відповідь на мій лист, і так швидко, як і не сподівався, то я повинен був вважати це за восьме чудо. І з однієї відповіді не розраховувати на постійне листування. Що ж ти вдієш, помилився. Та хто ж не помиляється? Зопалу я написав до нього кілька листів і у відповідь не одержав ні одного. Це мене не зупинило. Я ще написав, і що далі, то чутливіше. У відповідь ні слова. Розсердившись, я написав йому грубого і зовсім короткого листа. Це вплинуло на Михайлова, і він прислав мені відповідь такого змісту:

«Дивуюсь, як у тебе вистачає терпіння, часу і, нарешті, паперу на твої кумедні, щоб не сказати дурні, листи. Про кого ти пишеш? Про дурня. Хіба він вартий того, щоб про нього думати, не те що писати, та ще й такі кумедні листи, як ти пишеш? Плюнь ти на нього, — пропаца людина, та й годі. А щоб тебе утішити, то я ще ось що додам. Він разом з жінкою і мамунею, як він її величає, почав сліпи заливати, себто взявся до горляки. Спочатку він усе повторював свою «Весталку» і повторював до того, що й на товчку перестали брати його копії. Потім заходився розфарбовувати літографії для крамниць, а тепер не знаю, що він робить. Мабуть, пише портрети во карбованцю з пика. Його ніхто не бачить. Забрался десь на Двадцятку лінію. Щоб догодити тобі, я пішов на тому тижні розшукувати його. Ледве знайшов його квартиру коло самого Смоленського кладовища. Самого його не застав вдома, жінка сказала, що пішов на сеанс до якогось чиновника. Полюбувався його незакінченою «Мадонною». І, знаєш, мені якось сумно стало. За що, подумай тільки, пропав хлопець? Не дождавшись його самого, я пішов, і з господинею не попрощався — мені вона здалася огидною.

* Старий Сатурн — час (образ з античної міфології).

Карло Павлович, незважаючи на недугу, почав працювати в Ісаакіївському соборі. Лікарі радять йому кинути роботу й поїхати на літо за границю. Але йому не хочеться розлучатися з початою роботою. Чому ти не прийдеш хоч на короткий час у Пітер, хоч тільки глянути на чудеса нашого чудотворця Карла Павловича? Та й своїм дурнем полюбувався б. Ти, здається, теж оженився, тільки не признаєшся. Не пиши мені, відповідати не буду. Прощай!

Твій М.»

Боже мій! Невже одна-єдина причина, оце нещасне одруження, могла так раптово, так швидко завапастити геніального хлопця! Іншої причини не було. Сумне одруження!

Нетерпляче дожидав вакацій. Нарешті екзамени закінчилися. Я взяв відпустку і марш до Петербурга. Карла Павловича вже в Петербурзі не застав. Він, за порадою лікарів, покинув роботу й поїхав на острів Мадеру⁹⁶. Ледве знайшов я Михайлова. Цей оригінал ніколи не мав своєї постійної квартири, а жив як пташка небесна. Я зустрів його на вулиці під руку з бравим мічманом, тепер уже лейтенантом. Не знаю, яким чином він опинився знову в Петербурзі. Я не міг дивитись на нього. Привітавшись з Михайловим, я одвів його вбік і почав питати адресу мого приятеля. Михайлов спочатку засміявся, а потім, ледве стримуючи сміх, повернувся до мічмана і сказав: «Знаєш, про чю квартиру він питає? Свого дорогого N. N.». І Михайлов знову голосно засміявся. Мічман йому вторував, але нециро. Михайлов дратував мене своїм недоречним сміхом. Нарешті він отямився і сказав мені: «Твій друг живе тепер у найтеплішій квартирі. На сьомій верстві. Його, бач, не допустили до конкурсу, так він, не довго думавши, з'їхав з глузду, та й гайда у тепле місце. Не знаю, чи живий він тепер».

Я, не попрощавшись з Михайловим, узяв візника й поїхав до лікарні Всіх скорбящих. Мене до хворого не пустили, бо в нього був випадок божевілля. Другого дня я його побачив, і якби наглядач не сказав мені що номер такий-то — художник N. N., то сам я ніколи його не впізнав би, так страшно змінило його безумство. Він мене, звичайно, теж не впізнав. Прийняв за якогось римлянина з рисунка Пінеллі⁹⁷, зареготав і відійшов од загратованих дверей.

Боже мій, яке сумне явище — спотворена божевіллям людина! Я не міг і кілька хвилин споглядати цей печальний образ. Попрощався з наглядачем і повернувся в місто. Але нещасний друг мій ніде не давав мені спокою. Ні в Академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, одне слово, ніде. Його страшний образ скрізь стояв у мене перед очима. І тільки щоден-

не відвідування лікарні Всіх скорбящих поволі розвіяло перше тяжке враження.

Несамовитість його з дня на день ніби вщухала, зате її сила фізична швидко танула. Нарешті він уже не міг підвестися з ліжка, і я вільно міг входити до нього в кімнату. Інколи він наче отямлювався, та все ще мене не впізнавав. Якось я приїхав рано-вранці. Для нього ранішні години були легші. Застав я його зовсім спокійним, але він був такий кволий, що не міг рукою поворухнути. Довго дивився він на мене замисленим, розумним поглядом, наче щось пригадуючи. Раптом він ледве чутно вимовив моє ім'я. І сльози струмками потекли з його просвітлених очей. Тихий плач перейшов у ридання, в таке тяжке ридання, що я й не бачив і дай господи не бачити ніколи такого страшного ридання.

Я хотів іти, але він знаками зупинив мене. Я зостався. Хворий простягнув руку; я взяв його за руку і сів коло нього. Ридання поволі втихло, тільки краплисті сльози котилися з-під опущених вій. Ще кілька хвилин — і він зовсім заспокоївся й задрімав. Я поволеньки звільнив свою руку і вийшов з кімнати, дуже сподіваючись на його одужання. Другого дня, теж рано-вранці, приїжджаю до лікарні й питаю сторожа, що нагодився мені назустріч: «Як мій хворий?» І сторож одповів: «Хворий ваш, ваше благородіє, уже в покійницькій. Учора вранці як заснув, так і не прокинувся».

Після похорону я побув ще кілька днів у Петербурзі, сам не знаю чого. Одного з цих днів зустрів я Михайлова. Після його розповіді про те, як він учора проводив мічмана в Миколаїв і як вони гульнули на Середній рогатці, мова зайшла про покійного, про його вдову і, нарешті, про його незакінчену «Мадонну». Я попросив Михайлова провести мене на квартиру вдови, і він залюбки погодився, бо йому самому хотілося ще раз подивитись на незакінчену «Мадонну». В квартирі покійного ми не побачили нічого, що свідчило б про те, що колись тут жив художник, окрім палітри з засохлими фарбами, що тепер заміняла розбите скло. Я спитав про «Мадонну». Господиня не зрозуміла мене. Михайлов розтлумачив їй, щоб вона показала нам ту картину, яку він колись бачив у них. Вона ввела нас у другу кімнату, і ми побачили «Мадонну», — нею було залатано стару ширму. Я запропонував удві десяти карбованців за картину. Вона охоче погодилась. Я згорнув сувоєм своє коштовне надбання, і ми пішли від утішеної десятима карбованцями вдови.

Другого дня я попрощався з моїми знайомими і, здається, назавжди виїхав з Північної Пальміри. Незабутній Карло Великий уже вмирав у Римі.

4 жовтня 1856

ШЕВЧЕНКО-ПОВІСТЯР

«Художника Шевченко за писание возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений... сослать рядовым в Оренбургский отдельный корпус... начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных пасквильных сочинений».

Так жорстоко царські сатрапи покарали великого українського поета за його революційні вірші. Однак катові Миколі I й ця кара видалася недостатньою, і він ще додав, написавши власною рукою: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать».

Але не такі ковали кували волю і вдачу Тараса Шевченка. Він писав вірші, навіть будучи в ув'язненні у казематі жандармського III відділення, писав і згодом, уже на засланні в Оренбурзі, — писав у маленьких саморобних книжечках, які ховав за халявами чобіт. «Захалявни» вірші, писані кров'ю серця...

Начальство, безперечно, знало, що бунтівний засланець не зрієся своїх «грівів». Новий арешт, трус, нові покарання. І Шевченко вирішує більше не випробувати долю. У нього виникає задум писати прозові твори.

Переведений до Новопетровського форту, поет здійснює свій задум — пише повісті, причому пише російською мовою.

Першою такою повістю стала «Наймичка». Раніше, ще до заслання, Шевченко написав поему під такою назвою, твір, який поряд з двома іншими поемами — «Гайдамаки» і «Сон» («У всякого своя доля») — належить до найкращих, художньо найдовершеніших його поетичних творів. Перехід Шевченка до іншого жанру літературної творчості не змінив основних його ідейно-мистецьких засад. Не випадково у першому своєму прозовому творі він звернувся до фабули цієї поеми.

У повісті «Наймичка» Шевченко не просто повторив певні фабульні ситуації поеми, розширив та поглибив їх. Ми спочатку тільки здогадуємося про минуле Ганни. У повісті значно ширше й докладніше розкрито образ Лукії. Введено епізоди, образи; зустріч з офіцером-спокусником, образ корнета-улана. Таким чином Шевченко глибше розкриває соціальну сторону конфлікту, глибше мотивує поведінку селянської дівчини, обдуреної паном. Повість, власне, має новий сюжет, нову композицію з багатьма ліричними відступами.

Історія Лукії глибоко драматична. Так само, як і Ганна в poemі «Наймичка», Лукія позбавлена щастя материнства, бо не може назвати свого улюбленого Марка сином, а себе його матір'ю.

Шевченко пов'язував свою повість з українською літературною традицією, надаючи Лукії риси, близькі і «сердешній Оксані» свого попередника Квітки-Основ'яненка, і «Єдинордній матері» Енея з «Енеїди» Котляревського. А проте образ Лукії — новий і своєрідний в українській літературі. Ввівши додатковий епізод зустрічі Лукії-матері з офіцером-спокусником, Шевченко розкриває нову рису в характері героїні — її моральну стійкість. Легковажний офіцер-улан хоче обдурити Лукію вдруге, обіцяє зробити її «офіцершею», але тепер вона рішуче відкидає його зальоти: «Не хочу я бути офіцершею. Я мати офіцерського сина — і цього з мене досить!» Ставши покриткою, Лукія зрозуміла до кінця огидне ество свого спокусника. Шевченко показує, що їй дуже нелегко було відстояти свою честь матері: «А яких зусиль! якої праці треба було їй докласти, щоб перемогти себе. Тільки висока й благородна материнська любов врятувала тебе од прірви, що вдруге розверлася перед тобою».

Увівши в сюжет повісті образ офіцера-спокусника саме в дальших епізодах, коли Лукія стала вже наймичкою, вихователькою свого сина, Шевченко розкриває справжнє обличчя папа, який ображає й зневажає матір свого рідного сина: «— Ось же тобі, уперта хохлячко! — І він ударив її нагайкою по голові, процідив: — «Проклята!» — і, повернувши коня, поскакав у поле...» Тут знову, як і в багатьох поетичних творах, протиставлено мораль панівного класу і мораль народу.

В повісті Шевченко ширше розкриває образи старих Якимка й Марти (у poemі — Настя), які лишають у себе маленького Марка і згодом беруть Лукію за наймичку. Вони відчують, що Лукія знедолена («безталанна»), але ніколи ні про що їй не розпитують. «Про рід її і плем'я вони немов боялися й мову заводити, інстинктивно розуміючи, що в нещасного не випадає питати про його колишнє щастя, — пише Шевченко і тут же сповідає про своє ставлення до цих людей: — Я вклонюся вам, грубі, прості люди! Своїм розпитуванням ви б заставляли її казати неправду і, значить, подвійно страждати, бо вона не така вдалася, щоб вигадувати небувалі сповіді свого серця».

В авторських відступах Шевченко показує тяжку виснажливу працю селян на панщині і водночас — оптимізм народу, який не здає у розпач, а шукає відряди у вірній супутниці свого життя — в народній пісні. Шевченко мріяв також про полегшення умов праці селян: «О агрономи-філантропи! Вигадайте ви замість серпа яку-небудь іншу машину. Ви цим дуже прислужитесь приневоленому на тяжку працю людові».

Тут виявляється велич Шевченка не тільки як викривача-гуманіста, як мислителя, пророка, що прозирає у далеке майбутнє, мріяв про застосування машин, котрі полегшували б працю селян.

Вдаючись інколи до екскурсів у минуле, агадуючи про сучасне народу, Шевченко завжди ставить перед собою певне завдання, пов'язане з ідейним задумом твору в цілому. Так, напочатку, розповівши про те, звідки пішла назва «Ромоданівський шлях», він додає: «Не усміхайтесь добродушно, мій ласкавий читальнику, я й сам мало вірю тій оповіді, та з обов'язку списателя повинен був згадати про сю пусту вигадку народу». Між іншим, у першій редакції цього речення було: «списателя народного быта». Але потім автор викреслив останні двоє слів, ніби підкреслюючи, що він ставить перед собою ширші завдання, аніж просто зображення народного побуту — він розкриває соціальну сутність взаємин між людьми, показує погволення народу поміщиками, панами.

Шевченко розкриває типові образи в характерних деталях і за типових обставин. Не раз він згадує свого попередника Гоголя, порівнюючи, зокрема, старого Якіма з Афанасієм Івановичем після смерті Пульхерії Іванівни.

Реалістичний художній метод Гоголя, його принципи типізації, розкриття внутрішньої, соціальної суті образу через характерні деталі Шевченко творчо використав не тільки в «Наймичці», а й в усіх інших своїх повістях.

Глибокий аналіз повісті і в цілому реалістичного методу творчості Шевченка дав Іван Франко. Він вказував на високе розуміння автором «Наймички» мистецтва. Шевченкове розуміння мистецтва «мабуть, заставляло його очищувати вибрану тему від усіх лишніх подробиць, від усіх, так сказати, жужлів буденного життя, щоб тим способом піднести звичайний життєвий факт в ясну сферу ідей...» — писав Франко, зазначаючи далі, що Шевченко «вміло вхоплений факт живої дійсності... старався тим способом перетворити в тип, скристалізувати в символічний образ самої ідеї».

На деякі художні особливості повістей Шевченка, зокрема «Наймички», свого часу звернув увагу видатний український радянський вчений Олександр Білецький, вказавши, що у віршах «як це не дивно, Шевченко-художник мало позначився», а «в прозі виразно відчувається художник». Це виявляється навіть у використанні великої кількості епітетів на означення кольорів, як от у «Наймичці»: «Сонце хлилося до обрію і своїм жовто-багряним світлом золотило і без того золоті, заставлені полукипками лани благодатного села. Широка долина вкрилася прозорим ясно-синім туманом і сховала в ньому чарівну лінію свого обрію. Сула зайнялася матовим рум'янцем, як засмагла на сонці молода жниця, що зустрілася з милим косарем своїм. По жовто-пурпуровому мату вихлястої Сули де-не-де тягнуться за рибальським човном світлі блискучі струминки. Тягнуться і зникають у темно-зеленому очереті».

Повість «Наймичка», як ми вже казали, написано в Новопетровському укріпленні. Шевченко закінчив її, напевно, в 1852 році, але в автографі він написав: «25 лютого 1844. Переяслав». Це був засте-

режний захід — аби не впадало в око, що засланиць нехтує височайшу заборону писати й малювати.

Фіктивне позначення — «1845 року, Київ» — зробив Шевченко й на автографі другої своєї повісті — «Варнак», написаної в Новопетровському укріпленні десь наприкінці 1853 — на початку 1854 року.

В повісті «Варнак» теж використано тему й фабулу однойменної поеми, написаної раніше.

Тақ само, як і в поемі, він викривав в повісті кріпосництво, показує, як немилосердно карають кріпосників народні месники. Використовуючи жанрові особливості повісті, Шевченко значно ширше, ніж у поемі, розробив новий сюжет, увів нові персонажі (наприклад, панна Магдалена), ширше розробив характери тих персонажів, які були тільки накреслені в поемі. Їх названо і певними іменами: головний герой — кріпак, народний месник Кирило, дівчина-кріпачка Марися, граф — Болеслав. Яскравіше і ширше змальовано в повісті антикріпосницький рух. Зневажений і ображений молодим графом, Кирило йде до корчми і стрічається з народними месниками. Коли він, розповівши їм історію свого життя, заплакав, один із них каже йому: «Е-е! Земляче! Бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву! Сльозами, земляче, нічого не вдієш! Ми теж, як бачиш, люди убогі, покривджені, загуркані, пограбовані. А от, хвалити бога милосердного, пануємо! Та ще і як пануємо! Ти тільки глянь та подивись! Удар лихом об землю! Ходімо з нами, з нами, вольними козаками, далєбі, не каютимешся!»

Багатьма рисами Кирило схожий на іншого народного месника — Устима Кармелюка, хоча сам Шевченко такої аналогії не проводить. Він тільки констатує: «Промисляють вони з товариством чесним лицарським промислом, себто розбоем». Справді, вони грабують тільки шляхту, багатіїв, тих, що їздили в розкішних каретах. Забираючи у багатих, Кирило роздає бідним, і цим він особливо близький до Кармелюка. В тексті повісті не названо цього прізвища, але, зрозуміло, що Шевченко має на увазі саме Кармелюка. Він, певно, не хотів, щоб героя повісті ототожнювали з Кармелюком, бо образ Кирила значно ширший.

Тактика боротьби, яку веде Кирило, теж нагадувала тактику Кармелюка. Він не тримав свій загін в одному місці, а розпускав його, зосереджуючи тільки для нападу на ворога. Він завжди мав підтримку селянських мас: «Правда, поліції я не дуже боявся, бо селяни любили мене і в разі небезпеки ховали».

І у поемі, і в повісті Шевченко підкреслює непослідовність Кирила, характерну для багатьох керівників селянських повстань: побачившись із своєю бідною хворою Марисею, Кирило, сам недужий, приходив до губернатора і розповідає про себе.

Хоча Шевченко передбачливо поставив дату закінчення повісті «1843 рік», але він чудово розумів, якою небезпекою для нього може стати поява такого твору в 50-х роках, коли в країні назривала

революційна ситуація. Тому й відмовився від авторського підпису в розповіді. Читач мав сам робити висновки з розповіді варнака, знайти відповідь на важливе запитання, поставлене на початку повісті: чому страждає народ і що йому слід робити для свого визволення. Погляди автора не нав'язуються читачеві, вони випливають із самого змісту повісті, із усієї системи типових художніх образів, розкритих за типових обставин, у типових деталях. У цілому ж говірка «Варнак» великою мірою відтворювала революційну ситуацію на Україні.

Серед солдатів і офіцерів, з якими щодня стрічався Шевченко, було немало таких, які щиро співчували йому. Дуже людяно ставився до поета і комендант укріплення майор Іраклій Усков. Незважаючи на царську заборону, він дав змогу Шевченкові писати й малювати, намагався полегшити йому тягар солдатської муштри.

Узнавши людей, які його оточували, впевнившись у доброзичливому ставленні коменданта Ускова, Шевченко починає ставити на своїх повістях уже не фіктивні, а справжні дати.

Першою такою повістю була «Княгиня», яку Шевченко, викриставши окремі фабульні ситуації поеми «Княжна», написав 1853 року і підписав псевдонімом «К. Дармограй».

Наприкінці листопада 1854 року Шевченко почав писати повість «Музика» і закінчив її в січні 1855 року. Якщо в перших трьох повістях фабула певною мірою запозичена з його поетичних творів, то фабула повісті «Музика» цілком оригінальна. У повісті зображено тяжке життя кріпацької інтелігенції. Цю тему порушували російські письменники в 30—40-х роках («Дмитро Калінін» В. Белінського, «Художник» О. Тимофєєва, «Іменини» У. Павлова). Подібність образів талановитої артистки-кріпачки особливо зближує повість «Музика» з повістю О. Герцена «Сорока-злодійка» (1848). В основу сюжету повісті Герцена покладено епізод, який розповів письменникові великий актор, колишній кріпак М. Щєкін. Повість була надрукована в журналі «Современник» 1848 року під псевдонімом Іскандер. Ми не знаємо, читав Шевченко повість Герцена чи ні, але в обох творах є чимало спільного, бо сама тодішня дійсність давала багато схожого матеріалу. І підхід до цього матеріалу у Герцена та Шевченка в основному однаковий — вони показують страждання талановитих кріпаків не як поодинокі, випадкові, а як типові, закономірні явище, викривають потворність кріпосництва в цілому. Шевченко називає конкретні села, в яких відбуваються події, називає й деяких поміщиків-кріпосників власними іменами.

Повість «Музика» вперше була опублікована 1882 року в київській газеті «Труд», а згодом — у журналі «Киевская старина» (1887).

П'ятдесят років тому Інститут літератури АН УРСР готував нове академічне видання творів Шевченка. Мені доручили підготовку тексту повісті «Музика». Почав я звиряти журнальну публікацію з оригіналом твору — і очам своїм не вірю: в рукописі події відбуваються

в Качанівці, а в тексті «Киевской старины» — у Кленовці; у Шевченка згадуються Прилуки, Дігтярі, а в журналі замість цих назв тільки літери — П., Д.; прізвище «Арновський», за яким кожен міг упізнати відомого в той час на всю Росію поміщика Тарновського (йому належало село Качанівка), замінено на «Кленовський»... Такі ж «виправлення» були й у газетній публікації. Буржуазні фальсифікатори зробили їх навмисне, щоб приховати від читачів назви конкретних місць і прізвища поміщиків, пов'язаних з описаними подіями. Довгий час (до 1936 року) повість «Музика» так і друкувалась.

Композиція повісті «Музика» подібна до композиції попередніх повістей Шевченка. Розповідь в основному має форму подорожніх нотаток автора, який за дорученням Київської археографічної комісії їздив по місцях, відомих історичними пам'ятками, й заїхав у село Дігтярі. Частина розповіді дано як листи музики Тараса Федоровича і спогади провінційного педагога Івана Максимовича.

Центральна постать повісті — Тарас Федорович, образ якого розкривається в авторській розповіді, в листах і спогадах про нього. Це сирота-кріпак, талановитий музикант-віртуоз, скрипаль і віолончеліст, який учився в Італії, який майстерно, з душею, з глибоким розумінням грає складні твори Белліні, Шопена, Мендельсона, Вебера, його високо цінує великий Глінка, а він тим часом, як і раніше, змушений виконувати обов'язки лакея. Шевченко глибоко і яскраво, з благородним пафосом змалював справжню трагедію талановитого кріпака, бо доля цього митця з народу була близька йому самому. Чи не тому автор і назвав його своїм іменем — Тарас?

Не менш трагічна доля талановитої артистки-сироти — вихованки Арновського — Тарасевич. Це не кріпачка, але теж безправна, знедолена людина. Вихована в «благородному» пансіоні, вона перечитала все, що було в бібліотеці Арновського. Тарасевич — прекрасна артистка й співачка. Щоб потрапити на петербурзьку сцену, вона змушена стати коханкою Арновського. Але виступати на столичній сцені їй не судилося. Народивши мертву дитину, вона захворіла на гарячку й померла в лікарні як «крепостная девка» Арновського.

В образі Арновського Шевченко викриває весь кріпосницький суспільний лад. Музика писав у своєму листі:

«О, коли б я володів великим мистецтвом писати! Я написав би велику книгу про паскудства, що кояться в селі Качанівці.

Не пригадую, в якій саме книзі я вичитав такий афоризм, що коли ми бачимо мерзотника й не показуємо на нього пальцем, то й ми майже такі ж самі мерзотники».

Володіючи цією великою майстерністю — викривати паскудство, — Шевченко не боявся викрити й Г. С. Тарновського, якого вважали за мецената, — він приймав у себе багатьох відомих діячів літератури, науки, мистецтва, лишаючись при тому одним з найзапекліших кріпосників.

Мимохідь Шевченко змальовує образ і сестри Арновського. Тіль-

ки-но захворіла Тарасевич, як вона веліла зробити для неї надмогильний хрест. І ще деталь: умерла «улюблена покоївка» сестри п. Арновського. І вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вона гладила утюгом своїй пані сукню в неділю та трохи запізнилася: уже в усі дівони продзвонили, а сукня не була готова. От пані й розгнівалася, вихопила в неї з рук утюга та й тріснула їй ненароком по голові так, що та, бідна, тут же й ноги простягла. Як бачимо, сестра недалеко відійшла від брата.

В повісті «Музика», як і в інших творах, Шевченко обстоє реалістичні принципи мистецтва. Він виступає проти романтичного відтворення дійсності («я... за убожеством моєї уяви не беруся за таке діло»,— з іронією зауважує він), засуджуючи водночас і натуралістичне відтворення, позицію тих «справдених знавців», котрі захоплюються «гербами, з убивчими подробицями вималюваними на гудзиках якогось відмундира».

Шевченко не нехтує деталями — неодмінною умовою реалістичного зображення дійсності. Але деталь у художньому творі, на його думку, не повинна бути самоціллю, вона має бути підпорядкована якійсь вищій ідеї. Ось, приміром, пейзаж. Шевченко не може просто милуватися красою природи, забуваючи про життя людей, не може відтворювати її безсторонньо: «Я ж, незважаючи на фрак та інше причадалля, був зовсім спокійний і навіть щасливий, дивлячись на неозорі простори, засіяні житом і пшеницею. Правда, і в моє серце закрадався смуток, але смуток іншого роду. Я думав і питав бога: «Господи, для кого це поле засіяне й зеленіє?» Хотів був спитати про цю сумну річ мого товариша, та, подумавши, не спитав. Коли б не це проклятуце питання, що так не до речі зародилося в моїй душі, я був би зовсім щасливий, купаючись, так би мовити, в тихо погойдуванім морі свіжої зелені».

Автор послідовно підкреслює тяжке становище людей — селян-кріпаків, які живуть серед цієї природи: «Коли я дивився на обірваних селян, що попадалися нам назустріч, цей бал уявлявся мені якоюсь нелюдською розвагою». Відтворюючи якісь явища, Шевченко водночас давав і оцінку цим явищам. Так, досить докладно описавши розваги поміщиків, він додає: «Цинізм, щоб не сказати мерзота, та й більше нічого».

Уся розповідь Шевченка в усіх її деталях служила провідній ідеї — викриттю кріпосництва в цілому. Цим, певно, й пояснюється, що Шевченко не міг свого часу надрукувати повість «Музика».

На початку 1855 року Шевченко написав повість «Нещасний» (назва ця — іронічна) — про дворянських синків, яких батьки за рієні провини віддавали на військову службу. Тут автор іде далі по шляху критичного реалізму.

Того ж року написано повість «Капітанша», в якій письменник викриває кріпацтво, роблячи наголос на морально-етичній стороні питання.

Морально-етичні проблеми Шевченко порушує і в повісті «Блидпята», написаній у 1855—1856 роках.

Своєю проблематикою та ідеєю ця повість дещо схожа з повістю «Нещасний» — в ній теж викривається військове, а точніше офіцерське середовище. Мати-покритка після виїзду з Переяслава кавалерійського полку підкидає двох немовлят, а сама кінчає життя самогубством. Малят назвали Зосимом і Саватієм. Виховуються вони в родині сотника Никифора Федоровича Сокири. Умови родинного виховання були однакові, але життя близнят склалося по-різному. Шевченко надає великого значення шкільному вихованню, оточенню, суспільним умовам, які впливають на характер людей. Зосим навчається в кадетському корпусі і згодом стає гвардійським офіцером. В цьому образі письменник викриває патентованих мерзотників з офіцерського стану. В корпусі, де навчалися синки привілейованих верств, формується характер Зосима. Шевченко не показує докладно перебування героя в корпусі, але за допомогою кількох деталей дає змогу зрозуміти, в якому напрямі його там виховали. Батьки одержують листи від своїх дітей, і чим далі, тим більше визнається в них вдача тих, що писали. Зося завжди писав лаконічно й підкреслював, що він «майже старець поміж вихованцями». Після закінчення корпусу Зосим змінює своє прізвище і стає вже не «Сокира», а «Сокирін». Це не подобається батькові («Сокирін», «Сокирін», — поганий знак, — промовив тихо Никифор Федорович). Далі вже Шевченко докладно розкриває, як під впливом оточення Зосим опускається нижче й нижче. Призначений у лейб-гвардійський гренадерський полк у Петербурзі, він вимагає від батьків грошей, соромиться признатися перед товаришами, що його мати неписьменна, одержавши від неї гроші, каже, що це подарунок від коханки. Після участі в п'яному бешкеті Зосима переводять із гвардії в армію. Моральне падіння його триває, і зрештою за рішенням військового суду його засилають рядовим в Окремий оренбурзький корпус. Повернувшись з військової служби на хутір, він виганяє матір з дому, стає п'яницею, картярем і злодієм.

Інший життєвий шлях у Саватія. Батьки віддають хлопця до гімназії, де попечителем був Іван Котляревський — автор «Енеїди» і «Наталки Полтавки». Закінчивши гімназію, юнак вступає на медичний факультет Київського університету. Характер Саватія формується зовсім в іншому середовищі. Після закінчення університету Саватій дістає призначення в Оренбурзький край, а через кілька років повертається до Переяслава повітовим лікарем. Шевченко зображає Саватія як чесну, гуманну, чулу людину.

Протиставляючи дві системи виховання, Шевченко всією структурою художніх образів заперечував антипедагогічний характер кріпосницьких методів. Він картав «патентованих мерзотників» і ту суспільну атмосферу, яка їх породжувала, але водночас бачив у житті й відтворював у художніх образах ті ясні промені, ті прогресивні

сили, які тільки й могли вести народ уперед. У повісті це — Іван Котляревський та його вихованець Саватій Сокира.

1856 року Шевченко написав і повість «Художник», побудувавши її значною мірою на автобіографічному матеріалі. В образі оповідача легко впізнати Івана Сошенка, який відіграв велику роль у становленні Шевченка як людини, художника й поета. Талановитий художник-кріпак, імені якого не названо, — це сам Шевченко. А проте розглядати повість як автобіографічний твір не можна, — переважає тут, особливо в другій частині, художня фантазія. Художник-кріпак у повісті значно молодший, ніж був Шевченко в період знайомства з Сошенком, багато епізодів у другій половині повісті, наприклад, одруження і смерть художника — це повністю художній домісел. Нагадаємо, до речі, що смерть художника показав свого часу, хоч і в іншому плані, Гоголь у повісті «Портрет». Обидва твори ріднять провідна ідея: мистецтво повинно служити благородним цілям.

Шевченко створив у повісті реалістичні образи багатьох своїх сучасників — художників — Карла Брюллова, Олексія Венеціанова, Івана Сошенка, поета Василя Жуковського, поміщика Павла Енгельгардта, майстра Василя Ширяєва. Але найяскравішим образом є герой повісті — обдарований художник-кріпак, який гине в несприятливих умовах тодішнього кріпосницького суспільства.

Повість «Художник» свідчить і про високу мистецьку культуру Шевченка, його широку й глибоку обізнаність з різними галузями мистецтв різних епох і народів.

Останньою з відомих нам повістей Шевченка є «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (1856—1858) — твір знову ж таки антикріпосницького характеру, бо автор вважав, що зло треба бичувати доти, доки воно не буде остаточно знищене. Назву ще одного прозового твору поета — «Повість про безвідного Петруся» — ми знаємо з оголошення редакції журналу «Основа» про продаж рукописів Шевченкових повістей, але текст цього твору до нас не дійшов.

Усі повісті Шевченка написано, як ми вже казали, російською мовою. Здавалося б, це мало б полегшити опублікування їх. А проте жодна повість за життя автора не була надрукована. Лише згодом, уже після смерті Шевченка, його прозову спадщину почали видавати, нерідко спотворюючи текст, вдаючись, як ми вже бачили, до прямої фальсифікації.

Тільки Велика Жовтнева соціалістична революція дала змогу по-справжньому оцінити всі достоїнства творчої спадщини видатного письменника, революціонера-демократа.

Повісті Тараса Григоровича Шевченка стоять поряд з його безсмертними поетичними творами та образотворчими роботами і є одним з найважливіших проявів геніальної думки великого сина українського народу.

*Б. П. КИРИЛЮК,
член-кореспондент АН УРСР.*

ПРИМІТКИ

НАЙМИЧКА

¹ *Ромодановський Григорій* — російський боярин-воєвода, один із початківців царського війська на Україні в другій половині XVII ст.

² *Дорошенко Петро* — гетьман Правобережної України (1665—1676).

³ *Орельські вали, або так звана лінія...* — південно-східний кордон Гетьманщини наприкінці XVIII ст.

⁴ *Ходаковський* — Зоріан Доленга-Ходаковський (справжнє ім'я Адам Черноцький, 1784—1825), польський демократичний діяч, етнограф, археолог і фольклорист.

⁵ *Марія Єгипетська* — одна з християнських святих, грішниця, що розкалялась.

⁶ *«Ісая, ликуй»* — церковна пісня, що виконується під час вінчання.

⁷ *Сердешна Оксана* — героїня однойменної повісті відомого українського письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1778—1843).

⁸ *Еневева маги* — Венера, в римській міфології богиня краси і кохання.

⁹ *Богиня Пафоса* — Венера, храм якої в давні часи був у місті Пафосі на острові Кіпр.

¹⁰ *Симеон Стовпник* — один з християнських святих, що мучив своє тіло довгим стоянням на кам'яному стовпі.

¹¹ *Опанас Іванович і Пульхерія Іванівна* — дійові особи твору Гоголя «Старосвітські поміщики».

¹² *Свфрем Сірін* — церковний письменник IV ст.

¹³ *«Всякому городу нрав і права»* — початок однієї з пісень українського поета і філософа Г. С. Сковороди (1722—1794).

¹⁴ *Густиня* — Густинський Троїцько-Прилуцький монастир, заснований 1600 р.

¹⁵ *Блісавет* — Блісаветград (тепер Кіровоград).

¹⁶ *25 лютого 1844, Переяслав.* — Насправді повість написано на заслання в Новопетровському укріпленнідесь у 1852—1853 рр.

ВАРНАК

¹ *Соляна Защита* — інакше Ілецька Защита — місто, центр соляних промислів в колишній Оренбурзькій губернії.

² *Мойсей-богосидець* — відома статуя Мікеланджело (див. прим. 29 до повісті «Музика»).

³ *Гомерівський Нестор* — один з героїв «Іліади» Гомера, красномовний і мудрий старик.

⁴ *Четві Мінеї* — буквально: щомісячна читанка — збірка життєписів християнських святих.

⁵ *Розумовський* — Кирило Розумовський, останній гетьман Лівобережної України (1750—1764).

- ⁶ *Цампієрі Доменіко* (1581—1641) — італійський художник.
- ⁷ *Боккаччо, Аріосто, Тассо* — італійські письменники епохи Відродження. Джованні Боккаччо (1313—1375) — автор збірки новел «Декамерон»; Лудовіко Аріосто (1474—1533) — автор поеми «Несамовитий Роланд»; Торквато Тассо (1544—1595) — автор героїчної поеми «Визволений Єрусалим».
- ⁸ «*Божественна комедія*» — твір видатного італійського поета Данте Аліг'єрі (1265—1321).
- ⁹ *Бетховен* — Людвіг ван Бетховен (1770—1827) — великий німецький композитор.
- ¹⁰ *Бах Йоганн-Себастьян* (1685—1750) — німецький композитор і органіст.
- ¹¹ *Київська пустинь* — монастир під Києвом.
- ¹² *Вологубський Андрій* — в 1155—1156 рр. був князем у Вишгороді (під Києвом), потім — князем володимиро-суздальським.
- ¹³ *Кременець, королева Бона*. — Кременець — місто на Волині, яке до 1509 р. було в складі Литовської держави і деякий час перебувало у володінні королеви Бони, дружини короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I.
- ¹⁴ *Кременецький ліцей* — загальноосвітній навчальний заклад. Заснований в 1819 р.; після придушення польського повстання 1831 р. був ліквідований царським урядом.
- ¹⁵ *Благородний Чацький* — Чацький Тадеуш (1765—1813) — польський історик і громадський діяч, був інспектором училищ в колишніх Волинській, Подільській та Київській губерніях.
- ¹⁶ *1845 року, Київ*. — Насправді повість написана в Новопетровському укріпленні близько 1852 р.

МУЗИКА

- ¹ *Бодянський Ілля* — прилуцький протопоп, батько історика й етнографа Павла Бодянського, редактора газети «Полтавские губернские ведомости».
- ² *Сенклерське абатство* — місце дії в романі «Ліс, або Сенклерське абатство» англійської письменниці Анни Радкліф (1764—1823).
- ³ *Самойловичів пам'ятник*. — Самойлович Іван був гетьманом Лівобережної України в 1672—1687 рр.
- ⁴ *Київська археологічна комісія* — офіційно: «Комиссия для разбора древних актов»; її завданням було дослідження історичних та археологічних пам'яток. У 1845—1846 рр. в цій комісії працював Шевченко.
- ⁵ *Репнін Микола Григорович* (1778—1845) — військовий губернатор Лівобережної України. Дочка Репніна, Варвара Миколаївна, була близьким другом Шевченка.
- ⁶ *Вишневецький-Корибут Єремія* (1612—1651) — один з польських магнатів Лівобережної України, який володів майже всією Полтавщиною. Відзначався особливою жорстокістю під час визвольної війни українського народу проти польської шляхти.
- ⁷ *Прилуцький полковник* — Гнат Галаган, служив спочатку у війську Мазепи, а потім одним з перших перейшов на бік Петра I і був спершу призначений полковником чигиринським, а потім, з 1714 р. — прилуцьким. *Мазепа Іван Степанович* (1644—1709) — гетьман Лівобережної України в 1687—1708 рр. Під час Північної війни Росії з Швецією зрадив Петра I і перейшов на бік шведського короля Карла XII.

- ⁸ *Штернберг Василь Іванович* (1818—1845) — художник, друг Шевченка по Академії мистецтв.
- ⁹ *Полтавський бій* — бій під Полтавою в 1709 р. між військами Петра I і шведського короля Карла XII.
- ¹⁰ *Заряно Сергій Костянтинович* (1818—1870) — російський художник-портретист.
- ¹¹ *Марш із «Вільгельма Телля»*... — марш з опери італійського композитора Джоаккіно Россіні «Вільгельм Телль», за драмою німецького письменника Ф. Шіллера.
- ¹² *Персеполіс* — столиця стародавньої Персії в IV ст.
- ¹³ «*Фрегат «Наdejда»*» — повість російського письменника-декабриста О. О. Бестужева-Марлінського.
- ¹⁴ *Бальзак Оноре де* (1799—1850) — великий французький письменник-реаліст, автор багатотомного циклу романів «Людська комедія», до якого входить і роман «Тридцятилітня жінка».
- ¹⁵ *Гольбейн Ганс* (1497—1543) — німецький художник. «Танець смерті» (правильна назва «Образи смерті») — серія його гравюр.
- ¹⁶ *Просперо* — один з героїв поеми великого англійського поета і драматурга У. Шекспіра (1564—1616) «Буря».
- ¹⁷ *Шпор Людвіг* (1784—1859) — німецький скрипаль і композитор.
- ¹⁸ *Мендельсон-Бартольдї Фелікс* (1809—1847) — відомий німецький композитор.
- ¹⁹ *Серве Андрієн Франсуа* (1807—1866) — славнозвісний бельгійський віолончеліст-віртуоз і композитор, що користувався світовою славою. Шевченко слухав його гру в Петербурзі, куди Серве приїжджав на гастролі в 30—40-х рр.
- ²⁰ *Вебер Карл-Марія* (1786—1826) — німецький композитор. «*Прецоца*» — одна з його опер.
- ²¹ «*Норма*» — опера італійського композитора XIX ст. Вінченцо Белліні.
- ²² *Качапівка* — колишній маєток українських поміщиків Тарновських на Чернігівщині. Тут бували Гоголь, Максимович, Глінка, Шевченко.
- ²³ *Золотаренко Іван Никифорович* — полковник козацького війська, на чолі якого в 1654—1655 рр. воював разом з російським військом проти Польщі.
- ²⁴ «*Реквієм*» — траурна музична композиція Вольфганга Амадея Моцарта (1756—1791).
- ²⁵ «*На морі синьому, на камені білому Ясний сокіл квилить-проквилить...*» — слова з народної думи про Олексія Поповича.
- ²⁶ *Візантійський стиль* — стиль візантійських церков. *Візантія* — східна імперія, що існувала в IV—XV ст.
- ²⁷ *Соломон* — цар Ізраїльсько-Іудейського царства X ст. до н. е. Біблійна легенда приписувала йому особливу мудрість.
- ²⁸ *Буонаротті Мікеланджело* (1475—1564) — геніальний італійський художник, архітектор і скульптор епохи Відродження.
- ²⁹ *Ліст Ференці* (1811—1886) — видатний угорський композитор і піаніст.
- ³⁰ *Сумароков Олександр Петрович* (1717—1777) — російський письменник. «Синав і Трувор» — одна з його трагедій.
- ³¹ *Вісковатов Степан Іванович* (1786—1831) — російський драматург, що переробив трагедію Шекспіра «Гамлет».
- ³² *Обелія* — героїня трагедії У. Шекспіра «Гамлет».
- ³³ «*Лев Гурович Синичкін*» — водевіль, написаний Д. Т. Ленським — російським письменником і актором.

³⁴ *«Руслан і Людмила»* — опера Глінки на сюжет поеми Пушкіна, написана в Качанівці, коли там перебував і Шевченко.

³⁵ *Ромберг Бернгард* (1767—1841) — німецький віолончеліст і композитор.

³⁶ *Енгельгарт В. В.* — аристократ, знайомий Пушкіна, в будинку якого відбувалися прилюдні вистави, бали, вечори.

³⁷ *Бетан Анрі* (1820—1881) — бельгійський скрипаль і композитор.

³⁸ *Гайдн Франц-Йозеф* (1732—1809) — австрійський композитор, відомий численними музичними творами, серед яких ораторія «Сотворіння світу» займає одне з перших місць. Музика Гайдна багата мотивами народної творчості.

³⁹ *Вельггорський* — Вільггорський Михайло Юрійович (1788—1856), граф, композитор, відомий в 40-х роках у Петербурзі як аматор мистецтв.

⁴⁰ *Литовський замок* — місце ув'язнення в Петербурзі.

⁴¹ *Партитура Мендельсона «Сон у купальську ніч»* — увертюра Мендельсона до комедії Шекспіра «Сон літньої ночі».

БЛИЗНЯТА

¹ *«Письмовник» славнозвісного Курганова...* — популярний у XVIII ст. збірник правил усної і письмової російської мови, віршів, оповідань і т. д., що його склав російський просвітитель і педагог Курганов Микола Гаврилович.

² *Зороастр (Зарагуштра)* — «пророк» і реформатор давньоіранської релігії.

³ *«Ключ до таємниць природи» Еккартсгаузена* — містичний твір німецького автора Карла Еккартсгаузена (1752—1803).

⁴ *Єгоров Олексій Єгорович* (1776—1851) — художник-академік, чудовий педагог.

⁵ *Гребінка Євген Павлович* (1812—1848) — український письменник, близький знайомий Шевченка.

⁶ *Казка про Єруслава Лазаревича* — популярна лубочна російська казка.

⁷ *О. Дюма* — Дюма-батько Александр (1802—1870), французький письменник, автор популярних романів «Три мушкетери», «Граф Монте-Крісто» та ін.

⁸ *Тарасова ніч* — ніч розгрому військ польської шляхти гетьмана Конецпольського 22 травня 1630 р. повстанцями — селянами Придніпров'я на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем.

⁹ *Рюїсдаль Якоб* (1628—1682) — голландський художник-пейзажист.

¹⁰ *Імператор Петро III* — царював у Росії в 1761—1762 рр., походженням був німець із Голштинії.

¹¹ *Іван Леванда* (1734—1814) — церковний оратор.

¹² *Великий Запорозький Луг* — низовина лівобережжя Дніпра, ниніше порогів, вкрита озерами та чагарниками; тут запорожці рибалили і полювали.

¹³ *Генерал Текелій* — російський генерал, під проводом якого війська Катерини II захопили в 1775 р. Запорозьку Січ.

¹⁴ *Бортнянський Дмитро Степанович* (1751—1825) — український і російський композитор.

¹⁵ *А яких чудових пісень...* — Далі перелічуються сентиментальні пісні, що були в моді на початку XIX ст.

¹⁶ *Прокопови Петро Іванович* (1775—1850) — організатор першої в Росії школи бджільництва.

¹⁷ *Біронів брат.* — Німець Карл Бірон за царювання Анни Іоаннівни (1730—1740) був генералом російської армії, який відзначався своєю жорстокістю.

¹⁸ *«Український вестник»* — журнал, що видавався в 1816—1819 рр. у Харкові.

¹⁹ *Гулак-Артемівський Петро Петрович* (1790—1865) — український поет, відомий також переробками од римського поета Горация («Гараськові оди», «До Паркома» I і II).

²⁰ *Князь Шаховської* — Шаховської Олександр Олександрович (1777—1846), російський письменник-драматург, автор п'єси «Козак-віршувальник», у якій дійові особи говорять ламаною українською мовою.

²¹ *На спомин про здобуття Азова...* — В 1696 р. російське військо, до складу якого входили і українські частини, здобуло у турків Азов.

²² *Матвеев Андрій Матвійович* (1701—1739) — російський художник.

²³ *Батурич, який він зруйнував...* — В 1708 р. російське військо здобуло і зруйнувало м. Батурич, столицю Мазепи.

²⁴ *Коцебу Август-Фрідріх* (1761—1819) — німецький реакційний письменник-драматург.

²⁵ *«Життя коротке, а наука вічна»* — децю змінені слова Гіппократа «Ars longa, vita brevis» — «Мистецтво вічне, а життя коротке». (Лат.).

²⁶ *Лівій Тит* — давньоримський історик (59 р. до н.е.—17 р. н.е.), автор великої праці про історію Риму.

²⁷ *Знаменитий п'яниця К. Радзівілла.* — Шевченко має на увазі князя Карла-Станіслава Радзівілла (1734—1790), одного з литовсько-польських магнатів.

²⁸ *Козак-вельможа Трошинський* — Трошинський Дмитро Прокопович (1754—1829), поміщик, російський державний діяч.

²⁹ *«Малоросійська Сафо»* — оповідання О. О. Шаховського, головною дійовою особою якого є легендарна складальниця пісень Маруся Чурай.

³⁰ *Великий граматик наш М. І. Грек* (1787—1867) — російський реакційний журналіст і письменник, «Великим» Шевченко називав Грека іронічно.

³¹ *Козак Климовський* — Климовський (Климов) Семен, український поет кінця XVII — першої половини XVIII ст. Найпопулярніша його пісня «Іхав козак за Дунай». Саме його і зображує Шаховської в опері-водевілі «Козак-віршувальник».

³² *Мажанді Франсуа* (1783—1855) — французький учений-фізіолог.

³³ *«Останній день Помпеї»* — картина К. П. Брюллова, яка змальовує загибель міста Помпеї (біля Неаполя) під час виверження вулкана Везувія в 79 р. н. е. (див. прим. 25 до повісті «Художник»).

³⁴ *«Тінь Наполеона на острові Св. Єлени»* — лубочна картина.

³⁵ «Библиотека для чтения» — журнал консервативного напрямку, видавався в 1834—1865 рр.

³⁶ «Ніклас — Ведмежа Лапа» — напівлубочний роман російського письменника Р. М. Зотова (1795—1871) «Ніклас — Ведмежа Лапа, отаман контрабандистів, або Деякі риси з життя Фрідріха II».

³⁷ «Повість про капітана Копейкіна» — вставне оповідання в кінці першої частини «Мертвих душ» Гоголя.

³⁸ *Тальйоні Марія* (1804—1884) — італійська балерина, що на-

прикінці 30-х років з великим успіхом гастролювала в Петербурзі.

³⁹ *Марцинкевич* — власник «увеселительного заведення» в Петербурзі з залом для танців.

⁴⁰ *Еда* Баратинського — поема відомого російського поета С. А. Баратинського (1800—1844), що, подібно до «Катерини», поема Шевченка, і «Сердешної Оксани» Квітки-Основ'яненка, малює сумну долю дівчини, спокушеної, а потім покинутої гусаром.

⁴¹ *Липинський Кароль* (1790—1861) — польський скрипаль, композитор і збирач народних пісень.

⁴² *Мартин Пушкар* — полковник полтавський, один із сподвижників Богдана Хмельницького.

⁴³ *Уєфрема Сіріна*. Або ж у *Юстина Філософа* — церковні письменники, перший — IV, другий — II ст. н. е.

⁴⁴ *Татищева фортеця* — фортеця, під якою зазнало поразки військо Пугачова в 1774 р.

⁴⁵ Брюллов Олександр Павлович (1798—1877) — російський художник і архітектор, брат Карла Брюллова.

⁴⁶ *Полтавська муха* — очевидно, назва рукописного сатиричного журналу І. П. Котляревського.

⁴⁷ *Петро Іванович Вижигін* — правильно «Іван Вижигін» — роман російського реакційного письменника XIX ст. Ф. Булгаріна.

⁴⁸ *Чотири сторони світу* — правильно «Три сторони світу» — роман, який написали видатний російський письменник XIX ст. М. О. Некрасов і А. Я. Панаєва, письменниця, що виступала під псевдонімом Н. Станицький.

⁴⁹ *Флакман Джон* (1755—1826) — англійський скульптор і художник, ілюстратор «Іліади» й «Одіссеї» Гомера. *Титан* — назва однієї з його картин.

⁵⁰ *Содом і Гоморра* *Мартена* — ілюстрація до біблії англійського художника XIX ст. Джона Мартена.

⁵¹ *Мурчисон* — англійський геолог Родерік Мурчисон (1792—1871), автор великої праці з геології європейської частини Росії.

⁵² *Листи з-за кордону* законодавця російського слова... — «Листи російського мандрівника» М. М. Карамзіна (1766—1826).

⁵³ *Листи з Фінляндії* — твір російського поета К. М. Батюшкова (1787—1855).

⁵⁴ *Геродот* — грецький історик V ст. до н. е.

⁵⁵ *Юний отрок праведного князя Бориса* — очевидно, Мойсей Угрин, про непохитну цнотливість якого розповідає легенда «Патрика».

⁵⁶ *Отечественные записки* — російський літературний і громадсько-політичний журнал, що виходив у 1839—1884 рр.

⁵⁷ *Давід Копперфілд* — роман видатного англійського письменника-реаліста Чарльза Діккенса (1812—1870).

⁵⁸ *Современник* — російський літературний і громадсько-політичний журнал, заснований в 1836 р. О. С. Пушкіним.

ХУДОЖНИК

¹ *Торваальдсен Бертель* (1768—1844) — датський скульптор.

² *Ван-Остаде Адріан* (1610—1685) — голландський художник.

³ *Бергем* — *Бергем Клас* (1620—1683) — голландський художник.

⁴ *Теньєр* — *Теньєр Давид* (1582—1649), якого називали Старшим на відміну від Теньєра Молодшого, сина, фламандські художники, відомі реалістичними картинами з народного побуту.

⁵ *Рубенс Пітер Пауел* (1577—1640) — видатний фламандський художник, автор портретів, картин на міфологічні та релігійні теми.

⁶ *Ван Дейк Антоніс* (1599—1641) — видатний художник (портретист) фламандської школи.

⁷ *Вазарі Джорджо* (1511—1574) — італійський художник і вчений, автор книги «Життєписи найславніших художників, скульпторів та архітекторів».

⁸ *Брегичне вчення Віклекфа й Гуса* — Джон Вікліф, англієць (XIV ст.), та Ян Гус, чех (XIV—XV ст.), — церковні реформатори і борці проти католицької церкви.

⁹ *Лютер Мартін* (1483—1546) — відомий діяч Реформації у Німеччині, основоположник лютеранства.

¹⁰ *Лев X і Юлій II* (у Шевченка помилково Леон II) — римські папи XVI ст., які витрачали величезні прибутки церкви на картини відомих художників і на будівлі.

¹¹ *Корреджо Антоніо Аллегрі* — італійський художник XVI ст.

¹² *Щедрін Сильвестр Феодосійович* — російський художник-пейзажист XIX ст., відомий своїми краєвидами різних місць Італії.

¹³ *Михайлівський замок* — один з петербурзьких палаців, де жив і був задушений змовниками в 1801 р. імператор Павло I.

¹⁴ *Кімнатний живописець Ширяєв* — Ширяєв Василь Григорович, художник, хазяїн артілі живописців-альфрейщиків, в якій працював і сам Шевченко.

¹⁵ *Веласкес Дієго* — іспанський художник XVII ст. Його картина «Старик» була в 30-х роках у картинній галереї графа Строганова.

¹⁶ *Фракліт і Геракліт* — статуї, назви яких Шевченко наводить з пам'яті. Друга, можливо, зображала грецького філософа Геракліта, кого зображала перша — невідомо. Можна припускати, що то був Демокріт, філософ, якого часто протиставляють Гераклітові.

¹⁷ *Пименов Микола Степанович* (1812—1864) — вихованець Академії мистецтв, скульптор.

¹⁸ *Венеціанов Олексій Гаврилович* (1780—1847) — видатний російський художник, один із засновників побутового жанру в російському мистецтві.

¹⁹ *Слуджинський Франц* — гравер. *Зав'ялов Федір Семенович* — російський художник XIX ст., вихованець Академії мистецтв; згадувана його робота — малюнок статуї старогрецького казкового героя Геркулеса (тип атлета). Статуя ця зберігається у фарнезькому палаці в Римі (звідси — Фарнезький).

²⁰ *Лосенко Антон Павлович* (1737—1773) — художник, педагог Академії мистецтв.

²¹ *Кавос Альберт Катеринович* (1801—1863) — архітектор, будівник імператорських театрів Росії (Маріїнського і Михайлівського в Петербурзі та ін.).

²² *Одран* — прізвисько кількох французьких граверів по міді (з XVI по XVIII ст.).

²³ *Вольпато Джованні* — італійський гравер XVIII ст.

²⁴ *Мандрівка молодого Анахарсіса по Греції* — твір французького археолога Бартелемі, виданий в 1788 р.

²⁵ *Карло Великий* — Карл Павлович Брюллов (1799—1852) — великий російський художник, учитель Шевченка-художника; брав участь у визволенні його з кріпацтва: намалював портрет В. Жуковського, портрет був проданий за 2500 крб., і за цю суму викупили Шевченка.

²⁶ *Хітана* — «Циганка», назва балету.

²⁷ *Коломенський чиновник* — чиновник з Коломен, однієї з околиць Петербурга.

²⁸ *Губер Едуард Іванович* (1814—1847) — російський поет, перший перекладач трагедії великого німецького поета Гете «Фауст» на російську мову. Служив військовим інженером шляхів сполучення.

²⁹ *Люцій Вер* — повірник римського імператора Марка Аврелія (II ст.).

³⁰ *Канова Антоніо* (1757—1822) — італійський скульптор.

³¹ «*Страшний суд*» — велика фреска Мікеланджело в одній з церков Рима.

³² *Рафаель Санті* (1483—1520) — великий італійський художник.

³³ «*Історія стародавньої Греції*» *Гілліса* — твір англійського історика Джона Джілліса (1747—1836).

³⁴ *Мокрицький Аполлон Миколайович* (1810—1870) — художник, учень Брюллова, товариш Шевченка.

³⁵ *Клодт Петро Карлович* (1805—1867) — російський скульптор, професор Академії мистецтв, один з авторів пам'ятника князю Володимирі в Києві, І. А. Крилову в Ленінграді.

³⁶ *Зауервейд Олександр Іванович* (1783—1844) — російський художник, професор Академії мистецтв, автор картин на воєнні теми.

³⁷ *Басін Петро Васильович* (1793—1877) — російський художник, професор Академії мистецтв.

³⁸ *Григорович Василь Іванович* (1786—1865) — конференц-секретар Академії мистецтв і Товариства заохочення художників; брав участь у викупі Шевченка з кріпацтва.

³⁹ *Петровський Петро Степанович* (1814—1842) — російський художник, учень Брюллова, товариш Шевченка по Академії мистецтв.

⁴⁰ *Корнеліус Петер* (1783—1867) — німецький художник, автор картин на біблійні теми, а також на теми з античної і середньовічної історії.

⁴¹ *Гессе (Гесс) Петер* — німецький художник XIX ст.

⁴² *Кленце, Валгалла, Пінакоотека* — йдеться про так звану мюнхенську школу німецького мистецтва XIX ст. Кленце Лео (1784—1864), архітектор, на замовлення баварського короля Людвіга I спорудив на березі Дунаю, поблизу Регенсбурга, Валгаллу — круглий будинок з мармуру (Валгаллою у старонімецькій міфології називається місто, де після смерті нібито живуть душі витязів, полеглих у бою). В Росії Кленце брав участь у побудові Ермітажу та Ісаакієвського собору. *Пінакоотека* — картинна галерея (з грецької).

⁴³ «*Перспектива*» *Альберта Дюрера*. — Дюрер Альбрехт (1471—1528) — німецький художник і гравер, а також автор теоретичних праць, серед них — «Підручник до вимірювання» або «Перспектива», про яку і згадує Шевченко.

⁴⁴ «*Дети, овсяний кисель на столе...*» — початок перекладеного Жуковським вірша німецького поета Гебеля «Вівсяний кисіль».

⁴⁵ *Мизайлов Григорій Карпович* (1814—1867) — художник, учень Брюллова, товариш Шевченка.

⁴⁶ *Пуссен Нікола* — видатний французький художник XVII ст.

⁴⁷ *Даціаро* — магазин художніх виробів у Петербурзі, поблизу Академії мистецтв.

⁴⁸ *Гревідон П'єр* (1782—1860) — французький художник і літограф.

⁴⁹ *Смірдин Олександр Пилипович* — відомий російський видавець і книгопродавець XIX ст.

⁵⁰ *Мішо Жозеф-Франсуа* (1767—1839) — французький історик.

⁵¹ *Петро Пустинник* — чернець, якому приписують керівну участь в організації походу європейських феодалів на Схід для завоювання у арабів Палестини — першого «хрестового походу».

⁵² *Брянський Яків Григорович* — драматичний актор XIX ст.

⁵³ *Нараткін Василь Андрійович* (1802—1853) — визначний російський артист-трагік.

⁵⁴ «*Тридцять років, або Життя картяра*» — п'єса французького драматурга і романіста Дюканжа.

⁵⁵ *Елькан Олександр Львович* — театральний критик і фейлетоніст 30-60-х рр. XIX ст., широко відома у Петербурзі тих часів особа, яку порівнювали з Загорецьким («Лихо з розуму» Грибоедова) і Хлестаковим Гоголя. «Всюдишущого» і «всевідаючого» Елькана Шевченко не раз згадує і в щоденнику, і в листах до знайомих та друзів, ставлячись до нього іронічно.

⁵⁶ «*Зачарований дім*» — п'єса німецького драматурга Ауфенберга, перекладена П. Ободовським.

⁵⁷ *Брати Чернецови* — Григорій і Никанор Чернецови — російські художники XIX ст.

⁵⁸ «Роберт», «Фенелла» — опери французьких композиторів XIX ст. Джакомо Мейєрбера («Роберт-Диявол») і Данієля Обера («Фенелла»).

⁵⁹ *Деларош Поль* (1797—1856) — французький художник XIX ст.

⁶⁰ *Тарновські* — українські поміщики.

⁶¹ *Бем Йосиф* (1795—1876) — відомий у той час скрипаль.

⁶² *Соколов Петро Федорович* — російський художник XIX ст., відомий своїми портретами, зробленими аквареллю.

⁶³ *Гау Володимир Іванович* — російський портретист-аквареліст XIX ст.

⁶⁴ *Гіббон Едуард* — англійський історик XVIII ст., автор великої праці «Історія занепаду і зруйнування Римської імперії».

⁶⁵ «*Кентін Дорвард*» — роман видатного англійського письменника Вальтера Скотта (1771—1832).

⁶⁶ *Даль Володимир Іванович* (1801—1872) — російський лексикограф, етнограф, письменник, автор відомого «Тлумачного словника живої великоруської мови».

⁶⁷ *Мартен Джон* (1789—1854) — англійський живописець і гравер.

⁶⁸ *Кольман Карл Іванович* (1786—1847) — живописець-аквареліст, що амальював міські вуличні сцени і селянський побут.

⁶⁹ *Портрет графа Мусіна-Пушкіна*. — Над портретом Мусіна-Пушкіна-Брюса Брюллов працював у 1837—1838 рр.

⁷⁰ *Голицин Олександр Миколайович* — князь, міністр епохи Олександра I і Миколи I.

⁷¹ *Рамазанов Микола Олександрович і Ставассер Петро Андрійович* — російські художники-скульптори.

⁷² *Куторга С. С.* — професор зоології Петербурзького університету XIX ст.

⁷³ *Поль де Кок* — французький письменник-романіст XIX ст.

⁷⁴ «*Векфільдський священик*» — сентиментально-моралістичний роман англійського письменника XVIII ст. Голдсмита.

⁷⁵ *Айвазовський Іван Костянтинович* (1817—1900) — відомий російський художник-мариніст.

⁷⁶ *Свого ідола Лелевеля*. — Лелевель Йоакім (1786—1861) — видатний польський історик, активний учасник польського повстання 1830—1831 рр.

⁷⁷ *Ірвінг Вашингтон* (1783—1859) — американський письменник, автор книжки «Історія життя і мандрівок Христофора Колумба».

⁷⁸ *Хор noblіа з «Гугенотів»* — «Гугеноти» — опера французького композитора XIX ст. Джакомо Мейєрбера.

⁷⁹ «*Облога Пскова*» — незакінчена картина Брюллова, що зображає облогу міста Пскова польсько-литовськими військами в 1581—1582 рр.

ПОВІСТІ

Наймичка. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	5
Варнак. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	66
Музика. Переклад М. Шумила	96
Близнята. Переклад Л. Смілянського	156
Художник. Переклад О. Кундзича	264
ШЕВЧЕНКО-ПОВІСТЯР. Післямова Є. Кирилюка	349
ПРИМІТКИ	358

Библиотека художественных
произведений для молодежи «Джерело»

Тарас Григорович Шевченко

ХУДОЖНИК
Повести

Перевод с русского
Бориса Дмитриевича Антоненко-Давидовича,
Никиты Михайловича Шумило,
Леонида Ивановича Смилянського,
Алексея Леонардовича Кундзича

Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Художник О. М. Застанченко
Редактор В. Р. Лихогруд
Художній редактор О. М. Косла
Технічний редактор С. Г. Орлова
Коректори І. А. Бондаренко, І. К. Парфілова

ІВ № 2055

Здано на виробництво 22.03.85. Підписано до друку
14.06.85. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 1. Гарніту-
ра звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,74.
Умовн. фарбовідб. 23,94. Обл.-вид. арк. 22,7+0,4 нак.
Тираж 65 000 пр. Зам. 5—120. Ціна. 2 крб. 10 к.
Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь». Адреса видавництва і поліграфкомбінату:
252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

⁸⁰ «*Клариса*» — роман англійського письменника XVIII ст. Семюела Річардсона.

⁸¹ *Гр'юв Жан-Батист* (1725—1805) — французький художник.

⁸² «*Робінзон Крузо*» — роман англійського письменника Данієля Дефо (1660—1731).

⁸³ *Араго Жак і Дюмон-Дюрвіль* — французькі мандрівники навколо світу (XIX ст.), що залишили описи своїх подорожей.

⁸⁴ *Паугарх* (бл. 46—бл. 127) — давньогрецький письменник (I—II ст.), автор відомих життєписів грецьких і римських діячів.

⁸⁵ *Остроградський Михайло Васильович* — російський і український математик XIX ст.

⁸⁶ *Верне, Гюден, Штейбен* — художники XIX ст.

⁸⁷ *Аполлон і дев'ять його сестер*. — *Аполлон* — у давньогрецькій і давньоримській міфології бог мудрості, покровитель мистецтва. *Дев'ять сестер Аполлона* — музи, покровительки окремих мистецтв.

⁸⁸ *Дюпаті Шарль* — французький письменник XVIII ст.

⁸⁹ *Піранезі Джованні Баттіста* — італійський архітектор XVIII ст., автор гравюр, на яких зображено стародавні пам'ятники Риму.

⁹⁰ *Іванов Олександр Андрійович* (1806—1858) — видатний російський художник, що багато років працював в Італії над картиною «З'явлення Христа народу».

⁹¹ *Йосиф пояснює сни...* — Картина, очевидно, змальовувала легендарного біблійного героя Йосифа в темниці, який вдало пояснює сни двох ув'язнених разом з ним царедворців єгипетського фараона — придворного виночерпія і придворного хлібодара.

⁹² *Мицкевич Адам* (1798—1855) — видатний польський поет, діяч національно-визвольного руху.

⁹³ *Лібельт Кароль* (1807—1875) — польський філософ-ідеаліст і теоретик мистецтва, учасник повстання 1830—1831 рр.

⁹⁴ *Читаю в «Пчеле»...* — «Северная пчела», реакційна щоденна петербурзька газета, редактором якої був російський письменник Фаддей Булгарін.

⁹⁵ *Тиранов Олексій Васильович* — російський художник XIX ст., учень Брюллова.

⁹⁶ *Острів Мадера (Мадейра)* — острів в Атлантичному океані, кліматична станція для хворих на легені і серце.

⁹⁷ *Римлянин з рисунка Пінеллі* — очевидно, Пінеллі Доменіка, італійського художника XV—XVI ст.